

Leksykon teologiczny

Hasła na literę:

[\[A\]](#) [\[B\]](#) [\[C\]](#) [\[D\]](#) [\[E\]](#) [\[F\]](#) [\[G\]](#) [\[H\]](#) [\[I\]](#) [\[J\]](#) [\[K\]](#) [\[L\]](#)

[\[M\]](#) [\[N\]](#) [\[O\]](#) [\[P\]](#) [\[Q\]](#) [\[R\]](#) [\[S Ś\]](#) [\[T\]](#) [\[U\]](#) [\[V\]](#) [\[W\]](#) [\[Z Ż\]](#)

Przedmowa

W ciągu ostatnich trzydziestu lat program badań teologicznych został - ogólnie mówiąc - bardzo wzbogacony. Źródła historycznych i biblijnych używa się zazwyczaj bardziej naukowo i bardziej rzetelnie. Dyskusje w wąskim gronie ustąpiły miejsca dialogowi i zrodziły gotowość uczenia się od najlepszych dostępnych powag. Studenci i profesorowie łacińskiego Zachodu coraz bardziej odkrywają bogate skarby chrześcijaństwa wschodniego. Sztywne bazowanie na jednej tylko filozofii zastąpiono zdrowszym filozoficznym pluralizmem. W większości środowisk teologowie docenili dwa wielkie wyzwania i stawili im czoła: Co wchodzi w grę, kiedy interpretujemy nasze podstawowe teksty? Jakiej metody teologicznej powinniśmy użyć w rozwoju naszych systemów teologicznych? Dialog z judaizmem, islamem i innymi religiami świata rozkwitł w nowy, zdumiewający sposób. W różnych częściach świata pojawiły się lokalne i regionalne ujęcia wiary chrześcijańskiej.

Mimo pewnych strat, chrześcijańska teologia wiele na tym zyskała. Równocześnie jednak zmiany, rozwój i nowa różnorodność stworzyły problemy językowe - dla tych zwłaszcza, którzy rozpoczynają studiowanie teologii. Studenci mogą nie rozumieć znaczenia ważnych, a nawet podstawowych terminów teologicznych.

Żeby przyjść z pomocą w tej sytuacji, proponujemy ten zwięzły słownik. Celem naszym nie jest przemyślenie jakiegoś systemu, lecz po prostu wyjaśnienie wyrazów i zwrotów kluczowych, używanych w teologii współczesnej - czasami na różne sposoby. Włączyliśmy też niektóre terminy biblijne, katechetyczne, etyczne, historyczne, liturgiczne i filozoficzne, z którymi studenci teologii wcześniej czy później się spotkają. Chociaż adresujemy ten słownik przede wszystkim do ludzi Zachodu (szczególnie do katolików rzymskich), wzrastające kontakty z chrześcijaństwem wschodnim zachęciły nas do dodania niektórych terminów ze Wschodu.

Krótko mówiąc, celem tej pracy jest wyjaśnienie terminologii teologicznej i krzewienie dokładności w jej stosowaniu. Będziemy całkowicie zadowoleni, jeżeli uda nam się dorzucić swój wkład w urzeczywistnienie tych zamiarów. Słownik ten był w całości napisany przez nas obu, bierzemy też równą odpowiedzialność za jego treść.

Nie wydawało się, by było rzeczą właściwą obciążać zwięzły słownik bibliografią, chcemy jednak wskazać na ważniejsze źródła: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Dokumenty Soboru Watykańskiego II (1962-1965), Kodeks Prawa Kanonicznego z roku 1983 (CIC) oraz ostatnie (obecnie 37-e, P. Himermann: Fryburg 1991) wydanie H. Denzingera "*Enchiridion symbolorum, definitinum et declarationum de rebus fidei et morum*" (Podręczny zbiór symbolów, określeń dogmatycznych i wyjaśnień w sprawach wiary i obyczajów = DH). Tych, którzy mają problemy z językiem łacińskim i greckim odsyłamy do tłumaczeń wielu z dokumentów DH, zamieszczonych w książce *The Christian Faith* autorstwa J. Neuner i J. Dupuis (Bangalore/Londyn/Nowy Jork, wydanie VI popr., 1996; w skrócie ND).

Różni przyjaciele i koledzy służyli nam swą znajomością przedmiotu, co pomogło nam w lepszym wyjaśnieniu wielu terminów: Giorgio Barone-Adesi, Jean Beyer, Charles Conroy, Mañasusai Dhavamony, Ciarence Gallagher, Eduard Hambrye, Eduard Huber, John Long, Antonio Orbe, Ronald Roberson, Thomas Spidlik, Frank Sullivan, Javier Urrutia, Jos Yercruysse, Jared Wiks oraz Boutros Yousif. W szczególności chcemy bardzo serdecznie podziękować Johnowi Michaelowi McDermott oraz Robertowi Taft, którzy przeprowadzili wiele poprawek i uzupełnień.

Z uczuciem wdzięczności poświęcamy ten słownik wielkim poplecznikom teologii i teologów, Eugen'owi i Maureen McCarthy'm.

Gerald O'Collins SJ,
Edward G. Farrugia SJ
Rzym, 16 czerwca 1990

Przedmowa do nowego wydania

W nowym wydaniu naszego *Leksykonu* niektóre hasła powiększyliśmy, dokonaliśmy koniecznych poprawek, wprowadziliśmy 50 nowych haseł oraz dodaliśmy indeks nazwisk. Zamieściliśmy obecnie dokładne odsyłacze do ostatniego (1996) wydania Neuner/Dupuis *The Christian Faith*, do korzystania razem z wydaniem Denzingera z 1991 roku. W niektórych przypadkach tylko DH zawiera odpowiedni tekst, w kilku tylko ND. Dodaliśmy również odsyłacze do *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, czyli Kodeksu Prawa Kanonicznego dla Kościołów Wschodnich (w skrócie CCEO), ogłoszonego przez papieża Jana Pawła II 18 października 1990 r. Kodeks ten jest niezbędnym dziełem dla ludzi zajmujących się chrześcijaństwem wschodnim.

Nadal słyszy się niecisłe wypowiedzi, że niniejszy słownik "redagowaliśmy". Powtórzmy to, co zostało już zaznaczone w przedmowie do pierwszego wydania. Nie zwerbowaaliśmy zespołu współautorów, których pracę następnie byśmy zredagowali; przeciwnie, napisaliśmy razem wszystkie hasła - od "Abba" do "Żydzi".

Wielkiej zachęty doznawaliśmy od naszych czytelników, zachęcał nas także fakt, że niniejszy słownik ukazał się również w języku indonezyjskim, włoskim, polskim i ukraińskim. Przygotowywane są tłumaczenia na inne języki obce. W chwili gdy drugie tysiąclecie chrześcijaństwa ustępuje miejsca trzeciemu, ponownie proponujemy naszym czytelnikom ten słownik, pragnąc udoskonalić jasność i ścisłość w teologii chrześcijańskiej na całym świecie.

G. O'C i E.G.F.
Wielkanoc 1999

OD TŁUMACZA (do wydania pierwszego)

Przekładu dokonałem z dostarczonego przez Autorów maszynopisu, co sprawiło, że w naszych polskich warunkach *Leksykon* mógł się ukazać niewiele później niż oryginał angielski.

Uzupełnienia w tekście słownika pochodzące od tłumacza wyszczególniono kursywą.

Fragmenty Pisma Świętego - jeżeli nie zaznaczono inaczej - przytaczamy za: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Wyd. 3. Poznań 1980. Dokumenty soborowe przytaczamy za: Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje. Tekst łacińsko-polski. Poznań 1968.

Polskie tłumaczenia wybranych przez autorów fragmentów z "*Enchiridionu*" Denzingera można znaleźć w: Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła. Opr. Stanisław Głowa SJ, Ignacy Bieda SJ (Poznań 1988).

Ks. Jan Ożóg SJ
Kraków, 19 marca 1992

Dokumenty Soboru Watykańskiego II

- AA Apostolicam actuositatem (Dekret o apostołstwie ludzi świeckich)
- AG Ad gentes divinitus (Dekret o działalności misyjnej Kościoła).
- CD Christus Dominus (Dekret o pasterskich zadaniach biskupów w Kościele).
- DHu Dignitatis humanae (Dekret o wolności religijnej).
- DV Dei Verbum (Konstytucja dogmatyczna o objawieniu Bożym).
- GED Gravissimum educationis (Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim).
- GS Gaudium et spes (Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym).
- IM Inter mirifica (Dekret o środkach społecznego przekazywania myśli).
- LG Lumen gentium (Konstytucja dogmatyczna o Kościele).
- NA Nostra aetate (Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich).
- OE Orientalium Ecclesiarum (Dekret o Wschodnich Kościołach Katolickich).
- OT Optatum totius (Dekret o formacji kapłanów).
- PC Perfectae caritatis (Dekret o przystosowanej odnowie życia zakonnego).
- PO Presbyterorum ordinis (Dekret o posłudze i życiu kapłanów).
- SC Sacrosanctum Concilium (Konstytucja o Liturgii Świętej).
- UR Unitatis redintegratio (Dekret o ekumenizmie).

Inne

- CCEO Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium (Kodeks Prawa Kanonicznego dla Kościołów Wschodnich)
- CIC Codex Iuris Canonici 1983 (Kodeks Prawa Kanonicznego z roku 1983)

Abba. Wyraz aramejski, pieszczotliwy = ojciec, najwyraźniej po raz pierwszy w odniesieniu do Boga użyty przez Jezusa. W Nowym Testamencie (Mk 14, 36; Rz 8, 15; Ga 4, 6) zawsze towarzyszy mu odpowiednik grecki. **Zob. przybranie za dzieci boże, bóg jako ojciec.**

Aborcja (łac. “poronienie”). Zamierzone zgładzenie nienarodzonego dziecka w łonie matki, lub poprzez usunięcie go z łona matki. Niezamierzona śmierć nienarodzonego dziecka podczas operacji, która ma uratować życie matki jest aborcją “niebezpośrednią”: śmierć dziecka jest tragicznym, choć nieuniknionym skutkiem ubocznym operacji, która sama w sobie jest dobra (np. usunięcie rakowatej macicy); śmierć dziecka jako taka nie jest środkiem, który powoduje powrót do zdrowia matki. Pismo Święte przeniknięte jest szacunkiem dla niewinnych istot ludzkich oraz życia ludzkiego na każdym jego etapie; jeden tekst potępia przemoc, która powoduje poronienie (Wj 21, 22-25). Dwa dokumenty wczesnochrześcijańskie, *Didache* (5.2) i *List Barnaby* (19.5), potępiają aborcję, a niektórzy pisarze patrystyczni (np. św. Bazyli Wielki [zm. 379]) traktują jako morderstwo. Synod w Elwirze (306 r.) ekskomunikuje kobiety wywołujące poronienie pozwalając, by te, które tego żałują, mogły przystąpić do Komunii św. dopiero w chwili śmierci (kanon 63), natomiast Synod w Ancyrze (314 r.) dopuszcza je do Komunii św. po kilku latach pokuty (kanon 21). Synod Quinisextum (691-692) nazywa tych, którzy powodują aborcję “mordercami” (kanon 91). Popierając miłość małżeńską i szacunek dla życia ludzkiego. Sobór Watykański II określa dzieciobójstwo i aborcję jako “okropne przestępstwa” (GS 51; zob. także GS 27). Potępienie aborcji zostało powtórzone w encyklice Jana Pawła II (ur. 1920) z 1995 r. *Evangelium vitae*. Obydwa kodeksy prawa kanonicznego Kościoła katolickiego traktują aborcję jako poważne przestępstwo przeciwko życiu ludzkiemu (CIC 1397; CCEO 728 §2). W łacińskim Kodeksie Prawa Kanonicznego ci, którzy skutecznie wywołują aborcję, ściągają na siebie automatycznie (latae sententiae) ekskomunię (CIC 1398); w kodeksie wschodnim ekskomunika nie jest automatyczna, ale zarezerwowana dla biskupa. **Zob. ekskomunika, Latae Sententiae, regulacja urodzeń, Sobór Watykański II, Synod Quinisextum.**

Absolucja. **Zob. rozgrzeszenie.**

Abstynencja. **Zob. wstrzemięźliwość.**

Adam (hebr. “człowiek”). Wyraz biblijny na oznaczenie pierwszego człowieka stworzonego razem z Ewą na obraz i podobieństwo Boże (Rdz 1, 26-27) i rzeczywistego przodka Jezusa (Łk 3, 38). Jako Drugi albo Ostatni Adam Chrystus przywrócił rodzajowi ludzkiemu usprawiedliwienie i życie utracone przez pierwszego Adama (zob. DH 901, 1524; ND 1928). **Zob. Ewa, grzech pierworodny, nowa Ewa, usprawiedliwienie, wielożeństwo.**

Ad limina (łac. “do progu”). **Zob. wizyta ad limina.**

Adopcja na dzieci Boże. **Zob. przybranie za dzieci Boże.**

Adopcjonizm (z łac. “przybranie”). Herezja powstała w Hiszpanii w VIII stuleciu, która utrzymywała, że Chrystus jako Bóg był z samej natury prawdziwym Synem Bożym, ale jako Człowiek był tylko Synem przybranym (zob. DH 595,610-15; ND 638). Głównymi przedstawicielami adopcjonizmu byli: Elipand (ok. 718-802), arcybiskup Toledo, i Feliks (zm. 818), biskup Urgel. Źródłem tej herezji było panowanie muzułmanów w Toledo, ówczesnej stolicy Hiszpanii, i teologia islamska, w której jedną z głównych zasad jest twierdzenie, że Bóg nie może mieć Syna. Jej poprzednikami byli ebionici i monarchianie, których studia Adolfa von Hamacka (1851-1930) powiązały z adopcjonizmem. **Zob. Ebionici, islam, monarchianie, nestorianie.**

Adoracja (łac. “oddawanie czci, uwielbienie”). Kult najwyższy, przysługujący tylko Panu Bogu (Pwt 20,1-4; J 4,23), naszemu Stwórcy i Odkupicielowi, który sam jeden powinien odbierać “uwielbienie i

chwał” (Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary). Wierzący oddają cześć Bogu w różnych wizerunkach (np. w Krzyżu); adorują też Chrystusa obecnego w Najświętszym Sakramencie (zob. DH 600-01; ND 1251-52). **Zob. ikona, krzyż, kult świętych, oddawanie czci Bogu.**

Adwent (łac. “przyjście, przybycie”). W chrześcijaństwie zachodnim cztery tygodnie przygotowania do obchodu uroczystości Bożego Narodzenia, rozpoczynające rok liturgiczny. Charakterystyczną cechą Adwentu jest pewne zubożenie obchodów liturgicznych. W niedziele Adwentu nie odmawia się *Gloria* (oprócz uroczystości Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny), szaty liturgiczne przybierają pokutny kolor fioletowy (oprócz trzeciej niedzieli Adwentu, kiedy to można użyć koloru różowego). Przez “adwent” rozumiemy też “drugie przyjście” Chrystusa i koniec dziejów świata. **Zob. gloria, kalendarz liturgiczny, Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryi Panny, paruzja, przygotowanie do Bożego Narodzenia.**

Adwentyści Dnia Siódmego. Ugrupowanie wywodzące się z głównego nurtu adwentystów, wyznanie, które utworzyło się, gdy William Miller (1742-1849) zaczął w 1831 r. głosić, że w roku 1844 nastąpi koniec świata, a Chrystus pojawi się po raz drugi. Wybitnym przedstawicielem Adwentystów Dnia Siódmego była Ellen G. White (1827-1915). Ich dniem świętym jest sobota zamiast niedzieli, chrztu udzielają dorosłym przez całkowite zanurzenie, powstrzymują się od picia alkoholu i palenia tytoniu i żyją w oczekiwaniu na paruzję, ale nie zapowiadają, w którym konkretnie roku nastąpi powrót Chrystusa. **Zob. adwent, niedziela, paruzja, szabat.**

Aftartodokeci (gr. “niezniszczalność, mniemanie, przypuszczenie, pozór” = przypuszczenie o niezniszczalności”). Powstała w VI wieku herezja monofizycka, założona przez Juliana z Halikamasu (zm. po 518). Głosiła ona, że od pierwszej chwili wcielenia ciało Chrystusa było niezniszczalne i nieśmiertelne; Chrystus przyjął jednak dobrowolnie cierpienia dla naszego dobra. **Zob. doketyzm, monofizytyzm, Sobór Chalcedoński.**

Agape (gr. “miłość”). Wyraz znamieny dla Nowego Testamentu, używany szczególnie w Ewangelii św. Jana, w Listach św. Jana i św. Pawła na określenie miłości Boga (lub Chrystusa) do nas i pochodnie na określenie naszej miłości do Boga i do siebie nawzajem (np. J 15, 12-17; 1 J 4, 16; 1 Kor 13). Wyraz ten dotyczy również wspólnego posiłku, który pierwsi chrześcijanie spożywali w związku z Eucharystią. **Zob. eucharystia, miłość 2.**

Agnostycyzm (gr. “nie wiedzący”). Pogląd głoszący, że nie możemy niczego z całą pewnością wiedzieć o Bogu, o “tamnym” świecie oraz o życiu pozagrobowym (por. DH 3475-3477, 3494-3495, GS 57). Po wszechnie wyraz ten oznacza różne postaci religijnego sceptycyzmu. **Zob. ateizm.**

Akatistos (gr. “nie siedząc”). Jedna z najstarszych i najpiękniejszych pieśni pochwalnych na cześć Matki Bożej na bizantyńskim Wschodzie. Składa się z 24 strof, a śpiewa się ją zazwyczaj stojąc (stąd jej nazwa) podczas sobotniego czuwania wigilijnego w piątym tygodniu greckiego Wielkiego Postu. Pierwsza część tekstu opiera się na Łukaszkowym opowiadaniu o dzieciństwie Pana Jezusa, przeplatany niektórymi elementami apokryficznymi i refrenem: “Witaj, Maryjo”; Część druga rozważa zbawczy wpływ narodzenia Jezusa na cały wszechświat. Autorstwo “Akatistos” przypisywano dwóm patriarchom Konstantynopola, Sergiuszowi (patriarcha w latach 610-38) i św. Germanowi (patriarcha w latach 715-30), jednakże najprawdopodobniej autorem jest św. Roman Pieśniarz (Melodos) (zm. ok. 560 r.). **Zob. theotokos.**

Akemeci (akojmeci; gr. “nie śpiący”). Mnisi, którzy na serio potraktowali nakaz św. Pawła: “Nieustannie się módlcie” (1 Tes 5, 17), żyli w całkowitym ubóstwie i oddawali się modlitwie - grupami - przez dwadzieścia cztery godziny na dobę. Ich założycielem był opat, św. Aleksander (ok. 356 - ok. 460). Akemeci popierali Sobór Chalcedoński, później jednak niesłusznie ich oskarżono o nestorianizm. Główny ośrodek

mieli w Konstantynopolu, a przetrwali aż do XIII wieku, złagodzili jednak ubóstwo i wybudowali słynną bibliotekę. Pawłowy ideał stał się także natchnieniem dla mistyków zachodnich, szczególnie dla zgromadzeń zakonnych uprawiających wieczystą adorację. Zarówno na Wschodzie, jak na Zachodzie przyjęto propozycję Orygenes (ok. 185 - ok. 254), by połączyć modlitwę z konieczną pracą, tak by całe życie się stało “nieustanną modlitwą”. **Zob. asceza, hezychazm, liturgia godzin, modlitwa, życie monastyczne.**

Akojmeci **Zob. akameci.**

Akolita (gr. “towarzyszący”). **Zob. lektor, tonsura.**

Albigensi. Herezja średniowieczna, której nazwa pochodzi od miasta Albi w południowej Francji; było ono ich głównym ośrodkiem. Przez odkupienie rozumieli albigensi wyzwolenie duszy od ciała, odrzucali materię jako zło, odrzucali też konsekwentnie wcielenie Chrystusa, sakramenty i zmartwychwstanie ciał. Zwolennicy albigensów dzielili się na “doskonałych”, którzy nie zawierali związków małżeńskich i prowadzili życie krańcowo surowe, oraz na “zwyczajnych” wiernych, którzy żyli normalnie, dopóki się nie znaleźli w niebezpieczeństwie śmierci. W roku 1215 Sobór Laterański IV potępił tę herezję, (zob. DH 800-802; ND 19-21). **Zob. bogumiłowcy, dualizm, katarzy, manicheizm, Sobór Laterański IV.**

Alegoria (gr. “obrazowy sposób wyrażania się”). Szczegółowa interpretacja wychodząca poza zewnętrzną warstwę narracyjną w celu odkrycia głębszych i dalszych powiązań z rzeczywistością (np. alegoria winnicy u Iz 5, 1-7; Ps 80, 8-13). Św. Paweł w niektórych miejscach idzie za współczesną sobie egzegezą żydowską i tłumaczy Stary Testament alegorycznie (np. Ga 4, 21 - 5,1). Inaczej niż pisarze antiocheńscy, Orygenes (ok. 185 - ok. 254) i szkoła aleksandryjska woli czasem alegoryczny sens opowiadań Starego Testamentu niż dosłowny. Podobnie jak inni Ojcowie Zachodni, św. Augustyn uznaje zarówno dosłowny, jak alegoryczny sens Pisma Świętego. **Zob. egzegeza, haggada, hermeneutyka, orygenizm, przypowieść, sens Pisma Świętego, teologia aleksandryjska, teologia antiocheńska.**

Aleksandryjska teologia. **Zob. teologia aleksandryjska.**

Alleluja (heb. “chwalcie Jah” [skrótowa forma Jahwe], “chwalcie Pana”). W liturgii łacińskiej aklamacja towarzysząca antyfonie przed Ewangelią. Wiązała się z radością Wielkanocy, a zatem opuszczono ją w pokutnych okresach Adwentu i Wielkiego Postu. W liturgiach wschodnich nie ma konotacji świątecznych, a zatem jest używana dużo częściej, nawet podczas nabożeństw pogrzebowych. “Alleluja” jest szczególnie związane z hymnem Cherubikon, czyli “hymnem cherubinów”, który, gdy kończy się Liturgia Słowa, a zaczyna Liturgia Eucharystyczna, towarzyszy przyniesieniu darów do ołtarza w czasie “wielkiego wejścia” (które należy odróżnić od “małego wejścia”, otwierającego całe nabożeństwo liturgiczne). Chrześcijanie (zob. Ap 19, 1-6) przejęli określenie alleluja (lub halleluja, formę używaną w mediolańskim obrządku ambrojańskim do 1976 r.) ze Starego Testamentu, gdzie występuje tylko w Psalmach, za wyjątkiem Księgi Tobiasza 13, 17. Rabini żydowscy nazywali Psalm 113-118 “Wielkim Hallellem”. Pod koniec swej ostatniej wspólnej Paschy Jezus i jego uczniowie zaśpiewali drugą połowę “Wielkiego Hallelu”, Psalm 115-118 (Mk 14, 26). **Zob. adwent, cherubikon, liturgia eucharystyczna, liturgia słowa, pascha, przygotowanie do Bożego Narodzenia.**

Ambona (gr. “iść w górę”). W starożytnych kościołach podwyższony stopień (albo przed ołtarzem, albo na środku kościoła), z którego kantorzy (łac. “śpiewacy”) prowadzili śpiew, lektorzy (łac. “czytający”) czytali teksty z Pisma Świętego, a kaznodzieje wygłaszali kazania. Czasami kościoły miały dwie ambony: odpowiednio po stronie południowej i północnej; z jednej czytano lekcję ze Starego Testamentu i list, z drugiej głoszono Ewangelię. Do najbardziej zdobionych ambon należą ambona wykonana na polecenie Justyniana I (cesarza w latach 517-565) dla kościoła Hagia Sophia w Konstantynopolu (obecnie Istambuł) oraz ambona w Bazylice św. Marka w Wenecji. Ambony były często wypierane przez lektoria (czyli

przenośne pulpity do czytania) i podwyższoną kazalnicę (zwykle po północnej stronie kościoła). Obecnie podwyższone kazalnice na zewnątrz świątyni mają często charakter dekoracyjny i używane są tylko przy wyjątkowych okazjach. W greckich kościołach prawosławnych ambona jest zwykle połączona z ikonostasem, lub przynajmniej znajduje się w jego pobliżu. **Zob. epistoła, ikonostas, lektor, liturgia słowa, pulpit.**

Amen (heb. “wspierać, nie ustępować”). Słowo wywodzące się ze źródłosłowu hebrajskiego, które mogło oznaczać (dosłownie) kołek wbity w ziemię do napinania namiotu, (metaforycznie) prawdę i wierność oraz (w kontekście religijnym) “zaiste” lub “niech się stanie”. Na końcu doksologii, lub innej modlitwy “amen” wyrażało potwierdzenie, lub akceptację tego, co zostało powiedziane (Ps 41, 13; 1 Kor 14, 16). Zgromadzenia żydowskie słowem “Amen” odpowiadały na nauczanie kapłanów (Pwt 27, 15-26). Według Ewangelii Chrystus często rozpoczynał niektóre uroczyste wypowiedzi jednym “amen” (np. Mt 6, 2), lub potrójnym “amen” (np. J 12,24) - zwyczaj ten uderzająco różnił się od normalnego użycia słowa “amen”, którym wyrażano aprobatę na zakończenie modlitwy, lub wypowiedzi (zob. również Ap 22, 20). “Amen” występuje, co zrozumiałe, jako tytuł zmartwychwstałego Jezusa, “świadka wiernego i prawdomównego” (Ap 3, 14). Od czasów nowotestamentalnych chrześcijanie wszędzie kończyli modlitwy, hymny i wyznania wiary słowem “amen”, tak jak to obecnie ma miejsce we wszystkich liturgiach chrześcijańskich. **Zob. liturgia, modlitwa.**

Amerykanizm. Niewłaściwie zdefiniowany ruch, który powstał pod koniec XIX wieku w Stanach Zjednoczonych wśród katolików, otwartych na to, co było najlepsze w amerykańskim purytyzmie i w Oświeceniu, w rozpoczynającym się ekumenizmie i w ówczesnej kulturze; wielki wpływ wywarł na ten ruch ks. Teodor Izaak Hecker (1819-1888), założyciel ojców paulinistów. W roku 1899 Leon XIII potępił wypaczoną wersję amerykanizmu (DH 3340-3346; ND 2015-2018). Niektóre myśli przewodnie amerykanizmu, takie jak wolność wyznania, obroniono później podczas Soboru Watykańskiego II (por. DHu 2-8). **Zob. ekumenizm, oświecenie, purytanie, sobór watykański II, wolność wyznania.**

Anabaptyści (gr. “powtórnie udzielający chrztu”). Ruch, który powstał w wieku XVI (przede wszystkim w Niemczech, Holandii i Szwajcarii); jego zwolennicy uważali chrzest dzieci za nieważny i głosili konieczność “powtórnego chrztu” dorosłych. Dzieli się na kilka grup, z których najślawniejszej przewodził Tomasz Münzer (ok. 1490-1535), przywódca wojny chłopskiej (1522-1525). Inna grupa anabaptystów próbowała ustanowić rządy teokratyczne w Monasterze (1533-1535) pod wodzą Jana Mattysa i Jana z Lejdy. Spadkobiercami anabaptystów byli mennonici, spotykani głównie w Ameryce Północnej, którzy szli śladami Mennona Simonsa (1496-1561). **Zob. chrzest dzieci, teokracja.**

Anachoreci (gr. “wycofujący się” z życia publicznego). Wyrazem tym określano mnichów wschodnich, którzy prowadzili życie pustelnicze, tak jak eremici na Zachodzie. O ile zachodni eremici mogą być pod kierownictwem miejscowego biskupa (CIC 603 § 2), anachoreci wschodni mogą być powiązani z klasztorami (CCEO 481-85, 570). **Zob. cenobici, góra Athos, życie monastyczne.**

Anafora (gr. “podwyższenie - podniesienie się”). Modlitwa eucharystyczna albo kanon w czasie Mszy świętej. Zazwyczaj zawiera on wstępny dialog, dziękczynienie, słowa ustanowienia Najświętszego Sakramentu z Ostatniej Wieczerzy, anamnezę, epiklezę i doksologię. Wschodni Syryjczycy nazywali anaforę “quddasza” (syr. “uświęcenie”). Na Wschodzie przybiera ona imię apostoła albo jakiegoś innego świętego (np. anafora św. Jana Chryzostoma, lub anafora Addai i Mari). **Zob. doksologia, epikleza, modlitwa eucharystyczna.**

Anakefalaiosis (gr. “ponowne zebranie”). **Zob. nowe zjednoczenie w Chrystusie jako Głowie.**

Analiza wiary. Studium nad pobudkami prowadzącymi do wiary w Boga, który się z własnej woli objawił w Jezusie Chrystusie. Analiza tych pobudek wskazuje, że auctoritas Dei revelantis (łac. “powaga Boga objawiającego”) jest decydującym czynnikiem w podjęciu aktu wiary. **Zob. przesłanki wiary, przeżycie religijne, tajemnica, wiara, życie zakonne.**

Analogia (gr. “proporcja” lub “zgodność”). Użycie zwyczajnego wyrazu na oznaczenie rzeczywistości, które z tego samego punktu widzenia są podobne i różne (np. wyraz “miłość” na oznaczenie miłości Bożej i ludzkiej). Analogię trzeba odróżnić od:

- a. terminów wieloznacznych, czyli takich, które mają to samo brzmienie, ale oznaczają zupełnie różne rzeczywistości (np. “pióro” jako część upierzenia ptaków i jako narzędzie służące do pisania),
- b. od terminów jednoznacznych albo dokładnie bliskoznacznych (np. “król” albo “władca” na oznaczenie męskiego dziedzicznego przywódcy niepodległego państwa).

Zob. jednoznaczność, wieloznaczność.

Analogia bytu. W teologii analogia kieruje sposobem mówienia o Bogu ludzkimi słowami i wskazuje, że żadna przekazana w taki sposób informacja nie narusza absolutnej tajemnicy Boga. Jak to podkreślił Sobór Laterański IV, na każdym podobieństwie zachodzącym między Stwórcą a stworzeniami jest wyciśnięte piętno jeszcze większego niepodobieństwa (por. DH 806; ND 320). Między powiedzeniem “Bóg istnieje” i powiedzeniem “stworzenia istnieją” zachodzi nieskończona różnica. **Zob. Bóg, Sobór Laterański IV, tajemnica, Theologia Crucis, tomizm.**

Analogia wiary. Wyrażenie zaczerpnięte z Rz 12, 5, a używane w teologii katolickiej w celu przypomnienia, że fragment Pisma Świętego albo jakiś aspekt wiary trzeba interpretować w łączności zjedną i niepodzielną wiarą Kościoła (DH 3016, 3283; ND 221). Kari Barth (1886-1968) używał tego wyrażenia na oznaczenie podobieństw i niepodobieństw, które równocześnie istnieją między ludzką decyzją uwierzenia i Bożą decyzją udzielenia łaski. **Zob. łaska, tajemnica, Theologia Crucis, wiara.**

Anamneza (gr. “wspomnienie, wspomnianie”). Wspominanie Bożych zbawczych interwencji w dzieje świata, szczególnie Męki Chrystusa, Jego śmierci, zmartwychwstania i uwielbienia. Podczas sprawowania Eucharystii polecenie Pana: “To czyńcie na moją pamiątkę” (1 Kor 11, 24-25; Łk 22, 19) zachęca zgromadzenie, by swoim uczyniło zbawienie, którego On sam dokonał raz jeden za nas wszystkich. **Zob. epikleza, tajemnica paschalna.**

Anatema (gr. “przekleństwo” albo “rzecz lub osoba przeklęta”) Uroczysta forma wyklęcia lub wyłączenia ze wspólnoty. Św. Paweł posługuje się tym wyrazem przeciw każdemu, kto głosi fałszywą Ewangelię (Ga 1, 9) albo nie miłuje Chrystusa (1 Kor 16, 22).

Anawim (hebr. “ubodzy, uciśnieni”). Ludzie biedni, pozbawieni majątku i pozycji społecznej. Chociaż czasami uważano ubóstwo za skutek lenistwa (Prz 10,4) i znak gniewu Bożego, to jednak prorocy domagali się sprawiedliwości dla uciśnionych (Iz 10,2). Toteż wyraz ten zaczął oznaczać tych wszystkich, którzy całą swoją ufność złożyli w Bogu (Sf 2 i 3). Król mesjański wjedzie do Jerozolimy na osiołku - jak człowiek biedny (Za 9, 9; Mt 21, 5). Zgodnie ze słowami Magnificat Bóg popiera sprawę człowieka biednego (Łk 1. 46-55), a wśród błogosławionych przez Jezusa występuje on jako pierwszy (Mt 5, 3; Łk 6, 20). **Zob. błogosławieństwa, ubóstwo.**

Angelologia (gr. “nauka o aniołach”). Traktat w teologii systematycznej, zajmujący się studiami nad funkcjami, naturą oraz hierarchią aniołów, a także ich kultem i ikonografią. **Zob. ikona.**

Anglikatolicyzm. Wyraz, którego po raz pierwszy użyto w połowie XIX wieku. Określano nim ten odłam Kościoła anglikańskiego, który przyjmował katolicką naukę, tradycje i praktyki sakramentalne. **Zob. ekumenizm, ruch oksfordzki.**

Anhypostazja (gr. “bez hipostazy, bezosobowy”). Wyraz, którego się używa na określenie ludzkiej natury Chrystusa; choć pełna, nie może ona istnieć sama w sobie jako osoba ludzka albo jako hipostaza, ale istnieje ona w Boskim Logosie. **Zob. enhypostazja, hipostaza, logos, neochalcedonianizm, osoba.**

Animizm (łac. “duch, dusza”). Właściwy pierwotnym wierzeniom religijnym pogląd według którego pewne rośliny lub przedmioty mają swojego własnego ducha lub swoją własną duszę.

Aniołowie (z gr. “angelos” = “wysłaniec, posłaniec”) Duchowi wysłańcy Boga, uznawani - choć w różny sposób - przez judaizm, chrześcijaństwo i islam. We wcześniejszej tradycji Starego Testamentu aniołów z trudem tylko można było odróżnić od Boga (Rdz 16, 7-13); ich zadaniem było pośredniczenie między Bogiem a ludźmi, a równocześnie ochrona transcendencji Boga. Nauka o aniołach bardzo się rozwinęła w późniejszym judaizmie, w którym się pojawiają imiona: Michał, Gabriel i Rafael. W Nowym Testamencie aniołowie odgrywają wielką rolę (np. Mt 1, 20. 24; Łk 2, 9-15; J 20, 12-13). Posługują oni w przeprowadzaniu zbawienia ludzkości (Hbr 1, 14). Nauka Kościoła odróżnia duchową rzeczywistość aniołów, od rzeczywistości bytów materialnych i podkreśla ich osobowe istnienie (zob. DH 3891). Chociaż aniołowie są raczej pośrednikami objawienia niż jego przedmiotem, zarówno Pismo Święte jak i nauka Kościoła ich istnienie uważają za oczywiste (zob. DH 3320). **Zob. aniołowie stróżowie, chóry anielskie.**

Aniołowie stróżowie. Rozumne i niematerialne duchy, którym Bóg wyznaczył zadanie otoczenia troską ludzi (zob. Mt 18, 10; Dz 12, 15). W Starym Testamencie aniołowie opiekują się jednostkami (Tb 5, 1-12,21; Ps 91, 11-12), małymi grupami narodu (Dn 3, 24-28), a nawet całymi narodami (Dn 10, 13-21). **Zob. aniołowie.**

Anomoios (gr. “niepodobny”). Zwolennicy Aecjusza (zm. ok. 370) i Eunomiusza (zm. 394), którzy utrzymywali, że Syn Boży jest tylko pierwszym stworzeniem i że w swojej istocie jest zupełnie niepodobny do Ojca. Ponadto Eunomiusz uczył, że Duch Święty jest tylko pierwszym i najwyższym stworzeniem ukształtowanym przez Syna. Toteż jego uczniowie udzielali chrztu tylko “w imię Pana”. Stąd ci Anomoios, którzy przyjęli lub powrócili do wiary ortodoksyjnej musieli być chrzczeni. **Zob. arianizm, eunomianizm, filioque, ojcowie kapadoccy.**

Antiocheńska teologia. **Zob. teologia antiocheńska.**

Antropocentryzm (z gr. “anthropos = człowiek” i łac. “centrum = środek”) Sposób podejścia do zagadnień teologicznych, który za punkt wyjścia i za nie przewodnią bierze ludzkie doświadczenie. Jeżeli ten sposób podejścia wypaczy się i uczyni ludzi ośrodkiem i jedyną miarą wszystkiego, antropocentryzm sprawia, że właściwa teologia staje się niemożliwa. **Zob. tajemnica, teocentryzm, teologia.**

Antropologia (gr. “nauka o człowieku”). Interpretacja ludzkiego istnienia (jego początku, natury i przeznaczenia) w świetle wiary chrześcijańskiej. **Zob. eschatologia, grzech pierworodny, łaska, obraz Boży, protologia, przebóstwienie, stworzenie.**

Antropomorfizm (gr. “na kształt, na sposób ludzki”) Przypisywanie Bogu cech ludzkich, i to zarówno fizycznych (np. usta, twarz i ręce), jak uczuciowych (np. smutek, radość, gniew). **Zob. teologia apofatyczna, teologia negatywna.**

Antychryst (gr. "przeciwnik Chrystusa") Najwyższy przeciwnik Chrystusa, związany z końcem świata (1 J 2,18,22; 4,3) i przyjmujący postać osobową w tych, którzy odrzucają wcielenie (2 J 7). Utożsamiano go także z "człowiekiem grzechu" (2 Tes 2, 3-10) oraz z "bestią" (Ap 11, 7; por. DH 916, 1180). Temat Antychrysta często pojawiał się w rosyjskiej myśli i literaturze religijnej, Starowiercy nazwali antychrystem cara Piotra Wielkiego (1672-1725). Władimir Sołowjow (1853-1900) napisał klasyczną "Krótką opowieść o Antychryście", a Dmitrij Mereżkowski (1865-1941) trylogię "Chrystus i Antychryst". **Zob. me-sjasz, starowiercy.**

Antycypacja (łac. "uprzedzenie, wyprzedzenie"). **Zob. uprzedzenie.**

Antydoron (gr. "zamiast daru"). **Zob. eulogia.**

Antyfona (gr. "naprzemienna odpowiedź" lub "refren"). Werset często zaczerpnięty z Psalmów lub innych ksiąg Pisma Świętego, śpiewany przez chór na przemian z wiernymi, lub przez jeden chór na przemian z drugim. Wspólne dla wszystkich liturgii chrześcijańskich, antyfony zwykle podkreślają obchodzone właśnie święto liturgiczne, lub bieżące czytania biblijne. W liturgii bizantyńskiej antiphanon oznacza albo grupę trzech psalmów, albo grupę wersetów śpiewanych pomiędzy pierwszymi litaniami Eucharystii. **Zob. chrześcijaństwo bizantyńskie, chór, litania, liturgia.**

Antyfona na wejście. Wiersz Pisma Świętego lub inny śpiewany lub recytowany podczas podchodzenia kapłana do ołtarza w celu odprawienia mszy św. Często jest fragmentem psalmu, a zawsze odpowiada liturgicznemu zabarwieniu dnia. Czasami jego początkowe słowa dały nazwę świętu, np. "Gaudete" dla trzeciej niedzieli Adwentu, "laetare" dla czwartej niedzieli Wielkiego Postu. **Zob. śpiew, wejścia.**

Antyklerykalizm (z gr. "anty = przeciw" i łac. "clericus = duchowny"). Stanowisko odmawiające przywódcom Kościoła prawa i obowiązku wypowiedzania się na temat skutków politycznych moralności publicznej i odgrywania jakiegokolwiek roli w politycznym i społeczno - kulturalnym życiu kraju. **Zob. duchowieństwo, klarykalizm, kościół, teologia polityczna.**

Antymenzjum (gr. "zamiast stołu"). **Zob. kult świętych.**

Antynomizm (gr. "przeciw prawu") Lekceważenie albo pogarda prawa. Ogólnie rzecz biorąc, postawa ta może się opierać na racjach filozoficznych lub teologicznych, płynąc z psychologicznego odrzucenia autorytetu, może też być podyktowana chciwością ekonomiczną. Od czasów Nowego Testamentu rozmaite sekty twierdziły, że chrześcijan nie obowiązuje już żadne prawo. Zwolennicy tego poglądu usprawiedliwiali swoje stanowisko, przedstawiając fałszywie naukę św. Pawła (por. Rz 3, 8. 21) albo powołując się na szczególne prowadzenie przez Ducha Świętego, które ich uwalnia od zwyczajnych moralnych zobowiązań. **Zob. anabaptyści, gnostycyzm, prawo.**

Antysemityzm. Wrogość w stosunku do Żydów oparta na motywach rasowych, religijnych i politycznych. Sobór Watykański II odrzucił zarzut, że Żydzi są zbiorowo winni śmierci Jezusa i wyraził ubolewanie z powodu "nienawiści, prześladowań i przejawów antysemityzmu, które kiedykolwiek i przez kogokolwiek były kierowane przeciw Żydom" (NA 4). Watykański dokument z 1998 roku "Pamiętamy: Refleksje nad Szoah" odróżnia "antyjudaizm" (czyli nieufność i wrogość ze strony chrześcijan w stosunku do Żydów) od "antysemityzmu", ideologii złej, która ma swe korzenie poza chrześcijaństwem i błędnie odrzuca godność wszystkich ludów zjednoczonych w jednej rodzinie ludzkiej. **Zob. holokaust, Żydzi.**

Apatia (gr. "brak cierpienia, wolność od wzruszeń, niedoznawanie cierpienia"). **Zob. niewrażliwość.**

Apofatyczna teologiczna. **Zob. teologia apofatyczna.**

Apophthegmata patrum (gr. i łac. “powiedzenia, wypowiedzi Ojców”). *Zob. sentencje ojców.*

Apokaliptyczna literatura. *Zob. literatura apokaliptyczna.*

Apokatastaza (gr. “przywrócenie do stanu pierwotnego, powszechna naprawa”). Teoria przypisywana, wydaje się niesłusznie, Orygenesowi (ok. 185 - ok. 254), a później potępiona jako heretycka, według której aniołowie i ludzie - nawet demony i potępińcy - zostaną ostatecznie zbawieni (por. DH 409,411). Apokatastazę w podobnej postaci głosili niektórzy pisarze wczesnochrześcijańscy, jak św. Grzegorz z Nisy (ok. 330 - ok. 395) i św. Izaak z Niniwy (VII w.). *Zob. piekło.*

Apokryficzne Ewangelie. *Zob. Ewangelie apokryficzne.*

Apokryfy (gr. “ukryty, niezrozumiały, tajemniczy” stąd: “nieautentyczny”). Dzieła napisane w tych samych gatunkach literackich, co Księgi biblijne, ale nie przyjęte przez Kościół do kanonu Pisma Świętego, W terminologii protestanckiej określa się tak Pisma Starego Testamentu pisane w języku greckim, lub na język grecki tłumaczone (przeważnie między rokiem 200 przed Chr. a prawdopodobnie aż 40 po Chr.), drukowane w katolickich wydaniach Pisma Świętego, ale często opuszczane przez Biblie protestanckie. Niektóre z tych pism (np. Księga Judyty, Mądrości oraz Druga Księga Machabejska) napisano w języku hebrajskim, lecz zachowało się tylko tłumaczenie greckie. Księga Tobiasza została pierwotnie napisana po hebrajsku lub aramejsku, jednakże oprócz kilku fragmentów w tych językach istnieje tylko wersja grecka. Mądrość Syracha, napisaną po hebrajsku przed rokiem 180 przed Chr., przetłumaczono na język grecki pięćdziesiąt lat później; od 1900 r. odzyskano dwie trzecie oryginalnego tekstu hebrajskiego (zob. DH 213, 354; ND 202-203). *Zob. biblia, Kanon Pisma Świętego, Księgi deuterokanoniczne, Stary Testament, wulgata.*

Apolinaryści. Herezja chrystologiczna, mająca nazwę od imienia biskupa Laodycei, Apolinarego (ok. 310 - ok. 390). Nastawiony na obronę pełnego bóstwa Chrystusa przeciw arianom, podważył on Jego pełne człowieczeństwo, twierdząc, że Chrystus nie miał ani ducha, ani rozumnej duszy i że oba te czynniki zastępował Boski Logos (por. DH 146, 149, 151; ND 13). Jego usilną troską było ustalenie w ten sposób ścisłej jedności w Chrystusie, jak na to wskazuje jego wypowiedź: “Jedna natura wcielonego słowa”. *Zob. arianizm, chrystologia, monofizyci.*

Apologeci (gr. “obrońca”). Nazwa nadawana św. Justynowi męczennikowi (ok. 100-165), św. Teofilowi Antiocheńskiemu (koniec II wieku), Atenagorasowi (który swoją Apologię skierował ok. roku 177 do cesarza Marka Aureliusza), Tacjanowi (zm. ok. 160) i innym pisarzom chrześcijańskim, którzy bronili własnej wiary przed zarzutami wysuwanymi przez Żydów i pogan. Podczas gdy jedni z nich, np. Justyn, stali się pierwszymi chrześcijańskimi autorami posługującymi się poważnie filozofią, inni - np. Tacjan - byli do greckiej filozofii nastawieni wrogo. Apologeci dostarczali wykształconym ludziom z obcych środowisk argumentów na korzyść religii chrześcijańskiej. W Kościele łacińskim apologeci zaczęli działać nieco później; pierwszymi z nich byli Minuciusz Feliks (autor Octaviusa z II-go lub III-go wieku) oraz Tertulian (ok. 160 - ok. 220). *Zob. filozofia, ojcowie apostołscy, ojcowie kościoła, platonizm, stoicy.*

Apologetyka. Rozumowa obrona wierzeń chrześcijańskich odnoszących się do Boga, Chrystusa, Kościoła i naszego wspólnego ludzkiego losu. Argumenty mogą być skierowane do zwolenników innych religii, do członków chrześcijańskich wspólnot odłączonych, do niezdecydowanych członków swojej własnej wspólnoty lub po prostu do wierzących, którzy chcą wiedzieć, w jakim stopniu ich wiara jest odpowiedzialna (por. 1 P 3, 15). *Zob. dialog, teologia fundamentalna.*

Apostazja (gr. “odstępstwo, odpadnięcie”). Wyraz używany w greckim Starym Testamencie (Jr 2, 19) i w (Dz 21,21) na oznaczenie odpadnięcia od wiary i odejścia ze wspólnoty wiernych. Powszechnie oznacza dobrowolne i całkowite porzucenie wiary przez ochrzczonego chrześcijanina - i tym właśnie się różni od czystej herezji i schizmy. Znana jest postać Juliana Apostaty (cesarz rzymski w latach 361-363), który cofnął cesarskie poparcie dla chrześcijaństwa i próbował przywrócić kult bóstw pogańskich. **Zob. herezja, schizma, wiara.**

Apostolskie Wyznanie Wiary. Jest to forma wyznania wiary upowszechniona dzięki poparciu Karola Wielkiego (ok. 742-814); posługuje się nią Kościół zachodni podczas udzielania sakramentu chrztu. Jest to prosty, potrójny schemat zbudowany wokół Boga Ojca, Syna Bożego i Ducha Świętego (zob. dh 16; nd 4). Rufin (ok. 345-410) opowiada legendę, że dwunastu apostołów ułożyło to wyznanie wiary w ten sposób, że każdy z nich wypowiedział jedno jego zdanie. Ułożyli w ten sposób “symbol” (gr. “coś zebranego razem”) wspólnej wiary.

Apostolskość. Tożsamość wiary chrześcijańskiej i praktyk obecnego Kościoła z Kościołem Apostołów. Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary uważa apostolskość “razem z jednością, świętością i powszechnością” za jedną z czterech cech Kościoła. **Zob. cechy kościoła, nicejskie Wyznanie Wiary, powszechność, świętość.**

Apostoł (gr. “wysłaniec, legat”). W węższym znaczeniu oznacza jednego z dwunastu uczniów wybranych przez Chrystusa (Mt 10, 2; Lk 6, 13-16), których zadaniem było dawanie świadectwa o Jego posługiwaniu, śmierci i zmartwychwstaniu, mocą Ducha Świętego (Dz 1, 5, 8). W szerszym znaczeniu apostołami są: Paweł (1 Kor 9, 1; Ga 1, 1, 17), Barnaba (Dz 14,4, 14), Jakub (1 Kor 15, 7) i inni, którzy pełnili funkcje przywódców w głoszeniu pierwotnego orędzia chrześcijańskiego i byli obdarzeni Chrystusowym autorytetem zakładania Kościoła (Ef 2, 20). **Zob. posługiwanie Piotrowe, sukcesja apostolska.**

Apropriacja. Przydzielenie działania lub przymiotu Bożego tylko jednej Osobie Trójcy Przenajświętszej, chociaż w rzeczywistości jest on wspólny wszystkim Trzem Osobom. I tak dzieło stworzenia przypisuje się Bogu Ojcu, dzieło odkupienia - Synowi Bożemu, a dzieło uświęcenia - Duchowi Świętemu. W rzeczywistości wszystkie opera ad extra (łac. “dzieła na zewnątrz”) są wspólne Trzem Osobom Boskim (por. DH 545-546, 1330; ND 325). **Zob. Przymioty Boże, Trójca Immanentna.**

Archidiakon (gr. “wyższy sługa”). Pierwotnie przewodniczący kolegium diakonów, którzy służyli biskupowi pomocą w zarządzaniu diecezją! w jej sprawach dyscyplinarnych. Później wyrazem tym zaczęto oznaczać kapłana, który pełni ważne obowiązki w diecezji. **Zob. diakon, diecezja.**

Archimandryta (gr. “kierownik trzody”). Tytuł nadawany na bizantyńskim Wschodzie przełożonemu wielkiego klasztoru lub grup klasztorów; używa się go też, żeby wyrazić szacunek dla kapłanów żyjących w celibacie.

Arcybiskup (gr. “wyższy nadzorca”). Tytuł używany od IV lub V wieku przez biskupów szczególnie wybitnych stolic, a później na Zachodzie stosowany do metropolitów lub przewodniczących regionów kościelnych. W Kościele łacińskim tytuł “arcybiskup” może być tytułem czysto honorowym. Na Wschodzie arcybiskupami nazywano patriarchów, później tytuł ten rozszerzono także na metropolitów. **Zob. biskup, patriarcha.**

Argument kosmologiczny. **Zob. argumenty na istnienie Boga, pięć dróg.**

Argument ontologiczny. Sposób dowodzenia istnienia Boga opracowany przez św. Anzelma z Canterbury (ok. 1033-1109). Ponieważ to, co my określamy wyrazem “Bóg” jest “id, quo nihii maius cogitari

possit” (łac. “tym, ponad co nic większego pomyśleć nie można”), samo pojęcie Boga domaga się Jego rzeczywistego istnienia. Inaczej wpadlibyśmy w sprzeczność, bylibyśmy bowiem zdolni wyobrazić sobie coś, co jest większe niż Bóg nieistniejący, mianowicie Boga, który istnieje. Św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274), Immanuel Kant (1724-1804) i inni filozofowie odrzucali ten argument dlatego, że błędnie przechodził on od myśli do istnienia rzeczywistego. Inni filozofowie jednak różnymi sposobami bronili tego argumentu: René Descartes (1596-1650), Baruch Spinoza (1632-1677), Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) i George Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831). Ostatnio niektórzy dowodzili, że argument ontologiczny nie jest “dowodem”, lecz że po prostu wyjaśnia wiedzę o Bogu, którą już pośrednio posiadamy. **Zob. ontologizm, pięć dróg.**

Argument teleologiczny (gr. “nauka o celu”). Argument, który wychodzi od uporządkowanego charakteru świata i dochodzi do istnienia Boga jako Projektanta i Przyczyny Celowej wszystkiego, co istnieje. Arystoteles (384-322 przed Chr.), św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274) i wielu innych spoglądało na wszechświat jako na owoc celowego działania, który wskazuje na Boga jako na ostateczny cel wszystkich rzeczy. Dawid Hume (1711-1776) podważył poza doświadczalną przyczynowość w ogólności, a Immanuel Kant (1724-1804) wartość dowodów na istnienie Pana Boga w szczególności. Argument teleologiczny spotkał się z dalszymi zarzutami, kiedy Karol Darwin (1809-1892) rozwinął naukę o planie biologicznym, zgodnie z którym szansę na przeżycie mają jednostki najbardziej przystosowane. Mechanicyzyczne wyjaśnienie porządku w świecie jako prostego wyniku przypadkowego działania sił naturalnych długo cieszyło się uznaniem. Jednak nowe odkrycia w astronomii, biologii, fizyce i innych naukach wykazały, jak potężny i dalekosiężny jest porządek we wszechświecie istniejącym pozornie przez względnie krótki czas. Prawdopodobieństwo, że ten zdumiewający porządek wyłonił się przez czysty przypadek, jest tak małe, że nadaje argumentom za istnieniem rozumnego Projektanta nowej wiarygodności. **Zob. argumenty na istnienie Boga, celowość, pięć dróg, przyczynowość.**

Argumenty na istnienie Boga. Filozoficzne sposoby wykazania ostatecznych podstaw rozumowych wiary w Boga przez przejście z celowości świata do istnienia Bożego Planisty (por. DH 3004, 3026; ND 113, 115). Chociaż te argumenty są dalekie od zastąpienia wiary, wychodzą one mimo to z uprzedniej wiary w Boga i z uprzedniego przeżycia Boga. **Zob. argument teologiczny, Bóg, pięć dróg, przeżycie religijne, tajemnica, teologia naturalna.**

Arianie polscy. **Zob. socynianizm.**

Arianizm. Herezja potępiona na Soborze Nicejskim I (325); nazwa pochodzi od imienia kapłana aleksandryjskiego, Ariusza (ok. 250 - 336), który twierdził, że Syn Boży nie był Bogiem z samej natury, lecz tylko pierwszym spośród stworzeń (por. DH 125-126, 130; ND 7,8). Arianizm spowodował wielki i poważny niepokój w Kościele aż do roku 381, później istniał jeszcze przez kilka stuleci wśród szczepów germańskich w postaci złagodzonej. **Zob. anomoisos, filioque, homoisos, homoousios, Sobór Nicejski I, semiarianizm, subordynacjonizm.**

Armeńskie chrześcijaństwo. **Zob. chrześcijaństwo ormiańskie.**

Ars moriendi (łac. “sztuka umierania”). **Zob. sztuka umierania.**

Arystotelizm. Kierunek filozoficzny wywodzący się od Arystotelesa (384-322 przed Chr.); jego cechą znamioną jest większy realizm niż ten, jaki głosiła wcześniejsza i często z nim rywalizująca szkoła platońska. Przez Ojców Kościoła był zaniedbywany albo odrzucany, w Średniowieczu jednak - dzięki poparciu filozofów arabskich, Mojżesza Majmonidesa (1135-1204) i św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274) - arystotelesowska etyka, logika, teoria przyczynowości (z przyczynami: sprawczą, celową, formalną i materialną) i pogląd na duszę ludzką jako na formę ciała (a nie jak na jego więźnia zgodnie z pla-

tonizmem) odzyskały swoje miejsce. Tomasz z Akwinu opracował własne dowody na istnienie Boga, opierając je na arystotelizmie, ale bronił naturalnej nieśmiertelności duszy, czemu arystotelizm wyraźnie zaprzeczał. **Zob. dusza, neoplatonizm, pięć dróg, platonizm, przyczynowość, tomizm.**

Asceza (gr. “ćwiczenie”) Przyjęte przez chrześcijan pod wpływem Ducha Świętego środki i sposoby oczyszczenia samego siebie z grzechu i usuwania przeszkód na drodze wolnego naśladowania Chrystusa. Prawidłowa asceza niesie ze sobą postępowanie w kontemplacji i w miłości Boga, który nie przynosi uszczerbku dla osobistej dojrzałości ani dla społecznej odpowiedzialności. **Zob. kontemplacja, mistyka, naśladowanie Chrystusa, pokuta, post, umartwienie, wstrzeźliwość. życie monastyczne.**

Asyryjski kościół. **Zob. kościół wschodni asyryjski.**

Atanazjańskie wyznanie wiary. Wyznanie wiary, zwane także od słów je rozpoczynających “Quicumque vult” (łac. “Ktokolwiek chce”); fałszywie przypisuje się św. Atanazemu z Aleksandrii (ok. 296-373), powstało ono bowiem najprawdopodobniej w V wieku w południowej Francji. Jest w nim wiele wypowiedzi o Trójcy Przenajświętszej, o wcieleniu i odkupieniu (**zob. dh 75-76; nd 16-17**).

Ateizm (gr. “bezbożność”). Zaprzeczenie w teorii lub w praktyce istnienia Boga. Różne odmiany ateizmu wahają się między pełną tolerancją obojętnością, a wojującym odrzucaniem Boga, które zróżnicowane jest w zależności od tego, jak ktoś konkretnie pojmuje odrzuconego Boga, a także od społeczno-kościelnych podstaw konfliktu. Jest rzeczą możliwą, że ktoś przez jakiś czas jest ateistą w dobrej wierze, ale trwałe i logiczne wyłączenie istnienia Boga poza nawias jest nieodpowiedzialne i godne potępienia. **Zob. agnostycyzm, Bóg, tajemnica, teologia negatywna.**

Athos. **Zob. góra athos.**

Augsburskie Wyznanie Wiary. **Zob. wyznanie augsburskie.**

Augustynianizm. System filozoficzny i teologiczny św. Augustyna z Hippony (354-430); jest to synteza kładąca nacisk:

- a. na nadrzędną wolność Boga w udzielaniu łaski,
- b. na pierwszeństwo oświecenia Bożego nad ludzką wiedzą.

Własne poglądy św. Augustyna nazywano czasem augustynizmem, żeby je odróżnić od augustynianizmu, rozwiniętego przez ucznia Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274), Idziego Rzymskiego z rodziny Colonna (ok. 1243-1306) i dominującego wśród pustelników św. Augustyna. **Zob. Łaska, semipelagianizm.**

Autokefaliczny. (gr. “mający własną głowę, własnego zwierzchnika”) Wyraz używany na oznaczenie Kościołów, którymi rządzą ich własne synody i które należą do wschodnich i orientalnych Kościołów prawosławnych. Wszystkie patriarchaty są autokefaliczne, ale nie wszystkie Kościoły autokefaliczne są patriarchatami. Dla Kościołów prawosławnych wschodnich, patriarcha Konstantynopola jest prymasem, a jedynie sobór powszechny może ustanawiać prawa obowiązujące wszystkie Kościoły autokefaliczne. **Zob. kościoły wschodnie, prawosławie orientalne.**

Autonomia (gr. “niezawisłość”) Wyraz, którego od czasów Immanuela Kanta (1724-1804) często używano na oznaczenie prawa człowieka do samostanowienia w dziedzinie wolności moralnej i myśli religijnej. Ponieważ z niezależności tej korzystamy w świecie stworzonym i podtrzymywanym w istnieniu przez Boga, nasza autonomia może być tylko względna. **Zob. heteronomia, oświecenie, teonomia.**

Autorytet (łac. “powaga”) Usprawiedliwione oczekiwanie, że rozkaz zostanie wykonany, a oświadczenie przyjęte jako prawdziwe. W Kościele źródłem wszelkiego autorytetu jest Chrystus, autorytet musi być

sprawowany pod kierownictwem Ducha Świętego jako służba, a niejako podkreślanie władzy (por. Łk 22,24-27; LG 24). **Zob. analiza wiary, antynomizm, autonomia, charyzmaty, heteronomia, jurysdykcja, posłuszeństwo, teonomia, urząd nauczycielski kościoła.**

Bałwochwalstwo. Oddawanie czci fałszywym, nie istniejącym bogom. Stary Testament surowo potępia oddawania czci bożkom albo wizerunkom fałszywych bogów (Wj 20, 3-5; Pwt 5, 7-9; Ps 115, 4-8). Nowy Testament nie tylko demaskuje bałwochwalstwo (1 Kor 5, 10; Ap 21, 8; 22, 15), ale także przez poszerzenie zakresu tego pojęcia (zob. Iz 2, 6-11) odrzuca kult pieniądza jako bałwochwalstwo (Ef 5, 5; Kol 3, 5). **Zob. adoracja, ikona, judaizm, obrazoburstwo, oddawanie czci Bogu.**

Baptyści (gr. “obmywający, udzielający chrztu, chrzciciele”). Członkowie szeroko rozpowszechnionego Kościoła ewangelickiego, który początkami swymi sięga bezpośrednio do początków wieku XVII, kiedy to nastąpił rozłam w Kościele anglikańskim. Jan Smyth (ok. 1554-1612), zwany “Samochrzczicielem”, ponieważ samego siebie ochrzcił, założył pierwszy Kościół baptystów w Amsterdamie w roku 1609. Baptyści chrztu udzielają wyłącznie tym, którzy świadomie wyrażają żal za grzechy i wyznają wiarę w Chrystusa; utrzymują oni względną samodzielność miejscowych kongregacji. **Zob. anabaptyści, chrzest dzieci, ewangelicy.**

Beatyfikacja (łac. “zaliczenie w poczet błogosławionych”). Uroczyste zatwierdzenie publicznego kultu zmarłego chrześcijanina, u którego stwierdzono tak zwaną heroiczną cnót. W roku 1747 papież Benedykt XIV prawo beatyfikowania zastrzegł Stolicy Apostolskiej. **Zob. kanonizacja.**

Beraka (hebr. “błogosławieństwo”). Żydowska modlitwa dziękczynna (np. Rdz 24,27; Ps 28, 6). Chrześcijański wyraz “eucharystia” jest odpowiednikiem hebrajskiego “beraka”.

Berith (hebr. “zobowiązanie, umowa, przymierze”). Podstawowe pojęcie żydowskie, które może pierwotnie oznaczało proste zobowiązanie nałożone przez Boga albo (od czasu do czasu) złożoną przez Boga obietnicę. W czasach późniejszych oznaczało ono wzajemne, oparte na przymierzu, stosunki między Bogiem, a Narodem Wybranym. **Zob. przymierze.**

Bezbłądność. Wyraz ten odnosi się przede wszystkim do jednego z ważniejszych rezultatów natchnienia biblijnego, czyli do zbawczej prawdy Pisma Świętego (DV 11). Ta prawda się wyłania stopniowo z natchnionego zapisu, ogniskuje się na Chrystusie i jest widoczna w całym Piśmie Świętym. Żeby można było ocenić prawdę, jaką nam przekazują poszczególne księgi biblijne, musimy zbadać zamiary, założenia, okoliczności życia i sposoby wyrażania się autorów, a także tradycje, na których się opierali (DV 12). Bezbłądność jest również znamioną cechą dla wrażliwości naprawdę, jaką okazuje cały Lud Boży. Kościół, kierowany przez Ducha Świętego, nie może się mylić w sprawach wiary (zob. 1 J 2, 20, 27; LG 12). **Zob. biblia, egzegeza, natchnienie biblijne, prawda, sens Pisma Świętego, Sensus Fidelium.**

Bezwarunkowy nakaz moralny. **Zob. imperatyw kategoryczny.**

Bezzenność. **Zob. celibat.**

Biblia (gr. “księgi”). Święte Księgi natchnione przez Boga, wyrażające wiarę Żydów i chrześcijan w sposób, który się stał normą dla wszystkich czasów. **Zob. apokryfy, hermeneutyka, kanon Pisma Świętego, Księgi Deuterokanoniczne, marcjonizm, natchnienie biblijne, Nowy Testament, Stary Testament.**

Bierny opór. **Zob. opór bierny.**

Bierzmowanie. Na Zachodzie nazwa jednego z siedmiu sakramentów, drugiego spośród sakramentów chrześcijańskiego wtajemniczenia. Szafarz kładzie rękę na kandydata, namaszcza jego czoło krzyżmem i mówi: “Przyjmij znamię daru Ducha Świętego”. W Kościele wschodnim bierzmowania - zwanego tam “namaszczeniem krzyżmem” - udziela kapłan dziecku bezpośrednio po chrzcie. W Kościele zachodnim bierzmowania udziela biskup, i to później - z racji duszpasterskich (po dojściu do używania rozumu, a nawet dopiero w wieku młodzieńczym). Dorośli konwertycy jednak bywają bierzmowani bezpośrednio po chrzcie i przed przyjęciem pierwszej Komunii św. Zdaniem Kościoła wschodniego obecność biskupa podczas udzielania sakramentu bierzmowania w tym się przejawia, że to on poświęcał oleje święte. Na Zachodzie zwyczajny kapłan może być nadzwyczajnym szafarzem sakramentu bierzmowania (CIC 879-896; CCEO 692, 695-696). **Zob. charakter, charyzmaty, chrzest, Duch Święty, krzyżmo, obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych, sakrament, inicjacja.**

Binitarianizm (łac. neologizm: “podwójny” w znaczeniu technicznym jako “dwuosobowy”). Nowoczesny wyraz na oznaczenie zawartych w Nowym Testamencie krótkich wyznań wiary (np. 1 Tm 2, 5-6; Rz 4, 24; 2 Kor 4, 14), w których jest wymienione tylko imię Ojca i Syna. Wyrażenia te występują w Nowym Testamencie obok formuł trynitarnych (np. Mt 28, 19; 2 Kor 13, 13). Binitarianizm może także oznaczać heretyckie odmawianie bóstwa Duchowi Świętemu i przekonanie, że w Bogu istnieją tylko dwie Osoby. **Zob. Sobór Konstantynopoliński I, teologia trójcy przynajświętszej, wyznanie wiary.**

Biskup (gr. “nadzorca”). Człowiek obdarzony podczas święceń pełnią kapłaństwa i mający prawo do prowadzenia Kościoła partykularnego lub diecezji przez własne nauczanie, troskę duszpasterską i przewodniczenie podczas sprawowania liturgii. Jako następca apostołów, w łączności z biskupem Rzymu, ma z całym kolegium biskupów udział w odpowiedzialności za cały Kościół (por. LG 22-23). Udziela święceń kapłańskich, a na Zachodzie jest zwyczajnym szafarzem sakramentu bierzmowania; jemu także jest zastrzeżone prawo święcenia olejów świętych (por. CIC 375-430; CCEO 42, 45§2, 46§1, 693, 744, 871 §2). **Zob. diecezja, ingres, jurysdykcja, katedra, kolegialność, Konferencja Episkopatu, ordynariusz, sakrament, Sukcesja Apostolska.**

Bizancjum. **Zob. chrześcijaństwo bizantyjskie.**

Bluźnierstwo. Okazanie pogardy dla Boga lub dla spraw religijnych słowami, myślami i czynami (por. Wj 22, 28; Kpł 24, 10-23).

Błąd. Fałszywe przekonanie albo nieprawidłowy sposób życia. Ludzi będących w błędzie trzeba jednak traktować kulturalnie, z miłością, a także uszanować ich prawo do wolności religijnej (GS 28, DHu 14). **Zob. herezja.**

Błogosławieństwa. Osiem (albo dziewięć) błogosławieństw Chrystusa z Kazania na Górze (Mt 5,3-11), które mają swoje częściowe odpowiedniki w Starym Testamencie (np. Ps 1, 1; Tb 13, 15-16; Syr 14, 20-27; 25, 7-10) i streszczają doskonałość chrześcijańską. W paralelnym Kazaniu “na równinie” (Łk 6,20-26) cztery błogosławieństwa, powiązane w pary z czterema “biada”, są bardziej wyraziste w wymaganiach. Błogosławieństwa, które ukazują Królestwo Boże z głównymi zadaniami i obietnicami, stały się także natchnieniem dla wielu niechrześcijan. **Zob. Królestwo Boże, naśladowanie Chrystusa.**

Błogosławieństwo eucharystyczne. Nabożeństwo eucharystyczne, które się upowszechniło na Zachodzie od XVI wieku. Hostię konsekrowaną umieszcza się w monstrancji na ołtarzu i wystawia do adoracji. Po odśpiewaniu hymnów i modlitw oraz po okadzeniu Najświętszego Sakramentu celebrans błogosławi zebranych, czyniąc monstrancją znak krzyża. **Zob. poświęcenie.**

Błogosławiony. W węższym znaczeniu osoba, która została oficjalnie zaliczona w poczet błogosławionych; w znaczeniu szerszym człowiek znajdujący się w niebie. **Zob. beatyfikacja.**

Bogumiłowcy (SCS “umiłowani przez Boga”). Dualistyczna i doketyczna sekta średniowieczna, która przez jakiś czas cieszyła się poparciem Bizancjum. Za jej założycieli uważano kapłana Jeremiasza (połowa X wieku; w Bułgarii) oraz jakiegoś Teofila (Bogumił to słowiański przekład greckiego imienia Teofil), działającego w latach 927-950. Pogarda dla jakiegokolwiek materii doprowadziła bogumiłowców do odrzucenia

- a. Starego Testamentu (oprócz fragmentów prorockich kładących nacisk na postać Chrystusa i Psalmów),
- b. różnych praktyk “materialnych”, takich jak: kult obrazów (łącznie z Krzyżem), chrzest wodą, jakiegokolwiek chrzest dzieci, wreszcie małżeństwo. Z modlitw dozwolona była tylko *Modlitwa Pańska*.

Sekta się szybko rozprzestrzeniła na Bałkanach (szczególnie w Bułgarii), ale po inwazji tureckiej wielu jej zwolenników przyjęło islam. Bogumiłowcy mieli pewien wpływ na powstanie sekty albigensów. **Zob. albigensi, doketyzm, dualizm, gnostycyzm, katarzy, manicheizm, marcjonizm, pryscylianizm.**

Bogurodzica. **Zob. theotokos.**

Bojaźń Boża. W Starym Testamencie to głębokie poczucie religijności i synowskiego przywiązania, w którym się zawiera w skrócie nasza właściwa postawa wobec Boga (Hi 28,28; Prz 1,7; Syr 1, 11-20); nie należy jej utożsamiać z niewolniczym strachem. **Zob. hesed, miłość, świętość, religijność.**

Boże Ciało. Uroczystość w Kościele zachodnim obchodzona po niedzieli Trójcy Przenajświętszej na pamiątkę chwili, kiedy to Chrystus obdarował nas Eucharystią. Ustanowienie tej uroczystości jest zasługą św. Juliana z Liege (zm. 1258). **Zob. eucharystia, najświętszy sakrament.**

Boże Narodzenie. Uroczysty obchód narodzenia Jezusa Chrystusa przypadający 25 grudnia. Jest to święto pochodzenia zachodniego, które zastąpiło pogańskie święto “niezwycięzonego słońca” i ostatecznie się stało wspólnym świętem Kościołów chrześcijańskich oprócz Kościoła ormiańskiego. Liturgia rzymska zezwala kapłanom na odprawienie w tym dniu trzech Mszy św.: w nocy (zazwyczaj o północy), o świcie i podczas dnia. To trzykrotne sprawowanie Eucharystii odbywa się w tym dniu na wspomnienie potrójnych narodzin Syna Bożego: przed wiekami w Boskim łonie Ojca Niebieskiego, w czasie z dziewiczego łona Najświętszej Maryi Panny oraz w sercu człowieka wierzącego. **Zob. chrześcijaństwo ormiańskie, epifania.**

Bożo-ludzki. **Zob. teandryczny.**

Boże oficjum. **Zob. liturgia godzin.**

Bóg. Byt najwyższy,

- a. któremu należy okazywać cześć oraz służyć (Pwt 6,4-5),
- b. który w tradycji monoteistycznej jest uznawany jako Stwórca osobowy, wieczny, niezmienny, wszechwiedzący oraz wszechmocny.

Według Starego Testamentu jedyny i święty Bóg Izraela stoi ponad naszym światem materialnym i nie wolno Go przedstawiać w obrazach (Wj 20,4; Kpł 19,4; Pwt 4, 12, 15-24). Równocześnie Bóg jest zawsze tuż obok narodu wybranego, otacza go opartą na przymierzu miłością i pełną miłosierdzia ojcowską wiernością (Joz 24; Iz 46, 1-13; Dz 2, 14-23). Podczas wcielenia włączenie się Boga w dzieje osiąga punkt szczytowy w objawieniu Trójcy Przenajświętszej. W Synu i przez oddziaływanie Ducha Świętego ludzie stali się przybranymi dziećmi Bożymi (Ga 4, 4-6) i mogą powrócić do Ojca (J 14, 6-7). Chociaż

już Stary Testament wskazywał na to, że Bóg troszczy się o wszystkie narody (por. Księgę Jonasza), to jednak dopiero w Nowym Testamencie objawił się On jako Bóg miłujący (1 J 4, 7, 10-16) wszystkie ludy (Mt 26, 19-20; Rz 3, 29-30; 9, 1-11, 36). **Zob. Bóg jako Ojciec, monoteizm, politeizm, Przymierze, przymioty Boże, stworzenie, transcendecja, teologia Trójcy Przenajświętszej, wcielenie.**

Bóg i zło na świecie. **Zob. teodycea.**

Bóg jako Ojciec. Niedosłowny (czyli metaforyczny) sposób mówienia o stosunku Boga do ludu (oraz dużo rzadziej do poszczególnych osób, jak król na wzór Dawida), spotykany już w Starym Testamencie, ale używany dużo rzadziej niż Bóg jako "Król", a nawet jako "Ukochany Mąż". Kierując się świadomością Boga jako "Abba", Jezus uczył swych zwolenników, aby mówili do Boga "Ojcze" (Łk 11, 2; Rz 8, 15; Ga 4, 6). Św. Paweł rozróżnia pomiędzy Synostwem Jezusa, a przybraniem za dzieci Boże ochrzczonych i usprawiedliwionych (Rz 8, 14-17; Ga 4, 5-7). Podobnie św. Jan dokonuje rozróżnienia pomiędzy pierwotnym Synem Bożym, a naszym nowym życiem jako "dzieci" Bożych (J 1, 12). Odpierając poglądy Marcjona, św. Ireneusz (zm. ok. 200 r.), a później Nicejsko-konstantynopoliński wyznawca wiary utożsamia Boga Starego Testamentu (Jahwe) z Ojcem Pana naszego Jezusa Chrystusa. Wyznanie to, w swym podejściu przyczynowym, uznaje "monarchię" (gr., jedna, jedyna zasada") Ojca, który jest początkiem bez początku Syna i Ducha Świętego, jak również całej rzeczywistości stworzonej. "Monarchię" tę należy odróżnić od modalistycznego monarchianizmu, który negował rozróżnienie osób w Trójcy. Stary Testament (Iz 49, 15; 66, 13) oraz oficjalne nauczanie Kościoła, jak encyklika Jana Pawła II z 1980 r. *Dives in misericordia* (4, nr 52), przedstawiają obrazy Boga jako matki. Bóg Ojciec nie jest dominującym "mężczyzną", lecz przekracza seksualność i płęć, a zatem powinno się Go określać poprzez to wszystko, co tylko można sobie wyobrazić najlepszemu w ludzkich matkach i ojcach; podkreśla to przypowieść Jezusa o synu marnotrawnym (słuszniej nazywana "przypowieścią o miłosiernym ojcu") (Łk 15, 11-32). **Zob. Abba, Bóg, monarchianie, patripasjanizm, przybranie za dzieci Boże, Syn Boży, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Bóg niewymowny. **Zob. niewymowność Boga.**

Bóg zapelniający luki. Wyrażenie używane w odniesieniu do ludzi:

- a. szukających Boga w tych zjawiskach, których nauka jeszcze nie potrafi wyjaśnić,
- b. zapominających o tym, że Bóg jest aktywnie obecny we wszystkich procesach zachodzących w świecie stworzonym.

Bracia Polscy. **Zob. socynianizm.**

Brewiarz (łac. "krótki spis, wyciąg"). W Kościele zachodnim książka lub książki, którymi się podczas codziennych modlitw posługują kapłani, a także inni wierni. Zawierają one wszystkie psalmy, różne pieśni, czytania z Pisma Świętego, modlitwy, czytania z Ojców Kościoła lub innych pisarzy ascetycznych, dostosowane do świąt i okresów liturgicznych (por. SC 83-101, PO 5, 13). **Zob. kalendarz liturgiczny, liturgia godzin.**

Buddyzm (sanskryt: "oświecony"). Jedna z religii świata założona w Indiach przez Siddharthę Gautamę Buddę (ok. 563 - ok. 483 przed Chr.). Istnieje w dwóch odmianach: buddyzm *hinayana* (sanskryt: "mały wóz") albo buddyzm *theravada* (j. palijski: "stara nauka") istniejący w Birmie, Sri Lance, Tajlandii i w innych krajach; druga odmiana to buddyzm *mahayana* (sanskryt: "wielki wóz") istniejący w Chinach, Japonii, Korei, Mongolii, Tybecie i w różnych innych miejscach. Pod drzewem Bodhi ("drzewo oświecenia") książę Gautamana poznał skutek oświecenia cztery podstawowe prawdy:

- a. życie ludzkie jest cierpieniem,
- b. przyczyną cierpienia jest pożądanie,
- c. cierpienie ustaje po wyzwoleniu się z wszystkich postaci pożądania,

d. ustanie cierpienia można osiągnąć przez ośmiokrotny sposób wyzwolenia.

Ten sposób zawiera w sobie prawidłową znajomość tych czterech prawd, prawidłową intencję, prawidłowy sposób mówienia, prawidłowy sposób działania, prawidłowe zajęcia, prawidłowy wysiłek, prawidłową kontrolę odczuć i pojęć, wreszcie prawidłowe skupienie. Jest to sposób, który obiecuje skończenie z cierpieniem (opierającym się na pożądliwości) i prowadzi do *nirvany* (sanskryt: “być unicestwionym”) albo do stanu pełnego spokoju (por. NA 2). Pisma buddyjskie zachowały się w języku palijskim (Sri Lanka) oraz w sanskrycie (Indie). Buddyzm głosił dwie zasady podstawowe:

- a. zasadę zwaną Karwia (sanskryt: “działanie, wiara”), czyli przekonanie, że dawne uczynki muszą być wynagrodzone albo ukarane w tym życiu albo w przyszłych jego formach,
- b. zasadę odrodzenia, czyli wędrówki dusz.

Odmiana buddyzmu zwana *mahayama*, która się rozwinęła mniej więcej w czasach Chrystusa, uczy, że jednostki nie tylko mogą dojść do *nirvany*, ale także same mogą się stać buddami i w ten sposób zbawiać innych. Ta odmiana buddyzmu uznaje oddawanie czci bogom; jest w niej wiele cech synkretystycznych. **Zob. religie świata, synkretyzm, wędrówka dusz, zbawienie, zen.**

Byt. Coś, co jest albo istnieje. Ponieważ wyraz “byt” można zastosować na oznaczenie czegokolwiek, ma on najmniejszą zawartość pojęciową. Jeżeli wypowiedź z Wj 3,14 (“Jestem, Który Jestem”) zinterpretujemy w świetle filozofii greckiej, możemy jako chrześcijanie mówić o Bogu jako o Bycie Najwyższym albo jako o Bycie Samym w Sobie.

Całopalenie. **Zob. ofiara całopalna.**

Cechy Kościoła. Istotne właściwości Kościoła Chrystusowego: jedność, świętość, katolickość i apostołskość (Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary). Kiedy Jan Wiklif (ok. 1330-1384) i Jan Hus (ok. 1372-1415) położyli nacisk na “duchową” stronę Kościoła, w roku 1431 dominikanin, kardynał Jan de Torquemada (wuj późniejszego wielkiego inkwizytora) napisał traktat o Kościele oparty na jego czterech widzialnych cechach. W okresie reformacji tacy katolicy apologety, jak kardynał Stanisław Hozjusz (1504-1579) i św. Robert Bellarmin (1542-1621) podkreślali z naciskiem te cechy, żeby odpowiedzieć takim autorom, jak Marcin Luter (1483-1546), który utrzymywał, że charakterystyczną cechą prawdziwego Jezusowego Kościoła jest nauczanie nieskażonej Ewangelii. W ostatnich latach profetyczne ujawnianie niesprawiedliwości i działalność skierowana przeciw niej zaczęła odgrywać większą rolę jako widzialny znak świętości Kościoła w świecie (zob. Jan Paweł II *Sollicitudo rei socialis* z roku 1987). **Zob. apostołskość, eklazjologia, Husyci, katolickość, kościół 2, reformacja, świętość, świętość Kościoła.**

Celebrans. Biskup, kapłan lub diakon, który prowadzi sprawowaną liturgię. Większe uwrażliwienie na czynne uczestnictwo w liturgii wszystkich wiernych oznacza, że obecnie mówimy o “przewodniczącym” zgromadzeniu, zwłaszcza jeśli Eucharystia jest koncelebrowana przez dwóch, lub więcej księży. Na Zachodzie koncelebrę Eucharystii popierał Sobór Watykański II (1962-1965). Chrześcijanie wschodni, którzy podkreślają wspólnotowy charakter wszelkiej liturgii, pielęgnują koncelebrę. Nawet sakrament *eucha-liaion* (gr. “święty olej”), czyli namaszczenie chorych, najchętniej jest sprawowany przez siedmiu, lub przynajmniej kilku kapłanów. **Zob. biskup, diakon, kapłani, koncelebra, namaszczenie chorych, Sobór Watykański II.**

Celibat (łac. “beżzenność”). Rezygnacja z małżeństwa ze względów religijnych. Mnisi, mniszki oraz inni mężczyźni i kobiety prowadzący życie zakonne wyrażają to zobowiązanie ślubem. W Kościele rzymskim celibatu wymaga się od kandydatów do kapłaństwa; stałym diakonom nie wolno zawierać małżeństwa po przyjęciu święceń (CIC 247, 1037). Wśród katolików obrządku wschodniego istnieje również duchowieństwo żonate (CCEO 373-376). Kapłani i diakoni prawosławni są zazwyczaj żonaci, nie mogą jednak zawierać małżeństwa - nawet jeżeli owdowieją - po otrzymaniu święceń. Biskupi wschodni muszą być beżzenni. Kanon trzeci Soboru Nicejskiego I (325) zabraniał duchownym mieszkania z kobietami, za

wyjątkiem matki, siostry, ciotki, lub kogoś poza wszelkim podejrzeniem. Synod Quinisextum (691-692) powtórzył ten zakaz w swym kanonie piątym, jak również w kanonie trzynastym zezwolił duchownym na Wschodzie żenić się przed diakonatem, ale nie po. Przyjmuje się, że na Zachodzie celibat duchownych wprowadzono na Synodzie w Elwirze (Granada), który odbył się około 306 roku, jednakże odnośny kanon (trzydziesty piąty) jest dodatkiem późniejszym. Papież św. Grzegorz VII (Hildebrand) (papież w latach 1073-1085) podtrzymał wymóg celibatu dla duchowieństwa na synodach w 1074, 1075 i 1078 roku. **Zob. diakon, kapłan, Sobór Nicejski I, Synod Quinisextum, ślub.**

Celowość. Zasada głoszona przez filozofię scholastyczną, według której wszystkie byty zawsze się kierują w działaniu jakimś celem albo zamiarem, nawet jeśli tę zasadę stosuje się w różny sposób do bytów działających, rozumnych i nierozumnych. **Zob. Scholastyka.**

Cenobici (gr. "prowadzący życie we wspólnocie"). Na Wschodzie zakonnicy po ślubach, którzy żyją we wspólnocie i zachowują te same dla wszystkich wskazania co do życia wewnętrznego, czyli reguły. **Zob. góra Athos, życie monastyczne, życie zakonne.**

Ceremonia. Jakakolwiek czynność religijna sprawowana w kościele, którą, jeżeli jest to nabożeństwo liturgiczne, zwykle prowadzi wyświęcony duchowny, a jeżeli jest to czynność paraliturgiczna, jak odmawianie różańca, często osoba świecka. Grecy mówią o *akoluthia* ("nabożeństwo kościelne"), które to określenie oznacza obrzędy i gesty stosowane przy danej okazji. **Zob. celebrans, liturgia, różaniec, szafarz.**

Cezaropapizm. Stosowana przez państwo praktyka wkraczania w sprawy kościelne pod pozorem strzeżenia interesów ludzi wierzących. W państwowej religii pogańskiej cesarze rzymscy byli odpowiedzialnymi za kult najwyższymi pontyfikami. Po przejściu na chrześcijaństwo wykazywali oni często brak poszanowania dla niezależności porządku kościelnego. Kiedy cesarstwo przetrwało głównie na Wschodzie, władcy bizantyńscy zaczęli panować nad patriarchami, zwłaszcza przed kryzysem między Wschodem, a Zachodem w roku 1054. Wielu bizantynologów odrzuca mówienie o "cezaropapizmie" jako mylące, gdyż Kościół i państwo zarówno, w przeszłości, jak i teraz powinny ze sobą współpracować. **Zob. chrześcijaństwo bizantyjskie, Kościół i państwo, symfonia, źródła wschodniego prawa kanonicznego.**

Chalcedońskie kościoły. **Zob. Kościoły chalcedońskie.**

Charakter (gr. "znamię"). Niezmazywalne i niemożliwe do powtórzenia znamię na duszy (DH 1303, 1609; ND 1308, 1319) tych, którzy się stali członkami Ciała Chrystusa (przez chrzest i bierzmowanie) albo Jego pasterzami (przez święcenia). Teolodzy prawosławni mówią po prostu o niepowtarzalności pewnych podstawowych aktów sakramentalnych. **Zob. kapłani, res et sacramentum sakrament, sfragis.**

Charyzmaty (gr. "dary") Specjalne dary Ducha Świętego ponad te, które są ściśle potrzebne do zbawienia. Bywają one dawane jednostkom lub grupom (zob. 1 Kor 12; LG 10-12) na korzyść Kościoła i świata i zawsze powinna je ożywiać miłość (1 Kor 13, 1). **Zob. dar języków.**

Charyzmatyk. W znaczeniu ogólnym każdy chrześcijanin wezwany przez Boga i ubogacony przez Niego łaskami. W sposób bardziej szczególny wyraz ten oznacza ludzi, którzy otrzymali szczególne dary Ducha Świętego, takie jak: celibat (1 Kor 7, 7), władzę czynienia cudów, rozróżniania duchów i dar języków (1 Kor 12, 10). **Zob. łaska, zielonoświątkowcy.**

Cherubikon, czyli **hymn cherubinów.** W liturgii bizantyńskiej hymn, który towarzyszy przejściu z Liturgii Słowa do Liturgii Eucharystycznej. Hymn ten zaprasza zgromadzonych wiernych, porównanych do cherubinów, czyli najwyższego z chórów anielskich, do przyjęcia Króla wszechświata, który nadchodzi z

zastępami aniołów. Hymn intonuje się przed rozpoczęciem procesyjnego “wielkiego wejścia” (nie mylić z “małym wejściem”, które poprzedza śpiewanie Ewangelii przez diakona), podczas którego kapłan niesie chleb i wino przeznaczone do konsekracji. Podczas “wielkiego wejścia” hymn cherubinów zostaje przerwany; jego śpiew zostaje wznowiony po zakończeniu “wejścia”. **Zob. aniołowie, celebrans, chrześcijaństwo bizantyńskie, diakon, liturgia eucharystyczna, liturgia słowa.**

Chiliazm (gr. “tysiąc”). **Zob. millenaryzm.**

Chór. Specjalna część katedry lub kościoła przeznaczona dla śpiewaków, którzy swym śpiewem towarzyszą obrzędowi liturgicznemu. Początkowo chór był częścią świątyni, zajmowaną przez tych, którzy codziennie odmawiali Liturgię Godzin. Obecnie chóry często znajdują się na galerii, lub w jakimś innym miejscu kościoła, które nie zasłania widoku sprawowanych obrzędów. Sobór Watykański II (1962-1965) podkreślał rolę chóru w prowadzeniu śpiewu zgromadzenia wiernych (SC 121). Nauczanie takie nie było raczej potrzebne na Wschodzie, gdzie wszystkie modlitwy liturgiczne są śpiewane. Prefacje Liturgii Eucharystycznej nawiązują do chórów anielskich, które zgodnie chwala Boga. **Zob. aniołowie, kantor, liturgia, officium divinum.**

Chóry anielskie. Sposób sklasyfikowania aniołów w dziewięciu chórach, wybiegający poza dane biblijne, a upowszechniony przez Dionizego Pseudo-Areopagite, nieznanego z imienia pisarza chrześcijańskiego z końca V lub początku VI wieku. Jego dziewięć chórów anielskich było podzielonych na trzy grupy po trzy chóry: Serafini, Cherubini i Trony; Panowania, Moce i Potęgi; Zwierzchności, Archaniołowie i Aniołowie. **Zob. aniołowie, aniołowie stróżowie.**

Chrystocentryzm. Systematyczne opieranie teologii i życia wewnętrznego człowieka na Osobie i dziełach zbawczych Jezusa Chrystusa.

Chrystofania (gr. “objawienie się Pomazańca”) Objawienie się Jezusa jako Bożego Pomazańca albo Mesjasza. Wydarzyło się to nie tylko podczas chrztu Jezusa w Jordanie (Mt 4, 16-17; Mk 1, 9-11; Łk 3, 21-22) i nie tylko podczas przemienienia Jezusa na Górze Tabor, ale przede wszystkim podczas objawień Pana Zmartwychwstałego. **Zob. Mesjasz, namaszczenie, przemienienie, zjawienie Zmartwychwstałego Pana.**

Chrystologia (gr. “nauka o Chrystusie”). Teologiczne spojrzenie na Jezusa Chrystusa, wyjaśniające w sposób systematyczny, kim i czym On jest sam w sobie dla tych wszystkich, którzy w Niego wierzą. Nowy Testament zawiera różne chrystologiczne spojrzenia na Chrystusa, nie ujmując ich systematycznie. **Zob. chrystologia funkcjonalna, soteriologia, unia hipostatyczna.**

Chrystologia funkcjonalna. Chrystologia, która skupia się na zbawczej działalności Chrystusa i dzięki temu w bardzo dużym stopniu zbiega się z soteriologią. Z konieczności jednak zakłada ona chrystologię ontologiczną, która się ogniskuje na tym, kim i czym jest sam Chrystus. **Zob. chrystologia, soteriologia.**

Chrystologia oddolna. Odmiana chrystologii, której podstawą i źródłem jest przebadanie ludzkich dzieł Chrystusa zwłaszcza tak, jak nam je przedstawiają Ewangelie synoptyczne. **Zob. Chrystologia “logos-anthropos”, ewangelie synoptyczne, teologia antiocheńska.**

Chrystologia odgórna. Odmiana chrystologii, której podstawą i źródłem jest fakt, że Jezus jest odwiecznym Słowem Bożym albo Synem Bożym, który zstąpił na nasz świat (J 1, 14). **Zob. Chrystologia “logos-sarks”, teologia aleksandryjska.**

Chrystologia “logos-anthropos” (gr. “Słowo-Człowiek”). Jest to chrystologia “oddolna”, znamieną dla Teodora z Mopsuestii (ok. 350-428) i dla szkoły antiocheńskiej, a zmierzająca do utrzymania pełnego człowieczeństwa Jezusa Chrystusa. Po przyjęciu istnienia dwoistości natur (pełnej ludzkiej natury Chrystusa i pełnej Jego natury Bożej) antiocheńczycy stanęli przed pytaniem: W jaki sposób bóstwo i człowieczeństwo Chrystusa zjednoczyło się w jednym działającym podmiocie? Ich chrystologia mogła zejść na manowce i zagubić rzeczywistą jedność Chrystusa, a skończyć na przyjęciu istnienia dwóch podmiotów: przyjmującego człowieczeństwo Słowa i przyjętego przez Słowo Człowieka - Jezusa. **Zob. Chrystologia oddolna, nestorianie, Sobór Chalcedoński, teologia aleksandryjska, teologia antiocheńska.**

Chrystologia “logos-sarks” (gr. “Słowo-Ciało żywe”). Chrystologia “odgórna”, znamieną dla Orygenesa (ok. 185 - ok. 254) i św. Cyryla Aleksandryjskiego (zm. 444), ukierunkowana na odwiecznie istniejące Słowo Boże, które schodzi na świat. Szkoła aleksandryjska dochodziła zazwyczaj do dobrych wyników, podtrzymując autentyczne bóstwo i prawdziwą jedność Chrystusa jako podmiotu działającego. Dla niektórych aleksandryjczyków większą trudność sprawiało wykazanie prawdziwego człowieczeństwa Chrystusa i odpowiedź na pytanie: W jaki sposób odwieczne Słowo Boże mogło przyjąć autentyczny i w pełni ludzki sposób działania? Jeżeli idzie o powiązania chrystologii opartej na przeciwstawieniu “Logos-Sarks” oraz chrystologii opartej na przeciwstawieniu “Logos-Antropos”, to Alojzy Grillmeier (1910-1998) zauważył, że nie można ich po prostu utożsamiać odpowiednio ze szkołą aleksandryjską lub antiocheńską, istnieją bowiem przykłady wskazujące na coś przeciwnego. **Zob. neochalcedonizm, Sobór Efeski, teologia aleksandryjska.**

Chrystologia wzniosła. W odróżnieniu od chrystologii “obniżonej”, chrystologia wzniosła kładzie nacisk na bóstwo Chrystusa. Tego rozróżnienia nie można mieszać z innym, mianowicie z chrystologią *explicite* i *implicitie*. **Zob. chrystologia oddolna, chrystologia odgórna.**

Chrystus. **Zob. Mesjasz.**

Chrystus wiary. Wyrażenie używane na oznaczenie ogromnego rozdźwięku między wnioskami, do jakich dojść można, jeżeli się na Jezusa patrzy z czysto historycznego punktu widzenia, a postawą człowieka wierzącego, który przyjmuje Jezusa jako Syna Bożego i Zbawiciela świata. **Zob. Jezus historyczny, Syn Boży.**

Chrzczenie. Przyjęcie do wspólnoty Kościoła, czego zewnętrznym znakiem jest otrzymanie chrześcijańskiego imienia. Na Zachodzie dzieje się to podczas udzielania sakramentu chrztu, na Wschodzie natomiast z chrztem połączone jest bierzmowanie i pierwsza Komunia św. **Zob. chrzest, inicjacja.**

Chrzest (ogólnosłowiańskie “chrzcic” = “znaczyć krzyżem”; gr. “baptisma” = “zanurzenie”). Podstawowy sakrament “odrodzenia”, który sprawia, że człowiek ochrzczony staje się członkiem Kościoła, a przez to jest zdolny do przyjęcia innych sakramentów. Ochrczeni po obmyciu wodą i uświęceniu przez Ducha Świętego (J 3, 5; Mt 28, 19), pełni wiary i żalu, zostają oczyszczeni z grzechów, uczestniczą w śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa i rozpoczynają w Nim nowe życie (Rz 6,3-11). W pierwszych wiekach, po chrzcie zazwyczaj natychmiast udzielano sakramentu bierzmowania i Komunii św.; ta praktyka do dzisiaj się utrzymała w Kościele prawosławnym, a w Kościele łacińskim jest obecnie ogólnie obowiązująca w przypadku dorosłych. Chrzest jest niezbędnym warunkiem zbawienia, ale może być zastąpiony przez chrzest krwi (męczeństwo) albo przez chrzest pragnienia (wprost lub nie wprost sformułowane pragnienie przyjęcia chrztu; DH 1524; ND 1928). **Zob. charakter, chrzestny, katechumeni, sakrament, inicjacja.**

Chrzest dorosłych. **Zob. obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych.**

Chrzest dzieci. Chodzi o chrzest niemowląt urodzonych w rodzinach chrześcijańskich. Nowy Testament pośrednio wskazuje na praktykę chrztu niemowląt, kiedy opowiada, że całe rodziny przyjmowały wiarę i sakrament chrztu (zob. Dz 10, 1-48; 16, 15, 33; 1 Kor 1, 16). W III wieku św. Cyprian (zm. 258) i Orygenes (ok. 185 - ok. 254) wyraźnie mówią o chrzcie niemowląt, a Tertulian (ok. 160 - ok. 220) występuje przeciw tej praktyce. Wygląda na to, że na początku V stulecia praktyka chrztu niemowląt była szeroko znana, a może nawet powszechna. Po powstaniu reformacji najpierw anabaptyści, później baptyści - a także inne ugrupowania - zakazali chrztu niemowląt, który ich zdaniem kłócił się z zasadą osobistego świadomego opowiedzenia się po stronie Chrystusa, czego domagali się od każdego przyjmującego chrzest. Ponieważ jednak każdy człowiek jest powołany do zbawienia wiecznego. Kościół twierdzi, że ma prawo i obowiązek udzielać chrztu dzieciom chrześcijan (zob. DH 2552-2562 oraz 3296) pod warunkiem, że przynajmniej jedno z rodziców wyraża na to zgodę i jest nadzieja, iż dziecko zostanie wychowane po chrześcijańsku (zob. CIC 867-868). Chrzest dzieci można odłożyć, jeżeli dzięki temu można przygotować rodziców do lepszego pełnienia ich chrześcijańskich obowiązków. W prawosławnych Kościołach wschodnich dzieciom zaraz po chrzcie udziela się bierzmowania i Komunii św.; w katolickich Kościołach wschodnich dąży się do przywrócenia tej praktyki. Nowy katolicki obrzęd chrztu dorosłych stosuje tę praktykę, dzieci jednak otrzymują tylko chrzest. Komunii św. i bierzmowania (w takiej kolejności) udziela się im dopiero wtedy, gdy stają się bardziej świadome. **Zob. anabaptyści, baptyści, bierzmowanie, chrzest, obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych, pelagianizm, sakrament.**

Chrzest krwi. **Zob. męczennik.**

Chrzestny. Wyraz na oznaczenie ojca chrzestnego lub matki chrzestnej. Inaczej mówiąc, jest to człowiek dorosły, który jest świadkiem kandydata do chrztu lub bierzmowania. Prawo kanoniczne postanawia, że podczas obrzędu chrztu powinien być obecny osobiście lub przez pełnomocnika przynajmniej jeden chrzestny, a jeżeli to możliwe, dwoje - każde innej płci. Chrzestni powinni być naznaczeni przez samego kandydata (jeżeli jest dorosły) albo przez jego rodziców lub opiekunów, albo wreszcie przez proboszcza. Chrzestny musi być katolikiem ochrzczonym, bierzmowanym i po pierwszej Komunii św. Zazwyczaj powinien mieć przynajmniej szesnaście lat. Nie może być ojcem ani matką kandydata. Imiona i nazwiska chrzestnych wpisuje się do ksiąg metrykalnych. Poza daniem dobrego przykładu i zachęcaniem do prowadzenia życia chrześcijańskiego rodzice chrzestni biorą odpowiedzialność za chrześcijańskie wychowanie swoich chrześniaków, jeżeli ich rodzice lub opiekunowie zaniedbują swoje obowiązki (zob. CIC 774, 851, 872-874; CCEO 618, 684-685). Jeżeli wymagają tego okoliczności, chrzestnym może być chrześcijanin wschodni nie katolik pod warunkiem, że katolikiem jest drugi chrzestny (CCEO 605 §3). Jest rzeczą pożądaną, żeby świadkami podczas bierzmowania byli świadkowie chrztu, ponieważ biorą oni na siebie podobne obowiązki jak podczas chrztu (CIC 892-895). **Zob. bierzmowanie, chrzest, przeszkody małżeńskie.**

Chrzest przez pokropienie. Sposób udzielania chrztu w razie niebezpieczeństwa przez trzykrotne pokropienie (zamiast polania) kandydatów wodą.

Chrzest przez polanie wodą. Sposób udzielania chrztu przez trzykrotne polanie głowy kandydata wodą. Wprowadzono ten sposób pierwotnie dla ludzi chorych, których nie można było zanurzyć w wodzie; w wieku XIII sposób ten przyjęto na Zachodzie jako zwyczajny przy udzielaniu chrztu.

Chrzest przez zanurzenie. Zwyczajny sposób udzielania chrztu na Wschodzie prawosławnym i wśród baptystów na Zachodzie. Całe ciało kandydata, a przynajmniej jego głowę, trzykrotnie się całkowicie zanurza w wodzie. **Zob. Kościoły wschodnie.**

Chrzest przez zanurzenie i polanie wodą. Dawniej bardzo popularny, dzisiaj spotykany tylko u zachodnich i wschodnich Syryjczyków sposób udzielania chrztu przez trzykrotne polanie wodą kandydata stojącego już w wodzie albo do niej schodzącego. **Zob. Syryjski Kościół prawosławny.**

Chrześcijanie. Wyraz, którego użyto po raz pierwszy w Antiochii Syryjskiej (Dz 11, 26) na oznaczenie tych ludzi, którzy poszli za Chrystusem.

Chrześcijanie anonimowi. Wyrażenie, którym się posługiwał Karl Rahner (1904-1984) na oznaczenie tych, którzy dzięki łasce udzielonej im przez Chrystusa zostali zbawieni, chociaż (nie z własnej winy) nigdy nie byli ochrzczeni i pozostawali poza wspólnotą chrześcijańską (por. LG 16 i GS 16). Rahner wprowadził to wyrażenie i związane z nim twierdzenie, nawiązując do Bożej woli zbawienia wszystkich ludzi (1 Tm 2,4). **Zob. Kościół, zbawienie.**

Chrześcijanie malabarscy. Różne ugrupowania chrześcijan obrządku wschodniego mieszkających w Kerala (południowozachodnie Indie). Bardziej znani są oni jako chrześcijanie św. Tomasza, ponieważ nawrócił ich św. Tomasz Apostoł i (jego grób się znajduje w pobliżu Madrasu). *Dzieje św. Tomasza* z III wieku opisują jego ewangelizację tego regionu oraz męczeńską śmierć. Początkowo należeli oni do tak zwanego (Asyryjskiego) Kościoła Wschodniego, znanego jako Kościół Nestoriański albo Chaldejski, lub jako Wschodni Kościół Syryjski (=Wschód Cesarstwa Bizantyńskiego). Od VIII do XVI wieku metropolitów wysyłał im patriarcha asyryjski. Kiedy jednak w wieku XVI Portugalczycy przybyli do Indii, chrześcijanie malabarscy zostali zmuszeni do zrezygnowania z łączności z patriarchą mezopotamskim, a na synodzie w Diamper w roku 1599, synodzie, który nigdy nie zyskał akceptacji Rzymu, do odwołania nestoriańskich błędów. Przymusowa latynizacja ich obrządku doprowadziła do wielu rozłamów z Rzymem i do powstania trzech głównych wspólnot;

- a. Grupa, która zerwała jedność z Rzymem w roku 1653 i połączyła się z Syryjskim Kościołem Prawosławnym; dla wielu jest ona znana do dziś jako Kościół Jakobitów i posługuje się zachodniosyryjską liturgią antiocheńską;
- b. Grupa, która zerwała jedność z Rzymem w roku 1653, ale w roku 1662 ponownie się z nim połączyła; zezwolono im na przyjęcie - z niewielkimi zmianami - nestoriańskiej *Liturgii Addai i Mari*, której cechą charakterystyczną jest to, że zawiera pełną epiklezę, ale brakuje w niej słów ustanowienia;
- c. Grupa syryjska prawosławna (Jakobitów), która się połączyła z Rzymem w roku 1930 i utworzyła (unicki) Kościół Malankarski (Malankara to inna nazwa zamiast Kerala); zachowali oni własną starą liturgię syryjską, przełożoną na język Malaya.

Druga z tych grup jest, po Kościele Bizantyńsko-Ukraińskim, największym wschodnim kościołem katolickim, do którego należy ponad cztery miliony osób i który wysyła za granicę wielu misjonarzy. W 1896 roku Trichur, Emakulum i Changanacherry zostały wikariatami apostolskimi, kierowanymi przez duchownych syryjsko-malabarskich. Przywrócenie liturgii orientalnej rozpoczęło się za czasów Piusa XI w 1934 roku, a w roku 1957 zostało zaaprobowane przez Piusa XII. Jednakże jej wprowadzenie w 1962 roku rozpętało spór do tej pory w pełni nie rozstrzygnięty. Sytuacja poprawiła się, kiedy w 1992 r. Jan Paweł II nadał Kościołowi Syryjsko-Malabarskiemu rangę Kościoła Archidiecezjalnego Większego, na czele którego stanął kardynał Antony Padiyara (ur. 1921 r.) z Emakulum-Angamały. **Zob. kościół asyryjski wschodni, kościoły wschodnie katolickie, cztery kategorie, epikleza, liturgia, nestorianizm, obrządek, Syryjski Kościół prawosławny.**

Chrześcijanie świętego Tomasza. **Zob. chrześcijanie malabarscy.**

Chrześcijaństwo.

1. Religia tych, którzy należą do Kościoła i do wspólnot chrześcijańskich.

2. Wspólna nazwa oznaczająca chrześcijan, kraje chrześcijańskie oraz wpływ kulturalny i religijny religii chrześcijańskiej.

Chrześcijaństwo bizantyńskie. Wspólna nazwa na oznaczenie chrześcijan, którzy należą do bizantyńskiej tradycji liturgicznej, prawnej, duchowej i teologicznej, wywodząca się od faktu przeniesienia przez Konstantyna Wielkiego w roku 330 stolicy państwa z Rzymu do Bizancjum nad Bosforem i przemianowania tego miasta na Konstantynopol.

- a. *Grecy bizantyńscy* - Od roku 381, a szczególnie od roku 451, Konstantynopol rościł sobie prawo do drugiego miejsca po Rzymie i stał się niekwestionowanym ośrodkiem religijnym dla większości chrześcijan na Wschodzie. W roku 1054 patriarcha i legaci papiescy wzajemnie się obłożyli klątwą. Po zajęciu miasta przez Turków w roku 1453 patriarchowie nadal się cieszyli honorowym pierwszeństwem wśród wszystkich chrześcijan prawosławnych. W roku 1965 papież Paweł VI i patriarcha Atenegoras wzajemnie zdjęli z siebie klątwy, które i tak często nie były brane pod uwagę.
- b. *Słowianie bizantyńscy* - Są to ci chrześcijanie tradycji bizantyńskiej, którzy w liturgii posługują się językiem staro-cerkiewno-słowiańskim zamiast języka greckiego. Są to Kościoły zachowujące łączność z Konstantynopolem (np. Rosjanie, Ukraińcy, Serbowie, Bułgarzy, Rusini itd.), a także te, które są w łączności z Rzymem. Nawracanie narodów słowiańskich na chrześcijaństwo rozpoczęła misja świętych Cyryla i Metodego w roku 863. Cyryl ułożył dla języka staro-cerkiewno-słowiańskiego alfabet, tzw. głagolicę, wymieni ona później na "cyrylicę", która nie została przez tego świętego ułożona, lecz tylko od jego imienia przyjęła nazwę, używaną do dnia dzisiejszego. Z chwilą chrztu księcia Włodzimierza Kijowskiego w roku 988 chrześcijaństwo stało się oficjalną religią na Rusi Kijowskiej.
- c. *Inni chrześcijanie bizantyńscy* - Oprócz chrześcijan mówiących po grecku i po słowiańsku istnieje jeszcze kilka grup etnicznych, na przykład Gruzini, niektórzy Arabowie, a przede wszystkim Rumuni, którzy obecnie mają drugie miejsce co do liczby wyznawców Kościoła prawosławnego.

Zob. Kościoły wschodnie, Rusini, Sobór Chalcedoński, Sobór Konstantynopolitański I.

Chrześcijaństwo etiopskie. Kościół w Etiopii został założony przez dwóch syryjskich świętych, Frumencjusza i Edecjusza; kiedy Frumencjusz został wyświęcony na biskupa (ok. 350 roku) przez św. Atanazego Wielkiego, Kościół w Etiopii przeszedł pod jurysdykcję patriarchy aleksandryjskiego. Wkrótce chrześcijaństwo stało się religią państwową, a jego religijną stolicą zostało Aksum, gdzie przebywał metropolita zwany "abuna", po arabsku "nasz ojciec". Wskutek kontaktów z Egiptem i za pośrednictwem "dziewięciu Świętych" - prawdopodobnie mnichów syryjskich, którzy przybyli do Etiopii, ponieważ się przeciwstawiali uchwałom Soboru Chalcedońskiego (451) - Kościół etiopski bez żadnej walki stał się niechalcedońskim. Jedność z Rzymem osiągnięta na Soborze Florenckim (1442) trwała krótko (DH 1330-53; ND 208, 408-409, 325-326, 644-646, 810, 1003-1305, 1419). Nawrócenie cesarza na katolicyzm w roku 1621 zakończyło się jego abdykacją w roku 1632. W XX wieku cesarz Hajle Sellasje I zreformował Kościół i doprowadził do powstania w roku 1959 niezależnego patriarchatu etiopskiego. Orientalny prawosławny patriarchat aleksandryjski zachowuje honorowy prymat nad Prawosławnym Kościołem Etiopskim i Erytrejskim. Dla orientalnego chrześcijaństwa w Etiopii znamienne jest stosowanie pewnych praktyk żydowskich, np. obrzezania i zachowywania szabatu. Językiem używanym w liturgii jest klasyczny gy'yz, natomiast mówi się w języku amharskim. Niewielka grupa etiopskich chrześcijan będących w łączności z Rzymem tworzy etiopski Kościół katolicki, posługuje się obrządkiem etiopskim, a od roku 1961 ma własną stolicę metropolitalną w Addis Abebie. **Zob. autokefaliczny, chrześcijaństwo koptyjskie, erytrejski kościół prawosławny, kościoły orientalne, nestorianizm, monofityzm, prawosławie orientalne, Sobór Chalcedoński.**

Chrześcijaństwo koptyjskie (arab. "qubti" z gr. "egipski"). Kościół ten powołuje się na tradycję według której został założony przez św. Marka Ewangelistę, którego prawdopodobnie umęczono w Aleksandrii

w roku 68. Pod koniec II wieku istniał samodzielnie, a po Soborze Chalcedońskim poszedł swoją drogą, utrzymując formę słowną monofizytyzmu. Język koptyjski, późna odmiana staroegipskiego, stosowany jest obecnie tylko w liturgii, ponieważ językiem ludności kraju stał się arabski. Wysiłki czynione w celu nawiązania większej łączności doprowadziły do tego, że Kościół koptyjski pod koniec XVIII stulecia uznał zwierzchnictwo Rzymu (por. DH 1330-1353; ND 208, 322-326, 408-409, 644-646, 810, 1003-1005, 1419). Dało to początek niewielkiemu obecnie Koptyjskiemu Kościołowi Katolickiemu; większość koptyjskich chrześcijan tworzy Koptyjski Kościół Prawosławny. Obecnie dla wszystkich koptów jest wyzwaniem, jak wykazać, że ich odmiana chrześcijaństwa, mająca bogatą literaturę i życie monastyczne, może współdziałać z Egiptem, w którym islam jest religią przeważającej części ludności. W maju 1973 r. prawosławny papież koptyjski, Shenouda III Egipski, podpisał razem z Pawłem VI wspólną deklarację, która oficjalnie położyła kres różnicom chrystologicznym, powstałym po Soborze Chalcedońskim (ND 671 a). **Zob. jakobici, kościoły wschodnie, melkici, monofizytyzm, prawosławie orientalne, Sobór Chalcedoński, Syryjski Kościół prawosławny.**

Chrześcijaństwo ormiańskie. Armenia, od 23 września 1991 r. znowu niepodległy kraj (choć część jej dawnego terytorium nadal należy do Turcji i Iranu), odwołuje się do tego, że głosili w niej Ewangelię apostołowie: Tadeusz, Bartłomiej, Szymon i Juda. Wprawdzie chrześcijaństwo dotarło do Armenii już pod koniec I wieku, prawdziwą zasługę jednak za jego utrwalenie się przypisać należy św. Grzegorzowi Oświecicielowi (ok. 260 - ok. 328). Nawrócił on króla, który w roku 301 uznał chrześcijaństwo za religię państwową, co było pierwszym wypadkiem tego rodzaju na świecie. Wojna z Persami przeszkodziła wysłaniu delegatów na Sobór Chalcedoński (451), toteż Armenia pozostała związana z Konstantynopolem aż do roku 518, kiedy to przyjął on ostatecznie uchwały tego Soboru; Armenia pozostała wtedy poza wpływami tego soboru. Podczas wypraw krzyżowych (1198) oraz dzięki wpływowi Soboru Florenckiego (1439) część Ormian połączyła się z Rzymem (zob. DH 1006-1020, 1310-1328, 1344-1345; ND 407, 1412-1418, 1305-1308, 2534). Ormiański patriarcha katolicki rezyduje w Bejrucie w Libanie. Najwyższy przywódca duchowy Ormian prawosławnych. Najwyższy Patriarcha i Katolikos wszystkich Ormian, rezyduje w Eczmiadzyn, w Armenii. **Zob. Kościoły wschodnie, monofizyci, patriarchaty prawosławne, Sobór Chalcedoński, Sobór Florencki.**

Chwała. Wzniosły majestat i promieniejący blask Boga objawionego w dziejach Izraela, szczególnie w Księdze Wyjścia (Wj 14,4, 17-18; 15, 1-21,) za pośrednictwem natury (Wj 24, 15-17; Ps 104, 31-32) i przez doświadczenia Bożej świętości (Iz 6, 1-7). Sw. Łukasz chwałę Bożą łączy z narodzeniem Jezusa (Łk 2, 9), Jego przemianiem (Łk 9, 31 -32), triumfalnym wjazdem do Jerozolimy (Łk 19,38), zmartwychwstaniem (Łk 24,26) oraz wniebowstąpieniem (Dz 1,9, 11; 7, 55). Ewangelia św. Jana rozpoczyna się od kontemplowania chwały Boga J 1, 14), która już się objawiła w życiu Chrystusa, przede wszystkim w Jego cudownych znakach (J 2, 11). W Jezusie Chrystusie chwała Boża wyszła z ukrycia (2 Kor 4, 4-6), a w pełni się objawi przy końcu dziejów (Tt 2, 11-13). Pojęcie "chwały" jest jednym z kluczowych pojęć w teologii wschodniej, a na Zachodzie jego wpływ coraz bardziej wzrasta. **Zob. Bóg, metody w teologii, objawienie, przemienienie, teologia piękna, theologia gloriae.**

Chwała Boża. W Starym Testamencie pełne majestatu promieniowanie objawiającej się Bożej obecności (Wj 33, 18-23). Przez wcielenie chwała Syna Bożego ukazała się już w Jego życiu (J 1, 14), a dopełniła się w Jego śmierci i zmartwychwstaniu (J 17, 1, 4-5). Ludzie - podobnie jak aniołowie - zostali wezwani do uwielbienia Boga i do oddawania Mu chwały. **Zob. chwałę, doksologia, epifania, łaska.**

Chwała na wysokości Bogu. **Zob. Gloria.**

Ciało Chrystusa. Wyrażenie oznaczające:

- a. ludzkie ciało Jezusa,
- b. zmartwychwstałego Jezusa obecnego w Eucharystii,

- c. Kościół (albo Mistyczne Ciało Chrystusa) ukształtowany z ludzi włączonych w Jego Ciało przez chrzest i przez Ducha Świętego,
- d. potocznie po łacinie (*Corpus Christi*) - Uroczystość obchodzoną w obrządku łacińskim po uroczystości Trójcy Przenajświętszej ku czci Najświętszego Sakramentu zwaną oficjalnie *Uroczystością Ciała i Krwi Chrystusa*.

Zob. Kościół, Najświętszy Sakrament.

Ciała zmartwychwstanie. Zob. zmartwychwstanie umarłych.

Cierpienie Boga. Pytanie, czy na widok ludzkiej nędzy Bóg może cierpieć i czy rzeczywiście cierpi, czy też pozostaje "niewzruszony". Chociaż Bóg w swej Bożej naturze nie może się zmieniać ani cierpieć, Syn Boży, mając ludzką naturę, cierpiał i umarł na krzyżu. Ta przerażająca śmierć wskazuje, że Bóg w pełen miłości sposób rozumie ból i cierpienie ludzi i że się z nimi solidaryzuje. Zob. neochalcedonianizm, niecierpliwość, patrypasjanizm, spór o cierpienie Boga, tajemnica zła, teologia rozwoju.

Circuminsessio (łac. "siedzieć dookoła"). Zob. perychoreza chrystologiczna, perychoreza trynitarna.

Cmentarz (gr. "miejsce snu"). Teren, na którym grzebie się zmarłych. W niektórych krajach ci chrześcijanie, którzy nie należeli do grupy dominującej, często byli (a nawet czasem nadal są) chowani na oddzielnych cmentarzach, lub sektorach cmentarzy. Przykładem takiego cmentarza jest "Cmentarz protestancki" w Rzymie. Z różnych powodów odmawiano (a czasem nadal się odmawia) pogrzebu na cmentarzach chrześcijańskich. Tak było po śmierci Niccolò Paganiniego (1782-1840). Utrzymywał on, że "Sonatę Diabelską" napisał pod dyktando samego diabła i mówiono o nim, że jest z diabłem w zмовie. Św. Efreem Syryjczyk (ok. 306-373) był przeciwny pochówkom w kościele - obecnie przywilej ten jest zarezerwowany dla niewielu dygnitarzy państwowych i kościelnych. Prawo kanoniczne pozwala, by papież, biskupi i kardynałowie byli chowani we własnym kościele (CIC 1242; CCEO 874, 3). Zob. katakumby, kremacja, pogrzeb.

Cnota. Nawyk dobrego postępowania, która człowieka uzdalnia do postępowania w sposób właściwy łatwo, z przyjemnością i wytrwale. Przeciwnością jej jest wada albo stała skłonność do zła. Zob. czystość, etyka, nawyk, personalizizm, teologia moralna, wybór zasadniczy.

Cnota pokuty. Rzeczywiste pragnienie odwrócenia się od grzechu i ponownego ukierunkowania się ku Bogu. Zob. metanoia, nawrócenie, skrucha doskonała, skrucha mniej doskonała.

Cnota włana. Dobra sprawność dana przez Boga niespodziewanie, różna od sprawności (lub cnoty) nabytej, która stopniowo wzrasta i dojrzewa.

Cnoty kardynalne (łac. "wrzeciędz"). Roztropność, umiarkowanie, odwaga i sprawiedliwość, które razem wzięte wspierają całą strukturę życia moralnego. Zob. roztropność, sprawiedliwość, teologia moralna, umiarkowanie.

cnoty teologalne. Wiara, nadzieja i miłość, które są ukierunkowane bezpośrednio na Boga jak na Byt godny nieskończonego zaufania i miłości; któremu powinniśmy powierzyć całe nasze życie i całą naszą przyszłość (1 Kor 13,13; Ga 5,5-6; Kol 1,4-5; 1 Tes 1, 3; 5, 8; DH 1530-1531; ND 1933-1934; DV 5). Zob. agape, miłość 2, nadzieja, wiara.

Codex Iuris Canonici. Zob. Kodeks Prawa Kanonicznego.

Communicatio idiomatum (łac. “wzajemna wymiana przymiotów”). Wymiana przymiotów z powodu jedności bóstwa i człowieczeństwa w jednej i tej samej Osobie Wcielonego Syna Bożego. Oznacza to, że przymioty przysługujące jednej naturze mogą Mu być przypisywane nawet wtedy, gdy się o Nim mówi w odniesieniu do drugiej natury, np. “Syn Boży umarł na krzyżu” albo “Syn Maryi stworzył świat” (por. DH 251). Ten sposób przypisywania przymiotów domaga się jednak pewnych rozróżnień, żeby nie doprowadzić do pomieszania dwóch natur. Oznacza to w podanych wyżej przykładach, że Syn Boży nie jako Bóg umarł na krzyżu i że Syn Maryi niejako człowiek stworzył świat. **Zob. monofizyci, Sobór Chalcedoński, Sobór Efeski, Sobór Konstantynopolski II, trisagion, unia hipostatyczna.**

Communicatio in sacris (łac. “uczestnictwo w sprawach świętych”). Uczestnictwo w sprawowanej liturgii, zwłaszcza w sakramentach, innego Kościoła niż własny (CIC 1365; CCEO 908, 1440), przez niektórych nazywane “interkomunią”, jeśli odnosi się tylko do współdziałania w Eucharystii. Ruch ekumeniczny zachęca do dzielenia się słowem Bożym, jednak sakramenty, zwłaszcza Eucharystia, wyrażają (i umacniają) zazwyczaj już obecną jedność kościelną (por. UR 8). W razie konieczności i jeżeli duchownego katolickiego nie ma na miejscu, katolicy mogą iść do spowiedzi do kapłana prawosławnego, przyjmować z jego rąk Komunię św. i sakrament chorych (por. OE 26,27). Większość Kościołów protestanckich zgadza się na interkomunię każdego ochrzczonego chrześcijanina, który wierzy, że Jezus Chrystus jest Panem i przystępuje do stołu eucharystycznego z odpowiednim nastawieniem, jak to zostało wyrażone w decyzji niemieckich Kościołów luterańskich z 1975 roku. Anglikanie są zwykle bardziej otwarci wobec prawosławnych i katolików, ponieważ ich poglądy na temat Eucharystii są podobne do anglikańskich. Natomiast prawosławni uważają, że jeżeli ktoś przyjmuje Eucharystię, należy przez to rozumieć, że jest członkiem ich Kościoła; stąd zazwyczaj ograniczają interkomunię do duszpasterskich nagłych wypadków (np. niebezpieczeństwo śmierci), które należy oceniać zgodnie z zasadą “ekonomii”. Kiedy Sergiusz Bułgakow (1871-1944), na spotkaniu prawosławnych z anglikanami w 1933 r., zaproponował, żeby ci, których nauka dotycząca Eucharystii jest taka sama, korzystali od czasu do czasu z interkomunii, spotkał się ze znacznym sprzeciwem. W 1984 r. pomiędzy Kościołem rzymskokatolickim a Syryjskim Prawosławnym zawarto porozumienie, podpisane przez papieża Jana Pawła II i patriarchę Ignacego Zakkę I, na mocy którego członkowie tych Kościołów mogą korzystać z interkomunii, kiedy nie mogą przystąpić do Komunii św. w swym własnym Kościele. **Zob. ekonomia, eucharystia, liturgia, Kościoły wschodnie, ortodoksja, protestanci, sakrament, wspólnota anglikańska.**

Concursus Divinus (łac. “współdziałanie Boże”). Stale niezbędna współpraca Boga, która uzdalnia stworzenia do podejmowania, kontynuowania i doprowadzenia do końca działalności. Ponieważ stworzenia rozumne co jakiś czas popełniają grzechy, stajemy przed zagadnieniem współdziałania Boga w czynnościach, które ludzie świadomie skierowują przeciw woli Bożej. **Zob. łaska, molinizm, pelagianizm, synergizm, wolna wola, wszechmoc.**

Consensus Fidelium. **Zob. Sensus Fidelium.**

Corpus Iuris Canonici (łac. “Zbiór Przepisów Prawa Kanonicznego”). Główny zbiór praw Kościoła katolickiego, dopóki Benedykt XV nie ogłosił *Kodeksu Prawa Kanonicznego (Codex Iuris Canonici)* w roku 1917. *Corpus Iuris Canonici* powstawało w sześciu etapach:

- a. Gracjan, dwunastowieczny mnich z Bolonii, uporządkował prawo kanoniczne przez połączenie w sposób metodyczny przepisów prawnych ustanowionych przez sobory, papieży i Ojców Kościoła; w ten sposób powstała jego *Concordia discordantium canonum* (łac. “Zgoda przepisów niezgodnych”), którą się zazwyczaj nazywa *Decretum Gratiani*, czyli dekretem Gracjana. Było to w roku 1141.
- b. Papież Grzegorz IX (ok. 1148-1241) nakazał uznanemu znawcy prawa kanonicznego, św. Rajmundowi de Peñafort (1185-1275), uzupełnić *Decretum Gratiani*. Wynikiem tej pracy było dzieło

pt. *Liber decretorum extravagantium* (łac. “Księga dekretów rozproszonych”) podzielone na pięć ksiąg i ogłoszone z papieskim autorytetem.

- c. Bonifacy VIII (ok. 1234-1303) w roku 1298 dodał księgę szóstą pt. *Liber sextus decretalium* (łac. “Szósta księga dekretów”).
- d. W łączności z Soborem w Vienne (1311-1312) Klemens V (1264-1314) dodał nowy zbiór praw. Dekrety te zostały ogłoszone w roku 1317 i są znane jako *Clementinae*.
- e. Dekrety papieża Jana XXII (1249-1334) wydano i opublikowano jako *Extravagantes Ioannis XXII* (łac. “Pisma rozproszone Jana XXII”).
- f. Wreszcie *Extravagantes communes* (łac. “Pisma rozproszone wspólne”), czyli dekrety papieskie wydane w latach 1261-1471 weszły także w *Corpus Iuris Canonici*, które po przejrzaniu przez papieża Grzegorza XIII (1502-1585) zostało ogłoszone w roku 1582.

Zob. Kodeks Prawa Kanonicznego.

Credo (łac. “wierzę”). Zob. **wyznanie wiary**.

Credo apostołskie. Zob. **apostołskie wyznanie wiary**.

Credo atanazjańskie. Zob. **atanazjańskie wyznanie wiary**.

Credo mszalne. Zob. **nicejskie wyznanie wiary**.

Credo nicejskie. Zob. **nicejskie wyznanie wiary**.

Cud. Wydarzenie spowodowane szczególnym Bożym działaniem, które wykracza poza normalne prawa natury i niesie ze sobą religijne orędzie dla ludu na dzień dzisiejszy i na czasy późniejsze. Cuda są wydarzeniami nie mającymi nic wspólnego ze zdumiewającymi czynami, są one bowiem zbawczymi i objawiającymi znakami pochodzącymi od Boga (J 2, 11, 18, 23; 12, 18, 37). Ewangelie synoptyczne (Mt 4, 23; 8, 5-17; 11, 5, 21; Mk 8, 21-26; Łk 13, 32) i Dzieje Apostolskie (np. Dz 2, 22-23) świadczą o cudach Jezusa, które były związane z Jego pełnym mocy przepowiadaniem ostatecznego Królestwa Bożego. Dzieje Apostolskie opowiadają o różnych cudach zdziałanych przez świętych Piotra i Pawła. Bez wchodzenia w szczegóły, Paweł świadczy, że taki sam dar otrzymał od Boga (Rz 15, 19; 2 Kor 12, 12). Zwyczaj wymaga się cudów do beatyfikacji i kanonizacji sług Bożych (zob. CIC 1403). Zob. **chwała, determinizm, królestwo boże, natura, teologia Janowa**.

Cyborium (gr. “kielich zrobiony z okrywy nasiennej lilii wodnej albo do niej podobny”). Naczynie większe niż kielich mszalny, w którym się znajdują Hostie, albo do konsekracji i do udzielania Komunii św., albo do przechowywania w tabernakulum. *Cyborium* nazywa się także baldachim nad ołtarzem, w takich starych świątyniach np. jak kościół św. Klemensa w Rzymie. Zob. **kielich**.

Czas. Platon (427-347 przed Chr.) określał czas jako “ruchomy obraz wieczności”, a Arystoteles (384-322 przed Chr.) jako miarę ruchu. Scholastycy dodawali, że czas został stworzony przez rozum, ponieważ tylko rozum może mierzyć “przedtem i potem”. Czasu egzystencjalnego, kiedy czekamy na coś, cierpimy, radujemy się i odpoczywamy, właściwie nie da się wymierzyć ani zegarem, ani mijaniem dnia i nocy, ani też zmianą pór roku. Pamiętając o wyjściu z Egiptu i oczekując na czasy mesjańskie. Żydzi mieli zasadniczo linearne pojęcie czasu i historii. Przeszłość wspominali oni tak, żeby mieć nadzieję na pełniejszą przyszłość. Tam, gdzie brakuje poczucia historycznego rozwoju, zwycięży grecki cykliczny obraz historii, który Fryderyk Nietzsche (1844-1900) uchwycił w “miecie wiecznego powrotu”. Eschatologia chrześcijańska kładzie nacisk na kierunek czasu i historii, który szczyt osiągnie w *paruzji* Chrystusa i w ostatecznym królestwie Bożym (1 Kor 15, 20-28; Ap 21, 1-22, 20). Interpretując czas jako trwanie, Henn Bergson (1859-1941) położył fundament pod swą metafizykę teistyczną. Zob. **adwent, dzieje zbawienia,**

eschatologia, historia, kairos, literatura apokaliptyczna, metafizyka, paruzja, szabat, wieczność, wielki post.

Czuwanie. Ograniczanie, lub obywanie się bez snu, aby się modlić, zwłaszcza w wigilię uroczystego święta. Zwyczaj ten korzeniami sięga Kościoła pierwotnego, który, częściowo na podstawie przypowieści Jezusa wzywającej do czujności, oczekiwał, że Chrystus przyjdzie w chwale o północy i z tego względu odprawiał całonocne nabożeństwa, kończące się Eucharystią. O takich czuwaniach zaświadcza Pliniusz Młodszy (62-113) i Egeria Pątniczka (koniec IV w.). W klasztorach, zwłaszcza zakonów kontemplacyjnych, w godzinach nocnych odprawiano Liturgię Godzin. Rosjanie prawosławni urządzają czuwania w parafiach, np. *panichida* (SCS “całonocny”), popularne nabożeństwo za zmarłych, wzorowane na nieszporych. W chrześcijaństwie łacińskim Wigilia Bożego Narodzenia kończy się Mszą św. odprawianą o północy, natomiast nabożeństwo wieczorne w wigilię Wielkanocy może trwać do późnych godzin nocnych, a nawet do świtu. **Zob. akemeci, liturgia godzin, nieszpory, życie monastyczne.**

Czystość. Cnota, która umożliwia ludziom scalenie życia seksualnego z całą swoją osobowością odpowiednio do własnego powołania: dla żyjących w celibacie przez całkowitą wstrzeźliwość, dla małżonków przez wierność, a dla ludzi samotnych przez panowanie nad sobą. **Zob. małżeństwo, życie zakonne.**

Czysty poniedziałek. Poniedziałek, który Grecy nazywają *Kathara Deutera*, a Rosjanie *Czysty Poniedziałek*; otwiera on przedwielkanocny, czterdziestodniowy okres postu, zwany “Wielkim” (nazywany tak, ponieważ prawosławni mają również inne okresy postu). Czysty poniedziałek jest dniem świętowania. Grecy zazwyczaj spędzają dzień na wsi, a dzieci puszczają latawce. **Zob. post, przygotowanie do Bożego Narodzenia, sakrament pokuty, środa popielcowa, wielki post.**

Czyściec. Stan tych ludzi, którzy umarli w przyjaźni z Bogiem, muszą jeszcze jednak odpokutować swoje osobiste grzechy (odpuszczone dzięki zasługom Chrystusa) i rozwinąć się duchowo, zanim się uradują wizją uszczęśliwiającą. Przytaczane zazwyczaj wypowiedzi Pisma Świętego (2 Mch 12, 38-46; Mt 5, 25-26; 12, 31-32; 1 Kor 3, 11-15) same z siebie nie dowodzą istnienia czyścica, można je jednak uzasadnić w świetle Bożej sprawiedliwości oraz tym, że chrześcijanie się modlą za swoich zmarłych (na co mamy świadectwa przynajmniej od drugiego stulecia, czego przykładem jest napis nagrobny Abercjusza, biskupa Hierapolis we Frygii (obecnie Turcja), który zmarł ok. 200 r.) i odprawiają za nich Msze święte (na to mamy świadectwa przynajmniej od trzeciego stulecia). W związku z tą praktyką tacy pisarze greccy, jak np. Klemens Aleksandryjski (ok. 150 - ok. 215), Orygenes (ok. 185 - ok. 254) i św. Jan Chryzostom (ok. 347-407), a z pisarzy łacińskich tacy, jak np. Tertulian (ok. 160 - ok. 225), św. Cyprian (zm. 258) i św. Augustyn z Hippony (354-430) pisali na różne sposoby o oczyszczeniu po śmierci i o naszej łączności modlitewnej z naszymi drogimi zmarłymi. Modlitwa za zmarłych stała się typowym rysem liturgii wschodniej i zachodniej. Sobór Lyoński II (1274) i Sobór Florencki (1238-1245) głosiły naukę o oczyszczającym cierpieniu po śmierci (poddani są mu ci, którzy jeszcze nie są godni widzenia uszczęśliwiającego), a także o wartości modlitw i dobrych uczynków ofiarowanych na korzyść zmarłych (DH 856-857, 859, 1304-1305; ND 26-27, 2308-2309); sobory te jednak unikały wypowiedzenia się o “ogniu”, czemu się sprzeciwiali prawosławni. Marcin Luter (1483-1546) najpierw odrzucił wartość odpustów ofiarowanych za zmarłych, a potem samo istnienie czyścica. Sobór Trydencki (1545-1563) podtrzymał naukę o czyścicu, niczego jednak nie powiedział o jego naturze i trwaniu i ponownie podkreślił wartość modlitw i Mszy św. ofiarowanych za dusze w czyścicu cierpiące (DH 1580, 1820; ND 1980, 2310). Sobór Watykański II krótko przywołał naszą więź z tymi, którzy po śmierci poddani zostają oczyszczeniu, i przyjął naukę Soboru Florenckiego oraz Soboru Trydenckiego (LG 49, 51). Stan dusz czyścicowych można rozumieć jako końcowy proces dojrzwania w miłości, ale i w cierpieniu zanim zobaczymy Boga twarzą w twarz. Czyściec się skończy z chwilą Sądu Ostatecznego (DH 1067). **Zob. odpusty, rzeczy ostateczne, śmierć, świętych obcowanie, wizja uszczęśliwiająca.**

Czytanie. Wybrane fragmenty (przede wszystkim Pisma Świętego) przeznaczone do czytania podczas sprawowania liturgii; jest to praktyka nawiązująca do synagogałnych czytań Prawa i Proroków. W czasie sprawowania Eucharystii czytania wzięte ze Starego Testamentu wyępują przed epistołą i Ewangelią. W Liturgii Godzin czytania się bierze nie tylko z Pisma Świętego, ale także z Ojców Kościoła, dzieł napisanych przez świętych i innych autorów duchownych. **Zob. epistoła, Ewangelia.**

Czytanie w sercu (gr. “kardiognosis = wiedza, znajomość serca”). Wyrażenie zaczerpnięte ze wschodniego chrześcijaństwa na oznaczenie wglądnięcia w ludzkie serce ogarnięte tęsknotą za Bogiem, który widzi, co się w sercu dzieje, i nie wydaje sądów na podstawie pozorów (np. 1 Sm 16, 7; Jr 20, 12). Sam Jezus także znał tajemnice ludzkiego serca (Mk 2, 6-8; J 2, 25). Właśnie wglądu w to, co jest ukryte w sercu człowieka (1 P 3,4), oczekuje się od kierownika duchownego, po rosyjsku określanego mianem *starzec*, a po grecku *geron*. **Zob. rozróżnienie duchów, serce.**

Dar języków. **Zob. glosolalia.**

Dary Ducha Świętego. Sposoby ukazywania się Ducha Bożego w ludziach. Do ich wykazu w hebrajskim tekście Izajasza 11, 2 (mądrość, rozum, rada, męstwo, wiedza i bojaźń Boża) *Septuaginta* i *Wulgata* dodają jeszcze pobożność jako dar siódmy. W początkowym zamyśle był to poetycki opis obfitości Bożych błogosławieństw dla Króla Mesjańskiego; później te siedem darów zaczęto uważać za łaski dane chrześcijanom przez oddziaływanie Ducha Świętego. **Zob. charyzmaty, glosolalia, łaska, Mesjasz, septuaginta, wulgata.**

Dary pozaprzyrodzone. Specjalne właściwości, którymi ubogacona została ludzka natura Adama i Ewy oprócz podstawowego nadprzyrodzonego daru łaski. Oficjalna nauka Kościoła mówi o prawości (czyli o wolności od pożądania) i nieśmiertelności (DH 222, 371-372, 396, 1508-1509, 1512, 1926, 1955, 1978, 2616-2617, 3514; ND 501, 504-505, 508-509, 512, 514/26), podczas gdy dociekania teologiczne podsuwają jeszcze inne przywileje. **Zob. grzech pierworodny, nadprzyrodzoność, poliganizm, pożądliwość, raj, sprawiedliwość pierwotna.**

Dawna protestancka prawowierność. Wierność tym chrześcijańskim prawdom wiary, które zostały wyprowadzone z Pisma Świętego i z nauki wczesnego Kościoła; starały się o nią główne Kościoły wyrosłe z reformacji w XVI i XVII stuleciu. **Zob. kalwinizm, luteranizm, nowa prawowierność, protestanci, reformacja.**

Dedykacja Kościoła. Uroczysty obrzęd zastrzeżony biskupowi lub jego delegatowi, wskutek którego pewien określony budynek zostaje przeznaczony do sprawowania chrześcijańskiego kultu i w ten sposób wskazuje na szczególną obecność Boga i Kościoła w świecie. Na Zachodzie obrzęd ten zazwyczaj obejmuje odprawienie Mszy św. i sprawowanie ceremonii, podczas których budynek zostaje poświęcony, a w ołtarzu umieszcza się relikwie świętych. Na Wschodzie przed sprawowaniem pierwszej Liturgii Eucharystycznej ołtarz się kropi wodą święconą i namaszcza świętymi olejami, tak jak w obrzędach wprowadzenia w tajemnice. **Zob. konsekracja, poświęcenie, sakramentale, inicjacja.**

De fide (łac. “wchodzący w zakres wiary”). Stwierdzenie teologiczne, mające najwyższy stopień pewności, pochodzące z Bożego objawienia i jako takie ogłoszone przez Urząd Nauczycielski Kościoła. **Zob. dogmat, kwalifikacja teologiczna, urząd nauczycielski kościoła.**

Definicja ex cathedra. **Zob. ex cathedra.**

Deifikacja (łac. “przebóstwienie”). **Zob. przebóstwienie.**

Deizm (z łac. “Bóg”). Pojemny wyraz stosowany na określenie poglądów wielu angielskich, europejskich i amerykańskich pisarzy XVII oraz XVIII wieku, którzy w różny sposób kładli nacisk na rolę rozumu w religii i odrzucali objawienie, cuda i jakikolwiek wpływ Opatrzności na naturę i na dzieje ludzkie. Niektórzy współcześni teolodzy w Europie i Ameryce Północnej negując jakiegokolwiek szczególne działanie Boże w świecie stają się deistami naszych czasów. **Zob. cud, opatrzność, oświecenie.**

Dekalog (gr. “dziesięć słów”). Dziesięcioro przykazań Bożych, w których są krótko sformułowane nasze religijne i moralne obowiązki. Ustaliły się dwie ich wersje przekazane przez Wj 20, 1-17 oraz Pwt 5, 6-21. Jezus nie unieważnił dziesięciorga przykazań, ale nawiązując do Pwt 6, 4-5 i Kpł 19, 18 streścił je w przykazaniu miłości Boga i bliźniego, a także samego siebie (Mk 12, 29-31). Zwrócił On także uwagę na to, że zachowanie Dekalogu może człowieka doprowadzić do pełnej wolności i do wstąpienia między Jego uczniów (Mk 10, 17-21). **Zob. doskonałość, miłość 2, naśladowanie Chrystusa, teologia moralna.**

Demitologizacja (neologizm gr. łac. “odmitologizowanie”). **Zob. odmitologizowanie.**

Demiurg (gr. “rzemieślnik, artysta”). Imię nadane przez Platona (427-347 przed Chr.) boskiemu budowniczem, który ukształtował świat zgodnie z odwiecznymi ideami. Gnostycy sprowadzili demiurga do rzędu niższych bóstw i uczynili go odpowiedzialnym za stworzenie świata materialnego, którym gardzili. **Zob. gnostycyzm, stworzenie.**

Demonologia (gr. “nauka o demonach”). Nauka o demonach, o ich naturze jako upadłych aniołów oraz o ich roli w kuszeniu ludzi i wyrządzaniu im szkody. **Zob. angelologia, aniołowie, gnostycyzm.**

Demony (gr. “bóstwo niższego rzędu, demon”). Istoty duchowe, które w tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej odpowiadają diabłom, czyli aniołom zbuntowanym przeciw Bogu i skłonnym do wyrządzania szkody ludziom. **Zob. diabeł.**

Denzinger. Zbiór fragmentów zaczerpniętych z dokumentów Kościoła ułożonych chronologicznie, ogłoszony drukiem w roku 1854 przez Heinricha Josepha Denzingera. Trzydzieste siódme wydanie tego zbioru, przejrzone i poprawione przez Peter Hunermanna, ukazało się w roku 1991. Spośród innych dzieł Denzingera warto wspomnieć jeszcze dzisiaj użyteczny zbiór wschodnich tekstów liturgicznych pt. *Ritus Orientalium, Coptorum, Syrorum et Armenorum*, wydane w Würzburgu w latach 1863-1864.

Depozyt wiary (łac. “skarb, skarbiec”). To wszystko, co Bóg nam ostatecznie objawił przez Jezusa Chrystusa dla naszego zbawienia, a co się uważa za skarb powierzony Kościołowi do przechowywania, wyjaśniania i wiernego głoszenia wszystkim ludziom aż do skończenia czasów (1 Tm 6, 20; 2 Tm 1, 12, 14; por. DV 10, GS 65). **Zob. objawienie, tradycja, urząd nauczycielski kościoła.**

Deprawacja (łac. “przekręcanie, psucie”). **Zob. skażenie ludzkiej natury.**

Determinizm (łac. “określanie, ograniczanie”). Wyjaśnienie wszechświata, według którego wszystkie wydarzenia zachodzą w sposób nieunikniony i bez żadnego wpływu naszej wolnej woli. Według determinizmu genetycznego, ludzkie zachowanie (np. skłonność do przestępstw, czy uzależnienia od narkotyków) jest z góry określone przez odziedziczone geny. Temu pogładowi na *rzeczywistość* jako na coś z góry ściśle wyznaczonego przeczy potoczne doświadczenie, możliwości wyboru między przeciwieństwami. **Zob. przeznaczenie, wiedza uprzednia, wolność.**

Deuterokanoniczne księgi. **Zob. księgi deuterokanoniczne.**

Diabelskie opętanie. Zob. opętanie diabelskie.

Diabeł (gr. “oskarżyciel, kusiciel”). Nazwa używana na oznaczenie Lucyfera lub szatana, przywódcy upadłych aniołów. Aluzje do szatana i jego zwolenników są częste w Piśmie Świętym (np. Mdr 2, 24; Mt 25,41; Łk 10, 18; Jud 6, 9; Ap 12, 9-12; 16, 14). **Zob. aniołowie, demony.**

Diakon (gr. “sługa”). Idąc częściowo za przykładem siedmiu mężów wybranych po to, by się troszczyli o materialne potrzeby gminy jerozolimskiej (Dz 6, 1-6), diakonów ustanawiano powszechnie w pierwszych stuleciach Kościoła. Później ich znaczenie zmalało na Zachodzie i diakonat stał się po prostu przejściowym stanem przed prezbiterem. Sobór Watykański II opowiedział się za odnowieniem stałego diakonatu dla mężczyzn starszych, żonatyh (LG 29), a decyzję tę wprowadzono w życie w roku 1967. Na Zachodzie stali diakoni pełnią powierzone im funkcje administracyjne i duszpasterskie, a ponadto -jeżeli są do tego uprawnieni – mogą jako szafarze zwyczajni udzielać chrztu (CIC 861 § 1), głosić uroczyście Słowo Boże, udzielać Komunii św., asystować przy zawieraniu małżeństw (CIC 1108 § 1) i prowadzić pogrzeby. We wschodnich kościołach katolickich diakon może udzielać chrztu tylko w nagłych przypadkach (CCEO 667§ 2); błogosławieństwa podczas ślubu może udzielić tylko asystujący ksiądz (CCEO 823 § 2). **Zob. duchowieństwo, duchowny, szafarz, sakrament święceń.**

Diakonia (gr. “służba”). Wyraz, którym posługuje się Nowy Testament na wyrażenie rzeczywistości, że kapłaństwo i misja dane zostały Kościołowi na służbę wspólnocie (Dz 1, 17, 25; 21, 19; Rz 11, 13; 1 Tm 1, 12). Sobór Watykański II w ten sposób wyraża się o zadaniach biskupów (LG 24). **Zob. kapłaństwo.**

Diakonisa. We wczesnym Kościele kobieta pełniąca obowiązki podobne do obowiązków diakona. Diakonisa troszczyła się o chorych i ubogich oraz asystowała kapłanowi udzielającemu chrztu kobietom. Stan diakonisy, głównie ze względu na upowszechnienie się chrztu dzieci, zanikł w średniowieczu, ale odżył w wieku XIX w Kościele anglikańskim i wśród protestantów. **Zob. protestanci, wspólnota anglikańska.**

Dialog (gr. “rozmowa”). Kulturalna dyskusja między osobami o różnych przekonaniach, prowadzona w celu osiągnięcia porozumienia albo przynajmniej zbliżenia poglądów. Sobór Watykański II (1962-1965) zachęca katolików, by prowadzili dialog z całym światem (*GS passim*), z wyznawcami religii niechrześcijańskich (AG 16), z różnymi odmianami chrześcijaństwa, i to zarówno z Kościołami wschodnimi (UR 14-18) jak zachodnimi, które się oderwały od Rzymu podczas reformacji (UR 19-23). Dialog z wyznawcami religii niechrześcijańskich nazywamy dialogiem “między religiami” albo “między wiarami”, podczas gdy dialog między Rzymem, a innymi Kościołami chrześcijańskimi nazywamy “ekumenicznym” albo “międzywyznaniowym”. Różne urzędy watykańskie wydają wskazówki (dyrektorium), jak należy taki dialog prowadzić. I tak Sekretariat do Spraw Jedności Chrześcijan, założony w 1960 r. przez Jana XXIII (papież w latach 1958-1963) i przemianowany w 1989 r. przez Jana Pawła II (ur. 1920 r.) na Papieską Radę ds. Popierania Jedności Chrześcijan, wydał *Dyrektorium Ekumeniczne* część I (1967) i część II (1970), następnie uzupełnienia do niego, a w końcu *Dyrektorium w sprawie realizacji zasad i norm dotyczących ekumenizmu* (1993), wydanie przejrzone oryginalnego dyrektorium z 1967 i 1970 roku (ND 932a-g).

Jeżeli idzie o Kościoły wschodnie, to odróżniamy

- dialog oparty na miłości, a polegający na okazywaniu sobie tych znaków i gestów, które wyrażają zarówno wspólną wiarę wyznawaną przez wszystkich uczestników dialogu, jak pragnienie usunięcia przeszkód uniemożliwiających osiągnięcie pełnej wspólnoty;
- oficjalny dialog teologiczny, zwany czasem “dialogiem prawdy”, podczas którego w dyskusji między przedstawicielami różnych Kościołów dąży się do osiągnięcia pełnej łączności w wierze i życiu sakramentalnym.

Zob. ekumenizm, religie świata, Sobór Watykański II, wiara i ustrój.

Diaspora (gr. “rozproszenie”). Początkowo wyraz ten stosowano do Żydów deportowanych podczas podboju asyryjskiego (722 przed Chr.) i babilońskiego (597 przed Chr.), w końcu jednak zaczął on oznaczać wszystkich Żydów żyjących poza granicami Palestyny (J 7, 25), których w czasach Jezusa w samej Aleksandrii mogło być kilkaset tysięcy. Niektórym Żydom posługującym się językiem greckim, a żyjącym w Aleksandrii, Kościół zawdzięcza grecki przekład Starego Testamentu, tzw. *Septuagintę*. Przepowiadanie chrześcijańskie poza Ziemią Świętą odbywało się najpierw w żydowskich synagogach (Dz 9, 19-20; 11, 19; 13, 5, 14-44; 17, 12 itd.). Po zburzeniu świątyni i dalszym rozwoju chrześcijaństwa diaspora Żydów coraz bardziej się odcinała od innych, a ich religia zaczęła się rozwijać w kierunku judaizmu talmudycznego, powszechnego w Średniowieczu i w czasach nam współczesnych. Nowy Testament wyrazem “diaspora” posługuje się na oznaczenie chrześcijan rozproszonych na całym świecie i żyjących w otoczeniu obcym, a często nawet wrogim (Jk 1, 1; 1 P 1, 1). Współczesne prześladowania i ruchy migracyjne spowodowały na szeroką skalę wzrost diaspory chrześcijan wschodnich. W Niemczech wyraz “diaspora” odnosi się do mniejszości wyznaniowych, zarówno katolickich jak protestanckich. **Zob. kościół, misje Kościoła, septuaginta, talmud.**

Didache (gr. “nauka, nauczanie”). Utwór pochodzący mniej więcej z końca I wieku, kompilacja wielu źródeł dokonana przez wywodzącego się z kręgów żydowskich autora chrześcijańskiego osiadłego w zachodniej Syrii lub we wschodniej Azji Mniejszej. Ukazuje ona drogi prowadzące do życia lub do śmierci, a także zawiera teksty dotyczące chrztu, postu, modlitwy, proroków i Eucharystii. Po pismach Nowego Testamentu *Didache* i *Pierwszy List św. Klemensa* to najstarsze dokumenty Kościoła. **Zob. ojcowie apostołscy.**

Diecezja (gr. “gospodarowanie, zarząd, administracja”).

- Administracyjny podział cesarstwa rzymskiego powstały w wyniku reorganizacji państwa rozpoczętej przez cesarza Dioklecjana (ok. 245-316; w latach 284-305 cesarz rzymski). Z początkiem V stulecia takich diecezji było w cesarstwie rzymskim piętnaście, podzielonych na wschodnie i zachodnie.
- Kiedy wyraz ten przeszedł do słownictwa kościelnego, jego znaczenie ulegało poważnym przemianom - od tego, co teraz nazywamy parafią aż po egzarchię lub okręg kościelny obejmujący kilka prowincji.
- Obecnie wyrazy “diecezja” i “archidiecezja” oznaczają terytorium będące pod bezpośrednią jurysdykcją biskupa lub arcybiskupa, który rządzi w swoim własnym imieniu, a niejako wikariusz kogo innego. Stąd nazywa się on “biskupem diecezjalnym” albo “ordynariuszem”. Diecezja odpowiada eparchii w Kościołach wschodnich. Kodeks Prawa Kanonicznego określa diecezję jako część Ludu Bożego, kierowaną przez jej własnego biskupa jako pasterza, który razem z własnymi kapłanami gromadzi wiernych w Duchu Świętym w celu słuchania słowa Bożego i sprawowania Eucharystii (CIC 369; zob. CCEO 177).

Zob. arcybiskup, biskup, egzarchia, eparchia, metropolita, patriarcha, Stolica Święta.

Disciplina arcani (łac. “nakaz zachowania tajemnicy”). We wczesnym Kościele istniała zasada zachowywania w tajemnicy wszystkiego, co dotyczyło obrzędów i pouczeń związanych ze sprawami najświętszymi. Chodziło o to, aby mieć pewność, że katechumeni i poganie nie będą tych spraw traktowali bez uszanowania. **Zob. katechumenat.**

Discretio spirituum (łac. “rozdzielanie albo rozeznanie duchów”). **Zob. rozeznanie duchów.**

Divinum officium (łac. “służba Boża”). **Zob. liturgia godzin.**

Dogmat (gr. “opinia, dekret”). Prawda przez Boga objawiona, jako taka podana do wierzenia przez nieomylny Urząd Nauczycielski Kościoła i z tego powodu wiążąca raz na zawsze dla wszystkich wierzących (DH 3011, 3073-3075; ND 121, 839-840; LG 25). Mimo swojej powagi dogmaty nie są ostateczną normą. Ostateczna reguła wiary przekazywana jest raczej przez “Pismo Święte wzięte razem ze świętą Tradycją” (DV 21), oraz przez kult w Kościele. W Kościele wschodnim wyrazu “dogmat” używa się na oznaczenia nauczania soborów (szczególnie pierwszych siedmiu soborów powszechnych), przyjętego przez wszystkie lokalne Kościoły we wzajemnej łączności i będącego pokarmem wiernych podczas sprawowania liturgii i w życiu codziennym. **Zob. depozyt wiary, hierarchia prawd, objawienie, siedem soborów powszechnych, sobór powszechny, urząd nauczycielski kościoła.**

Doketyzm (gr. “mniemanie, przypuszczenie, pozór”). Wczesnochrześcijańska herezja, według której Syn Boży był tylko pozornie człowiekiem. Ciało Jego uważano za rzeczywistość niebieską albo za ciało podobne tylko do tego, które mają ludzie; uważano nawet, że to Szymon Cyrenejczyk cierpiał zamiast Syna Bożego. Przecistawiając się poglądom doketów, które już Nowy Testament odrzucał (1 J 4, 1-3; 2 J 7), Kościół nauczał, że Chrystus wziął z Maryi dokładnie takie ciało, jakie my mamy, i że rzeczywiście cierpiał na sposób ludzki (DH 76, 292, 1338, 1340-1341). **Zob. chrystologia, teologia janowa.**

Doxa (gr. “chwała”). **Zob. chwała.**

Doksologia (gr. “wysławianie”) Oddawanie chwały Bogu. Psalmi często wysławiają Boga (Ps 8, 66, 150), podobnie dzieje się w Nowym Testamencie (Rz 16, 27; 1 Tm 6, 16; 1 P 4, 11; Ap 4, 11; 5, 12).

- a. Wczesny Kościół rozwinął formułę, którą nazwano “doksologią subordynacyjną”: “Chwała niech będzie Ojcu przez Syna w Duchu Świętym”. Kiedy arianie zaczęli tej formuły nadużywać i dowodzić na jej podstawie, że Syn jest niższy od Ojca, a Duch Święty niższy od Syna, św. Bazyli Wielki (ok. 330-379) przyczynił się do wprowadzenia doksologii równorzędnej: “Chwała Ojcu i Synowi, i Duchowi Świętemu”. Ta późniejsza doksologia powszechnie się przyjęła i jest znana jako “doksologia krótka”, podczas gdy “doksologia długa” zaczęto nazywać “Chwała na wysokości Bogu” z rzymskiej liturgii mszalne (por. Łk 2, 14).
- b. Doksologiczny styl teologii, oparty na oddawaniu czci i na zasadzie modlitwy, na Zachodzie rozwinął G. Wainwright (ur. 1939) i inni.

Zob. gloria, teologia wschodnia.

Doktor kościoła (łac. “uczony”). Tytuł nadawany niektórym świętym za znakomite i prawomyślne nauczanie. Od wieku VIII na Zachodzie uznano czterech takich doktorów: papieża św. Grzegorza Wielkiego (ok. 540-604), św. Ambrożego z Mediolanu (ok. 330-395), św. Augustyna z Hippony (354-430) i św. Hieronima (ok. 342-420). W następnym stuleciu na Wschodzie św. Bazyli Wielki (ok. 330-379), św. Grzegorz z Nazjanzu (329-389) i św. Jan Chryzostom (347-407) zaczęli uchodzić za “trzech hierarchów i nauczycieli Kościoła powszechnego”. Następnie dodano św. Atanazego z Aleksandrii (ok. 296-373), żeby było czterech doktorów wschodnich odpowiadających czterem zachodnim. Papież Benedykt XIV (1675-1758) opracował zasady, na podstawie których uznaje się świętego za doktora Kościoła; należą do nich przede wszystkim wybitność nauki i świętość życia. Ostatnim świętym wschodnim, który został doktorem Kościoła był św. Efrem Syryjczyk (ok. 307-373), ogłoszony doktorem w 1920 roku przez Benedykta XV (papież w latach 1914-1921). W 1970 roku papież Paweł VI dołączył dwie święte kobiety do grona doktorów Kościoła: św. Katarzynę ze Sieny (ok. 1347-1380) i św. Teresę z Avila (1515-1582). W 1997 roku papież Jan Paweł II do tego grona dołączył św. Teresę z Lisieux (1873-1897), tym samym liczba doktorów Kościoła wynosi obecnie trzydziestu trzech. **Zob. ojcowie kapadoccy, trzej teologowie.**

Doktryna (łac. “nauka”). Nauczanie Kościoła w wielu jego formach zmierzające nie tylko do przekazania autentycznych prawd wiary, ale także do dostarczenia pokarmu chrześcijańskiemu życiu i ożywieniu kultu. **Zob. ortodoksja, urząd nauczycielski Kościoła.**

Donatyzm. Schizma, która powstała ok. roku 311 z powodu konsekracji biskupiej Cecyliana z Kartaginy dokonanej przez biskupa Feliksa z Aptung, którego oskarżono o zdradę podczas prześladowania szalejącego za panowania cesarza Dioklecjana. Biskupi, którzy się z tą konsekracją nie zgadzali, wybrali na biskupa Majoryna, którego następnie zastąpił Donat - stąd nazwa schizmy. Wydaje się, że donatyści nie uznawali ważności sakramentów sprawowanych przez niegodnych szafarzy i domagali się ponownego chrztu od chrześcijan, którzy na nowo popadli w grzechy (zob. DH 123, 705 i 913). Św. Augustyn z Hippony (354-430) bardzo mocno przeciwstawił się donatystom. Konferencja zwołana w roku 411 w Kartaginie bardzo ich osłabiła, a ostatecznie zanikli, kiedy Arabowie zniszczyli Kościół w Północnej Afryce. **Zob. nowacjanizm, schizma, ważność.**

Doskonałość. Stan tych, którzy są dojrzałi, wewnętrznie urobieni, i pozostają bez skazy (Hi 1,1). Kazanie na górze nazywa Boga wzorem naszej doskonałości (Mt 5, 48) i celem, który jest ściśle związany z dokładnym wypełnieniem prawa miłości (Mk 2, 28-34; Kol 3, 14) oraz stanowi dążenie wypełniające całe nasze życie (Flp 3, 12). Wszyscy ochrzczeni zostali wezwani do doskonałości, a niektórzy do praktykowania "trzech rad ewangelicznych": dobrowolnego ubóstwa (Mt 19,21), całkowitego powstrzymania się od kontaktów płciowych (zob. Mt 19, 10-12) i posłuszeństwa przełożonemu zakonnemu. **Zob. miłość 2, świętość, życie zakonne.**

Doświadczenie religijne. **Zob. przeżycie religijne.**

Dozyteusz. **Zob. wyznanie wiary Dozyteusza.**

Drugie przyjście Chrystusa. **Zob. paruzja.**

Dualizm (z łac. "duo = dwa"). Próba interpretacji rzeczywistości, która wyjaśnia wszystko przez przyjęcie istnienia dwóch niezależnych od siebie pierwotnych zasad. Przykładem dualizmu filozoficznego jest system kartezjański (René Descartes: 1596-1650); filozof ten wyjaśniał wszechświat istnieniem dwóch nie dających się zredukować zasad: umysłu i materii, mimo to utrzymywał, że ostatecznie Bóg stworzył obydwa te pierwiastki. Radykalny dualizm teologiczny zazwyczaj głosi istnienie dwóch walczących ze sobą bóstw - dobrego i złego; tak wierzyli manichejczycy i niektórzy gnostycy we wczesnym Kościele, a w Średniowieczu albigensi i katarzy na Zachodzie, a bogumiłowcy na Wschodzie. Chrześcijaństwo przyjmuje istnienie dualizmu warunkowego - między duszą a ciałem, a przede wszystkim między Bogiem a wszechświatem stworzonym - głosi jednak, że w Chrystusie następuje pojednanie wszystkiego z Bogiem (2 Kor 5, 18-20). **Zob. albigensi, bogumiłowcy, gnostycyzm, katarzy, manicheizm.**

Duch. **Zob. Duch Święty, dusza.**

Duchoburcy. Sekta powstała pod koniec IV stulecia, która odmawiała Duchowi Świętemu pełni bóstwa. Jej zwolenników zwano także niewłaściwie macedonianami gdyż po śmierci biskupa Macedoniusza z Konstantynopola (zm. ok. 362) dołączyli do niej jego sprzymierzeńcy. Sekta ta została potępiona na Soborze Konstantynopolitańskim I (381), który, używając określeń biblijnych, dogmatycznie ogłosił bóstwo Ducha Świętego, nie mówiąc jednak o Jego współistotności z Ojcem i Synem (zob. DH 150-151; ND 12-13). **Zob. Duch Święty, macedonianie, Sobór Konstantynopolitański I, Sobór Nicejski I, współistotny.**

Duchowieństwo. Rzeczownik zbiorowy oznaczający wyświęconych diakonów, prezbiteriów i biskupów. **Zob. biskup, diakon, kapłan.**

Duchowny. Człowiek, któremu w Kościele powierzono jakiś urząd i związane z nim ściśle określone zobowiązania i uprawnienia ponad te, jakimi się cieszą ludzie świeccy, inne jednak niż te, jakie mają za-

konnicy (por. CIC 232; CCEO 328). Człowiek świecki staje się duchownym z chwilą otrzymania święceń diakonatu. **Zob. laikat, tonsura, życie zakonne.**

Duchowość. Systematyczne i rozważne praktykowanie modlitewnego, pobożnego i zgodnego z przepisami życia chrześcijańskiego. W praktyce duchowość chrześcijańska zawsze nawoływała do życia ascetycznego i modlitewnego, w którym kierownictwo duchowe i światło Ducha Świętego ułatwiają rozpoznanie kierunku, w jakim są prowadzone jednostki i wspólnoty (1 Tes 5, 19-22; 1 J 4, 1). Szkoły czy style duchowości często kierowały się charyzmatami takich zakonów, jak: benedyktyni, dominikanie, franciszkanie, jezuita, karmelici i kartuzi. Duchowość jako przedmiot studiów obejmuje zagadnienia teologiczne (łącznie z liturgicznymi), biblijne, historyczne, psychologiczne i społeczne. Teologia wschodnia tym różni się od zachodniej, że duchowości przyznaje pierwszeństwo. **Zob. asceza, duch święty, hezychazm, kontemplacja, łaska, mistyka, modlitwa, naśladowanie Chrystusa, pneumatologia, pobożność, przeżycie religijne, rozeznanie duchów, życie monastyczne.**

Duch Święty. Trzecia Osoba Trójcy Przenajświętszej, którą się adoruje i której się cześć oddaje razem z Ojcem i Synem jako jednemu w naturze i równemu w osobowej godności z Ojcem i Synem. Sobór w miejscowości Braga (675) dodał do Nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary wyrażenie, że Duch Święty pochodzi od Ojca "i Syna" (czyli *Filioque*). We wcześniejszych wschodnich sformułowaniach przyjmowano, że Duch Święty nie został zrodzony jak Syn Boży, ale że pochodzi od Ojca "przez Syna" (*per Filium*). Wspólne wszystkim trzem Osobom Trójcy Przenajświętszej dzieło uświęcenia przypisujemy Duchowi Świętemu, pociąga ono bowiem ze sobą fakt, że Duch Święty daruje nam wtedy siebie (J 20, 22; Rz 5, 5). Św. Atanazy z Aleksandrii (ok. 296-373) i św. Cyryl z Aleksandrii (zm. 444) walczyli o uznanie bóstwa Ducha Świętego właśnie dlatego, że czyni On nas podobnymi Bogu przez przeobstwienie i uświęcenie. Bóstwo Ducha Świętego dogmatycznie zostało ogłoszone na Soborze Konstantynopolitańskim i w roku 381. **Zob. charyzmaty, epikleza, filioque, pneumatologia, apropiacja, Sobór Florencki, Sobór Konstantynopolitański I, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Dusza. Duchowy pierwiastek istot ludzkich, który żyje także po ich śmierci. Zgodnie ze Starym Testamentem *nefesz* (hebr. "tchnienie życia") pochodzi od Boga i zanika po śmierci człowieka. Wyrażenie "moje *nefesz*" może oznaczać tyle, co "Ja sam" lub "moja dusza" (Ps 3, 2-3; zob. Mk 8, 34-36). Nowy Testament - podobnie jak *Septuaginta* - często używa wyrazu *psyche* (gr. "dusza") na oznaczenie pierwiastka życia (Rz 16, 4; Flp 2, 30). Pod koniec Starego Testamentu język grecki i grecka myśl wprowadziły pojęcie duszy ludzkiej jako czegoś odrębnego od ciała i obdarzonego przez Boga nieśmiertelnością (Mdr 3, 1-9; 9, 15; 16, 13). Toteż Nowy Testament wykazuje tu i ówdzie pewien dualizm między ciałem i duszą (Mt 10, 28); Łk 16, 22; 23, 43; 2 Kor 5, 6-10; Flp 1, 23; 1 P 1, 9), podstawowa jednak jest myśl o istotach ludzkich jako o ciałach ożywionych i przeznaczonych do ostatecznego zmartwychwstania. Wydaje się, że Tertulian (ok. 160 - ok. 220) pod wpływem stoików był przekonany o cielesności duszy, podczas gdy Orygenes (ok. 185 - ok. 254) stanął na drugim krańcu tego układu i twierdził, że nasze dusze nie tylko są duchowe, ale nawet istniały uprzednio. Św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274) duszę rozumiał jako formę ciała. Ten pogląd stał się oficjalną nauką na Soborze w Vienne w roku 1312 (DH 902; ND 405). Przeciw głoszonemu przez Piotra Pompanazziego (1464-1525) neoarystotelizmowi Ojcowie Soboru Laterańskiego V (1513) uczyli, że dusza ludzka jest indywidualna i nieśmiertelna (DH 1440; ND 410). **Zob. animizm, antropologia, arystotelizm, materia i forma, nieśmiertelność, preegzystencja, Sobór w Vienne, stoicyzm, śmierć, vestigia trinitatis, węfrówka dusz, zmartwychwstanie, życie pozagrobowe.**

Duszpasterz. **Zob. pasterz.**

Duszpasterski urząd. **Zob. urząd duszpasterski.**

Dwanaście świąt. Główne święta w roku liturgicznym wschodniego prawosławia, roku który zaczyna się pierwszego września. Są to:

Narodzenie Matki Bożej, obchodzone 9 września (ikona często przedstawia poczęcie Maryi);

Odnalezienie i Podwyższenie Krzyża Świętego, obchodzone 14 września;

Wprowadzenie Świętej Dziewicy do świątyni 21 listopada;

Narodzenie Chrystusa 25 grudnia;

Objawienie Pańskie 6 stycznia (ikona przedstawia chrzest Chrystusa);

Ofiarowanie Pana Jezusa 2 lutego;

Zwiastowanie Pańskie 25 marca;

Niedziela Palmowa;

Wniebowstąpienie;

Zesłanie Ducha Świętego;

Przemienienie Pańskie 6 sierpnia;

Koimesis (Zaśnięcie) Matki Bożej 15 sierpnia.

Wielkanoc, jako święto nad świętami, obchodzone w każdą niedzielę i wszystkie inne święta, na tej liście nie figuruje. Tajemnica Wielkanocna umieszczona jest w samym centrum Ikony Dwunastu Świąt. Zob. Boże Narodzenie, epifania, hipopante, kalendarz liturgiczny, Kościoły wschodnie, Niedziela Palmowa, pięćdziesiątnica, przemienienie, tajemnica wielkanocna, Wielkanoc, Wniebowstąpienie, Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny.

Dyoteletyzm (gr. “dwie wole”). Nauka Kościoła, że w Chrystusie są dwie wole, odpowiednie do Jego dwóch natur. Chociaż są odrębne, Jego wola boska i ludzka współpracują ze sobą w doskonałej moralnej jedności (zob. DH 556-558, 2531; ND 635-637). **Zob. monofityzm, monoteletyzm, Sobór Konstantynopolitański III.**

Dyptychy (gr. “podwójny, dwoisty, podwójna tabliczka do pisania”). Imiona osób żywych lub zmarłych, które miały być odczytywane podczas sprawowania Eucharystii, pierwotnie wypisywane na dwóch tabliczkach połączonych klamrami. Wypisanie imion wybitnych osobistości na takich tabliczkach oznaczało łączność z nimi, a skreślenie ich imion z listy oznaczało wyłączenie ich ze wspólnoty, czyli ekskomunikowanie. Liturgia bizantyńska przy bardziej uroczystych okazjach do dzisiaj stosuje wypisywanie na tabliczkach imion osób żyjących. **Zob. modlitwa Eucharystyczna.**

Dzieci Boże. **Zob. przybranie za dzieci Boże.**

Dzieje zbawienia. Cała historia ludzi i świata, w którym zamieszkują, jeżeli się na nią patrzy jako na dramat zbawienia trwający od chwili stworzenia aż po *paruzję* i odnajdujący swój ośrodek w Chrystusie (Ef 1, 3-14; Kol 1, 15-20). Zagadnienie dziejów zbawienia, rozwinięte przez takich uczonych protestanckich, jak Johann Christian Konrad von Hofmann (1810-1877), dało klucz do teologii Starego Testamentu Gerhardowi von Rad (1901 - 1971). Ukazywał on dzieje Izraela przekazywane początkowo w wyznaniach wiary (Pwt 26, 2-9; Joz 24, 2-13). Te dzieje zbawienia są naznaczone nieustannie narastającymi oczekiwaniami na to, że obietnice Boże się spełnią w przyszłości. Dla Oskara Cullmanna (1902-1999) rzeczywistość zewnętrznych wydarzeń jest rzeczą główną w Bożym dziele zbawienia, które szczyt osiąga w Chrystusie. Łukaszczyński układ dziejów zbawienia, w którym Chrystus się ukazuje jako pełnia czasów, dla Cullmanna jest sercem teologii Nowego Testamentu. Sobór Watykański II posługiwał się wyrażeniem “dzieje zbawienia”, rozumiejąc je praktycznie jako synonim “dziejów objawienia” (DV 2 - 11, 14-15, AG 3). **Zob. nadzieja, Objawienie, odkupienie, paruzja, prorok, wyznanie wiary, zbawienie.**

Dzień świąteczny. **Zob. święto.**

Dziesięcina. Dziesiąta część plonów, przeznaczona na utrzymanie duchowieństwa i na wsparcie misji Kościoła realizowanej przez szkoły, szpitale, pomoc dla potrzebujących oraz dzieła ewangelizacji. W Starym Testamencie wspieranie utrzymania kapłanów i miejsc kultu (zob. Rdz 14, 16-20; Pwt 12, 6. 11. 17) było nakazane przez Prawo (zob. Lb 18, 25-32; Pwt 14, 22-29). Nowy Testament uważa za rzecz słuszną, aby chrześcijańskie wspólnoty wspierały tych, którzy głoszą Dobrą Nowinę (zob. Mt 10, 10; Łk 10, 7; 1 Kor 9,7-14; 1 Tm 5, 18). Ostatecznie po nawróceniu Europy na chrześcijaństwo dziesięciny stały się częścią płaconych podatków. Tam, gdzie władze państwowe już nie uznają Kościoła ani go nie wspierają w ten sposób, potrzebne są dobrowolne datki. Ofiary zbierane na tacę podczas ofiarowania wyrażają w kontekście liturgicznym pragnienie wiernych wspierania misji Kościoła. **Zob. Kościół i państwo, sprawiedliwość, wspólnota.**

Dziesięcioro Przykazań Bożych. **Zob. Dekalog.**

Dziewictwo. Stan powstrzymania się od małżeństwa i stosunków płciowych. Od czasów wczesnego Kościoła grupy mężczyzn i kobiet praktykowały życie w konsekrowanym dziewictwie, naśladowaniu Chrystusa, realizowaniu w życiu nieustannej modlitwy, w służbie potrzebującym i w takim postępowaniu, żeby mogli być znakami ostatecznego Bożego królestwa (zob. LG 42, PC 1, 12, OT 10, CIC 604). **Zob. bogumiłowcy, celibat, czystość, enkratycy, katarzy, życie monastyczne, życie zakonne.**

Dziewicze poczęcie Jezusa. Akt, podczas którego Najświętsza Maryja Panna poczęła Jezusa mocą Ducha Świętego i bez udziału ludzkiego ojca. Opierając się na Ewangeliach (Mt 1, 18-25; Łk 1, 26-38), chrześcijańska tradycja oraz zwyczajna nauka Kościoła zgadzały się co do tego, że Jezus w ten sposób został poczęty; przekonanie to przynajmniej pośrednio popiera Apostolskie wyznanie wiary; "Który się począł z Ducha Świętego i narodził się z Maryi Panny". Fakt, że Jezus się narodził z kobiety, wskazuje na Jego człowieczeństwo. Natomiast fakt, że się począł wskutek szczególnej interwencji Ducha Świętego, wskazuje na Jego bóstwo: Jest On "Emmanuelem, czyli Bogiem z nami" (Mt 1, 23). **Zob. chrystologia, Duch Święty, mariologia, wcielenie.**

Dziewicze porodzenie. Narodzenie dziecka bez interwencji ludzkiego ojca. Niektórzy nadal twierdzą, że opowiadanie o dziewiczym poczęciu Jezusa zostało zaczerpnięte z pogańskich mitów o kobietach, które wydały na świat nadzwyczajne dzieci przy współudziale bóstw męskich. Mity te jednak różnią się całkowicie od opowiadania o dziewiczym poczęciu Jezusa, którego opis znajduje się w Ewangeliach dzieciństwa św. Mateusza i św. Łukasza. W swym dziele *Griechische Mythen in christlicher Deutung* Hugo Rahner wykazał powierzchowność tego typu porównań. **Zob. dziewicze poczęcie Jezusa.**

Ebionici (hebr. "ludzie biedni"). Grupa chrześcijańskich ascetów pochodzenia żydowskiego, istniejąca w I i II stuleciu. Uważali oni, że Jezus jest ludzkim synem Maryi i Józefa, a zatem tylko człowiekiem, na którego zstąpił Duch Święty podczas chrztu. Kładli nacisk na zachowanie Prawa Mojżeszowego i dlatego odrzucali naukę św. Pawła. **Zob. chrystologia, enkratycy.**

Edessa (obecnie Urfa w Turcji). Najbardziej znaczący ośrodek chrześcijaństwa syryjskiego, które mimo inwazji muzułmańskiej w roku 629 było aktywne aż do XII stulecia. Legenda opowiada, że Jezus wysłał list i swój własny portret do króla Edessy, Abgara V Ukkamy (4 przed Chr. 50 po Chr.). Z całą pewnością chrześcijaństwo było tutaj znane od II wieku. Najślawniejszym jego pisarzem był św. Efrem Syryjczyk (ok. 306-373), który po opuszczeniu przez Rzymian w roku 363 jego rodzinnego Nisibis założył "szkołę Persów" w Edessie. Cesarz Zenon zamknął tę szkołę w roku 489 z powodu ostrych zatargów między nestorianami a monofizytami. Edessa odgrywała rolę głównego miasta dla syryjskiego Kościoła prawosławnego. **Zob. kościół wschodni asyryjski, Kościoły wschodnie, monofizyci, nestorianizm, Syryjski Kościół prawosławny, teologia antiocheńska.**

Egzarcha (gr. “kierownik”). Państwowy tytuł oznaczający naczelnika prowincji w cesarstwie bizantyńskim. We wschodnim prawie kanonicznym odnosi się do osoby kierującej częścią ludu Bożego (CCEO 984 § 2), która nie stała się jeszcze w pełni eparchią (CCEO 313), czyli diecezją. Na Zachodzie jego odpowiednikiem jest wikariat apostolski, lub prefektura apostolska. **Zob. Kościoły wschodnie, eparchia.**

Egzegeza (gr. “wyprowadzanie znaczenia”). Wyjaśnienie znaczenia tekstów świętych, zazwyczaj biblijnych (DV 12 i 23, OT 16). Egzegeci starają się zarówno ustalić, co autorzy biblijni zamierzali powiedzieć w oryginalnym kontekście, czyli co tekst oznaczał, jak wyjaśnić orędzie tekstu na dzisiaj, czyli powiedzieć, co on dzisiaj oznacza. **Zob. hermeneutyka, krytyka biblijna, sens Pisma Świętego, teologia aleksandryjska, teologia antiocheńska.**

Egzemplaryzm (łac. “wzór, przykład, model”). Teoria, która w wyjaśnianiu rzeczywistości kładzie nacisk na znaczenie przyczynowości wzorczej. Zwolennicy tej teorii uważają, że wartość korzystnej dla nas działalności zbawczej Chrystusa polega w bardzo dużym stopniu - a może nawet wyłącznie - na tym, że jest ona dla nas wzorem bezinteresownej miłości, jaką On nam okazał. Teoria ta korzeniami sięga do Piotra Abelarda (1079-1142; zob. DH 721-739). **Zob. odkupienie, odpokutowanie, przyczynowość.**

Egzorcyzm (gr. “zaprzysięganie, zaklinanie pod przysięgą”). Wypędzanie złych duchów (albo nawet samego diabła) z ludzi opętanych albo nawiedzonych ich mocą. Pewną formę egzorcyzmu odnajdujemy w modlitwach poprzedzających chrzest. W wypadku człowieka opętanego egzorcysta wyznaczony przez biskupa sprawuje obrzęd składający się z modlitw, pokropienia wodą i włożenia rąk (CIC 1172; nie ma nic na ten temat w CCEO). Wykonywanie egzorcyzmu opiera się na tym, co Chrystus i Jego uczniowie czynili w podobnych wypadkach (Mt 10, 1; Mk 1, 21-28; Łk 4, 31-37; 11, 14-23; Dz 19, 11-12). W styczniu 1999 roku Watykan opublikował nowy obrzęd egzorcyzmu; poprzedni został po raz ostatni przejrany w roku 1614. **Zob. demony, diabeł, opętanie diabelskie, sakramentale.**

Egzystencjalizm (łac. “istnienie”). Prąd filozoficzny, religijny i literacki, którego reprezentantami są pisarze tacy, jak: Soren Kierkegaard (1813-1855), Fiodor Dostojewski (1821-1881), Miguel de Unamuno (1864-1936), Karl Jaspers (1863-1969) i Martin Heidegger (1889-1976). Wywarł on poważny wpływ na teologię katolicką i protestancką. Ogólnie rzecz biorąc, prąd ten podkreśla znaczenie osób jako jednostek i ich wolności oraz stara się dociec, na czym polega autentyczna egzystencja. Przedstawiciele tego prądu różnią się między sobą i zajmują pozycje od ateistów z przekonania, jak Jean-Paul Sartre (1905-1980) i Simone de Beauvoir (1908-1986), aż po wierzących chrześcijan, jak Rudolf Bultmann (1884-1976) i Gabriel Marcel (1889-1973). **Zob. teologia dialektyczna.**

Eklezjologia (gr. “nauka o Kościele”). Gałąź teologii, która zajmuje się systematycznie początkami, naturą, wyróżniającymi cechami oraz posłannictwem Kościoła. W Piśmie Świętym nie można wprawdzie odnaleźć wyraźnie sformułowanej nauki o Kościele, Nowy Testament podsuwa nam jednak różne jego obrazy, takie jak: obraz oblubienicy Chrystusa (Ef 5, 25; Ap 21, 2; 22, 17), Ciała Chrystusa (Rz 12,4-5; 1 Kor 12, 12-27; Ef 1, 22-23; Kol 1, 18. 24), Ludu Bożego (1 P 2,20; Rz 9,25), świątyni Ducha Świętego (1 Kor 3, 16; 6, 19), rodziny Bożej (Ef 2, 19-22; por. LG 6-8). Św. Ireneusz z Lyonu (ok. 130 - ok. 200), w walce z gnostykami oraz ich rzekomymi objawieniami dostępnymi tylko dla wybranych, podkreślał widzialną sukcesję apostolską Kościołów lokalnych, która może być rozpoznana przez każdego człowieka. Św. Cyprian z Kartaginy (zm. 258) napisał pierwszy traktat o jedności Kościoła. Prawie wszystkie rozłamy Kościoła były związane - pośrednio lub bezpośrednio - z różnymi sposobami interpretowania jego widzialności i świętości. Kiedy donatyści twierdzili, że sakramenty są ważne tylko wtedy, gdy są sprawowane przez godnych szafarzy, św. Augustyn z Hippony (354-430) wyjaśniał, że świętość Kościoła nie wyklucza grzeszników, ale z góry zakłada ich istnienie. Jak to ujął wiele wieków później Karl Rahner (1904-1984), Kościół jest świętym Kościołem grzeszników. W dziełku pt. Summa de Ecclesia (łac. “Zarys nauki o Kościele”), napisanym przez Jana z Torquemady (1388-1468), wuja wielkiego inkwizytora,

mamy ślad rozwoju eklezjologii jako oddzielnej dyscypliny, która do większego znaczenia doszła dopiero na skutek kontrowersji czasów reformacji. Rozłam między Wschodem, a Zachodem doprowadził w prawosławiu do rozwoju eklezjologii bardziej pneumatologicznej, żeby można było wytłumaczyć jedność Kościołów miejscowych w tej samej wierze. Ogromny wpływ na rozwój eklezjologii katolickiej wywarł św. Robert Bellarmin (1542-1621), a później nauka Soboru Watykańskiego I (1869-1870). W naszym stuleciu wkład w rozwój tej dyscypliny wniósł ruch ekumeniczny, a także Sobór Watykański II oraz prace naukowe takich teologów, jak: Ives Congar (1904-1995), Avery Dulles (ur. 1918), Karl Rahner (1904-1984), Francis A. Sullivan (ur. 1922 r.) i Jean-Mańe-Roger Tillard (ur. 1927). Teologowie prawosławni, tacy jak: Mikołaj Afanasjew (1893-1966) i Jan Zizioulas (ur. 1931) rozwinęli eklezjologię opartą na Eucharystii. Głównymi zagadnieniami eklezjologii są: początki Kościoła w Starym Testamencie, posługiwanie Jezusa, Jego zmartwychwstanie, zesłanie Ducha Świętego, stosunek Kościoła do królestwa Bożego, różnorodność wzorów dla Kościoła, jego posłannictwo w świecie i dla świata, wreszcie jego natura pneumatologiczna, charyzmatyczna, instytucjonalna, hierarchiczna i eschatologiczna. Głównym tematem kształtującym spotkania przedstawicieli Kościołów rzymskokatolickiego i prawosławnego wschodniego na Rodos/Patmos (1980) i w Balamand w Libanie (1993) był Kościół jako namacalna tajemnica. **Zob. cechy Kościoła, charyzmaty, Ciało Chrystusa, Duch Święty, eschatologia, extra ecclesiam nulla salus, febronianizm, gallikanizm, gnostycyzm, hierachia, koncyliaryzm, Kościół, Lud Boży, prymat, reformacja, sobornost, Sobór Watykański I, Sobór Watykański II, synod, Światowa Rada Kościołów, Świętych obcowanie, teologia misyjna, ultramontanizm, urząd nauczycielski Kościoła, wyznanie augsburskie.**

Ekologia (gr. “nauka o domu, o gospodarstwie”). Nauka o wzajemnym oddziaływaniu człowieka na to, co go otacza. Jako przedstawiciele Boga mężczyźni i kobiety mieli być odpowiedzialnymi gospodarzami tego, co stworzone (Rdz 1, 26-31; zob. Hi 28, 1 -2, 9-11). Zadaniem epoki mesjańskiej było przywrócenie tego wszystkiego, co natura utraciła przez grzech (Iz 11, 6-8; por. Ez 47,1-12). Chrześcijanin ma nadzieję, że całe stworzenie ma udział w chwale (Rz 8, 18-30), która ogarnia nową ziemię i nowe niebo (2 P 3,12-13). Ta nadzieja zachęca do świadomego wzięcia udziału w pracy nad ochroną naszego środowiska; sprawą tą zajął się w swoim nauczaniu Jan Paweł II (ur. 1920), a także teologia stworzenia wywodząca się od Jürgena Moltmanna (ur. 1926) i innych. **Zob. Mesjasz, natura, stworzenie.**

Ekonomia (gr. “zarządzanie gospodarstwem”). Boży plan zbawienia rodzaju ludzkiego ukazany w stworzeniu, a przede wszystkim w odkupieniu, które jest dziełem Jezusa Chrystusa (Ef 1,10; 3,9). W teologii wschodniej wyrazu “ekonomia” używa się także na oznaczenie ustępstw Kościoła na rzecz ludzkiej słabości; w szczegółowych wypadkach udziela on przecież dyspensy od swoich własnych przepisów kanonicznych. **Zob. Trójca immanentna, zbawienie, źródła wschodniego prawa kanonicznego.**

Ekskomunika (łac. “wykluczenie ze wspólnoty”). Wyłączenie z życia sakramentalnego i korzystania z pełni praw w Kościele (CIC 1331; CCEO 1434). Ekskomunika albo automatycznie następuje po dokonaniu pewnych czynów, albo bywa ogłaszana przez sąd kościelny lub odpowiednią władzę. **Zob. anatema, ferendae sententiae, latae sententiae.**

Ekspiacja (łac. “odpokutowanie za winę, oczyszczenie”). Wynagrodzenie za grzechy i naprawa szkód wyrządzonych Bogu i porządkowi moralnemu. Żydzi potrzebę odpokutowania za grzechy wyrazili w ustanowieniu dnia pokutnego, Jom Kippur. Nowy Testament, a szczególnie autor Listu do Hebrajczyków, uważa, że Chrystus jako Kapłan i Ofiara - a zarazem jako przedstawiciel nas wszystkich - odpokutował za nasze grzechy i oczyścił skalany świat (Hbr 2, 17-18; 9, 6-10. 18; zob. Rz 3, 24-25; Tt 2, 13-14). **Zob. grzech, Jom Kippur, kapłani, Najświętsze Serce Jezusa, odkupienie, ofiara, sakrament pokuty, skrucha, zadośćuczynienie, zbawienie.**

Ekumeniczny sobór. **Zob. sobór powszechny.**

Ekumenizm (gr. “świat zamieszkały”). Ogólnoświatowy ruch wśród chrześcijan, którzy przyjmują Jezusa jako Pana i Zbawiciela i - natchnieni przez Ducha Świętego - przez modlitwę, dialog, a także innymi sposobami poszukują możliwości usunięcia barier i zaprowadzenia takiej jedności Kościoła, jakiej chciał Chrystus (J 17, 21; zob. Ef 4, 4-5; UR 1-4). Chrześcijańska społeczność podzieliła się po Soborze Efejskim (431), po Soborze Chalcedońskim (451), wskutek schizmy między Wschodem, a Zachodem datowanej umownie na rok 1054, podczas reformacji w wieku XVI, a także później. Sobór Watykański II naucza, że prawdziwy Kościół “trwa” w Kościele katolickim, nie można go jednak po prostu z nim utożsamiać (LG 8). Wiara w Chrystusa i sakrament chrztu są źródłem rzeczywistej, choć niedoskonałej, jedności wśród chrześcijan (LG 15). Szczególnie prawosławie łączy z katolikami wiele wspólnych elementów wiary i życia sakramentalnego, łącznie z Eucharystią i sukcesją apostołską (zob. OE 27-30). Tydzień Modlitw o Jedność Chrześcijan (osiem dni modlitw o religijną jedność wszystkich chrześcijan), obchodzony od 18-go do 25-go stycznia każdego roku, zapoczątkował w 1908 roku założyciel Society of Atonement (Towarzystwa Pokutnego). O. Paul Wattson (1863-1940), wtedy jeszcze członek Protestantckiego Kościoła Episkopalnego w Stanach Zjednoczonych. W następnym roku, wraz z innymi zakonnikami, siostrami i osobami świeckimi swej wspólnoty w Graymoor, został on przyjęty na łono Kościoła katolickiego. **Zob. Communicatio in Sacris, dialog, hierarchia prawd, oikoumene, schizma, Sobór Watykański II, sukcesja apostołska, Światowa Rada Kościołów, wiara i ustrój.**

Elekcja (łac. “wybór”). W prawie kanonicznym wyrazem “elekcja” oznacza się procedurę prawną dokonaną przez uprawnionych wyborców w celu wyznaczenia kogoś na stanowisko kościelne, np. wybór papieża przez kardynałów podczas konklawe (zob. CIC 349).

Emanacja (łac. “wypływanie, wydzielanie się”). Rzeczywistość, która ze swego źródła (z Boga) wypływa tak, jak światło wypływa ze słońca. Temu sposobowi wyrażania się, który sięga korzeniami do Plotyna i neoplatonizmu i był używany przez św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274), sprzeciwiało się wielu chrześcijan, ponieważ sprawia on wrażenie, jakoby świat był rzeczywistością konieczną i niemal utożsamiał się z Bogiem - zamiast tego, że został on dobrowolnie przez Boga stworzony (zob. DH 3024; ND 331). **Zob. gnostycyzm, neoplatonizm, panteizm.**

Emmanuel (hebr. “Bóg z nami”). Symboliczne imię przeznaczone dla dziecka zapowiedzianego przez Izajasza królowi Achazowi (Iz 7,14). Św. Mateusz interpretuje ten znak jako proroctwo o narodzeniu Jezusa (Mt 1, 23) i kończy własną Ewangelię odpowiednią obietnicą: “A oto Ja jestem z wami przez wszystkie dni...” (Mt 28, 20). **Zob. chrystologia, dziewicze poczęcie Jezusa.**

Encyklika (gr. “list okólny”). List biskupa przeznaczony do szerokiego rozpowszechnienia. Od wieku XVIII katolicy zachodni stosują ten wyraz na oznaczenie listu skierowanego przez papieża do całego Kościoła albo do jego części. Encykliki papieskie same z siebie nie są nieomylnymi wypowiedziami, lecz raczej autorytatywnymi stwierdzeniami zwyczajnego urzędu nauczycielskiego (zob. DH 3884-3885). Chrześcijanie wschodni autorytatywne listy swoich patriarchów zawsze nazywali “encyklikami”; także anglikanie posługują się tym wyrazem od czasu pierwszej konferencji w Lambeth (1867) na oznaczenie orędzia wydawanego pod koniec takich konferencji. **Zob. konferencje w Lambeth, urząd nauczycielski Kościoła.**

Enhypostazja (gr. “w osobie”). Nauka o tym, że Chrystus ma pełną ludzką naturę, która się uosobiła w ten sposób, że została przyjęta przez hipostazę albo słowo. Człowieczeństwo Chrystusa istnieje w hipostazie Słowa Bożego (stąd enhypostazja). Zapewne przedstawiciel neochalcedonianizmu Leoncjusz z Jerozolimy (VI wiek), a nie współczesny mu imiennik, przedstawiciel orygenizmu, Leoncjusz z Bizancjum, wymyślił to określenie i rozwinął naukę, której później udzielił poparcia św. Jan z Damaszku (ok. 650 - ok. 750). Żeby wyjaśnić naukę Soboru Chalcedońskiego (451) o jednej Osobie Chrystusa w dwóch naturach. **Zob. anhypostazja, hipostazja, logos, neochalcedonizm, orygenizm, Sobór Chalcedoński.**

Enkratycy (gr. “powstrzymujący się, wstrzemięźliwi”). Nazwa, której się używa na oznaczenie różnych wczesnochrześcijańskich postaci albo grup głoszących hasła krańcowe; zazwyczaj powstrzymywali się oni od mięsa, wina, a nawet od małżeństwa. To właśnie wśród takich skrajnych ugrupowań powstały niektóre ewangelie apokryficzne. **Zob. asceza, doketyzm, ebionici, Ewangelie apokryficzne, gnostycy.**

Entelechia (gr. “realizujący swą własną doskonałość”). Urzeczywistnienie tego, co jest możliwe, osiągnięcie celu, dla którego coś istnieje. **Zob. arystotelizm, przyczynowość.**

Entuzjizm (gr. “owładnięcie przez Boga”). Stan ekstatyczny lub emocjonalny, przypisywany specjalnemu wpływowi Ducha Świętego. Św. Paweł ostrzega przed tłumieniem oddziaływania Ducha Świętego przez prorocтво lub inne nadzwyczajne dary (1 Tes 5, 19-22), jednakże miłość uznaje za dar najwyższy (1 Kor 12, 13-13, 13). W dziejach chrześcijaństwa entuzjizm religijny, jeżeli był po właściwym rozeznaniu poddany kierownictwu, wydawał często trwałe korzystne owoce. Złe ukierunkowane roszczenie sobie prawa do szczególnego wpływu Ducha Świętego może spowodować znaczne szkody (zob. DH 803-808; ND 317-320). **Zob. charyzmaty, prorok, przeżycie religijne, rozeznanie duchów.**

Eparchia (gr. “prowincja, okręg”). Wyraz często występujący w kanonach soborów powszechnych na Wschodzie, a oznaczający kościelną jednostkę administracyjną kierowaną przez metropolitę. Obecnie odpowiada ona diecezji. **Zob. diecezja, egzarcha.**

Epifania (gr. “ukazanie się, objawienie”). Ogólnie rzecz biorąc, jest to każde objawienie się bóstwa w czasie i przestrzeni (Wj 3,12; 19,18; Dz 2,3-4). Pisma św. Jana wskazują na wcielenie i na całe życie Chrystusa jako na epifanię (J 1, 14; 1 J 1, 1-3). Na Wschodzie, przynajmniej od IV wieku, 6 stycznia obchodzi się jako większe święto Epifanię, podczas której święci się cały cykl objawień Chrystusa w narodzeniu, pokłonie Mędrców, chrzcie w Jordanie i pierwszym cudzie w Kanie Galilejskiej (J 2,1-11). Z czasem Boże Narodzenie zaczęto na stałe obchodzić 25 grudnia, chociaż w tradycji ormiańskiej do dzisiaj sieje wspomina 6 stycznia. Na Wschodzie, gdzie chrzest nazywa się także photismos (gr. “oświecenie”), święto Epifanii obchodzi się ze światłami, a wody rzek itp. (które przedstawiają Jordan) święci się przez zanurzenie w nich krzyża. Na Zachodzie w uroczystość Epifanii święci się przybycie Mędrców do Betlejem oraz objawienie Chrystusa poganom; następna niedziela jest niezmiennie poświęcona wydarzeniu Chrztu Pańskiego, podczas gdy wesele w Kanie Głilejskiej jest wspomniane w drugą niedzielę zwykłą w roku C. Mimo to antyfona do pieśni Maryi (Magnificat) z drugich nieszpórów uroczystości Objawienia Pańskiego zachowała ten potrójny, łączny charakter: “W tym dniu tak świętym trzy cuda wysławiamy: dziś gwiazda przywiodła Mędrców do żłóbka; dziś podczas godów woda stała się winem; dziś Chrystus dla naszego zbawienia przyjął od Jana chrzest w Jordanie”. **Zob. Boże Narodzenie, chwała, teofania, teologia Janowa.**

Epikleza (gr. “wezwanie”). Ogólnie rzecz biorąc, każde wezwanie skierowane do Boga, aby pobłogosławił lub uświęcił rzecz stworzoną (por. 1 Tm 4, 1-5). W anaforze, czyli kanonie mszalnym, epikleza jest modlitwą z prośbą, żeby Duch Święty albo Logos zstąpił na dary ofiarne i zamienił je w Ciało i Krew Chrystusa dla duchowego pożytku tych, którzy je przyjmują. W Średniowieczu trwał spór o to, czy konsekracja dokonywała się przez słowa ustanowienia, jak to utrzymywali łacinnicy, czy łącznie z następującą epiklezą, jak to jest w większości greckich i orientalnych anafor (por. DH 1017, 2718, 3556). Reforma liturgiczna, dokonana po Soborze Watykańskim II, sprawiła, że w nowych modlitwach eucharystycznych umieszczono epiklezę przed konsekracją (prośba, aby dary zostały przemienione) i po konsekracji (prośba, aby przystępujący do Komunii św. zostali przemienieni). Wydaje się, że dyskusja, czy modlitwa Uświęć tę ofiarę (łac. “quam oblationem” = tę ofiarę) przed konsekracją oraz Racz wejrzeć na nie (łac. Supra quae) i Pokornie Cię błagamy (łac. Supplices te) po konsekracji w starym Kanonie Rzymskim,

(pierwsza modlitwa eucharystyczna) są częściami epiklezy, została rozstrzygnięta na korzyść opinii, że cała anaforajest epiklezą. **Zob. anafora, Duch Święty, kanon, konsekracja, modlitwa eucharystyczna.**

Episkopat (gr. “episkopos = nadzorca, biskup”). Rządy Kościołem przez biskupów, którzy wspólnie jako następcy kolegium apostołskiego, w oparciu o Nowy Testament, tworzą obecne kolegium biskupów odpowiedzialne za sprawowanie tych rządów. **Zob. biskup, diecezja, kolegialność, ordynariusz, papież, sukcesja apostołska.**

Epistemologia (gr. “nauka o wiedzy”). Gałąź filozofii zajmująca się ludzką wiedzą, jej naturą, źródłami, kryteriami, możliwościami i ograniczeniami. **Zob. filozofia.**

Epistola (gr. “list”). Wyraz, którego tradycyjnie używało się na oznaczenie każdego z 21 listów Nowego Testamentu, a także drugiego z niedzielnych czytań mszalnych poprzedzających Ewangelię.

Eremici (od gr. “pustynia”). Ludzie, którzy się odsuwają od społeczności, żeby prowadzić życie samotne poświęcone modlitwie i umartwieniu. Miejsce, w którym tacy ludzie żyją, nazywa się eremem albo pustelnią. Wprawdzie po reformacji zmniejszyła się liczba eremitów, ale wiele elementów z ich życia przetrwało w takich zakonach monastycznych, jak: kartuzi, kameduli i karmelici. Kościół łaciński do dzisiaj jeszcze uznaje prowadzenie takiego samotnego życia pod warunkiem, że ludzie ci złożą śluby na ręce miejscowego biskupa i pozostaną pod jego ostatecznym kierownictwem (zob. CIC 603). W Kościele wschodnim eremitów jest wielu i znani są jako anachoreci. **Zob. anachoreci, góra Athos, życie monastyczne, życie zakonne.**

Eros (gr. “miłość pożądliwa”). Tradycyjnie określa się tak miłość poszukująca zadowolenia z siebie samej. Miałaby ona być różna zarówno od tego, co wyrażamy słowem greckim *agape*, oznaczającym miłość Boga dającą samą siebie w Chrystusie i domagającą się odpowiedzi od człowieka (1 J 4, 7-12), jak i od tego, co wyrażamy słowem greckim *filia*, czyli przyjaźń, oznaczającą istnienie miłości między krewnymi i przyjaciółmi. **Zob. agape, miłość 1-2.**

Erytrejski Kościół prawosławny. Nowoutworzony, autokefaliczny Kościół erytrejski, zaliczający się do tych prawosławnych Kościołów orientalnych, które nie uznają Soboru Chalcedońskiego (451 r.) i tym samym nie są w łączności z patriarchą Konstantynopola. Kościół ten, na czele którego stoi arcybiskup Asmary, stolicy Erytrei, posiada około 1.700.000 wiernych. Erytrea tworzyła starożytne królestwo Aksum, którego stolica, Aksum, była również uważana za święte miasto chrześcijaństwa etiopskiego. Po stuleciach rządów ottomańskich, włoskich i etiopskich, Erytrea uzyskała niepodległość 24 maja 1993 r. Rozmowy z papieżem Shenoudą III Egipskim i Synodem Koptyjskim umożliwiły patriarsze Paulosowi z Etiopii i arcybiskupowi Filiposowi z Erytrei rozdzielenie się we wrześniu 1993 r.; jednocześnie zgodzili się oni na kontynuowanie ścisłej współpracy. **Zob. chrześcijaństwo etiopskie, chrześcijaństwo koptyjskie, prawosławie orientalne, Sobór Chalcedoński.**

Eschatologia (gr. “nauka o rzeczach ostatecznych”). Gałąź teologii systematycznej zajmująca się ostatecznym królestwem Bożym takim, jakie zostało wyrażone w czasach przygotowania w Starym Testamencie (np. nadzieje mesjańskie), w przepowiadaniu Jezusa i nauczaniu Kościoła nowotestamentalnego. Według Alberta Schweitzera (1875-1965) Jezus błędnie oczekiwał na natychmiastowe nadejście tego królestwa. Zgodnie z przeciwnym twierdzeniem eschatologii urzeczywistnionej, której reprezentantem jest Charles Harold Dodd (1884-1973), Jezus głosił, że dzięki Jego posługiwaniu już nadeszło to, co jest w tym królestwie istotne. Stanowiska pośrednie przyjmują, że królestwo Boże zaczęło istnieć razem z posługiwaniem, śmiercią i zmartwychwstaniem Jezusa (zob. Łk 11, 20; 1 Kor 10, 11), dopełni się ono jednak (zob. Mk 13; Łk 11, 2; 1 Kor 15, 20-28), kiedy Chrystus przyjdzie w chwale sądzić żywych i umarłych (zob. Mt 25, 31-46; Ap 22, 12-13). Eschatologia, będąc czymś więcej niż tylko gałęzią teologii,

oznacza skierowanie ku przyszłości całego naszego obecnego istnienia. **Zob. Królestwo Boże, literatura apokaliptyczna, Mesjasz, millenaryzm, nadzieja, paruzja, teologia Janowa, zmartwychwstanie umarłych.**

Eschaton (gr. "rzecz ostateczna"). **zob. paruzja.**

Esencja i egzystencja. **Zob. istota i istnienie.**

Esencja i energie (gr. "oddziaływanie"). **Zob. istota i energie.**

Esseńcy. Ascetyczne i doskonale zorganizowane ugrupowanie żydowskie, o którym wspominają: Filon (ok. 20 przed Chr. - ok. 50 po Chr.), Pliniusz Starszy (ok. 23-79) oraz Józef Flawiusz (ok. 37 - ok. 100). Prawdopodobnie ich historia rozpoczyna się w drugim stuleciu przed Chrystusem, i trzeba ich chyba utożsamiać ze wspólnotą z Qumran. **Zob. rękopisy z qumran.**

Estetyka (gr. "odczuwający"). Zasady wydawania sądu o przedmiotach pięknych. Teologia potrzebuje zasad estetycznych, ukształtowanych przez doświadczenie artystyczne, kulturalne i kontemplacyjne, aby we właściwy sposób ocenić wizerunki materialne ukazujące i przekazujące rzeczywistości duchowe i Boże (por. GS 57, 62; IM 6; SC 122-123). **Zob. teologia piękna.**

Etiologia (gr. "opowiadanie o przyczynach"). Historia "wyjaśniająca", w jaki sposób jakaś rzeczywistość zaistniała, przez opowiadanie określonego wydarzenia, które zgodnie z przypuszczeniem twórcy opowiadania stało u jej początku. W taki sposób dziwna forma geologiczna została wyjaśniona opowieścią o dziejach żony Lota (Rdz 19, 26). Etiologicznie wyjaśnia się imiona takich osób, jak: Abraham (Rdz 17,5), Mojżesz (Wj 2,10), "Izrael" jako nowe imię nadane Jakubowi (Rdz 32,28), a także nazwy miejscowości jak Beerszeba (Rdz 21, 31). Hermann Gunkel (1862-1932) dokonał znacznego dzieła, analizując i kwalifikując etiologie biblijne. Idąc za Karlem Rahnerem (1904-1984), niektórzy nazywają pierwsze jednacie rozdziałów Księgi Rodzaju "etiologią historyczną", czyli zbiorem opowieści, które mają na celu wyjaśnienie naszej obecnej sytuacji wobec Boga. Autorzy Starego Testamentu z jednej strony doświadczyli dobroci Boga jako Wybawiciela i Stworzyciela, z drugiej strony jednak poznali także rzeczywistość grzechu i jego następstw. Napięcie zachodzące między łaską i grzechem w obecnej rzeczywistości wyjaśniali oni, sięgając aż do początku rodzaju ludzkiego. Nie znaczy to, że pierwsze rozdziały Pisma Świętego przekazują nam opowiadania historyczne. Oznacza to natomiast, że rzeczywiste wydarzenia pierwotne tłumaczą obecną sytuację człowieka. **Zob. grzech pierworodny, krytyka biblijna, protologia, stworzenie.**

Etyka (gr. "zwyczaj, etos"). Ta gałąź filozofii, która zajmuje się studiami nad zasadami moralnymi, żeby ustalić, co jest dobre lub złe albo co człowiek może swobodnie czynić lub czego powinien unikać. Etyka deontologiczna, której przedstawicielem jest Immanuel Kant (1724-1804), uważa postępowanie ludzkie za moralnie dobre wtedy, gdy kierowane poczuciem obowiązku wypełnia swe powinności niezależnie od powodowanych przez to skutków oraz szanuje istoty ludzkie jako cele same w sobie. Etyka utylitarna, której przedstawicielem jest Jeremy Bentham (1748-1832), a którą zmodyfikował John Stuart Mili (1806-1873), utrzymuje, że skutki działania są ostateczną normą moralności i próbuje stworzyć "największą szczęśliwość największej liczby". **Zob. teologia moralna, wolna wola.**

Eucharystia (gr. "dziękczynienie"). Wyraz, którego się używa na oznaczenie sprawowania obrzędu Mszy św., a szczególnie jej drugiej części następującej po Liturgii Słowa. Punkt szczytowy osiąga podczas konsekracji w przemianie chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa, a kończy się Komunią św. Wyrazem "eucharystia" oznaczamy ponadto rzeczywistą obecność Chrystusa pod postaciami Chleba i Wina (DH 1640,1651; ND 1517, 1526). Eucharystia, będąca najważniejszym spośród sakramentów i stanowiąca ośrodek życia Kościoła, została ustanowiona przez Chrystusa podczas Ostatniej Wieczerzy (DH 1637,

1727; ND 1514, 1537). Eucharystia dzięki temu, że jest Ofiarą uwielbienia i dziękczynienia, w której Chrystus jest obecny jako Kapłan i Ofiara,

- a. uobecnia Nowe Przymierze (1 Kor 11,25; Łk 22,20) zawarte przez Jego śmierć i zmartwychwstanie, które nas pojednało z Bogiem (DH 1740, 1742; ND 1546, 1547)
- b. uprzedza dopełnienie królestwa Bożego. Jako posiłek Eucharystia (Dz 2,46; DH 847) sprawia, że jesteśmy gośćmi na Bożej uczcie, i wyraża naszą najgłębszą jedność z Kościołem. Jako ofiara i posiłek Eucharystia jest skutecznym symbolem poświęcenia samego siebie na służbę innym, do której wszyscy chrześcijanie są powołani.

Zob. *agape, anafora, eklezjologia, epikleza, Komunia święta, Kościół, liturgia, łamanie chleba, Msza, Najświętszy Sakrament, ofiara, przeistoczenie, przymierze, sakrament, wieczerza pańska.*

Euchologion (gr. “modlitewnik”). W tradycji bizantyńskiej i koptyjskiej tekst używany przez biskupów, kapłanów i diakonów podczas sprawowania liturgii. Euchologion wielki zawiera liturgie św. Bazylego (ok. 330-379) i św. Jana Chryzostoma (ok. 347-407), liturgię darów uprzednio konsekrowanych oraz błogosławieństwa na różne okazje. Euchologion mały zawiera formuły używane przy sprawowaniu sakramentów. Zob. *chrześcijaństwo bizantyjskie, chrześcijaństwo koptyjskie, diakon, kapłan, liturgia.*

Eulogia (gr. “błogosławieństwo, rzecz pobłogosławiona”). W tym drugim znaczeniu wyrazem tym posługujemy się na oznaczenie chleba poświęconego, ale nie konsekrowanego, który rozdzielano wiernym pod koniec sprawowania Eucharystii. Praktyka ta na niektórych terenach, gdzie się mówi po francusku, przetrwała w postaci tzw. “pain bénit”, czyli chleba poświęconego. W liturgiach wschodnich jego odpowiednikiem jest “antidoron” (gr. “zamiast daru”), rozdawany w praktyce wszystkim obecnym w czasie sprawowania obrzędu. Zob. *poświęcenie.*

Eunomianizm. Herezja szerzona przez biskupa Kyzikos, Eunomiusza (zm. ok. 395). Twierdził on, że Bóg jest substancją niezrodzoną, całkowicie prostą i wręcz sprowadzalną do pojęcia niezrodzoności. Syn Boży jest pierwszym bytem stworzonym przez Ojca, a Duch Święty jest stworzony przez Syna. Przeciwko tak wyraźnemu racjonalizmowi zarówno co do treści, jak co do metody wystąpili: św. Bazyl Wielki (ok. 330-379), św. Grzegorz z Nazjanzu (329-389) i św. Grzegorz z Nyssy (ok. 335 - ok. 395), utwierdzając prawowierną naukę Kościoła odnośnie Trójcy Przenajświętszej oraz właściwe poczucie wiary chrześcijańskiej, która szanuje tajemnicę i “jest dopełnieniem naszych dowodów” (Grzegorz z Nazjanzu, Mowa 29 [Teologiczna III]). Tym samym odróżnili oni niepoznawalną i niewysłowioną istotę Boga od energii, poprzez które Bóg sam nam się objawia - odróżnienie to św. Grzegorz Palamas uczynił kluczowym dla teologii prawosławnej. Zob. *anomoios, duchoburcy, istota i energie, ojcowie kapadoccy, palamizm, racjonalizm, Sobór Nicejski I, teologia apofatyczna.*

Eutanazja (gr. “łagodna śmierć”). Działanie (lub jego zaniechanie), które zmierza do świadomego spowodowania śmierci pacjenta. Należy go odróżnić od decyzji o zaprzestaniu stosowania nieproporcjonalnie kosztownych i uciążliwych środków przedłużania życia. Eutanazja została potępiona jako moralnie nie do przyjęcia przez chrześcijańską tradycję, Sobór Watykański II (GS 27) oraz nauczanie papieskie, na przykład przez encyklikę Jana Pawła II z 1995 roku *Evangelium Vitae* (64-66). Ci, którzy akceptują eutanazję, zazwyczaj czynią to, ponieważ odrzucają cierpienie jako pozbawione sensu, uważają, że osoby starsze, nieuleczalnie chore i upośledzone są dla społeczeństwa finansowym ciężarem oraz twierdzą, że istoty ludzkie mogą samodzielnie decydować o życiu i śmierci. Zob. *śmierć, cierpienie Boga.*

Eutychnianizm. Herezja związana z Eutychem (ok. 378-454), przełożonym dużego klasztoru w Konstantynopolu. Został on oskarżony o głoszenie nauki, że Chrystus po wcieleniu ma tylko jedną naturę, czyli physis, mianowicie boską; inaczej mówiąc, oskarżono go o poglądy monofizyckie, według których Chrystus nie ma także ludzkiej natury - takiej jak nasza. Potępiony w 448 r. na miejscowym synodzie w Konstantynopolu, pod wpływem cesarza i patriarchy aleksandryjskiego został w roku następnym zrehabili-

litowany na soborze, który się zebrał w Efezie, a przez papieża Leona Wielkiego został nazwany "latrocinium" (łac. ssobór zbójceki"). Na Soborze Chalcedońskim jednak (451) Eutycheś został potępiony, a wszyscy jego zwolennicy go opuścili (zob. DH 290-303; ND 609-616). **Zob. monofizytyzm, Sobór Chalcedoński.**

Ewa (hebr. "żyjąca"). W dziejach zbawienia pierwsza kobieta, "matka wszystkich żyjących" i żona Adama (Rdz 3, 20; Tb 6, 8), który razem z nią popełnił grzech pierworodny (Rdz 3, 1-7; 2 Kor 11,3; 1 Tm 2, 13-14). **Zob. Adam, nowa Ewa.**

Ewangelia (gr. "dobra nowina"). Orędzie albo przepowiadanie orędzia o tym, że królestwo Boże już jest (Mk 1, 14-15) i że Jezus przez powstanie z martwych skutecznie się nam objawił jako Syn Boży i nasz Pan (Rz 1, 3-4; 1 Kor 15, 1-11). Ta dobra nowina przynosi zbawienie każdemu, kto uwierzy (Rz 1, 16), nawiązuje do orędzia św. Pawła (Ga 1, 11) i nawołuje do złożenia ofiary z samego siebie (Mk 8, 34-35; 10, 29). W drugim stuleciu wyraz "Ewangelia" stał się tytułem dla czterech ksiąg Nowego Testamentu, które się zajmują nauczaniem, działalnością, śmiercią i zmartwychwstaniem Jezusa; są to Ewangelie według św. Mateusza, św. Marka, św. Łukasza oraz św. Jana. **Zob. Ewangelie apokryficzne.**

Ewangeliści. Ogólnie rzecz biorąc, protestanci, którzy kładą nacisk na usprawiedliwienie przez wiarę i na najwyższą powagę Pisma Świętego. "Ewangeliści" nazywamy także główny Kościół protestancki w Niemczech; ponadto "ewangelikami" nazywamy tych wyznawców Kościoła anglikańskiego, którzy:

- a. kładą nacisk na osobiste nawrócenie, na powagę Pisma Świętego i na pojednanie przez śmierć Chrystusa,
- b. niezupełnie dzielą poglądy głównego Kościoła anglikańskiego (High Church) na łaskę, Eucharystię i inne sakramenty.

Zob. kościół episkopalny, usprawiedliwienie, wspólnota anglikańska.

Ewangelie apokryficzne. Pisma chrześcijańskie, które powstawały w okresie od II do IV wieku, a których celem było uzupełnienie tego, co nam Ewangelie kanoniczne mówią o narodzeniu, życiu, nauczaniu, śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa. Wśród Ewangelii apokryficznych wyróżniamy m. in.: Ewangelię Hebrajczyków, Ewangelię Marii, Ewangelię Piotra i Ewangelię Tomasza. **Zob. Ewangelia.**

Ewangelie dzieciństwa. Takie pisma apokryficzne, jak Protoewangelia Jakuba i Ewangelia dzieciństwa Tomasza, które wymyślają cuda i inne wiadomości, aby opowiedzieć - często na sposób fantastyczny - dzieje Jezusowego narodzenia i Jego dzieciństwa. Te pisma niekanoniczne trzeba odróżnić od tego, co o dzieciństwie Jezusa opowiadają Ewangelie według św. Mateusza (1, 1-2, 23) i św. Łukasza (1, 5-2, 52). Mateusz i Łukasz nie są co prawda zgodni w szczegółach, zgadzają się jednak w tym, że po dziewiczym poczęciu mocą Ducha Świętego Jezus narodził się z Maryi w Betlejem. Jego przyjście na świat wypełniło to, na co ludzi przygotowywał cały Stary Testament, i sprawiło, że wszystkie narody na ziemi otrzymały zbawcze objawienie (Mt 2, 1-12; Łk 2, 30-32). **Zob. apokryfy, dziewicze poczęcia Jezusa, protoewangelia.**

Ewangelie synoptyczne (gr. "objęcie wzrokiem"). Ewangelie według św. Mateusza, św. Marka i św. Łukasza, które sobie często ściśle odpowiadają w treści i sposobie wypowiedzenia się (frazologia). Wyrażenie pochodzi od protestanckiego znawcy Nowego Testamentu, Jakoba Johanna Griesbacha (1745-1812), który te trzy Ewangelie wydrukował w paralelnych kolumnach, tak że jasno można było dostrzec, że częściej są one ze sobą zbieżne, a rzadziej się między sobą różnią. Żeby wyjaśnić oczywiste powiązania literackie między tymi Ewangeliąmi, większość współczesnych uczonych opowiada się za teorią dwóch źródeł, według której św. Marek napisał pierwszy, a potem św. Mateusz i św. Łukasz skorzystali z Marka oraz ze zbioru wypowiedzi Jezusa (Źródło "Q" lub Quelle), a także z innych osobnych źródeł, jakie mieli do dyspozycji. **Zob. źródło "Q".**

Ewangelizacja. Przepowiadanie wszystkim narodom (Mt 28, 19-20; Rz 10, 12-18) i kulturom Dobrej Nowiny o Jezusie Chrystusie (Mk 1, 1). Mocą Ducha Świętego (Dz 1, 8) orędzie ewangeliczne dociera zarówno do chrześcijan wyobcowanych z Kościoła, jak do niechrześcijan (praca misyjna). Posłannictwo Boże Kościoła nakłada na niego obowiązek szerzenia dobrej nowiny o zbawieniu (CIC 781, 782 § 1; CCEO 584-585). *Zob. Ewangelia, misje Kościoła, prozelityzm, wкорzenie w kulturę.*

Ewolucja (łac. “rozwój”). Teoria, której twórcą jest Karol Darwin (1809-1882); według niej obecne istoty żywe rozwinęły się stopniowo drogą doboru naturalnego z bytów mniej złożonych. Niektórzy fundamentaliści błędnie utrzymywali, że teoria rozwoju biologicznego kłóci się z opowiadaniem Księgi Rodzaju o stworzeniu; wbrew temu daje ona wspaniały obraz Boga pracującego z mądrością i mocą “od wewnątrz”, aby wyprowadzić wyższe formy życia, a na końcu wyłonić ludzkie istoty. *Zob. fundamentalizm, kreacjonizm, poligenizm.*

Ex cathedra (łac. “tronu”). Uroczyste i wiążące określenie, dokonane przez papieża na mocy pełni jego władzy apostołskiej jako pasterza i nauczyciela wszystkich chrześcijan (DH 3074-3075; ND 839-840) o prawdach objawionych dotyczących wiary i moralności. *Zob. ingres, katedra 1, nieomylność, papież, urząd nauczycielski Kościoła.*

Ex opere operantis (łac. “na podstawie tego, czego dokonał działający”). Usposobienie podmiotu konieczne przed przyjęciem sakramentu, które jednak działa niejako przyczyna, lecz raczej jako warunek pełnej skuteczności łaski Bożej (zob. DH 781, 1451, 1601-1613; ND 1309, 1311-1323, 1410). *Zob. sakrament.*

Ex opere operato (łac. “na podstawie dokonanej czynności”). Obiektywna owocność i skuteczność sakramentów, która jest niezależna od postawy lub zasług przyjmującego, czy szafarza. *Zob. donatyzm.*

Extra ecclesiam nulla salus (łac. “poza Kościołem nie ma zbawienia”). Sentencja pochodząca od św. Cypriana z Kartaginy (zm. 258), która podkreśla konieczność przynależności do Kościoła Chrystusowego, żeby osiągnąć zbawienie (Mk 16,16; LG 14). Nie oznacza to jednak, że odmawia ona zbawienia tym, którzy nie należą wprawdzie do Kościoła, ale żyją zgodnie z własnym sumieniem odpowiednio do prawd, jakie poznali (LG 16). *Zob. chrześcijanie anonimowi, Kościół, nadprzyrodzoność, zbawienie.*

Faith AND order. *Zob. wiara i ustrój.*

Faryzeusze (hebr. “oddzieleni”). Pobożne ugrupowanie żydowskie, które się ukształtowało w II stuleciu przed Chr., przyjmowało zarówno Prawo pisane, jak ustne i skrupulatnie zachowywało wiele praktyk (na podstawie 366 pozytywnych oraz 250 negatywnych norm). Krytykowali oni Jezusa za przebaczenie grzechów, za łamanie szabatu i za zbliżanie się do grzeszników. Jezus ze swej strony zarzucał im zewnętrzne zachowywanie Prawa i obłudny formalizm (Mk 7, 1-23; Łk 18,9-14). Niemniej Ewangelie wspominają także o tym, że niektórzy faryzeusze bronili Jezusa, a nawet Go przyjmowali gościnnie (Łk 7,36; 13, 31; J 7, 50-51; 19, 39). Nauczyciel św. Pawła, faryzeusz Gamaliel, domagał się powściągliwości w postępowaniu z apostołami (Dz 5,34-39). Nie tylko św. Paweł, ale także inni faryzeusze stali się chrześcijanami. Po powstaniu Bar-Kochby (135 po Chr.) tradycje faryzeuszów zachowali rabini i *Miszna*. *Zob. miszna, saduceusze, talmud.*

Febronianizm. Niemiecka teoria o stosunkach między Kościołem a państwem, odrzucająca niektóre papieskie uprawnienia jako nabytki średniowieczne. Nazwa pochodzi od nazwiska Johanna Nikolausa von Hontheima (1701-1790), biskupa pomocniczego w Trier, który w roku 1763 pod pseudonimem Iustinus Febronius opublikował książkę pt. *O państwie kościelnym i o prawowitości władzy papieża rzymskiego.*

Autor uznawał papieża jako głowę Kościoła, odmawiał mu jednak jurysdykcji w większości spraw poza diecezją rzymską (zob. DH 2592-2597). **Zob. gallikanizm, Kościół i państwo, papież.**

Fenomenologia (gr. “nauka o zjawiskach”). Studium nad fenomenami, czyli zjawiskami, w przeciwieństwie do *noumena* (gr. “rzeczy pojęte umysłem”), czyli do rzeczy takich, jakie są same w sobie, a nie takich, jakie nam się jawią. Po Immanuelu Kancie (1724-1804), który wprowadził ostre rozróżnienie między światem pojęciowym a zjawiskowym, Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) w swojej *Fenomenologii ducha* (1807) utrzymywał, że wysledził różne fazy, przez które rozum przechodzi od naiwnej świadomości, zmysłowej pewności o zjawiskach aż do absolutnej wiedzy ducha. Fenomenologia Edmunda Husserla (1859-1938), zajmująca się naukowym badaniem tego, co się zawiera w ludzkiej świadomości, dążyła do opisanie sposobu, w jaki rzeczy takie, jakie w rzeczywistości istnieją, ukazują same siebie. Praca Maxa Schellera (1874-1928) o uczuciach i wartościach ustawiła fenomenologię w ramach myśli augustiańskiej podobnie postąpiła asystentka Husserla, św. Edyta Stein (1891-1942). Fenomenologia może być także egzystencjalna, jak u Maurice’a Marleau-Ponty’ego (1908-1961), który chciał raczej opisywać “mój” świat niż świat taki, jaki jest sam w sobie. Martin Heidegger (1889-1976) doprowadził do tego, że fenomenologia stała się filozofią egzystencji, opartą na historyczności i czasie. **Zob. egzystencjalizm, filozofia, przeżycie religijne.**

Ferendae sententiae (łac. “na mocy wyroku, który zostanie ogłoszony”). Kościelna sankcja karna, która moc wiążącą otrzymuje dopiero po jej formalnym nałożeniu przez sędziego kościelnego (zob. CIC 1314, 1318; CCEO 1402). Z powodu złożonej natury poszczególnych przypadków i subtelności prawnych większość sankcji w Kościele zachodnim i wszystkie sankcje w katolickich Kościołach wschodnich ma taki właśnie charakter. **Zob. latae sententiae.**

Fideizm (łac. “wiara”). Kierunek charakteryzujący się

- a. niedocenianiem rozumu w badaniu spraw religijnych,
- b. zbytnim podkreśleniem swobodnego decydowania się na wiarę. W najlepszym razie fideizm słusznie podważa próby naukowego uzasadnienia wiary chrześcijańskiej. W najgorszym razie ukazuje on wiarę jako ślepy skok w ciemność.

Zob. analiza wiary, modernizm, przesłanki wiary, racjonalizm, teologia naturalna, tradycjonalizm.

Fides fiducialis (łac. “wiara jako zawierzenie”). Według Marcina Lutera (1483-1546) główny czynnik wiary. Późniejsi teologowie luteranscy, chociaż przyjmują priorytet tego pełnego zaufania (*fiducid*) zbawieniu dokonanemu przez Chrystusa, do elementów wiary zaliczają także rolę rozumu i zgodę. **Zob. luteranizm, wiara.**

Fides ouaerens intellectum (łac. “wiara szukająca zrozumienia”). Jest to tytuł, jaki św. Anzelm z Canterbury (ok. 1033-1109) nadał pierwotnie jednemu ze swych dzieł (nazwanemu później *Proslogion*). Wyrażenie to, będące odmianą Augustynowego “credo, ut intellegam” (łac. “wierzę, żebym mógł zrozumieć”), wskazuje, że w teologii raczej wiara jest natchnieniem i przewodniczką poznania rozumowego, a nie odwrotnie. W swej encyklice z października 1998 roku *Fides et Ratio* papież Jan Paweł II (ur. 1920 r.) opowiadał się za zakończeniem współczesnego rozdzwiewu pomiędzy wiarą a rozumem. **Zob. argument ontologiczny, augustynianizm.**

Filioque (łac. “i Syna”). Wyrażenie dodane do Nicejsko-konstanty-nopolitańskiego wyznania wiary na synodzie, który się po raz czwarty odbył w hiszpańskim mieście Braga (675), ponieważ wydaje się, że dodanie go do wyznania wiary trzeciego synodu w Toledo (589) jest interpolacją (zob. DH 470). Wskazuje ono na to, że

- a. Duch Święty pochodzi od Ojca i Syna,

- b. trzy Osoby Trójcy Przenajświętszej są sobie doskonale równe. Dodanie "Filioque" popierał cesarz Karol Wielki (panował w latach 771-814); później w 1013 roku św. Henryk II (panował w latach 995-1024) nakazał całemu Kościołowi łacińskiemu dodanie "Filioque" do wyznania wiary. Grecki Kościół prawosławny mocno się sprzeciwił temu dodatkowi do wyznania wiary, gdyż, wprowadzając drugą zasadę pochodzenia Ducha Świętego, stanowiło ono zagrożenie dla "monarchii" (czyli bycia jedyną niestworzoną zasadą) Boga Ojca. Pogląd ten został wyraźnie odrzucony przez Kościół katolicki (DH 850,1300-1302). Od czasu, kiedy patriarchą Konstantynopola przestał być Focjusz (ok. 810-895), wyrażenie "Filioque", często uchodziło za najważniejszy powód oddzielenia się Wschodu od Zachodu. Sobór Florencki (1439) nie nalegał na to, by Grecy przyjęli dodatek "Filioque" do wyznania wiary, byleby tylko uznali samą tę prawdę (DH 1301-1302; ND 323-324), co też uczynili. Podczas, gdy wielu prawosławnych nadal odrzuca "Filioque" jako heretyckie, niektórzy idą w ślady Wasilija W. Bołotowa (zm. 1900 r.), rosyjskiego patrologa, który uważał, że jest to kwestia wolnego wyboru, lub tych, którzy tak jak św. Grzegorz Palamas (1296-1359) starają się w tym względzie pośredniczyć pomiędzy Wschodem a Zachodem.

Zob. **arianizm, Bóg jako Ojciec, Duch Święty, nicejskie wyznanie wiary, pochodzenie osób Boskich, Sobór Florencki, Sobór Lyoński II, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Filokalia (gr. "umiłowanie piękna").

1. Antologia tekstów z pism Orygenesa (ok. 185 - ok. 254) sporządzona przez św. Bazylego Wielkiego (ok. 330-379) i św. Grzegorza z Nazjanzu (329-389).
2. Ten sam tytuł wybrano dla antologii wypowiedzi na temat ascezy, życia samotnego i modlitwy serca zwanej *hezychazmem*; teksty te zaczerpnięto z pism trzydziestu ośmiu Ojców Kościoła, a wydali je w roku 1782 św. Makary Notaras (1731-1805), biskup Koryntu, i św. Nikodem Hagioryta z Góry Athos (ok. 1749-1809). Zachęcony tą antologią Paisy Welichowski (1722-1794) przetłumaczył na język staro-cerkiewno-słowiański swój własny wybór z greckich Ojców Kościoła i ogłosił go w roku 1793 pt. *Dobrotoliubie* (SCS "umiłowanie tego, co dobre"). Biskup Teofan Zattwomik (ros. "Samotnik" 1815-1894) przełożył swobodnie na język rosyjski antologię z 1782 roku, znacznie ją rozszerzył i dał tytuł wzięty ze zbioru Welichowskiego. Oba wydania *Dobrotoliubie* wywarły ogromny wpływ na duchowość rosyjską i dotarły do szerokiego ogółu, czego dowodzi anonimowa *Droga pielgrzyma*, wydana w Kazaniu, azjatyckiej części Rosji, w roku 1870. Dokonane w ostatnich dziesiątkach lat ponowne odkrycie *Filokalii* bardzo się przyczyniło do tego, że duchowość prawosławna (i w ogóle duchowość Ojców Kościoła) stała się znana na Zachodzie.

Zob. **hezychazm, mistycyzm, modlitwa Jezusa, ojcowie kapadoccy, ojcowie kościoła.**

Filozofia (gr. "umiłowanie mądrości"). Nauka o najbardziej ogólnych zasadach rzeczy i o naszej wiedzy o nich. Filozofia grecka po Sokratesie (ok. 469-399 przed Chr.) i Platonie (ok. 428-348 przed Chr.) szczyt osiągnęła u Arystotelesa (384-322 przed Chr.), który ją umieścił w jednolitym systemie nauczania; system ten przez całe stulecia odgrywał ogromną rolę zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie. Wstępna nauka logiki, czyli umiejętności rozumowania, miała służyć jako *organon* (gr. "narzędzie") do zdobywania dalszej wiedzy. Po niej następowała (a) *theoria* (gr. "oglądanie, kontemplacja"), która się dzieliła na filozofię pierwszą (metafizykę), matematykę i fizykę; (b) *praxis* (gr. "działanie, zachowanie"), która się dzieliła na etykę i politykę; wreszcie (c) *poiesis* (gr. "działanie, wykonywanie, produkcja"), która się dzieliła na retorykę, poetykę i ekonomię. Od czasów René Descartesa (1596-1650) i Immanuela Kanta (1724-1804) centralne miejsce w filozofii zajmuje często problem natury, warunków i granic ludzkiej wiedzy. W XX wieku różne odmiany egzystencjalizmu, analizy językowej, rozmaite formy marksizmu, filozofii rozwoju, różne postaci tomizmu i inne filozofie spowodowały powstanie pluralizmu filozoficznego - przynajmniej na Zachodzie. Teologia potrzebuje wsparcia od opartej na dobrym fundamencie filozofii, żeby krytycznie wyjaśnić pojęcia, zagadnienia i metodę. Zob. **arystotelizm, egzystencjalizm, epistemologia, etyka, fenomenologia, filozofia wieczysta, hermeneutyka, idealizm, materializm, metafizyka,**

neoplatonizm, nominalizm, personalizm, platonizm, pragmatyzm, scholastyka, strukturalizm, teologia, teologia rozwoju.

Filozofia religii. Filozoficzne badanie języka, przekonań, przeżyć i praktyk religijnych. Ta raczej niejasno określona nauka została stworzona przez Davida Hume'a (1711-1776), Immanuela Kanta (1724-1804), Georga Wilhelma Friedricha Hegla (1770-1831) i innych przedstawicieli Oświecenia, którzy często pomniejszali znaczenie objawienia i chcieli ukształtować religię w granicach samego tylko rozumu. Obecnie niektórzy posługują się tą dyscypliną, żeby wypracować uzasadnienie wiary albo żeby naukowo opracować relacje zachodzące między wiarą religijną a rozumem filozoficznym. Uprawiając badania filozoficzne nad religią, dyscyplina ta zazwyczaj pomija punkt widzenia osobistej wiary i zastanawia się nad religiami świata bez względu na to, która z nich jest najważniejsza, nie mówiąc już o jedyności jakiegokolwiek religii. Toteż zazwyczaj trzeba ją odróżniać od teologii filozoficznej, która nie pomija wiary chrześcijańskiej i w dużym stopniu zbiega się z teologią fundamentalną. **Zob. filozofia, objawienie, religijność, teologia fundamentalna, teologia naturalna.**

Filozofia scholastyczna. **Zob. scholastyka.**

Filozofia transcendentálna. Odmiana tomizmu, stworzona przez jezuitę belgijskiego, Józefa Maréchała (1878-1944) w odpowiedzi na krytyczną filozofię Immanuela Kanta (1724-1804). Od czasów Rene Descartesa (1596-1650) każdy musiał znać pytanie o podmiot, który pyta o wiedzę i jej szuka, ale jest całkowicie świadomy tego, że może zostać wprowadzony w błąd. Następnie David Hume (1711-1776) odrzucił każdą wiedzę, która nie jest ani analityczna (tautologiczna), ani doświadczalna. Kant zakwestionował metafizykę w tym sensie, że kto głosi twierdzenie o istnieniu Boga, o nieśmiertelności duszy i o jej wolności, musi najpierw zbadać, czy taka inicjatywa ma szansę powodzenia. To, co nazywamy "zewnątrzną" rzeczywistością, może się okazać przynajmniej częściowo produktem naszego umysłu. Odpowiadając Kantowi, Marechal bronił teistycznego realizmu św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274) dowodząc, że ludzie i ich (metafizyczne) pytania ujawniają pęd, który ich prowadzi ponad bezpośrednimi danymi spostrzeżeń zmysłowych ku Absolutowi. Transcendentálną metodę Marechała stosowali tacy myśliciele, jak Bernard Lonergan (1904-1984), Emerich Coreth (ur. 1919) i Johann Baptist Lotz (ur. 1903-1992). **Zob. epistemologia, filozofia, metafizyka, tomizm.**

Filozofia wieczysta. Wyrażenie upowszechnione przez neoscholastyków, ale sięgające korzeniami do Augustyna Steuchusa (1496-1548), biskupa Kyssegg na Krecie, który w swym dziele pt. *De perenni Philosophia* (1540) wnioskował za istotną zgodą między (a) myślą takich chrześcijańskich platoników jak Marsyliusz Ficino (1433-1499) i Jan Picodelia Mirandola (1463-1494) oraz (b) filozofią starożytności klasycznej. Później inni pisarze, np. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), rozwinęli to twierdzenie utrzymując, że istnieje podstawowa jedność w całej historii myśli Zachodu. Aldous Huxley (1894-1963) i inni wyrażeniem "filozofia wieczysta" posługiwali się w znaczeniu szerszym i twierdzili, że wszystkie wielkie religijne tradycje mają udział w tej samej pradawnej mądrości. **Zob. neoscholastyka, neotomizm, platonizm, scholastyka, tomizm.**

Forma sakramentu małżeństwa. Sposób sprawowania obrzędu sakramentu małżeństwa, ustalony w roku 1563 przez Sobór Trydencki i nakazany przez prawo kanoniczne (CIC 1108-1123; CCEO 828-842). Żeby małżeństwo było ważne, musi być zawarte przed biskupem miejscowym, przed kapłanem związanym urzędowo z konkretną parafią albo przed kapłanem lub diakonem prawnie delegowanym do sprawowania tego obrzędu. Tam, gdzie kapłan lub diakon jest nieosiągalny, można delegować osoby świeckie, jeżeli się na to zgodzi Konferencja Episkopatu. Muszą być obecni dwaj inni świadkowie. Jeżeli zachodzi słuszna przyczyna, biskup miejscowy może udzielić dyspensy od stosowanej przez prawo formy. **Zob. ważność.**

Forum externum. Zob. **forum internum.**

Forum internum. (łac. “obszar wewnętrzny”). Obraz zaczerpnięty z miast rzymskich, gdzie forum funkcjonowało nie tylko jako centrum życia politycznego i handlu, ale również religii i sprawiedliwości. W odniesieniu do naszego życia wewnętrznego oznacza zakres indywidualnego sumienia człowieka, do którego tylko Bóg ma pełny dostęp. Sądy kościelne zajmują się tym, co się zawiera w *wyrażeniu forum externum* (łac. “obszar zewnętrzny”), czyli tym, co jest publicznie zauważalne, i sporządzają dokumenty, spisując akta z własnego postępowania i wyroki (CIC 37; CCEO 1514; zob. też CIC 74, 130, 144, 1074, 1081-1082, 1123, 1126, 1145, 1319, 1340, 1361 i 1732; CCEO 791, 796, 798-799, 813, 815, 856, 996, 1420, 1422, 1514). Sprawy osobiste i poufne, oraz przede wszystkim to, co penitent mówi podczas sakramentu pojednania (a co jest ściśle strzeżone tajemnicą spowiedzi) wiąże się z pojęciem określonym wyrażeniem *forum internum* (zob. CIC 64, 74, 130, 142, 144, 508, 596, 1079, 1082, 1355, 1357; CCEO 980, 992, 994-995, 1527 § 2). Zob. sakrament pokuty.

Fragment Muratoriego. Prawdopodobnie najstarszy wykaz ksiąg Nowego Testamentu; nazwa pochodzi od nazwiska księdza, bibliotekarza i archiwisty, księdza Ludwika Antoniego Muratoriego (1672-1750), który w Bibliotece Ambrożyjskiej w Mediolanie odkrył go i opublikował w roku 1740. Ten złożony z 85 linijek łaciński rękopis jest na początku i na końcu uszkodzony, a powszechnie przyjmuje się, że pochodzi z Rzymu z końca II wieku po Chrystusie. W wykazie brakuje pięciu ksiąg, które później uznano za kanoniczne (List do Hebrajczyków, List św. Jakuba, obydwie Listy św. Piotra oraz Trzeci List św. Jana). Zob. **kanon Pisma Świętego, marcjonizm.**

Fundamentalizm (łac. “podstawa, fundament”). Kierunek w protestantyzmie XX wieku, szczególnie w Stanach Zjednoczonych, który ogólnie rzecz biorąc, broni takich podstawowych prawd wiary, jak bóstwo Chrystusa i Jego cielesne zmartwychwstanie, ale Pismo Święte interpretuje marginalizując historyczne uwarunkowania jego powstawania, pomija istnienie różnych form literackich i znaczenie pierwotne tekstu. To odrzucenie dobrej egzegezy doprowadziło fundamentalistów do fałszywych problemów związanych z takimi opowiadaniem Starego Testamentu, jak: stworzenie świata, potop oraz dzieje Jonasza. Zob. **bezbłądność, ewolucja, kreacjonizm, krytyka biblijna.**

Fundator. Zob. **założyciel.**

Galukanizm (łac. “Gallus = Gal, Francuz”). Długo trwający prąd we Francji, którego odpowiedniki istniały także w innych krajach, mający na celu znaczne uniezależnienie się od papieża. Klasycznie został wyrażony w “Czterech artykułach gallikańskich”,

- zostały one ułożone przez biskupa Meaux, Jakuba Benigna Bossueta (1627-1704) i zatwierdzone podczas zjazdu duchowieństwa w Paryżu w roku 1682,
- stwierdzały one między innymi, że sobory powszechne mają władzę nad papieżem (DH 2281-2285). Chociaż Ludwik XIV odwołał te artykuły, a duchowieństwo zrobiło to samo w roku 1693, wywierały one nadal wpływ nawet w XIX wieku, kiedy to mocne papieżstwo - oraz nauczanie Soboru Watykańskiego I (1869-1870) - zadało mu ostateczny cios. Formą gallikanizmu wschodniego jest etnofiletizm (gr. “naród” oraz “plemie”), czyli popieranie narodu i Kościoła danego kraju kosztem szerszej jedności chrześcijańskiej; został on potępiony na synodzie w Konstantynopolu w 1872 roku.

Zob. **febronianizm, koncyliaryzm, Sobór w Konstancji, Sobór Watykański I.**

Gatunek literacki. Szczególny styl albo forma zewnętrzna utworu pisanego. Może on być krótki (np. psalm lamentacyjny albo przypowieść w obrębie Ewangelii) lub dłuższy (np. Ewangelia bądź homilia jakiegoś Ojca Kościoła). Gatunek literacki trzeba interpretować odpowiednio do ogólnych zasad rządzących tym sposobem pisania i odróżniać go od innych. Zob. **egzegeza, hermeneutyka.**

Gloria (łac. “chwała”). Bardzo stary hymn, którego natchnieniem stały się słowa śpiewane przez aniołów podczas narodzin Chrystusa (Łk 2, 14). W Mszy łacińskiej recytuje się go albo śpiewa w niedziele (oprócz Adwentu i Wielkiego Postu), w uroczystości i święta. W Kościele wschodnim odmawia się go podczas modlitw porannych. **Zob. adwent, niedziela, święto, wielki post.**

Glosolalia. (gr. “mówienie językami”). Przerywane i niezrozumiałe wydawanie głosu przez człowieka, który w ten sposób został obdarowany przez Ducha Świętego podczas oddawania czci Bogu i podczas modlitw błagalnych (1 Kor 12, 10.28.30; 13,1.8; 14, 1-40; zob. Rz 8, 26). Człowiek obdarzony darem prorocstwa, charyzmatem wyższym i bardziej użytecznym, może wyjaśnić innym znaczenie tych wypowiedzi. Św. Łukasz, chociaż tłumaczy zjawisko języków jako cudowne mówienie językami obcymi (Dz 2, 4; zob. Mk 16, 17), mówi również o glosolalii (Dz 10,46; 19, 6) w taki sposób, jaki poznaliśmy u św. Pawła w Pierwszym Liście do Koryntian. **Zob. charyzmaty, Duch Święty, prorocy, zesłanie Ducha Świętego, zielonoświątkowcy.**

Głoszenie kazań. **Zob. kaznodziejstwo.**

Głupi dla Chrystusa. **Zob. szaleni dla Chrystusa.**

Gniew Boży. Przypisywane Bogu zagniewanie (Wj 4, 14; Pwt 11, 17; 2 Sm 24, 1; Rz 1, 18; 2, 5-8). Taki sposób mówienia poza tym, że jest antropomorficzny (podobnie jak to, co mówimy o stworzeniu, wcieleniu i innych tajemnicach), dotyczy zagadnienia niezmienności Bożej, kiedy to Bóg grozi, że zniszczy grzeszną Niniwę, a potem Mu tego “żał” (Jon 3, 1-10). Gniew Boży można tłumaczyć drogą analogii, że wskazuje on na całkowitą niemożliwość współistnienia Bożej świętości z ludzkim grzechem. Hans Urs von Balthasar (1905-1988) w dramatycznych dziejach zbawienia przyznawał miejsce Bożemu gniewowi, żeby przypomnieć, że zbawienie zakłada istnienie zarówno Bożej, jak ludzkiej wolnej woli. **Zob. analogia, antropomorfizm, niezmienność.**

Gnostycyzm (gr. “wiedza”). Dualistyczny prąd religijny, który:

- a. nawiązywał do żydowskich, chrześcijańskich i pogańskich źródeł,
- b. wyraźnie wyłonił się w II stuleciu,
- c. zbawienie ukazywał jako uwolnienie tego, co duchowe, od tego, co materialne i złe. Gnostycy chrześcijańscy odrzucali rzeczywiste wcielenie Chrystusa, a także dokonane przez Niego *salus carnis* (łac. “zbawienie ciała”). Odrzucali albo ograniczali tradycję głównego nurtu chrześcijańskiego i Pismo Święte, a rościli sobie prawo do tego, że mają wiedzę uprzywilejowaną (o Bogu i o przeznaczeniu człowieka) z tajemnych przekazów i objawień. Prawowierni pisarze chrześcijańscy, szczególnie św. Ireneusz (ok. 130 - ok. 200), pozostawili nam wiele informacji o gnostykach. Dostęp do szerokich bezpośrednich wiadomości o tym ruchu stał się możliwy po roku 1945, kiedy to w Nag Hammadi w Egipcie odnaleziono 52 osobne traktaty gnostyckie z IV wieku pisane w języku koptyjskim.

Zob. albigensi, bogumiłowcy, demiurg, dualizm, manicheizm, reguła wiary, walentynianie.

Gnoza (gr. “wiedza”). Sposób opisywania życia wiecznego (J 17, 3). Ta życiodajna wiedza o Ojcu i Synu nie jest czysto intelektualnym pojmowaniem rzeczy, ale wynika z głębokiej relacji osobistej (J 10,14-15; 14,9). Według św. Pawła wiedza nie ożywiana przez miłość jest niedoskonała, a nawet bezużyteczna (1 Kor 13, 2, 9, 12).

Góra Athos. Słynna święta góra na krańcu najbardziej na wschód wysuniętego cypla trój członowego Przylądka Chalcedyckiego w północnej Grecji. Na tym cyplu mieści się dwadzieścia głównych klasztorów.

rów, z których pierwszy założył św. Atanazy Atonita w roku 962. Na Górze Athos można znaleźć wszystkie rodzaje prawosławnych klasztorów mniszych:

- a. anachoretów albo eremitów,
- b. półeremitów, czyli anachoretów mieszkających w koloniach pustelniczych pod kierownictwem duchowym doświadczonego mnicha,
- c. cenobitów, czyli mnichów żyjących we wspólnotach. Cenobityzm rozpowszechnił się na Wschodzie, szczególnie kiedy św. Bazyli Wielki (ok. 330-379) ułożył dwie własne reguły. Przyjęta na Górze Athos reguła św. Atanazego Atonity szła dokładnie śladami św. Bazylego Wielkiego i św. Teodora Studyty (759-826), wielkiego wschodniego reformatora życia zakonnego,
- d. typ czwarty, zwany "idiorytmizmem" (gr. "własny styl"), został wprowadzony na Górze Athos w XIV wieku; mnich idiorytmiczny cieszy się pewnym stopniem finansową niezależnością. Ogólnie rzecz biorąc, mnisi ze Świętej Góry są w dość dużym stopniu samodzielni administracyjnie. Od strony kościelnej podlegają patriarche Konstantynopola. **Kobiety nie mają wstępu na półwysp.**

Zob. anachoreci, cenobici, eremici, filokalia, hezychazm, palamizm, teokracja, życie monastyczne.

Grzech. Każda myśl, słowo lub czyn, którym człowiek świadomie i dobrowolnie opiera się woli Bożej i w pewnym stopniu odrzuca Bożą dobroć i miłość. Stary Testament, zaczynając od grzechu Adama i Ewy (Rdz 3, 1-14), opowiada dzieje ludzkiego grzechu i niewoli grzechowej (zob. GS 37). Prorocy, odsłaniając niejednokrotnie bałwochwalstwo i niesprawiedliwość, podkreślali osobistą odpowiedzialność człowieka za grzeszne upadki (Jr 31,29- 30; Ez 18, 1-4). Stary Testament grzech nazywa *hatta* (hebr. "minięcie celu"), *peszah* (hebr. "przekroczenie rozkazu, bunt przeciw przełożonym") i *awon* (hebr. "wina pochodząca z nieprawości") (zob. Ps 51, 3-5). Jezus - podobnie jak autorzy Starego Testamentu (Rdz 6, 5; 8, 21; Jr 17, 9) - wiedział, że grzech pochodzi z serca (Mk 7,20-23). Ewangelia św. Jana przez grzech rozumie brak wiary w Chrystusa, przedkładanie ciemności nad Światłość świata (J 3, 16-21; 9, 1-41; 11,9-10). Od samego początku chrześcijanie wiedzieli, że Chrystus umarł za "nasze grzechy" (1 Kor 15, 3; zob. Rz4, 25; Hbr2, 11-14). Tradycja protestancka jest naznaczona przez wypowiedzi św. Pawła o potędze grzechu, który niszczy i zniewala ludzi (Rz 1, 18-3, 23; 5, 12-21; 6, 15-23). Tradycja prawosławna znowu widzi, jak grzech rozrywa łączność (koinonia) z Bogiem, z innymi ludźmi i z naturą. Tradycja katolicka - i w ogóle chrześcijaństwo zachodnie - miała skłonność raczej do zastanawiania się nad grzechami jednostek, a nie nad zranioną przez grzech wspólnotą. Wydana jednak w roku 1987 encyklika Jana Pawła II *Sollicitudo rei socialis* (zob. 36-37) świadczy o odnowie świadomości o społecznym wymiarze grzechu (zob. GS 25). **Zob. ekspiacja, grzech pierwotny, łaska, metanoia, odpokutowanie, sakrament pokuty, serce, wspólnota.**

Grzech ciężki. **Zob. grzech śmiertelny i powszedni.**

Grzech pierwotny. Tradycyjnie rozumie się go jako utratę łaski i zranienie ludzkiej natury w naszych pierwszych rodzicach, które zaciążyło na późniejszych pokoleniach; takie rozumienie wypracowano na podstawie Pisma Świętego (przede wszystkim Rdz 3, 1-24; Ps 51,5 i Rz5, 12-21) i starożytnej praktyki udzielania dzieciom chrztu na odpuszczenie grzechów. Św. Augustyn z Hippony (354-430) dowodził przeciw pelagianom, że ponieważ dzieci są niezdolne do popełnienia grzechu osobistego, "grzech", z którego je uwalnia chrzest, musi być grzesznością odziedziczoną. Nauka o grzechu pierwotnym (DH 496, 621, 1510-1516; ND 507-513) wyraża nie tylko stan grzechu, w jakim się wszyscy ludzie rodzą, ale także prawdę, że nowe życie łaski, jakie nam daje chrzest, nie jest naszym prawem "naturalnym", lecz wolnym darem Bożym. Tak więc grzech pierwotny nawiązuje zarówno do naszej ludzkiej solidarności w grzechu, jak do wspólnego naszego powołania do życia nadprzyrodzonego w Chrystusie. Chrześcijaństwo wschodnie podtrzymuje wprowadzenie chrztu dzieci, nie rozwinęło jednak teologii grzechu pierwotnego. Protestanci kładli często nadmierny nacisk na grzech pierwotny i na jego złe skutki. **Zob. chrzest dzieci, luteranizm, nadprzyrodzoność, Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryi Panny, pelagianizm, pożądlivość, skażenie ludzkiej natury, teologia naturalna, upadek.**

grzech powszedni. *Zob. grzech śmiertelny i powszedni.*

Grzech śmiertelny i powszedni. Rozróżnienie między grzechami, które wykluczają z królestwa Bożego (1 Kor 6, 9-10; Ga 5, 19-21; Ef 5,5) i które tego nie powodują (Jk 3,2; 1 J 1,8; 5, 16-17). Grzech śmiertelny oznacza całkowite i dobrowolne odwrócenie się od Boga, które następuje po dokładnym rozpoznaniu i pełnej zgodzie w sprawach naprawę wielkiej wagi (zob. DH 1537, 1544, 1680-1682; ND 1626, 1938, 1945). Niesie on ze sobą utratę łaski uświęcającej i ryzyko wiecznego potępienia. Grzechy powszednie wyrządzają prawdziwą szkodę stosunkom człowieka z Bogiem i bliźnimi, nie oznaczają one jednak zasadniczego opowiedzenia się przeciw Bogu. Kodeks Prawa Kanonicznego mówi o grzechach “powszednich” i “ciężkich” (CIC 988), nie używa jednak słowa “śmiertelny”; podobnie Kodeks Prawa Kanonicznego dla Kościołów wschodnich mówi o grzechach “ciężkich”, czyli poważnych (CCEO 719-720), ale nie o śmiertelnych. *Zob. łaska habitualna, piekło, sakrament pokuty, wybór zasadniczy.*

Habit (łac. “ubiór, strój, szata”). Wyróżniający od innych strój noszony przez mężczyzn i kobiety, którzy należą do zakonów lub zgromadzeń zakonnych. Pod względem ubioru wśród mnichów bizantyńskich “rasophore” (“ten, który nosi rason czyli sutanne”), odpowiada zachodniemu nowicjuszowi, “mikroscheme” (“mały habit”), albo “staurophore” (“ten, który nosi krzyż”) to odpowiednik tych, którzy złożyli zwykle śluby zakonne, a “makroscheme” (“wielki habit”) stanowi najwyższy stopień, który może osiągnąć w późnym wieku mnich prawie nie opuszczający swego monasteru. *Zob. anachoreci, cenobici, sutanna, życie monastyczne, życie zakonne.*

Haggada (hebr. “opowieść”). Żydowska interpretacja Pisma Świętego przez opowiadanie legend, podań ludowych, przypowieści i innych treści nieprawniczych. Razem z *halachą* tworzy Talmud. *Zob. talmud.*

Hagiografia (z gr. “święty i pisanie”). Książki i pisma opowiadające o życiu świętych. Pisma te sięgają wprawdzie czasów wczesnochrześcijańskich, hagiografia jednak naukowy charakter zawdzięcza bodźcowi, jaki otrzymała od jezuita Jana Bollandy (1596-1665). Jego dzieło kontynuują do dzisiaj jezuita zwani bollandystami, wśród których byli tak znakomici pisarze jak Hippolyte Delehaye SJ (1859-1941). *Zob. męczennik, święty.*

Hagios (gr. “święty”). Grecka antyfona wzywająca Boga trzykrotnie, żeby ukazać pełnię Bożej świętości (zob. Iz 6, 3), stąd lepiej znana jako “Trisagion” (gr. “trzykroć święty”): “Święty Boże, święty mocny, święty a nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami”. W liturgii rzymskiej używa się tej antyfony tylko w Wielki Piątek, w liturgii wschodniej śpiewa się ją regularnie. *Zob. spór o cierpienie boga, świętość, trisagion, Wielki Piątek.*

Hallel (hebr. “chwała”). Nazwa, jaką Żydzi nadają Psalmom 113-118 śpiewanym podczas takich uroczystości, jak Pascha (zob. Mt 26, 30), Pięćdziesiątnica i Święto Namiotów (zob. J 7, 2). Alleluja (hebr. “Chwała Panu”) to wyraz, który często występuje w tych Psalmach, a którego często używają wszystkie liturgie chrześcijańskie, szczególnie w okresie wielkanocnym. *Zob. liturgia, pascha, pięćdziesiątnica.*

Hamartologia (gr. “nauka o grzechu”). Dział teologii zajmujący się grzechem i jego wpływem na ludzkie postawy. *Zob. grzech.*

Hanukka (hebr. “poświęcenie”). *Zob. świątynia.*

Hebrajczycy (pochodzenie wyrazu niepewne). Naród, który pod wodzą Mojżesza wkroczył do ziemi obiecanej Abrahamowi. Sami Hebrajczycy woleli się raczej nazywać Izraelitami albo synami Izraela, imieniem zatem nadanym przez Boga Jakubowi (Rdz 32, 28; 35, 10). To przeważnie ludzie obcy nazywa-

li ich Hebrajczykami, czasem pogardliwie (zob. Rdz 43, 32). Archaizujący wyraz (Rdz 14,13) "Hebrajczyk" wskazywał na istotne właściwości prawdziwego Żyda (zob. 2 Kor 11, 22; Flp 3, 5). **Zob. Izrael, judaizm, Stary Testament.**

Hebrajski język. **Zob. język hebrajski.**

Heilgeschichte. **Zob. historia zbawienia.**

Henoteizm (gr. jednobóstwo"). **Zob. monoteizm.**

Herezja (gr. "wybór"). W Nowym Testamencie ugrupowanie sekciarskie (Dz 5, 17) albo stronnictwo lub opinia prowadząca do rozdarcia (1 Kor 11, 9; Ga 5, 20; 2 P 2, 1). Z czasem wyraz "herezja" zaczął oznaczać samowolne i uparte odstępstwo osoby ochrzczonej od prawowiernej nauki wiary (zob. CIC 751, 1364; CCEO 1436-1437). Bywało, że wyzwanie rzucone przez herezję doprowadzało do tego, że Kościół nauczający ogłaszał uroczyście definicję dogmatyczną. **Zob. apostaza, objawienie, prawowierność, schizma, wiara, właściwe postępowanie.**

Hermeneutyczne koło. **Zob. koło hermetyczne.**

Hermeneutyka (gr. "dotyczący wyjaśniania" od Hermesa, posłańca bogów). Teoria i praktyka rozumienia i interpretowania tekstów, biblijnych lub innych. Hermeneutyka, której zadaniem jest

- a. ustalanie pierwotnego znaczenia tekstu w powiązaniu z jego historycznymi uwarunkowaniami,
- b. wyrażenie tego znaczenia współcześnie, uznaje, że tekst może zawierać i przekazywać znaczenie wychodzące poza wyraźne zamiary pierwotnego autora. Specjaliści zajmujący się hermeneutyką korzystają nie tylko z dorobku takich nauk, jak: filologia, historia, krytyka literacka i socjologia, muszą także stosować refleksję filozoficzną nad losem człowieka i jego rolą w tworzeniu i odczytywaniu tekstów. Mimo istniejących różnic między indywidualnymi sposobami myślenia i kulturami wspólna nam wszystkim ludzka natura wypełnia tę lukę i pozwala nam zrozumieć i interpretować tekst.

Zob. alegoria, analogia wiary, dogmat, egzegeza, haggada, krytyka biblijna, Pismo Święte i tradycja, sens Pisma Świętego, urząd nauczycielski kościoła.

Heroiczność cnót. Praktykowanie cnót chrześcijańskich w stopniu nadzwyczajnym. Znamionami takiego heroizmu są: miłość, pokora i wytrwałość w długotrwałych trudnościach. Przed beatyfikacją i kanonizacją trzeba wykazać, że kandydat na ołtarze praktykował cnoty chrześcijańskie w stopniu nieprzeciętnym. Wyjątkiem są tylko męczennicy, ponieważ heroizm ich śmierci ustawia całe ich życie w nowej perspektywie. Sergiusz Bułgakow (1871-1944) i Paul Evdokimov (1901-1970) wyrażali poglądy chrześcijańskiego Wschodu, ceniąc świętych raczej za to, że są "oświeceni" poprzez zamieszkanie Ducha Świętego, niż podkreślając ich rzeczywiste osiągnięcia, czy świętość moralną. **Zob. beatyfikacja, cnota, kanonizacja, męczennik, świętość.**

Hesed (hebr. "pełna miłości uprzejmość"). Wyraz wskazujący na znamiennej cechę Boga, a występujący w Starym Testamencie 254 razy, w tym w samych Psalmach 127 razy. Izraelici zwracają się do Boga, stosując wyrażenie "mój *hesed* (Ps 144, 2). Hesed oznacza miłosierną wierność Boga w dotrzymywaniu obietnic zawartych w przymierzu, i to mimo niestałości Jego ludzkiego partnera. **Zob. berith, przymierze.**

Hesperinos. **Zob. nieszpory.**

Heteronomia (gr. "obce prawo"). Wyraz, którego używa się od czasów Immanuela Kanta (1724-1804) na oznaczenie stanu tych ludzi, którzy ani nie są samodzielni, ani samych siebie nie określają, lecz podle-

gaj ą jakimuś prawu zewnętrznemu. Ponieważ między nami a najwyższym Bożym autorytetem pośredniczy nasza stworzona świadomość i wolna wola, dobrze rozumiana *teonomia* (gr. “prawo Boże”) uwalnia nas od dokonywania nierzeczywistego wyboru między absolutną samodzielnością, a niewolniczą uległością obcemu prawu. Zob. autonomia, etyka, teonomia, wolna wola.

Hezychazm (gr. “spokojny”). Sposób uprawiania nieustannej modlitwy i prowadzenia życia ascetycznego, charakterystyczny dla chrześcijaństwa wschodniego. Uzdalnia on człowieka prowadzącego taki sposób życia do pozostawania w pełnym spokoju skupieniu w Bogu. Pod względem inspiracji i ogólnego podejścia początki hezychazmu pokrywają się z początkami samego monastycyzmu. Utrzymuje się opinia, że jego twórcą był Arseniusz Wielki (zm. ok. 449), który, usłyszawszy słowa “uciekaj, milcz i bądź spokojny”, porzucił błyskotliwą karierę nauczyciela na dworze cesarskim i zamienił ją na życie na pustyni. Pogłębienie duchowości tego prądu wiąże się z postacią św. Symeona Nowego Teologa (949-1002), który go przybliżył do mistycyzmu. W wieku XIII i XIV święci Grzegorz z Synaju i Nicefor Hezychasta wnieśli wielki wkład w upowszechnienie tego ruchu. Św. Nicefor dodał mu zawiłą technikę psychosomatyczną, w której skład wchodzi powtarzanie “modlitwy Jezusa”. Od św. Grzegorza Palamasa (ok. 1296-1359) hezychazm otrzymał dojrzałe podstawy dogmatyczne. Spór powstał jednak wokół twierdzenia, że człowiek - podobnie jak apostołowie na górze Tabor - może zobaczyć niestworzone światło chwały. Nawet ci, którzy utrzymywali, że jest to naprawdę światło Boże, twierdzili, że trzeba je raczej uważać za jakąś Bożą energię niż za Bożą istotę. Prąd ten zyskał nową popularność, kiedy św. Nikodem z Góry Athos (ok. 1749-1809) wydał drukiem antologię ascetycznych pism patrystycznych i hezychastycznych, znanych jako *Filokalia*. Hezychazm zmierza do scalenia osobowości ludzkiej przez nieustanną pamięć o Bogu, co możemy osiągnąć przez “strzeżenie” naszych serc. Hezychazm można by zatem określić jako “modlitwę serca”. Zob. *filokalia, istota i energie, modlitwa Jezusa, palamizm*.

Hierarchia (gr. “święty początek”, “porządek”). Zasada porządkująca wszechświat, aniołów, społeczność ludzką i Kościół. Pseudo-Dionizy Areopagita (koniec V/początek VI wieku) upowszechnił pojęcie istnienia hierarchii wśród aniołów. Święcenia kapłańskie powodują, że w Kościele istnieje *hierarchia ordinis* (łac. “hierarchia święceń”), czyli pewne szczeble: biskupi, kapłani i diakoni (zob. CIC 330-372). Istnieje też w Kościele hierarchia na podstawie jurysdykcji: na czele stoi papież z biskupami, a dopiero od nich wypływają wszystkie inne formy zarządzania Kościołem (zob. CIC 1008-1054). Jedność hierarchiczna między papieżem, a jego biskupami oraz między biskupem, a jego kapłanami wyraża się w kolegialności (zob. DH 1767-1770; ND 1710-1713; LG 18, 29). Rozumienie przez wyraz “hierarchia” istnienia trzech klas (biskupów, kapłanów i diakonów), których władza nie wypływa z ludu, odróżnia Kościół katolicki i prawosławny od protestantów (zob. DH 2595). Zazwyczaj wyrazem “hierarchia” po prostu oznacza się papieża i biskupów. Zob. *biskup, chóry aniołów, episkopat, kolegialność, sobornost', święcenia, sakrament święceń*.

Hierarchia prawd. Zasada interpretowania (nie selekcjonowania!) prawd wiary oparta na tym, jak się one zbliżają do centralnej tajemnicy wiary, mianowicie do objawienia Trójcy Przenajświętszej, które nam przyniósł Chrystus i przez które zostaliśmy zbawieni w Duchu Świętym. Ta zasada została jasno sformułowana na Soborze Watykańskim II (UR 11), miała ona jednak swoich poprzedników w Piśmie Świętym, szczególnie w Nowym Testamencie, który krótko ustala to, co należy do istoty wiary (np. Rz 1, 3-4; 1 Kor 15, 3-5). Wprawdzie we wszystkie prawdy objawione należy wierzyć, mimo to klasyfikacja i interpretacja tych prawd odpowiednio do względnej ich ważności może nam pomóc w wykluczeniu fałszywego ich podkreślania i ułatwić dialog ekumeniczny (zob. DH 3016; ND 132). Zob. *analogia wiary, dialog, dogmat, ekumenizm, objawienie, wiara, wyznanie wiary*.

Hilemorfizm (gr. “materia jako tworzywo plus kształt”). Zob. *materia i forma*.

Hinduizm. Jedna z głównych religii świata i główna religia na subkontynencie indyjskim. Hinduizm nie został założony przez jednego człowieka w określonym momencie historycznym, nie ma też jasno określonego zespołu prawd; przyjmuje istnienie wielu bogów, przede wszystkim istnienie Brahmy, który jest stwórcą świata, Wisznu, który go utrzymuje i chroni, oraz Sziwy, który go niszczy. Mimo to postacie tych bogów pojmowane są tylko jako różne sposoby przejawiania się Jednego Najwyższego Boga (Sziwy lub Wisznu odpowiednio dla swoich wyznawców) w nurcie teistycznym albo nieosobowego boskiego absolutu (Brahmy) w nurcie niedualistycznym. Do świętych ksiąg hinduizmu zalicza się *Wedy*, *Upaniszady* (późniejsze, bardziej mistyczne, traktaty), oraz najbardziej popularne dzieło religijne *Bhagawadgita*. Hinduizm jest przekazywany poprzez tradycję duchowych mistrzów i nauczycieli w różnych kastach i różnych społeczno-kulturowych powiązaniach. Stosowane przez hinduizm praktyki ascetyczne i rozmyślenia ("dyana") przy pomocy jogi zmierzają do uwolnienia ludzi od namiętności i niepokoju, by osiągnąć zjednoczenie z Bogiem w miłości i poddaniu się (kierunek teistyczny) albo dać się wchłonąć ostatecznemu boskiemu absolutowi (kierunek niedualistyczny) - w przekonaniu, że prawdziwa wolność zazwyczaj przychodzi po całej serii naszych wcieleń (zob. NA 2). Do najważniejszych myślicieli hinduizmu ostatnich czasów należą Ramakrishna (1836-1886), Swami Vivekananda (1863-1902), Mohandas (Mahatma) Gandhi (1869-1948) i Sri Aurobindo (1872-1950). **Zob. religie świata, religijność.**

Hipopante (gr. "spotkanie"). Grecka nazwa święta Ofiarowania Pańskiego, kiedy to doszło do spotkania między Dzieciątkiem Jezus a Symeonem i Anną (Łk 2,22-38). Na Zachodzie w Średniowieczu święto to znano pod łacińską nazwą *Occursus Domini* (łac. "Spotkanie Pańskie"). W Jerozolimie obchodzono je przynajmniej od IV wieku, a w wieku VII upowszechniło się ono wszędzie. **Zob. dwanaście świąt.**

Hiperdulia (gr. "więcej niż należna służba"). Szczególny rodzaj kultu okazywany Najświętszej Maryi Pannie jako Bożej Rodzicielce. Przewyższa on kult zwany *dulia* (gr. "służba, niewolnictwo") okazywany innym świętym, jest jednak niższy niż tak zwana "latria" (gr. *uwielbienie*), czyli tylko Bogu należna adoracja. **Zob. adoracja, kult świętych, theotokos.**

Hipostaza (gr. "substancja; to, co się znajduje pod czymś innym i jest jego podstawą"). Substancjalna natura albo rzeczywistość, będąca podstawą innej rzeczywistości (por. Hbr 1,3). Wyraz ten był źródłem powstawania wielu problemów podczas sporów chrystologicznych i trynitarnych w IV i V stuleciu, kiedy to oznaczał "konkretną jednostkową rzeczywistość" albo "odrębne osobowe istnienie", a jednocześnie był używany na określenie ogólnej substancji gatunkowej. W końcu oficjalny Kościół nauczający przyjął sposób mówienia o Bogu jako o trzech "Hipostazach", mających jedną substancję albo naturę oraz o Chrystusie jako o dwóch naturach w jednej "hipostazie" lub osobie (zob. DH 125-126, 300-303, 421; ND 7-8, 613-616, 620/1). **Zob. monofizytyzm, nechalcedonizm, sobór chalcedoński, Sobór Nicejski I.**

Historia (gr. "badanie", "opowiadanie"). Zapisywanie i badanie ważnych wydarzeń z życia ludzkiego na stopniu lokalnym, narodowym, międzynarodowym lub światowym. Historycy współcześni, posługujący się starannie dowodami z dostępnej przeszłości, doszli do poznania, w jaki sposób założenia, metody oraz nieunikniona funkcja interpretowania wykazują, że dążenie do napisania zupełnie "obiektywnej" i "naukowej" historii jest złudzeniem. Toteż wielu z nich straciło nadzieję na to, że uda się kiedyś stworzyć logiczny system, który by pozwolił na spisanie i wyjaśnienie znaczenia, ukierunkowania i jednolitości wszelkiej historii. Chrześcijaństwo jako religia historyczna wiąże się z całą serią wydarzeń i ludzi - przede wszystkim z Jezusem Chrystusem i z wypadkami, w które On został włączony. Pojawił się On, kiedy "nadeszła pełnia czasów" (Ga 4, 4), i objawienie Boga doprowadziło do punktu szczytowego (DV 4). Kościół żyje teraz w oczekiwaniu na koniec dziejów (LG 48-51), kiedy to "paruzja" Chrystusa albo Jego drugie przyjście zakończy i dopełni historię świata (1 Kor 15, 20-28; Tt 3, 1-7). Chrześcijanie - podobnie jak Izraelici (Wj 20, 1; Pwt 26, 5-9) - przyjmują zbawcze objawienie Boga za pośrednictwem ludzkich dziejów. Swój ą własną historię przeżywają oni jako opartą na dziejach Jezusa i czerpiącą z nich pożywienie. Ich wiara, chociaż nie została w zwyczajny sposób uprawomocniona przez badania hi-

storyczne, ma jednak oparcie w dowodach historycznych i zachęca ich, by w dziejach byli czynni na pierwszej linii. Ta wiara przyjmuje kierownictwo prowadzone przez Boga, upatrując w nim sens i jedność całej ludzkiej historii, nawet jeżeli jeszcze nie możemy rozpoznać bardzo wielu jasnych rysów w całych ludzkich dziejach. Od jednostki po globalną całość prawdą pozostaje powiedzenie, że "Pan Bóg pisze prosto, ale na krzywych liniach". **Zob. dzieje zbawienia, eschatologia, Jezus historyczny, paruzja, teologia wyzwolenia.**

Historia teologii. Systematyczne próby zrozumienia i wyjaśnienia objawienia, trwające od czasów Nowego Testamentu po Sobór Watykański II, oraz jego następstwa. Św. Paweł, św. Jan, św. Łukasz i inni autorzy ksiąg Nowego Testamentu - jeszcze bardziej niż ich poprzednicy w Starym Testamencie - pozostawili nam natchnione spojrzenia i podejścia, które jednak nie były systematycznymi traktatami zbudowanymi na podstawach filozoficznych. Z chwilą wystąpienia apologetów i wskutek walk z gnostykami kultura grecka zaczęła wspierać teologię chrześcijańską językiem filozoficznym i filozoficznymi pojęciami. Ojcowie Kościoła rozwijali teologię, dzięki wielkim sporom teologicznym, przede wszystkim dzięki dyskusjom trynitarnym i chrystologicznym IV i V stulecia, teologię która miała charakter biblijny, liturgiczny, doksologiczny, katechetyczny i duszpasterski. Wraz z Pseudo-Dionizym Areopagitą (koniec V i początek VI wieku), św. Maksymem Wyznawcą (ok. 580-662) i św. Janem Damasceńskim (ok. 675 - ok. 749), teologia Ojców Kapadockich pozostawiła niezatarte piętno na teologii wschodniej, na przykład poprzez rozróżnienie pomiędzy Bożą istotą a energiami, rozwinięte przez św. Grzegorza Palamasa (ok. 1296-1359). Św. Augustyn z Hippony (354-430), obdarzony wspaniałym umysłem i piórem, wywarł ogromny wpływ na późniejszą naukę o grzechu, łasce, sakramentach i Trójcy Przenajświętszej. Od czasów św. Anzelma z Canterbury (ok. 1033-1109) zaczęła się rozwijać scholastyka, którą udoskonalił św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274); stworzył on syntezę filozofii arystotelesowskiej i platońskiej z danymi objawienia. Równoległe do akademickich studiów prowadzonych na nowych uniwersytetach, duchową i liturgiczną tradycję Ojców Kościoła rozwijała teologia mistyczna i monastyczna, między innymi św. Bernarda z Clairvaux (1090-1153), św. Hildegardy z Bingen (1098-1179), św. Gertrudy z Helfty (1256 - ok. 1302) i św. Katarzyny ze Sieny (1347-1380). W późnym Średniowieczu scholastyka przerodziła się w nominalizm. Nowy humanizm upowszechniony przez takich uczonych, jak Erazm z Rotterdamu (1469-1536), i sama reformacja zrewolucjonizowały studia nad Pismem Świętym i nad Ojcami Kościoła. Katolikom Sobór Trydencki dał jasne podstawy pod późniejszą teologię, w której wybitną rolę odegrali tacy ludzie, jak: Jan od św. Tomasza (1548-1617), Dionizy Pétau (1583-1652), Franciszek de Suarez (1548-1617) oraz Gabriel Vasquez (1549-1604). Wielkie wyzwania dla teologów chrześcijańskich przyniosła najpierw filozofia Oświecenia, a następnie dziewiętnastowieczna krytyka biblijna i historyczna, teoria ewolucji, różne odmiany socjalizmu, nowo powstałe nauki psychologiczne i socjologiczne. W wieku XX szczególnie we Francji, Niemczech i Holandii - ożywiła się teologia katolicka dzięki postępowi w studiach filozoficznych i patrystycznych, a także ruchom biblijnym, liturgicznym i ekumenicznym. Równoległe do wielkich teologów protestanckich, takich jak: Karl Barth (1886-1968), Dietrich Bonhoeffer (1906-1945), Rudolf Bultmann (1884-1976) i Paul Tillich (1886-1965) oraz teologów prawosławnych, jak Sergiusz Bułgakow (1871-1944), Włodzimierz Losky (1903-1958) i Dumitru Staniloae (1903-1993) - odnowie teologii katolickiej przewodzili tacy teologowie, jak: Ives Congar (1904-1995) i Karl Rahner (1904-1984). Po Soborze Watykańskim II zarówno w Kościele katolickim, jak poza nim teologia stała się bardziej antropologiczna, dialogowa i duchowa. Obecnie mniejszy monopol ma w teologii duchowieństwo i Europa, toteż rozwija się ona żywiłowo w obu Amerykach, w Azji i w innych częściach świata. **Zob. apologeci, arystotelizm, augustynianizm, chwała, doktor kościoła, gnostycyzm, humanizm, istota i energie, jansenizm, kalwinizm, luteranizm, mistyka, modernizm, neopalanizm, neoplatonizm, neoscholastyka, neotomizm, nominalizm, ojcowie kapadoccy, ojcowie kościoła, orygenizm, oświecenie, palamizm, platonizm, protestantyzm liberalny, reformacja, ruch oksfordzki, scholastyka, skotyzm, stoicy, Sobór Trydencki, Sobór Watykański I, Sobór Watykański II, teologia afroamerykańska, teologia aleksandryjska, teologia antiocheńska, teologia dialektyczna, teologia feministyczna, teologia kerygmaticzna, teologia polityczna, teologia wyzwolenia, tomizm, trzech teologowie, Tybinga i jej szkoły, życie monastyczne.**

Historia zbawienia. Zob. dzieje zbawienia.

Historia święta. Zob. dzieje zbawienia.

Holokaust (gr. “coś całkowicie spalonego, całopalenie, ofiara całopalna”). Wyraz od czasu drugiej wojny światowej używany na oznaczenie sześciu milionów Żydów zamordowanych przez nazistów usiłujących wyniszczyć cały naród żydowski. Żydowskie określenie Holokaustu “Szoah” zostało użyte zarówno w dokumencie watykańskim z marca 1998 r. “Pamiętamy: Refleksje nad Szoah”, jak i w wypowiedzi papieża Jana Pawła II (ur. 1920) z okazji jego publikacji (“nieopisane zło Szoah”). Wcześniej, 13 kwietnia 1986 r., papież złożył wizytę w synagodze w Rzymie, traktując ją jako sposobność do rachunku sumienia, do którego zachęcał wszystkich katolików. Zob. antysemityzm, judaizm, ofiara całopalenia.

Homiletyka (gr. “dotyczący kazań”). Gałąź teologii pastoralnej, zajmująca się nauką o sposobach skutecznego głoszenia słowa Bożego w kazaniach. Zob. teologia pastoralna.

Homilia (gr. “przebywanie razem”, “rozmowa”; stąd: *przemawianie podczas zgromadzenia, kazanie*). Pierwotnie wyjaśnianie Pisma Świętego podczas sprawowania chrześcijańskich nabożeństw - zwyczaj wywodzący się z podobnych praktyk stosowanych w synagogach żydowskich (zob. Łk 4, 16-22; Dz 13, 15). Z czasem wyrazem tym zaczęto oznaczać kazania, jakie biskupi wygłaszali do swoich wiernych. Homilioria to zbiory homilii Ojców Kościoła, którymi się posługiwano podczas Liturgii Godzin. Zazwyczaj przez homilię rozumie się kazanie wygłoszone podczas Mszy św. po odczytaniu Ewangelii; jej celem jest rozwinięcie wiary chrześcijańskiej i wyprowadzenie wskazówek dla życia przez objaśnienie wcześniej przeczytanych tekstów Pisma Świętego. W niedziele i ważne dni świąteczne nie powinno się homilii opuszczać; poleca się ją także w dni powszednie, zwłaszcza w Adwencie i w Wielkim Poście (CIC 767; CCEO 614). Zazwyczaj podczas Mszy św. homilię głosi biskup, kapłan lub diakon. Ponieważ Chrystus jest obecny nie tylko w sakramentach, ale także w Słowie Bożym (DV 24), Sobór Watykański II zachęca do głoszenia homilii, kiedy tylko udzielane są sakramenty. Homilie wymagają głębokiego zżycia z Pismem Świętym i powinny wywoływać chęć słuchania słowa Bożego. Zob. Biblia, kazanie, teologia pastoralna.

Homoios (gr. “podobny”). Termin odnoszący się do ugrupowania ariańskiego, na którego czele stał Aka-cjusz z Cezarei (zm. ok. 366); chciał on iść drogą pośrednią między semiarianami, a tymi, którzy przyjęli uchwały Soboru Nicejskiego I. Wskutek poparcia cesarza Konstancjusza II ich formuła (“Syn był we wszystkim podobny do Ojca zgodnie z Pismem Świętym”) została zatwierdzona na synodzie w Sirmium (359). Formuła ta, osłabiona później do stwierdzenia “podobny do Ojca”, padła razem ze śmiercią cesarza. Zob. semiarianie, Sobór Nicejski I, współlistotny.

Homoousios (gr. “tej samej istoty, natury”). Zob. współlistotny.

Humanae vitae. Zob. regulacja urodzeń.

Humanizm (łac. “ludzki”). Prąd kulturalny, który podkreśla wartość rozumu, wolnej woli i godności istot ludzkich, a także ich zdolność do uczenia się i do postępu kulturalnego. Natchnieniem dla renesansowego humanizmu stało się odkrycie kultury klasycznej. Jego typowi przedstawiciele, chociaż często krytycznie spoglądali na Kościół i na społeczeństwo, mogli być pobożni i religijni: błogosławiony Ramon Luli (ok. 1233 - ok. 1315), Lorenzo Valla (ok. 1406-1457), Pico della Mirandola (1463-1494), Erazm z Rotterdamu (1469-1536), św. Tomasz Morus (1478-1535). Nowsi humaniści często bywali niewierzący (GS 6,56) i uważali ludzi za zupełnie autonomiczną “miarę rzeczy”. Mimo to nowy humanizm, który w sposób od-

powiedzialny próbuje budować lepszy świat oparty na prawdzie i sprawiedliwości, jest całkowicie do pogodzenia z wiarą chrześcijańską. **Zob. antropologia, ateizm, autonomia, reformacja.**

Husyci. Zwolennicy Jana Husa (ok. 1369-1415), kapłana czeskiego, który był profesorem filozofii i teologii na uniwersytecie w Pradze. Zapoznał się on z reformatorskimi ideami Jana Wycliffe'a (ok. 1330-1384) i zaczął je rozpowszechniać. Został osądzony i spalony na stosie podczas Soboru w Konstancji (zob. DH 1201 -1230; 1247-1279; ND 808; 1254; 1304; 1507/16-17; 1611/20-21,25; 1684/26-27) i stał się czeskim bohaterem narodowym. Husyci przyjęli jego poglądy, między innymi uznali zasadę przeznaczenia, a także twierdzenie, że Pismo Święte jest jedyną normą wiary. Ich spuściznę zachowują w pewnym stopniu różne Kościoły morawskie, rozrzucone po świecie. W roku 1920 Czechosłowacki Kościół Husycki, który ogłasza się reprezentantem tej spuścizny, zerwał jedność z Kościołem katolickim, kiedy nie przyjęto jego żądań, by wprowadzić miejscowy język do liturgii, by wybór celibatu był pozostawiony woli kapłanów i by ludzi świeckich można było dopuszczać do udziału w rządach Kościołem. Sam Hus odrzucał błędnie ważność sakramentów, udzielonych przez kapłana skalanego symonią. Fakt, że uznawał prymat Pisma Świętego jako jedynej normy wiary, sprawił, że stał się on prekursorem twórców reformacji (zob. DH 1480). Jego pogląd, by ludzie świeccy mogli przyjmować Komunię św. pod dwoma postaciami, został przyjęty na Soborze Watykańskim II (zob. DH 1257, 1725; ND 1507/17; SC 55). **Zob. donatyzm, języki narodowe, przeznaczenie, reformacja, Sobór w Konstancji, sola scriptura, symonia.**

Idealizm (gr. "pojęcie") Całościowa interpretacja rzeczywistości i historii, w której idee i ideały mają przewagę nad konkretnym doświadczeniem i nad przedmiotami będącymi w zasięgu zewnętrznego doznawania. W sposób bardziej specyficzny przez idealizm rozumiemy każdy taki system filozoficzny, który wszystko podporządkowuje świadomości, rozumowi i umysłowi. W tym znaczeniu idealizm przeciwstawia się realizmowi zdroworozsądkowemu, a także naturalizmowi oraz materializmowi, które wyjaśniają rzeczywistość jako utworzoną odpowiednio przez naturę lub materię. Idealizm przybierał różne postaci od Platona (427-347 przed Chr.), który świat zmiennych doznań zmysłowych uważał za niepewny, a prawdziwej wiedzy dopatrywał się w wyższym królestwie odwiecznych idei, do Georga Wilhelma Friedricha Hegla (1770-1831), według którego cała historia to ewolucyjne przejawianie się Absolutu. Między nimi są takie odmiany, jak teoria René Descartesa (1596-1650), który pewność opierał na akcie poznawczym jednostki oraz Immanuela Kanta (1724-1804), który ukazywał, w jakim zakresie ludzki umysł tworzy to, co nazywamy rzeczywistością zewnętrzną. Kościół nauczający potępił te krańcowe formy idealizmu (DH 3878,3882; ND 147), które wykluczają absolutną wolną wolę Boga i naszą ograniczoną wolną wolę; w szczególności odrzucono racjonalistyczną próbę Antona Gimthera (1783-1863) dostosowania teologii do heglizmu (zob. DH 2828-2831, 2914, 3025). **Zob. filozofia, racjonalizm.**

Idolatria (gr. "oddawanie czci wizerunkom"). **Zob. bałwochwalstwo.**

Ignorancja nie do przewyciężenia. **Zob. niewiedza nie do przewyciężenia.**

Ikona (gr. "obraz, wizerunek"). Obraz święty, namalowany na drewnie albo ukształtowany w formie mozaiki. Ikony są zazwyczaj obrazami bez zastosowania perspektywy, nawet jeżeli czasem kontury szat są malowane na osłonach. Osoby i wydarzenia na ikonach są przedstawiane raczej symbolicznie niż realistycznie i w Kościołach wschodnich mają integralną funkcję w sprawowaniu publicznego i prywatnego kultu. Twórcy ikon często pozostają bezimienni, ponieważ główną rzeczą jest tu raczej pobożne zawierzenie tradycji niż oryginalność. Tworzenie takich dzieł było dla artystów czynnością religijną, toteż przygotowywali się oni do tego modlitwą i postem. Według św. Bazylego Wielkiego (ok. 330-379), cześć okazywana ikonom nie odnosi się do obrazów samych w sobie, lecz do osób świętych, które one przedstawiają: do Boga żywego, do Matki Bożej, do aniołów i świętych. **Zob. adoracja, kult, kult świętych, oddawanie czci bogu, teologia wschodnia.**

Ikonoklazm (gr. “niszczenie obrazów”). **Zob. obrazoburstwo.**

Ikonostas (gr. “ściana z obrazami”). W Kościołach wschodnich zasłona albo ściana pokryta obrazami, która oddziela nawę świątyni od sanktuarium. Sanktuarium jest symbolem nieba, a nawa ziemi. Obie części świątyni pokrywa jednak jeden i ten sam dach, żeby pokazać, że podczas sprawowania liturgii my na ziemi łączymy się z niebem. W ikonostacie jest troje drzwi; środkowe - carskie wrota - są przeznaczone dla głównego celebransa, biskupa lub kapłana, i prowadzą bezpośrednio do ołtarza; drzwi prawe prowadzą do *diakonikon*, czyli do odpowiednika zakrystii przeznaczonej dla asystujących celebransowi diakonów, drzwi lewe prowadzą do *prothesis*, czyli do pomieszczenia przeznaczonego na przygotowanie darów.

Immanencja Boża (łac. “pozostawanie w czymś, trwanie”). Obeność Boża we wszystkim i wszędzie (zob. Ps 139). Jeżeli się jej nie uzupełni przez pojęcie Bożej transcendencji, która oznacza, że Bóg istnieje także ponad i poza wszechświatem, to pojęcie immanencji może doprowadzić do panteizmu. **Zob. panenteizm, panteizm, transcendencja, wszechobecność.**

Immanentna troistość. **Zob. Trójca immanentna.**

Immolacja (łac. “posypywanie daru mąką ofiarną”). **Zob. składanie ofiary.**

Imperatyw kategoryczny. Według Immanuela Kanta (1724-1804) bezwarunkowa zasada moralna wiążąca wszystkich w sposób absolutny - w przeciwieństwie do imperatywu hipotetycznego, który ma moc wiążącą tylko ze względu na wybrany cel. **Zob. etyka.**

Imputowanie (łac. “wliczać”). **Zob. przypisywanie.**

Ingres (łac. “wejście”). Po konsekracji osadzenie biskupa na tronie jego własnej katedry, symbol rozpoczęcia przez niego nauczania i rządów duszpasterskich w diecezji. **Zob. diecezja, katedra.**

Inicjacja (łac. “wprowadzenie, wtajemniczenie”). Stopniowe wprowadzanie w tajemnice religii. Chrześcijaństwo na początku swego istnienia spotkało się z konkurencją ze strony religii bliskowschodnich, których cechą znamioną była nauka dostępna tylko dla wtajemniczonych oraz kult, w który neofitów wprowadzano stopniowo. Podobnie jak te religie, chrześcijaństwo praktykowało zasadę zwaną *disciplina arcani*. Artykuły wyznania wiary tłumaczono w pełni już przez przyjęciem chrztu. Szczegółowa nauka wiary następowała zazwyczaj dopiero po chrzcie. **Zob. chrzest, disciplina arcani, katechumenat, obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych.**

Inkulturacja (z łac. “uprawiać”). **Zob. wkorzenie w kulturę.**

Inkwizycja (łac. “badanie, śledztwo”). Specjalny kościelny trybunał sądowy, którego zadaniem było śledzenie, aresztowanie, sądzenie i karanie heretyków. Ten sposób postępowania upowszechnił się za czasów Innocentego III (1160-1216), a powstał z przekonania, że herezja powinna być likwidowana, ponieważ zagraża porządkowi społecznemu. W roku 1479 Ferdynand VI Izabela Kastylijska - za aprobatą papieża Sykstusa IV - ustanowili inkwizycję hiszpańską, której zadaniem było ściganie konwertytów z judaizmu i islamu - zwanych odpowiednio marranami albo moryskami - jawnie lub skrycie wracających do swoich pierwotnych religii. Jeżeli inkwizytorzy udowodnili im winę, zazwyczaj winnych przekazywano w ręce władzy państwowej, która im wymierzała karę. W roku 1542 papież Paweł III ustanowił Święte Oficjum jako najwyższy trybunał apelacyjny w procesach o herezję. W roku 1967 Paweł VI nie tylko zmienił jego nazwę na Kongregację do Spraw Doktryny Wiary, ale także wyznaczył mu bardziej pozytywną funkcję popierania, a nie tylko strzeżenia, nieskażonej doktryny w wierze i obyczajach. **Zob. herezja.**

Innowierca. Człowiek, który się trzyma opinii odbiegającej od normatywnej nauki Kościoła. **Zob. prawowierność**.

Inspiracja (łac. “natchnienie”). **Zob. natchnienie**.

Intencja (łac. “zamiar, chęć”). Zamiar, dla którego człowiek coś czyni. “Czystość” intencji wpływa z takiego działania, które się kieruje całkowicie uczciwymi zamiarami. Żeby można było ważne udzielić sakramentów świętych, szafarz musi mieć przynajmniej intencję czynienia tego, co czyni Kościół (DH 1611; ND 1321). Wyrazu “intencja” używa się nie tylko na oznaczenie celu, do którego zmierzamy, odnosi się on bowiem także do różnych rodzajów ludzkiego pojmowania, wiedzy i świadomości. **Zob. epistemologia, etyka, teologia moralna**.

Interdykt (łac. “zakaz, wykluczenie”). Rzadko stosowana kara kościelna, w Kodeksie Prawa Kanonicznego dla Kościołów Wschodnich nazywana “ekskomuniką mniejszą” (CCEO 1431), która czasowo pozbawia przestępców pewnych uprawnień duchownych oraz pewnych funkcji, ale ich nie wyklucza ze wspólnoty Kościoła. Zazwyczaj interdykt zawiesza prawa do sprawowania sakramentów (jeżeli dotyczy duchowieństwa), a także prawa ich przyjmowania (w przypadku ludzi świeckich). Zakaz ten na mocy samego prawa traci ważność w niebezpieczeństwie śmierci. Interdykt może być nałożony na pojedyncze osoby, lub grupy ludzi, ale już nie na miejsca, miasta, a nawet całe kraje, tak jak to było w starym prawie kanonicznym (zob. CIC 915, 1109, 1331-1332, 1370, 1373-1374; CCEO 712, 829, 1434, 1445, 1447-1448). **Zob. ekskomunika**.

Interkomunia (z łac. “między” plus “wspólnota”). **Zob. communicatio in sacris**.

Interpretacja (łac. “tłumaczenie”). **Zob. hermeneutyka**.

Interreligijny (łac. “między” plus “religia”). **Zob. dialog, religie świata**.

Intinctio (łac. “zanurzenie”). **Zob. zanurzenie**.

Introit (łac. “wejście”). **Zob. antyfona na wejście**.

Intuicja (łac. “uważne oglądanie, przyglądanie się”). Bezpośrednie uchwycenie rzeczywistości umysłem lub zmysłami. Bezpośrednie pojmowanie umysłowe przypisuje się zazwyczaj aniołom, którzy będąc czystymi duchami, nie potrzebują stosować rozumowania, by wyprowadzać wnioski. W mniejszym stopniu władza poznawania intuicyjnego jest także właściwością ludzi. W teologii tomiści twierdzą, że tu na ziemi nie możemy korzystać z bezpośredniego wglądu w siebie samych lub w Boga bez pośrednictwa zmysłów; zwolennicy św. Augustyna przyjmują taką możliwość. Ten pogląd augustiański niesie ze sobą ryzyko roszczenia sobie prawa do pewnego rodzaju iluminizmu, do możliwości bezpośredniego dostępu do Boga bez udziału w tym stworzeń, nawet samego Kościoła. Oficjalnie jednak nauczają się, że w niebie będziemy intuicyjnie oglądać Boga (zob. DH 990-991, 1000; ND 2305). **Zob. augustynianizm, tomizm, wizja uszczęśliwiająca**.

Irenizm (z gr. “pokój”). Pokojowe albo łagodzące podejście do zagadnień związanych z jednością Kościoła, które może prowadzić do prób zacierania rzeczywistych różnic między chrześcijanami albo do upowszechniania porozumienia kosztem prawdy, czyli do zajęcia stanowiska, które zostało słusznie potępione (zob. DH 3880, UR 11). Irenizm jednak może także oznaczać pogodę ducha, z jaką się podchodzi do zagadnień spornych, kiedy się ma nadzieję na osiągnięcie jedności - i w tym wypadku praktycznie nie można go odróżnić od prawdziwego ekumenizmu. **Zob. dialog, ekumenizm**.

Islam (arab. "poddanie się" woli Bożej). Religia ogólnoswiatowa, która Mahometa (ok. 570-632) uznaje za ostatniego proroka Bożego ("rasul", czyli posłaniec), znajdującego się w szeregu rozpoczętym przez Abrahama i kontynuowanym przez Jezusa. Mahomet potępiał Żydów za to, że odmówili przyjęcia Jezusa, a chrześcijan za to, że wpadli w politeizm, ponieważ głoszą naukę o Trójcy Przenajświętszej. Bezwzględny monoteizm islamski nie zgadza się z tym, by Bóg (Allah) mógł mieć Syna. Jezus odbiera cześć jako prorok; muzułmanie jednak odrzucają Jego śmierć na krzyżu i uważają, że była to tylko śmierć pozorna. Mają też absolutny zakaz przedstawiania Boga w obrazach. Ogólnie rzecz biorąc, sztuka islamska unika nawet malowania ludzi, ponieważ zostali oni ukształtowani na obraz Boży. Wyznawcy islamu wierzą, że Mahomet otrzymał objawienie Boże, które później zostało spisane w Koranie (arab. "czytanie") nawiązującym do niektórych tradycji Starego i Nowego Testamentu; dzieli się on na 114 części zwanych *surami*. Muzułmanie uważają, że cały Koran został co do słowa natchniony przez Boga. Islam zobowiązuje swoich wyznawców do pięciu głównych rzeczy:

1. do wyznania, że Bóg jest jeden i że Mahomet jest Jego ostatnim wysłańcem albo prorokiem,
2. do obrzędowych modlitw pięć razy dziennie, przy czym piątek jest dniem szczególnym, przeznaczonym na wspólną modlitwę w południe w meczecie,
3. do dawania jałmużny w celu wspierania biednych,
4. do całomiesięcznego postu "Ramadan", który obejmuje całkowite wstrzymanie się od jedzenia, picia i współżycia seksualnego od wschodu do zachodu słońca,
5. do odbycia pielgrzymki do Mekki przynajmniej raz w życiu.

Oprócz tzw. *szariah* (arab. "ścieżka prawa") islam rozwinął także pewnego rodzaju życie mistyczne, czyli *sufizm* (arab. "ascetyczne odzienie wełniane"), który zmierza do zjednoczenia z Bogiem przez zaparcie się siebie samego. Muzułmanie, chociaż wyznają tę samą wiarę, dzielą się na kilka grup, przede wszystkim na *sunnitów* (prawowiernych) i *szytów*. Pierwsi posługują się *sunną*, czyli opartymi na autorytecie tradycjami, które zostały ustalone przez Mahometa i jego pierwszych czterech następców, zwanych też kalifami; tradycje te jednak nie są zapisane w Koranie. Szyyci, którzy mieszkają przeważnie w Iranie, utrzymują, że Mahomet mianował swoim następcą tylko swojego kuzyna, Alego, i odrzucają trzech pozostałych kalifów. Islam zapewnia wprawdzie wolność religijną "narodom Pisma", czyli Żydom i chrześcijanom, stawia sobie jednak za cel zdobycie całego świata dla swojego orędzia. Siebie samych muzułmanie uważają za spadkobierców wiary Abrahama (zob. Rdz 16, 1-16; 21, 1-21). Sobór Watykański II podkreślił z naciskiem, że wiara Abrahama i oczekiwanie na sąd ostateczny są elementami, które łączą chrześcijan z muzułmanami (LG 16, NA 3). **Zob. doketyzm, monoteizm, politeizm, prorocy, religijność, religia świata, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Istnienie uprzednia. **Zob. preegzystencja.**

Istota. **Zob. ousia.**

Istota i energie. Kluczowe rozróżnienie w teologii św. Grzegorza Palamasa (ok. 1296-1359), według którego istota Boża pozostaje niepoznawalna, inaczej niż "energie" albo formy Bożego oddziaływania dające życie i objawiające Boga. To rozróżnienie w Bogu zostało wymyślone po to, aby ochronić zarówno nasze przebóstwienie jak niedostępną inność Boga. **Zob. eunomianizm, hezychazm, palamizm, przebóstwienie, teologia apofatyczna.**

Istota i istnienie. W systemie filozoficznym św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274) podstawowe, istotne rozróżnienie między dwoma zasadami bytu, które odpowiada za ostateczny skład tego wszystkiego, co istnieje w świecie stworzonym. Akt istnienia sprawia, że urzeczywistnia się potencjalność istoty, i dzięki temu cieszy się on pierwszeństwem przed istotą. **Zob. byt, tomizm.**

Izrael (hebr. "Bóg panuje"). Naród hebrajski albo żydowski wywodzący się od Jakuba, który otrzymał to imię, ponieważ "walczył z Bogiem" (Rdz 32,28-29). Po śmierci Salomona (ok. 953 przed Chr.) doszło do podziału dwunastu pokoleń izraelskich (Rdz 49, 1-28) na Królestwo Południowe (Juda), którego stolicą była Jerozolima, i Królestwo Północne, którego stolicą była Samaria. Właśnie to Królestwo Północne znane było jako Izrael z powodu jego ściślejszych powiązań ze spuścizną Jakuba (np. studnia Jakubowa w Sychem). Po upadku tego królestwa w roku 722 przed Chrystusem przez jakiś czas Królestwo Południowe nazywano Izraelem (np. Iz 1, 3-4; 30, 11-12; Ez 2, 3; 6, 2-3). Nowy Testament oznacza tym wyrazem potomków Jakuba (Mt 10, 6; 15, 24; Łk 1, 16), a także naród żydowski (Mk 12, 29; Łk 1, 54). Kościół uważa, że sam jest nowym i prawdziwym Izraelem (Ga 6, 16). Pod koniec XVIII wieku nadzieje na wyzwolenie skłoniły wielu Żydów do mówienia raczej o "Izraelu" niż o judaizmie. **Zob. hebrajczycy, judaizm, Żydzi.**

Ja i Ty. Tytuł krótkiej pracy żydowskiego myśliciela religijnego, Martina Bubera (1878-1965). Po raz pierwszy została ona wydana w roku 1923 w Niemczech i wywarła wielki wpływ na późniejszą filozofię i teologię. Buber walczył o wprowadzenie jakościowej różnicy między stosunkiem do rzeczy oraz posługiwaniem się nią (ja - ono), a stosunkiem do osoby. W postępowaniu z osobami, które zwracają się do mnie i odpowiadają mi jest możliwa rzeczywista współzależność między Ja i Ty. To współdziałanie jest drogą do tego, by się stać sobą, chociaż ostatecznie jest to możliwe dzięki scalającej więzi z Bogiem. **Zob. mistyka.**

Jahwe (pochodzenie wyrazu niepewne). Imię własne Boga Żydów, równie często określanego jako *Elohim* (jest to wspólne Semitom imię Boga). Imię "Jahwe" pojawia się w opowiadaniach o stworzeniu i o dziejach patriarchów (zob. Rdz 2, 4; 4, 26; 12, 8; 26, 25). Może to być jednak anachronizm, mianowicie może imię Boga zostało wpisane, kiedy pierwotne przekazy i teksty zostały opracowane przez redaktora zwanego jahwistą. Według innego redaktora (zwanego elohistą, ponieważ w tych wierszach używał wyrazu "Elohim" na oznaczenie Boga), Jahwe jako imię Boga zostało po raz pierwszy objawione Mojżeszowi i "wyjaśnione" jako "Jestem, który Jestem" lub "Ja będę. Który będę" (Wj 3, 13-15). Tymczasem Izraelici zamiast otrzymać imię Jahwe dzięki szczególnemu objawieniu, mogli je przejąć od innych. Jeżeli to imię pojmie się przyczynowo, czyli "Ten, który powołuje do bytu", wskazuje się na Boga jako na Stworzyciela i Pana historii. Pod koniec niewoli babilońskiej (587-538 przed Chr.) Żydzi przestali wymawiać to imię, które pisano tylko czterema spółgłoskami YHWH (gr. "tetragrammaton = wyraz złożony z czterech liter). Jeżeli się gdzieś pojawił taki tetragrammaton, w jego miejsce wymawiano "Adonai" (hebr. "Pan"). Ten sam szacunek okazywano w różnych przekładach, w których imię "Jahwe" oddawano wyrazem "Pan". **Zob. Izrael, Jehowa, pentateuch.**

Jakobici. **Zob. syryjski kościół prawosławny.**

Jansenizm. Ruch teologiczny i duchowy, którego cechą znaną była surowość moralna i pesymistyczny pogląd na stan człowieka. Nazwa pochodzi od nazwiska Kornela Ottona Jansena (1585-1638), który w roku 1636 został wyświęcony na biskupa Ypres w Belgii. Wraz ze swoim przyjacielem, Janem Duvergierem de Hauranne (1581-1643), opatem klasztoru Saint-Cyran, Jansen chciał poprzeć prawdziwą reformę nauki katolickiej i moralności. Ponieważ protestanci często się odwoływali do św. Augustyna z Hippony (354-430), Jansen sumiennie przestudiował jego pisma, przede wszystkim skierowane przeciw Pelagiuszowi. W swoim pośmiertnym dziele pt. *Augustinus* (1640) Jansen dowodził między innymi, że łaska Boża w sposób nie do odparcia ogranicza nasze wolne wybory i że bez szczególnej łaski Bożej nie możemy zachować przykazań. Pięć tez wziętych z dzieła Jan-sena *Augustinus* zostało oficjalnie potępionych w roku 1653 (DH 2001-2005; ND 1989), następnie w roku 1656 (DH 2010-2013), wreszcie w 1690 (DH 2301-2332; ND 2009/2-3). Mimo nacisku, jaki janseniści kładli na potęgę łaski Bożej, głosili oni i praktykowali surowe zasady moralne oraz skrupulatne podejście do przyjmowania sakramentów świętych. Przyjaźń Błażeja Pascala (1623-1662) z Port-Royal, klasztorem o wyraźnie jansenistycznych sym-

patiach, miała wpływ na jego ataki skierowane przeciwko Jezuitom w osiemnastu *Prowincjach*. **Zob. augustynianizm, determinizm, łaska, pelagianizm, reformacja, wolna wola.**

Jednobóstwo. **Zob. monoteizm.**

Jednoznaczność. Orzekanie o wszystkich podmiotach - także o Bogu - w dokładnie ten sam sposób. Ten sposób postępowania może jednak nasuwać wniosek, że nie ma żadnej istotnej różnicy między Bogiem a człowiekiem, i może on doprowadzić do monizmu w filozofii i do panteizmu w teologii. **Zob. analogia, monizm, panteizm, wieloznaczność.**

Jednożeństwo. **Zob. monogamia.**

Jehowa. Wyraz niewłaściwy na oznaczenie Boga, powstały w czasach Renesansu. Powstał wskutek złączenia dwóch wyrazów hebrajskich oznaczających Boga, mianowicie ze spółgłosek JHVH albo YHWH oraz samogłosek należących do wyrazu "Adonai" (hebr. "Pan"), przy czym początkowe "a" ze względów brzmieniowych zamieniło się w "e". **Zob. Jahwe.**

Jeruzalem (hebr. "miasto pokoju"). Miasto króla i kapłana Melchizedeka, który udzielił błogosławieństwa Abrahamowi (Rdz 14, 18-20). Zbudowane w strategicznym punkcie na górze Syjon i na przyległych wzgórzach, Jeruzalem było twierdzą oporu Jebuzytów przeciwko nacierającym Izraelitom. Około roku 1000 przed Chrystusem Dawid zdobył miasto i uczynił je stolicą Judy (2 Sm 5, 6-7). Salomon zbudował w nim wspaniałą świątynię (1 Kri 6, 1-38) i odtąd Jeruzalem było wystawiane jako miasto Boga (Ps 48 i 87). Jest jednak rzeczą możliwą, że Salomon tylko przetworzył już istniejącą świątynię Jebuzytów na rodzaj królewskiej kaplicy. Po upadku państwa w roku 586 przed Chrystusem (2 Krl 24-25) Jeruzalem stało się przedmiotem nadziei stęsknionych wygnańców (Ps 137). Po ich powrocie odbudowano świątynię (zob. Ez 3,1-13; 4,24-6,22). Po zajęciu miasta przez Rzymian w roku 64 przed Chrystusem Herod Wielki (panował w latach 37-4 przed Chr.) wybudował jeszcze wspanialszą świątynię. Jezus od dzieciństwa odwiedzał Jeruzalem i jego świątynię (Łk 2, 22-38, 41-50). Płakał nad miastem (Łk 19, 41-44), w którym umarł ukrzyżowany. Rzymianie zburzyli miasto w roku 70 po Chrystusie, po powstaniu Bar-Kochby (132-135) odbudowali je dając mu nazwę Aelia Capitolina, ale pod karą śmierci zakazali do niego powracać Żydom. Jeruzalem było matką Kościoła i szczególnym miejscem pielgrzymkowym dla chrześcijaństwa. Patriarchatem zostało ogłoszone na Soborze Chalcedońskim (451). Jerozolimski kościół Grobu Pańskiego, obejmujący zarówno Grób Chrystusa jak teren Kalwarii, wskazuje na obecne podziały wśród chrześcijan, mieści on w sobie bowiem sześć oddzielonych od siebie grup chrześcijańskich: katolików rzymskich, prawosławnych Greków, Ormian, Syryjczyków, Koptów i Etiopczyków. Obecnie istnieją w Jeruzalem trzy patriarchaty: prawosławny grecki, prawosławny ormiański i łaciński. "Nowe" albo "święte" miasto Jeruzalem będzie ostateczną ojczyzną wszystkich błogosławionych (Gal 4, 25-26; Obj 3,12; 21,2.10). **Zob. kościoły wschodnie, świątynia.**

Jezus Chrystus (hebr. "Bóg zbawia" i gr. "Pomazaniec"). Urodzony ok. 4-6 r. przed naszą erą i ukrzyżowany w ok. 30 roku naszej ery, założyciel chrześcijaństwa, uznany za jedną z Osób Boskich (Syn Boży) w dwóch naturach (jest prawdziwym Bogiem i prawdziwym człowiekiem). Gdy Albert Schweitzer (1875-1965) wykazał, jak współczesne "dzieje" Chrystusa wielokrotnie narzucają Mu wartości i osobowości autorów, wielu porzuciło zamiar napisania pełnowymiarowej biografii. Jednakże dzieje Jego życia można ująć przynajmniej w następujących punktach. Był Żydem galilejskim z rodu Dawida, Synem kobiety o imieniu Maryja, poślubionej Józefowi cieśli. Po otrzymaniu chrztu z rąk Jana Jezus głosił królestwo Boże, związał się w szczególnie sposób z publicznymi grzesznikami i z innymi ludźmi pogardzonymi, powołał uczniów, by szli za Nim, wybrał spośród nich podstawową grupę Dwunastu, czynił cuda i nauczał w pamiętnych przypowieściach. To, że kwestionował przyjęte formy pobożności (Mt 6, 1-18), że pragnął poprawić pewne tradycje (Mk 7, 1-23), że naruszał zasadę zachowania szabatu (Mk 2,23-28), że

miał swój pogląd na świątynię w Jerozolimie (Mk 14, 58; 15, 29), że rościł sobie prawo do Bożego autorytetu w zmienianiu Prawa (Mk 10, 2-12; Mt 5, 21-48) i do odpuszczania grzechów (Mk 2, 5-10; Łk 7, 48), że wreszcie do Boga był nastawiony w sposób nadzwyczaj poufały - to wszystko spowodowało powstanie wrogości u niektórych przywódców i nauczycieli żydowskich. W Jerozolimie, gdzie ustanowił nowe przymierze z Bogiem w nawiązaniu do obchodów Paschy, został zdradzony, ujęty, doprowadzony na śledztwo w Sanhedrynie, skazany przez Poncjusza Piłata na śmierć i zabity na krzyżu (na którym umieszczono napis oskarżający Jezusa o przypisywanie sobie praw mesjańskich); pogrzebany został tego samego dnia. Wkrótce potem zjawił się chwalebnie żywy wielu pojedynczym osobom (np. Marii Magdaleny, Piotrowi, Jakubowi) i grupom (większym niż "jedenastu"). Maria Magdalena (J 20, 1-2), prawdopodobnie w towarzystwie innych niewiast, znalazła grób Jego otwarty i pusty. Wspólnota Jego uczniów, umocniona Jego Duchem, zebrała się wokół Piotra i pozostałych apostołów i zaczęła przepowiadać zmartwychwstałego i wywyższonego Jezusa jako Chrystusa (Mesjasza), Zbawiciela, Boskiego Pana i Syna Bożego. **Zob. abba, communicatio idiomatum, chrystologia, enhipostazja, Jezus historyczny, Kyrios, logos, mesjasz, pascha, Sobór Chalcedoński, soteriologia, Syn Boży, Syn Człowieczy, teologia Trójcy Przenajświętszej, unia hipostatyczna.**

Jezus historyczny. Jezus ziemski, znany "wyłącznie" z badań historycznych bez uciekania się do wiary. Często "Jezusa historycznego" przeciwstawiano "Jezusowi kerygmatycznemu", czyli takiemu, w jakiego Kościół wierzy i jakiego przepowiada. Obecnie przyjmuje się powszechnie, że jest rzeczą niemożliwą napisanie biografii Jezusa z prawdziwego zdarzenia. Mimo to dobrze uzasadniona zgodność poglądów panuje co do podtrzymywania prawdziwości wielu historycznych wniosków o Jezusie: na przykład o tym, że był Żydem, że przepowiadał królestwo Boże, że czynił cuda, że mówił w przypowieściach, że wreszcie został ukrzyżowany w Jerozolimie za Poncjusza Piłata. Rzeczywiste wątpliwości w sprawie Jezusa historycznego budzi pytanie: Czy jest rzeczywiście możliwe przeprowadzenie krytycznych dociekań naukowych o Jezusie wyłącznie na podstawie "wydarzeń" bez poddania ich ocenie teologicznej? **Zob. Chrystus wiary, chrystologia.**

Język hebrajski. Stary, klasyczny język, w którym napisano niemal wszystkie księgi Starego Testamentu. Po niewoli babilońskiej jego miejsce zajął język aramejski, toteż hebrajski mniej więcej w IV wieku przed Chrystusem przestał być językiem używanym w mowie potocznej. Odrodził się jednak współcześnie jako oficjalny język nowożytnego państwa Izrael.

Języki narodowe. Języki ludowe, którymi się posługuje liturgia. Liturgie zazwyczaj zaczynały od języków miejscowych, chyba że inny język został wprowadzony przez misjonarzy albo przez naród podbijający. Dzieje liturgii wskazują jednak stale na głębsze religijne zjawisko, mianowicie na napięcie, jakie istnieje między potrzebą zrozumienia tekstów przez wiernych, a pragnieniem wyrażenia Bożej tajemniczej inności przez użycie klasycznego, "Bożego" języka. Na Zachodzie w pierwszych kilku wiekach posługiwano się językiem greckim, dopóki stopniowo nie zwyciężył łaciński. Rzym i Konstantynopol zachęciły świętych Cyryla (ok. 826-868) i Metodego (ok. 815-885) do używania języka narodowego wśród Słowian w Europie Środkowej. Przywódcy reformacji, chociaż często nadal posługiwali się językiem łacińskim w teologii, wprowadzili języki narodowe do publicznego kultu. W roku 1963 Sobór Watykański II oficjalnie zatwierdził języki narodowe w liturgii katolickiej (zob. SC 36, 54, 63, 101) w obrządku łacińskim. Na Wschodzie różne Kościoły narodowe posługiwały się językami miejscowymi: arabskim, ormiańskim, koptyjskim, gy'yz (w Etiopii), greckim, syryjskim itd. Z upływem stuleci jednak teksty liturgiczne stawały się archaiczne i tylko z trudem zrozumiałe. Wielu chrześcijan wschodnich w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Australii po prostu stosuje język angielski. Na pytanie, czy używać języka archaicznego czy narodowego w liturgii, nie można dać pełnej i ostatecznej odpowiedzi. **Zob. ewangelizacja, liturgia, liturgia godzin, reformacja.**

Jom Kippur (hebr. “dzień pokuty”). Jedyny obowiązkowy żydowski dzień postu, obchodzony na przełomie września i października (Kpł 16, 1-34; Lb 29, 7-11). Żeby wynagrodzić za grzechy Izraela, w świątyni odbywał się drobiazgowy obrządek, który kończył się obarczeniem grzechami narodu kozła ofiarnego i wyprowadzeniem go na pustynię. Obecnie świętowanie tego dnia reguluje Miszna. Autor Listu do Hebrajczyków posługuje się obrazem Jom Kippur, żeby wyrazić znaczenie odkupienia, a szczególnie to, że Chrystus, poniosłszy śmierć raz na zawsze za nasze grzechy, wynagrodził za nie i wskutek tego sprawił, że obrzęd Jom Kippur jest zbędny. **Zob. ekspiacja, miszna, odpkutowanie, świątynia.**

Józefinizm. Działanie mające na celu uzyskanie przewagi państwa w sprawach kościelnych. Było ono owocem Oświecenia, a zastosowane zostało przez Józefa II w Austrii (cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego w latach 1765-1790), któremu nawet - z powodu ingerowania w sprawy kościelne - nadano przydomek “cesarz Zakrystia”. Edyktem Tolerancyjnym z roku 1781 zniósł on zakony kontemplacyjne, pielgrzymki ograniczył, a jurysdykcję nad dobrami kościelnymi z papieża przeniósł na państwo. Chociaż Józef II odwołał na łożu śmierci część swego prawodawstwa, oficjalnie józefinizm został odwołany dopiero w roku 1850. **Zob. febronianizm, gallikanizm, Kościół i państwo, oświecenie.**

Jubileusz (heb. “trąba z rogu baraniego”). Żydowskie prawo nakazujące świętowanie każdego pięćdziesiątego roku poprzez wyzwolenie niewolników, umarzanie długów hipotecznych oraz pozostawianie ziemi odłogiem (Kpł 25, 8-12); wydaje się iż nigdy tego nie stosowano. Od czasu kiedy Bonifacy VIII (papież w latach 1294-1303) ogłosił rok 1300 rokiem dóbr duchowych dla tych, którzy wybiorą się na pielgrzymkę do Rzymu oraz dopełnią innych czynności religijnych (np. wyspowiadają się i nawiedzą pewne bazyliki), określenie “jubileuszowy” stosuje się w odniesieniu do takich lat świętych. W *Boskiej Komедii* Dante Alighieri (1265-1321) upamiętnił swój tygodniowy pobyt w Rzymie podczas tego pierwszego roku świętego. Czasami lata jubileuszowe obchodzono co pięćdziesiąt, a nawet co dwadzieścia pięć lat. W 1987 r. specjalny rok święty upamiętniał narodzenie matki Jezusa. Rok jubileuszowy rozpoczyna się od pierwszych niesporów w dzień Bożego Narodzenia, kiedy równocześnie zostają otwarte święte drzwi czterech bazylik większych w Rzymie (św. Piotra, św. Pawła za Murami, św. Jana na Lateranie oraz S. Maria Maggiore). Z okazji Wielkiego Jubileuszu roku 2000 Watykan i państwo włoskie ściśle ze sobą współpracowały, by otoczyć opieką ogromną rzeszę pielgrzymów. **Zob. odpusty, pielgrzymka.**

Judaizm. Religia Żydów, narodu wywodzącego się od Abrahama, wyprowadzonego z Egiptu i w szczególności wybranego przez Boga (Rz 9-11). W czasie niewoli babilońskiej (587-539 przed Chr.) stała się ona ściśle i jasno monoteistyczna. Żydzi przeżyli stulecia obcego panowania, zburzenie Jerozolimy w roku 70 po Chrystusie, a w związku z powstaniem Bar-Kochby (132-135) utracili swój kraj i odzyskali go znowu w roku 1948, kiedy to powstało państwo Izrael. Religijną i kulturalną tożsamość judaizmu podtrzymywała Biblia hebrajska, zachowywanie szabatu, obrzezanie i wierne zachowywanie Prawa Mojżeszowego oraz tradycyjnego nauczania. Zachęcony pracą kardynała Augustine Bea (1881-1968) i Jana XXIII (papież w latach 1958-1963), Sobór Watykański II podkreślił wspólne religijne dzieje, które łączą Żydów z chrześcijanami i które są zapisane w Starym Testamencie (zob. NA 4, LG 9). **Zob. diaspora, haggada, hebrajczycy, holokaust, monoteizm, Stary Testament, synagoga, szabat, szema.**

Jurysdykcja (łac. “orzeczenie prawne”). Oparta na przepisach prawnych władza osądzania, co jest dobre lub złe, i do odpowiedniego postępowania. W prawie kanonicznym przez jurysdykcję rozumie się prawo i obowiązek sprawowania rządów wewnątrz Kościoła, przy czym uważa się, że jest to władza we właściwym znaczeniu pasterska i że powinna być wykonywana z pełną miłości pokorą (J 21, 15-17; 1 P 5, 1-4). Mimo święceń kapłańskich duchowni zazwyczaj muszą otrzymać formalne uprawnienia, zanim zaczną wykonywać swoje posługiwanie, np. przed słuchaniem spowiedzi (zob. CIC 966, 969; CCEO 722§3; 724). Kapłani pracujący w parafiach mają jurysdykcję zwyczajną udzieloną przez biskupa i mogą delegować prawo do udzielania chrztu i asystowania przy zawieraniu małżeństwa innym kapłanom lub diakonom. Władzę jurysdykcji mogą otrzymać tylko duchowni po święceniach wyższych; osoby świeckie mo-

gą współpracować przy sprawowaniu tej władzy, np. jako sędziowie trybunałów (CIC 129, 274). **Zob. duchowieństwo, sakrament święceń.**

Jutrznia. Starodawna oficjalna modlitwa poranna Kościoła zachodniego, zwana *laudes matutinae*, czyli “wychwalanie o brzasku”. Wyrażenie “o brzasku” pochodzi stąd, że w klasztorach jutrznię odmawiano wczesnym rankiem; w katedrach te same modlitwy zwano po prostu *laudes*, czyli “wychwalanie”. Z tych dwóch sposobów modlitwy powstała Jutrznia”, która po reformie dokonanej na polecenie Soboru Watykańskiego II ma taką budowę: *invitatorium* (łac. “zaproszenie, zachęta”), hymn, trzy psalmy (jeden z nich może być kantykiem), czytanie Pisma Świętego, krótkie *responsorium* (łac. “odzew”), kantyk *Benedictus*, prośby, *Ojcze nasz*, kolekta z dnia i końcowe błogosławieństwo. W obrządku bizantyńskim *orthros* (gr. “brzask”), czyli modlitwa o brzasku, jest dłuższy. **Zob. kolekta, liturgia godzin.**

Kaddisz lub Qaddis (heb. “święty”) Bardzo stara doksologia żydowska, używana w modlitwie codziennej w synagodze. Wysławia Imię Boże za Jego wielkość i świętość, zanoszą prośby analogiczne do dwóch próśb w *Modlitwie Pańskiej*, oraz wtóruje słowom z Księgi Ezechiela 38, 23: “Tak okażę się wielkim i świętym, tak ukażę się oczom wielu narodów: wtedy poznają, że Ja jestem Pan.” **Zob. chwała, doksologia, modlitwa pańska, synagoga.**

Kadzidło. Słodko pachnąca żywica, lub wonne korzenie palone na rozżarzonych węglach w kadzielnicy. Pali się podczas procesji lub by uczcić ewangeliarz, lekcjonarz, chleb i wino, które będą użyte podczas Eucharystii oraz ciała żywych i zmarłych chrześcijan. Kadzidło towarzyszy modlitwom uwielbienia i błaganiom, które wznoszą się do Boga; obraz ten występuje w Psalmie 141, 2, który w Liturgii Godzin rozpoczyna pierwsze nieszpory pierwszego tygodnia. Apokalipsa św. Jana przedstawia obraz niebiańskiego ołtarza kadzenia (Ap 8, 3-5), podobnego do ołtarza kadzenia w świątyni jerozolimskiej (Wj 30; Łk 1, 11). Od około 500 r. kadzidło stosowano regularnie w nabożeństwach chrześcijańskich. **Zob. kadzielnica, oddawanie czci Bogu.**

Kadzielnica. Naczynie, które zawiera rozżarzone węgle, używane do palenia kadzidła podczas Mszy św. oraz innych ceremonii, takich jak błogosławieństwo eucharystyczne, Liturgia Godzin, procesje i pogrzeby. **Zob. błogosławieństwo eucharystyczne, ceremonia, eucharystia, kadzidło, liturgia godzin, pogrzeb 1.**

Kairos (gr. “czas właściwy”). Wyraz, którego się używa nie tylko tak, jak wyrazu *chronos* (gr. “czas”) na oznaczenie serii wydarzeń historycznych (2 Tm 4, 3), ale także na oznaczenie chwili, w której Bóg w szczególny sposób wkracza w momentach zwrotnych dziejów zbawienia (Mk 1, 15). W znaczeniu szczególnym *kairos* (w liczbie pojedynczej i mnogiej) to chwila ostatecznego sądu Boga nad ludzkim postępowaniem za pośrednictwem Chrystusa w pełni czasów (Ef 1, 10; 1 Tes 5, 1-2; Ap 1, 3; 22, 10). **Zob. czas, eschatologia, historia zbawienia, paruzja.**

Kalendarz gregoriański. Reforma kalendarza, wprowadzona przez papieża Grzegorza XIII, który w roku 1582 kazał pominąć dni od 5-14 października. W poprzednim kalendarzu juliańskim, utworzonym przez Juliusza Cezara w 45 r. prz. Chr., “rok” trwał trochę dłużej niż faktyczna ilość czasu potrzebnego ziemi na obrót dookoła słońca. Pod koniec XVI-go wieku kalendarz ten w stosunku do kalendarza astronomicznego był już opóźniony około dziesięć dni. Żeby uniknąć rozmijania się kalendarza z porami roku, wprowadzono co cztery lata rok przestępny mający 366 dni, oraz postanowiono uznać także za przestępne stulecie, jeżeli liczba lat będzie podzielna przez 400. W katolickich krajach Europy zachodniej reformę gregoriańską przyjęto natychmiast, Anglia i jej kolonie amerykańskie przyjęły ją dopiero w roku 1752. Chrześcijanie prawosławni zaczęli ją wprowadzać dopiero w roku 1924, ale dla Wielkanocy i świąt od niej zależnych stosują kalendarz juliański. W Grecji i Rumunii zmiana kalendarza w 1924 roku wywołała schizmę starokalendarystów. Mnisi na Górze Athos, którzy nadal przyjmują tylko kalendarz juliański, są obecnie opóźnieni o trzynaście dni. **Zob. Góra Athos, kalendarz liturgiczny.**

Kalendarz liturgiczny. Kalendarz, którym się posługują różne Kościoły chrześcijańskie, żeby odpowiednio pokierować sprawowaniem obrzędów liturgicznych w ciągu tygodnia (przede wszystkim chodzi o niedziele), określić terminy świąt ruchomych (zwłaszcza Wielkanocy i Zesłania Ducha Świętego, które mają daty zmienne), a także świąt nieruchomych, np. Bożego Narodzenia, które zawsze przypadają w tym samym dniu. **Zob. Boże Narodzenie, dwanaście świąt, liturgia, liturgia godzin, niedziela, starowiercy, triduum wielkanocne, zesłanie Ducha Świętego.**

Kalwinizm. Odgałęzienie protestantyzmu wywodzące się od nazwiska szwajcarskiego reformatora, Jana Kalwina (1509-1564). W Kościołach protestanckich jego poglądy teologiczne (znamiennie przez głoszenie jedności Starego i Nowego Testamentu, przez położenie nacisku na najwyższe zwierzchnictwo Boga, przez przyjęcie przeznaczenia z góry wybranych do nieba, a odrzuconych do piekła, wreszcie przez położenie nacisku na Kościół jako na dobrze zorganizowaną i solidarną wspólnotę) odgrywają decydujący wpływ, chociaż jego teoria o podwójnym przeznaczeniu została zmodyfikowana. **Zob. presbiterianizm, protestanci, przeznaczenie, purytanie, reformacja, teokracja, teologia kongregacyjna, zwinglianizm.**

Kanon (gr. “prawidło, model, wzór”). Tradycyjny na Zachodzie wyraz na oznaczenie modlitwy eucharystycznej albo anafory w czasie Mszy świętej. **Zob. anafora, modlitwa eucharystyczna.**

Kanonik. W Kościele łacińskim tytuł nadawany często kapłanom, którzy wspomagają grupę duchownych w katedrze lub w kościele kolegiackim (por. CIC 503-510). Pozostają oni pod bezpośrednią jurysdykcją miejscowego ordynariusza i są zobowiązani do wspólnego sprawowania pewnych obrzędów liturgicznych, a czasami także do wypełniania innych powinności, np. do pomocy w wyborze nowego biskupa, jeżeli stolica jest wolna. **Zob. biskup, jurysdykcja, katedra 2, ordynariusz.**

Kanonizacja. Uroczyste i oficjalne stwierdzenie Kościoła, że jeden z jego zmarłych i uprzednio beatyfikowanych członków znajduje się wśród świętych w niebie i że można się do niego publicznie modlić, a także oddawać mu publiczną cześć (por. CIC 1186-1190; CCEO 201 § 2, 884-885, 1057). To orzeczenie jest zastrzeżone Stolicy Świętej. **Zob. beatyfikacja, Stolica Święta, świętość, święty, świętych obcowanie.**

Kanon Pisma Świętego. Wykaz ksiąg biblijnych oficjalnie uznanych przez Kościół za natchnione i stanowiące normę jego nauczania i postępowania. Lista ksiąg Starego Testamentu wśród różnych wyznań chrześcijańskich wykazuje dość duże różnice. **Zob. apokryfy, biblia, nowy testament, stary testament.**

Kantor (łac. “śpiewak”). Osoba prowadząca śpiew w synagodze lub kościele. Przed Soborem Watykańskim II (1962-1965) kantorami byli mężczyźni i śpiewali na zmianę z celebransem. Na Wschodzie, gdzie liturgia jest zawsze śpiewana, kantorem jest ktoś z (niższego) duchowieństwa; odgrywa on znaczącą rolę w sprawowaniu Liturgii Godzin i Eucharystii. **Zob. ambona, duchowieństwo, jutrznia, liturgia, nieszpory, officium divinum, pulpit, Sobór Watykański II, śpiew.**

Kapadoccy ojcowie. **Zob. ojcowie kapadoccy.**

Kapelan (z łac. “capella = mały kościół, kaplica - w odróżnieniu od kościoła parafialnego”). Kapłan, który nie jest w zwyczajny sposób zatrudniony przy parafii, ale zapewnia posługę kościelną w siłach zbrojnych lub w takich instytucjach jak szkoły, szpitale lub więzienia (zob. CIC 564-572). Kodeks wschodni nie mówi o kapelanach, ale o wikariuszach parafialnych, którzy są kapłanami, pomagają proboszczowi i mieszkają w parafii (CCEO 301-303; zob. CIC 545-552). **Zob. parafia.**

Kapłani (śrdw.-łac. “cappellanus = ksiądz zawiadujący kaplicą, ksiądz nadworny”). Członkowie wspólnoty wydzielonej w celu składania ofiar i pośredniczenia między Bogiem a ludźmi podczas sprawowania

kultu, jak w Starym Testamencie kapłani wywodzący się z lewitów (Wj 28, 1; 32, 25-29; Kpł 8, 1-9, 24), jak kapłani królowie na wzór Melchizedeka (Rdz 14, 18-20) albo na wzór proroków jak Ezechiel. Jedyny najwyższy Pośrednik między Bogiem a ludzkością (1 Tm 2, 5), Jezus, został nazwany w Liście do Hebrajczyków (Hbr 4, 14-5, 10) „najwyższym arcykapłanem”, co wyjaśnia naturę Jego ofiary, pośrednictwo Nowego Przymierza i kapłaństwo, które jest wyższe niż kapłaństwo lewitów (Hbr 6,20-10, 18). (1) Przez chrzest wszyscy wierzący mają udział w królewskim kapłaństwie Jezusa Chrystusa (1 P 2,4-10; SC 14, AA 3); jest to tzw. „powszechne kapłaństwo wiernych”. (2) Podczas przyjmowania święceń kapłani są konsekrowani przez Ducha Świętego dla dobra całego Kościoła na szczególnych szafarzy słowa i sakramentów oraz na pasterzy przewodniczących wiernym (PO 2, 4-6). To kapłaństwo często nazywa się kapłaństwem urzędowym, niektórzy jednak wolą je nazywać „prezbiteratem”, żeby podkreślić istotną różnicę między nim, a powszechnym kapłaństwem wiernych. W posługiwaniu kapłana wyświęconego - oprócz tego, że jest spowiednikiem, namaszcza chorych i udziela innych sakramentów - zawiera się przede wszystkim sprawowanie ofiary Mszy św. w osobie Chrystusa i w imieniu Kościoła (LG 10, 28). Istnieje tylko jedno kapłaństwo - Jezusa Chrystusa - w nim we właściwy sobie różny sposób mają udział wszyscy ochrzczeni oraz wszyscy wyświęceni szafarze. Zob. biskup, celibat, chrzest, diakon, duchowieństwo, kapłaństwo, pasterz, pośrednictwo, prezbiter, prorok, protestanci, sakrament święceń, święcenia, inicjacja.

Kapłaństwo. Udział w funkcji Chrystusa jako proroka, kapłana i króla. Na mocy sakramentu chrztu i bierzmowania wszyscy wierni uczestniczą w tych funkcjach, a duchowni mają w nich szczególny udział na mocy sakramentu święceń (zob. DH 1326; ND 1705; PO 1; AA 10). Dla swej posługi otrzymują szczególne dary dla dobra całego Kościoła (Rz 16, 6-8; 1 Kor 12, 1-31; 1 P 4, 10-11). **Zob. charyzmaty, sakrament święceń, święcenia.**

Kardiognoza (gr. „znajomość serca”). **Zob. czytanie w sercu.**

Kardynał (łac. „zawias”). Tytuł tych, którzy pełnią funkcję bliskich doradców papieskich w kierowaniu całym Kościołem, tworzą Kolegium Kardynalskie, zbierają się razem z papieżem na zwykłe i nadzwyczajne spotkania zwane „konsystorzami” (z łac. „stać razem”) oraz wybierają papieża (CIC 49-59). Początkowo kardynałami byli biskupi z siedmiu diecezji w pobliżu Rzymu, proboszczowie z samego Rzymu oraz siedmiu (później czterestu) diakonów, którzy pracowali w rzymskich ośrodkach pomocy dla ubogich i domach dla pielgrzymów. Odpowiedzialnymi za wybór papieża uczynił wyłącznie kardynałów w 1179 r. papież Aleksander. Sykstus V (papież w latach 1575-1580) ustalił liczbę kardynałów na 70; ograniczenie to zniósł Jan XXIII (papież w latach 1958-1963). W 1973 r. papież Paweł VI ograniczył do 120 liczbę kardynałów mogących wybierać papieża. Wcześniej napotkał trudności w sprawie podniesienia do godności kardynalskiej kilku patriarchów wschodnich; godność patriarchy jest najwyższą godnością dla chrześcijan wschodnich (CCEO 46 § 1). Kardynałowie czynni zwykle stoją na czele ważnych diecezji lub kierują jednym z watykańskich urzędów, poprzez które zarządzany jest Kościół. Niektórzy wybitni teologowie, jak Yves Congar (1904-1995) i Alois Grillmeier (1910-1998), zostali mianowani kardynałami, gdy mieli ponad 80 lat. W takich okolicznościach zazwyczaj odstępuje się od wymogu święceń biskupich, wprowadzonego przez Jana XXIII. Do wszystkich kardynałów zwraca się tytułem „Eminencjo”. **Zob. biskup, diakon, konklawe, papież, parafia.**

Katafatyczna teologia. **Zob. teologia katafatyczna.**

Katakumby (gr. być może „w wąwozie” lub „pod grobami”). Starożytne podziemne miejsca pochówku, zawierające nisze wykute w skale („loculi”). Występują w Azji Mniejszej, Włoszech, na Malcie, w Afryce Północnej, Paryżu i Trier, a nie tylko w Rzymie (gdzie jest ich ok. czterdziestu). Za czasów św. Damazego (papież w latach 366-384) próbowano spisać i uporządkować relikwie w rzymskich katakumbach. Katakumby, chociaż zawierały ciała nie tylko chrześcijan, gdyż Żydzi również grzebali zmarłych w katakumbach, służyły chrześcijanom za miejsce pochówku, a po ustaniu prześladowań rzymskich sprawowania liturgii. Zaprzestano ich używać, gdy relikwie przeniesiono z nich do kościołów. 10 grudnia 1593 r.

Maltańczyk Antonio Bosio (ok. 1575-1627) rozpoczął odkrywanie katakumb, badając katakumby św. Domitylli, w których o mało nie zginął. Nazywany “Krzysztofem Kolumbem katakumb”, Bosio ostatecznie wydał w 1632 r. książkę *Roma sotterranea*, dzieło, które ustąpiło miejsca dopiero trzytomowej pracy Gianbattisty de Rossi *Roma sotterranea christiana* (1864-1877). Zob. męczennik, relikwie. katarzy (gr. “czyści”) Nazwa na oznaczenie kilku sekt (przede wszystkim średniowiecznych sekt we Francji, Niemczech i Włoszech), które do swojego grona przyjmowały tylko ludzi moralnie i doktrynalnie czystych (zob. DH 127; 800-802; ND 1601). **Zob. albigensi, bogumiłowcy.**

Katecheza (gr. “nauczanie”). W Kościele pierwotnym albo pouczenie dawane tym, którzy się przygotowali do przyjęcia sakramentu chrztu, albo książki do tego celu używane. Obecnie wyrazu tego używa się na oznaczenie pouczenia mającego na celu pogłębienie wiary chrześcijańskiej, nawet jeżeli jest przekazywane ludziom już ochrzczonym (CIC 773-780; CCEO 617-626). Ostateczną odpowiedzialność za katechezę ponosi cała wspólnota. **Zob. katechumeni, obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych.**

Katechizm. Pouczenie dawane kandydatom do sakramentu chrztu, a także książki używane do tych celów. Często wyraz ten oznacza podręczniki zawierające wyjaśnienia podstawowych prawd wiary, pouczenia moralne i modlitwy.

Katechumenat. W Kościele pierwotnym okres przygotowania do przyjęcia sakramentu chrztu, którego punktem kulminacyjnym były tak zwane skrutinia, czyli modlitwy mające na celu uwolnienie wybranych od zła spowodowanego przez grzech; odbywały się one w trzecią, czwartą i piątą niedzielę Wielkiego Postu, a rzeczywiste przyjęcie chrztu następowało w Wigilię Wielkanocną. Św. Cyrylowi Jerozolimskiemu (ok. 315-386) zawdzięczamy szereg homilii używanych do wtajemniczenia katechumenów, a głoszonych w Kościele Grobu Świętego. W dużym zakresie przywrócono tę praktykę dla dorosłych (por. SC 64-66). **Zob. neokatechumenat, obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych, triduum wielkanocne.**

Katechumeni. Ludzie przygotowujący się do przyjęcia sakramentów inicjacji chrześcijańskiej. W Kościele pierwotnym zajmowali oni osobne wyznaczone im miejsca podczas Liturgii Słowa. Diakon uroczystie wydawał im rozkaz odejścia ze zgromadzenia przed modlitwą wiernych. **Zob. liturgia słowa, inicjacja.**

Katedra (gr. “siedziba”).

1. Tron biskupa w kościele katedralnym, będący najstarszym znakiem jego urzędu, dawniejszym niż późniejsze emblematy, takie jak pierścień i mitra. Tron biskupi znajdował się za ołtarzem, a otaczały go niższe krzesła przeznaczone dla kapłanów koncelebrujących. Z tego miejsca mówił biskup kazanie i przewodniczył Eucharystii. Wyrażenie *ex cathedra* stosowane jest na oznaczenie uroczystych wypowiedzi papieskich, jakie papież, wygłasza na mocy swej najwyższej władzy.
2. Główny Kościół diecezjalny, w którym biskup ma swój tron.

Zob. biskup, diecezja, ingres, mitra, nieomyłość, ordynariusz.

Katolickość (gr. “powszechność”). Cecha prawdziwego i nie podzielonego Kościoła, która sprawia, że obejmuje on wszystko i jednoczy w jeden Lud Boży ludzi różnych ras, języków i kultur (por. LG 13). **Zob. cechy kościoła, sobornost', wкорzenie w kulturę.**

Katolicyzm. Ogólnoświatowa jedność w wierze i sposobie życia, utożsamiana często z rzymskim Kościołem katolickim; do katolickości odwołuje się także Kościół anglikański i prawosławny. **Zob. ekumenizm, kościoły.**

Kazanie (ze staropolskiego: “kazać = mówić, nauczać”). Głoszenie Słowa Bożego podczas sprawowania kultu chrześcijańskiego albo w postaci zachęty do nawrócenia i oddawania czci Bogu. Jezus, poprzedzony przez Jana Chrzciciela (Mk 1, 1-8), głosił dobrą nowinę o Bogu (Mk 1, 14-15) i wysłał Dwunastu na przepowiadanie (Mk 6, 7-13). Piotr (Ga 2, 7-8), Paweł i inni chrześcijańscy misjonarze głosili Ewangelię o Jezusie ukrzyżowanym i zmartwychwstałym jako o Chrystusie, Panu i Synu Bożym (Rz 1, 1-6. 15-16; 10,14-18; Gal, 15-16). Do wielkich kaznodziejów chrześcijańskich zaliczamy: św. Efrema (ok. 306-373), św. Jana Chryzostoma (ok. 347-407), św. Augustyna z Hippony (354-430), św. Leona Wielkiego (papież 440-461), św. Antoniego Padewskiego (1 195-1231), Marcina Lutra(1483-1546), George’a Foxa(1624-1691), biskupa Jakuba Benigna Bossueta (1627-1704), Ludwika Bourdaloue (1632-1704), Jana Wesleya (1703-1791) i Johna Henry’ego Newmana (1801-1890). “Zakon Kaznodziejski” to nazwa nadana instytutowi zakonnemu założonemu przez św. Dominika Guzmana (1170-1221). W zetknięciu ze współczesnymi gwałtownymi zmianami w środkach społecznego przekazu zmienił się także sposób głoszenia kazań, żeby lepiej odpowiedzieć na wyzwanie rzucone przez ewangelizację. **Zob. ewangelizacja, homiletyka, katecheza, oddawanie czci Bogu, orędzie, pareneza, proklamacja, Słowo Boże.**

Kaznodziejstwo. **Zob. kazanie.**

Kazuistyka (łac. “przypadek”). Zastosowanie ogólnych zasad moralnych w osądzaniu szczegółowych przypadków z uwzględnieniem konkretnych okoliczności, przy poszukiwaniu woli Bożej. **Zob. probabilizm, teologia moralna.**

Kenoza (gr. “odarcie, ogołocenie”). Uniżenie samego siebie, jakiemu się Druga Osoba Trójcy Przenajświętszej poddała wskutek wcielenia (Flp 2, 5-11; zob. 2 Kor 8, 9). Nie oznaczało to i nie mogło oznaczać utraty Bożej natury lub substancji. Odnosi się to raczej do przyjęcia ograniczeń związanych z ludzkim życiem, które w rzeczywistości skończyło się całkowitym upokorzeniem przez śmierć krzyżową. W czasach współczesnych wielu teologów anglikańskich, katolickich, prawosławnych i protestanckich obrało “ogółocenie” za główny temat swej chrystologii. **Zob. chwała Boża, cierpienia Boga, krzyż, preegzystencja, wcielenie.**

Kerygma (gr. “przepowiadanie orędzia” albo “orędzie głoszone”). **Zob. orędzie.**

Kiddusz (hebr. “poświęcenie”). Nazwa nadawana bardzo staremu żydowskiemu sposobowi zachowywania szabatu i innych świąt obowiązkowych. W wigilię święta (np. w piątek wieczorem przed szabatem) podczas wieczerzy głowa rodziny podaje wszystkim obecnym kubek wina i odmawia błogosławieństwo.

Kielich. Naczynie, do którego się wlewa wino przeznaczone do konsekracji podczas sprawowania Eucharystii. Na Zachodzie używa się kielichów mniejszych od czasu, kiedy zgromadzenie wiernych nie przyjmuje Komunii św. pod dwoma postaciami, co zostało zatwierdzone przez Sobór w Konstancji w 1415 roku (zob. DH 1198-1200; ND 1506). Na Wschodzie, gdzie wierni zawsze przyjmują Komunię św. pod dwoma postaciami, kielichy pozostały większe. **Zob. cyborium.**

Klasztor. Dom zakonników lub zakonnice, żyjących według zatwierdzonej reguły pod kierownictwem uprawnionych do tego przełożonych. Klasztory zgromadzeń zakonnych czynnych różnią się od klasztorów mniszych i monasterów wschodnich (CIC 609,614-616; CCEO 433). Zwłaszcza na Wschodzie klasztory są rozumiane jako dom otwarty; na przykład Pustelnia Optyńska na południe od Moskwy była sławna z tego, że chętnie przyjmowano tam i popierano filozofów i innych uczonych. **Zob. Góra Athos, życie monastyczne.**

Klątwa. **Zob. ekskomunika.**

Kler (gr. “los, rzecz przydzielona losem”). *Zob. duchowieństwo.*

Kleryk (gr. “wybrany losem, spadkobierca”). *Zob. duchowny.*

Klerykalizm. Starania kleru o to, by zwiększyć swój wpływ na sprawy niekościelne, a także stanowisko w sprawach duszpasterskich i teologicznych zmierzające do tego, by wszystko skupiało się w ręku duchowieństwa. *Zob. antyklerykałem.*

Kodeks justyniański. *Zob. nomokanon, źródła wschodniego prawa kanonicznego.*

Kodeks Prawa Kanonicznego (CIC). Ostatecznie wiążący kodeks prawa dla Kościoła rzymskiego. Jego rewizję w świetle nadchodzącego ekumenicznego Soboru Watykańskiego II (1962-1965) zapowiedział papież Jan XXIII w 1959 r. Kodeks zredagowano po rozległych wspólnych naradach z biskupami i konferencjami episkopatów. Kodeks Prawa Kanonicznego ogłoszony w roku 1983 przez Jana Pawła II zawiera 1752 kanony podzielone na siedem ksiąg (dla porównania: pierwszy Kodeks Prawa Kanonicznego ogłoszony w roku 1917 przez Benedykta XV składał się z 2414 kanonów w pięciu księgach). Kodeks z roku 1983 miał na celu wyrażenie w terminologii prawniczej nauki Soboru Watykańskiego II oraz następujących po nim dekretów wykonawczych. *Zob. Corpus Iuris Canonici, Konferencja Episkopatu, Prawo Kanoniczne.*

Kodeks Prawa Kanonicznego dla Kościołów Wschodnich (CCEO). Zarys prawa kanonicznego dla Kościołów wschodnich ogłoszony przez papieża Jana Pawła II (ur. 1920) w roku 1990. Już w roku 1927 - w dziesięć lat po ogłoszeniu Kodeksu Prawa Kanonicznego (CIC) przez papieża Benedykta XV - Kongregacja do Spraw Kościoła Wschodniego (obecnie: Kościołów) zwróciła uwagę na to, że te Kościoły powinny mieć własny kodeks prawa kanonicznego. Pomysł ten zaakceptował w 1929 r. papież Pius XI (1857-1939). Pierwsze jego projekty zbyt mocno podkreślały centralną pozycję Rzymu oraz łacińskie wzory życia kościelnego. Po Soborze Watykańskim II, który wyraźnie uznał szczególne tradycje, prawa, przywileje oraz przepisy sakramentalne Kościołów wschodnich (OE 5-23), Paweł VI (1887-1978) ustanowił nową Komisję do Spraw Kodeksu Prawa Kanonicznego dla Kościołów Wschodnich. Mimo wpływów źródeł wschodnich i narad ze wschodnimi patriarchami katolickimi głównym źródłem kodeksu dla Kościołów Wschodnich pozostał kodeks łaciński ogłoszony w roku 1983. CCEO, posiadający duże znaczenie ze względów historycznych jako pierwszy kodeks prawa kanonicznego dla kościołów wschodnich, został na ogół przyjęty z radością. Obecny patriarcha Konstantynopola, Bartolomeos I, studiował prawo kanoniczne w Papieskim Instytucie Studiów Wschodnich (w Rzymie) oraz napisał pracę doktorską (na temat potrzeby uporządkowania kanonów w Kościele bizantyńskim) pod kierunkiem O. Ivana Zužka SJ, który później został sekretarzem komisji, która przygotowała Kodeks. *Zob. kościoły wschodnie, kościół miejscowy, patriarcha.*

Koinonia (gr. “wspólnota, towarzystwo”). *Zob. wspólnota.*

Kolegialność (śrdw.-łac. “collegium, zrzeszenie”). Odpowiedzialność za cały Kościół ciężąca na biskupach wzajemnie ze sobą połączonych i zachowujących łączność z głową kolegium biskupów, papieżem (LG 22-23, CIC 336-341; CCEO 49-54). Kolegialność najwyraźniej występuje podczas obrad soboru powszechnego, jest jednak także wyrażana - chociaż w mniejszym stopniu - podczas obrad konferencji episkopatów i synodów. *Zob. Konferencja Episkopatu, sobornost', sobór powszechny, synod.*

Kolekta (łac. “zbierać”). Pierwsza zmienna modlitwa podczas Mszy św. odprawianej w obrządku łacińskim, następująca bezpośrednio po akcie pokutnym, a w niedziele, uroczystości i święta – po *Gloria*. Wyraża ona to, o co zgromadzenie może się w milczeniu modlić i w ten sposób “zbiera” jego modlitwy, dostosowując je do obchodzonych liturgicznie świąt lub tajemnic. *Zob. gloria, kyrie eleison.*

Koło hermeneutyczne. Pojęcie rozwinięte - w różnym czasie - przez Martina Heideggera (1889-1976), Rudolfa Bultmanna (1884-1976), Hansa Georga Gadamera (ur. 1900) i innych w nawiązaniu do starań interpretatorów o znalezienie znaczenia tekstu. W szczególnej sytuacji historycznej i mając już jakieś rozeznanie co do treści danego tekstu, interpretator rozpoczyna "dialog". Tekst zmienia zadawane mu pytania, podważa oczekiwania, a nawet całkowicie poprawi nasze założenia. Podczas dialogu z interpretatorem tekst i jego orędzie zachowują pierwszeństwo. Wydany w roku 1989 dokument Międzynarodowej Komisji Dogmatycznej ("Interpretacja dogmatów") podsunął tzw. hermeneutykę metafizyczną jako środek zaradczy przeciw możliwości powstania relatywizmu, jaki się zawiera w kole hermeneutycznym.

Komunia święta. Udział w Ciele Chrystusa przez przyjęcie konsekrowanej Hostii w czasie Mszy św. i po należnym przygotowaniu (np. poprzez jednogodzinny "post", czyli powstrzymanie się od jedzenia i picia, za wyjątkiem wody, oraz, gdy jest taka potrzeba, przez wyspowiadanie się z grzechów ciężkich). Jeżeli się Komunię świętą przyjmuje w innych okolicznościach (np. w domu chorego), to także nie można zapominać o jej łączności ze Mszą świętą. Prawo kościelne nakazuje przyjęcie Komunii św. przynajmniej raz w roku, niekoniecznie pod dwoma postaciami (por. DH 1198-1200; ND 1506; CIC 912-923; CCEO 707-708, 713). **Zob. eucharystia, msza święta, wspólnota.**

Komunia święta duchowa. Przyjęcie Komunii św. pragnieniem, jeżeli rzeczywiste jej przyjęcie jest niemożliwe. Ci wszyscy, którzy chcą duchowo mieć udział w Ciele Chrystusa, powinni się do tego tak przygotować jakby uczestniczyli we Mszy św. (np. przez wyrażenie prośby o przebaczenie grzechów, przez czytanie Pisma Świętego, przez wzbudzenie aktu doskonałej miłości Boga).

Koncelebra (łac. "świętować wspólnie"). Wspólne sprawowanie tej samej czynności sakramentalnej przez kilku szafarzy pod przewodnictwem głównego celebransa. Zwyczaj ten powstał w Kościele pierwotnym i przetrwał na Wschodzie, podczas gdy na Zachodzie ograniczono go do kilku tylko okazji, takich jak święcenia kapłańskie. Zachęcając na nowo do wspólnego sprawowania Eucharystii na Zachodzie, Sobór Watykański II nie zniósł przez to Mszy św. "prywatnych" ani odprawianych bez udziału wiernych (choć powinno się to odbywać raczej w obecności ministranta). Sobór raczej uznał społeczny charakter Eucharystii i jedność kapłaństwa w posługiwaniu, zwłaszcza jedność biskupa z kapłanami swojej diecezji (SC 57-58). W Kościołach wschodnich "prywatne" Msze św. nie są znane, a koncelebra raz dziennie przy tym samym ołtarzu jest normą. **Zob. celebrans, communicatio in sacris, namaszczenie chorych.**

Koncelebracja. **Zob. koncelebra.**

Koncyliarność. **Zob. sobornost'.**

Koncyliaryzm (łac. "zgromadzenie, sobór"). Teoria kwitnąca podczas wielkiej schizmy (1378-1417), kiedy to chrześcijaństwo zachodnie było podzielone przez okazywanie posłuszeństwa dwom, a nawet trzem papieżom. Według niej najwyższa władza przysługuje soborowi powszechnemu niezależnie od papieża; Sobór Watykański II głosi, że kolegium biskupów istnieje w łączności z papieżem i działa pod jego przewodnictwem. **Zob. kolegialność, papież, pentarchia, sobór powszechny, Sobór Watykański II, Sobór w Bazylei, Sobór w Konstancji.**

Kondakion (gr. "krótki"). Jedna z najstarszych i najważniejszych odmian hymnu liturgicznego w Kościele wschodnim, wywodząca się z V lub VI stulecia; nazwa pochodzi prawdopodobnie od krótkiego kawałka deski, dokoła której tekst był owinięty; może ona jednak pochodzić także stąd, że kompozycja zwięźle poddaje nastrój sprawowania czynności liturgicznych zaraz potem następujących. Kondakion może się składać z 18 do 30 strof (a nawet więcej). Utwór ma tytuł, po którym następuje wzruszające *proiomion*,

czyli wstęp zbierający to, co w świącie jest istotnego, a szczyt osiąga w *efymion*, czyli refrenie. Następuje teraz seria strof zwanych *oikoi* (dosłownie "mieszkania", czyli po prostu to, co my nazywamy strofami), z których pierwsza się nazywa *hir-mos* (pewnie odgr. "harmodzo" - "nastrajam się"), a każda się kończy refrenem. *Oikoi* często tworzą akrostych w ten sposób, że każda strofa zaczyna się inną literą alfabetu. Św. Roman Pieśniarz (Melodos), który się urodził w Homs niedaleko Edessy pod koniec V stulecia i pełnił funkcje diakona w Konstantynopolu, jest najslawniejszym twórcą kondakionów. Najlepiej znanym kondakionem jest hymn *Akathistos*. **Zob. akatistos, śpiew.**

Konferencja Episkopatu. Zgromadzenie biskupów katolickich jakiegoś kraju lub regionu, odbywające się przynajmniej raz na rok, żeby zaplanować wspólne inicjatywy duszpasterskie dla dobra Kościoła na całym terytorium. Konferencje episkopatu popierał Sobór Watykański II (CD 37-38; LG 23); zostały one włączone do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r. (CIC 447-459; 753). W liście apostolskim *motu proprio* z maja 1998 r., *Apostolos suos*, papież Jan Paweł II wyjaśnił ich teologiczną i prawną naturę. Aby doktrynalne wypowiedzi konferencji stanowiły prawdziwe nauczanie Kościoła, wymagana jest przy ich uzgadnianiu jednomyślność. Jeżeli decyzje zostały uchwalone większością dwóch trzecich głosów muszą być zatwierdzone przez Stolicę Świętą. **Zob. biskup, kolegalność, motu proprio, urząd nauczycielski kościoła.**

Konferencje ogólnoprawosławne. Ruch ukierunkowany na pielęgnowanie jedności działania wśród różnych autokefalicznych Kościołów prawosławnych i na przyczynianie się do utrzymania powiązań z innymi Kościołami. Pierwsza ogólnoprawosławna narada odbyła się w Konstantynopolu w roku 1923. Podczas drugiej, która się odbyła na Górze Athos w roku 1930, dyskutowano nad programem przyszłego ogólnoprawosławnego presoboru, którego zadaniem miało być przygotowanie do Świętego i Wielkiego Ogólnoprawosławnego Soboru. Pierwsza ogólnoprawosławna konferencja odbyła się w roku 1961; podczas drugiej, zebranej na wyspie Rodos w roku 1963, dyskutowano nad wysłaniem obserwatorów na Sobór Watykański II; trzecia odbyła się na wyspie Rodos w roku 1964 i oficjalnie się zobowiązała do prowadzenia dialogu z rzymskim Kościołem katolickim. Czwarta zebrała się w Chambesy koło Genewy w roku 1968 i wtedy postanowiono otworzyć tam sekretariat w celu przygotowania przyszłego wielkiego soboru i zrewidowania porządku jego obrad. W szczególny sposób podkreślono takie zagadnienia, jak: przeszkody małżeńskie, reforma kalendarza, post oraz sytuacja Kościołów prawosławnych poza ich tradycyjnymi terenami. Spotkanie przygotowawcze odbyło się w roku 1971 w Chambesy. Doprowadziło ono do trzech ogólnoprawosławnych przedsoborowych konferencji (w latach 1976, 1982 i 1986), które się odbyły w tym samym miejscu, a miały na celu głębszą dyskusję nad tymi zagadnieniami, a także nad ekumenicznymi stosunkami z innymi Kościołami. **Zob. dialog, ekumenizm, Kościoły wschodnie, Sobór Watykański II.**

Konferencje w Lambeth. Spotkania biskupów anglikańskich rozpoczęte w roku 1867 i odbywające się obecnie co dziesięć lat zazwyczaj w Londynie, w rezydencji arcybiskupa Canterbury. Konferencje te zwołuje arcybiskup Canterbury, który zajmuje pierwsze miejsce wśród metropolitów anglikańskich, lecz poza Wielką Brytanią posiada autorytet wyłącznie moralny. Postanowienia tych konferencji same w sobie nie są prawnie wiążące, wywarły jednak wpływ ogólnoświatowy, przede wszystkim wewnątrz Wspólnoty anglikańskiej. W konferencji w 1998 roku, największej w historii, która odbyła się w Kent University w Canterbury pod przewodnictwem arcybiskupa George'a Careya (ur. 1935 r.), wzięło udział 739 biskupów (w tym jednaście biskupów kobiet) oraz około 600 współmałżonków. Podczas nabożeństw, oprócz angielskiego, używano również języka suahili, by wyrazić znaczenie Wspólnoty anglikańskiej w Afryce. **Zob. wspólnota anglikańska.**

Konfucjanizm. Wierzenia i zasady życia przejęte ze starych chińskich klasyków i w specjalny sposób przekazane przez Konfucjusza, czyli przez K'ung Fu-tzu (ok. 550-478 przed Chr.). Możliwe, że jest on autorem ostatniej z pięciu klasycznych albo "kanonicznych" ksiąg: *Szu King* (dokumenty historyczne),

Szhi-King (wiersze), *Li-Ki* (ceremonie i instytucje), *Yi King* (księga przemian), wreszcie roczniki *Lu*. Konfucjusz przejął współczesną sobie religię, kładąc szczególny nacisk na obrzędy religijne i mocno wierząc w T'ien, najwyższą potęgę kosmiczną, która wyznacza los wszystkim ludziom i wszystkim rzeczom. Na tej podstawie Konfucjusz oparł swoją etykę. Nacisk kładł na szczerość, lojalność wobec zasad, rozwijanie w sobie życzliwości (*jen*) i kształtowanie dobrego charakteru. Nauczał, że wewnętrzna dobroć w całej pełni przejawia się we wszystkich stosunkach międzyludzkich przez dobre obyczaje, dobre wychowanie i zachowanie obrzędów (*li*). Cechami prawdziwej szlachetności są życzliwość, synowska pobożność, lojalność, wzajemność, przyzwoitość i harmonijna równowaga wśród postaw krańcowych. Od około 200 roku przed Chrystusem aż po rok 1912 konfucjanizm był oficjalną doktryną państwową w Chinach. **Zob. buddyzm, taoizm, zen.**

Konklawe (łac. "pod kluczem"). Wybór papieża przez kardynałów. W pierwszym tysiącleciu papieży wybierało duchowieństwo i lud Rzymu. Reformy św. Grzegorza VII (papież w latach 1073-1085) miały na celu ukrócenie wzrastającej korupcji, gdyż wybór papieża często stawał się areną walk pomiędzy potężnymi rodami rzymskimi. Za czasów Aleksandra III (papieża w latach 1159-1181) zaostrzono regulamin; w szczególności wprowadzono wymóg większości dwóch trzecich głosów do wyboru papieża. Po tym, jak potrzeba było dwóch lat na wybranie św. Grzegorza X (papieża w latach 1271-1276), Sobór Lyoński II (1274) wprowadził prawa mające na celu wyeliminowanie wywierania wpływu z zewnątrz na kardynałów podczas konklawe. Zgodnie z obecnymi przepisami, po śmierci papieża kardynałowie, którzy nie przekroczyli wieku osiemdziesięciu lat spotykają się w zamkniętych częściach Pałacu Watykańskiego, by wybrać, zwykle w głosowaniu tajnym, jego następcę. Kartki z rozstrzygającego głosowania pali się nie dodając słomy, co daje biały dym, który natychmiast oznajmia ludziom znajdującym się na zewnątrz konklawe, że wybrano nowego papieża. **Zob. kardynał, papież, Sobór Lyoński II.**

Konsekracja. Uroczysty akt, przez który człowieka lub rzecz w szczególny sposób przeznaczają się dla Boga. Ludzi się konsekruje, kiedy się ich przeznaczają do czynności świętych, budynki - kiedy się je przeznaczają dla kultu, chleb i wino konsekruje się w najważniejszej chwili podczas sprawowania Eucharystii. **Zob. poświęcenie.**

Konsekracja kościoła. **Zob. dedykacja kościoła.**

Konstancja. **Zob. Sobór w Konstancji.**

Konstantynopolitańskie sobory. **Zob. Sobór Konstantynopolitański I, II, III i IV.**

Konsubstancjacja (łac. "istnienie razem różnych substancji"). Potępiony przez Sobór Trydencki (1545-1563) pogląd, że po przeistoczeniu substancje chleba i wina nadal istnieją obok substancji Ciała i Krwi Pańskiej (zob. DH 1652; ND 1527). **Zob. przeistoczenie.**

Kontakion (gr. "zarzys"?). **Zob. kondakion.**

Kontemplacja (łac. "uważne przyglądanie się, oglądanie"). Odmiana modlitwy myślniej, podczas której rozum i wyobraźnia wykazują mniejszą aktywność, a wierzący spogląda z miłością na Boga i na Boże tajemnice. Pisarze wschodni mówią o takiej modlitwie, że "umysł zstępuje do serca". Kontemplację będącą wynikiem pilnego ćwiczenia nazywamy "nabytą". Jeżeli zaś została nam ona po prostu dana jako szczególny dar Boży, nazywamy ją "wlaną". **Zob. medytacja, modlitwa.**

Kontrreformacja. (łac. "przeciw reformie, przeciw naprawie, przeciw odnowie"). Ożywiona działalność Kościoła katolickiego (mniej więcej od roku 1520 do końca Wojny Trzydziestoletniej, czyli do roku 1648) skierowana przeciw siłom reformacji. Sam wyraz jest problematyczny, ponieważ szczere wysiłki

naprawy Kościoła podejmowano na długo przed pierwszym wystąpieniem Marcina Lutra w roku 1517. Hiszpania praktycznie została nietknięta przez protestantyzm częściowo wskutek reform już wprowadzonych w życie przez kardynała Franciszka Ximeneza de Cisneros (1436-1498) i popieranym przez monarchę hiszpańskiego. We Włoszech za sprawę reformy kościelnej zginął Hieronim Savonarola (1452-1498). Sobór Laterański V (1511 -1517) zdecydował naprawić nadużycia. Po początkowym ogromnym wstrząsie, jaki wywołały skutki wystąpienia Lutra, siły reformatorskie wewnątrz Kościoła nabrały rozpędu. Powstały nowe zakony, takie jak: teatyni założeni przez św. Kajetana (1480-1559) i przez Jana Piotra Caraffę, późniejszego papieża Pawła I V (1476-1559), i kapucyni założeni przez Matteo Serafini da Bascio (ok. 1495-1552). Chociaż każdy podręcznik szkolny zazwyczaj podawał, że św. Ignacy Loyola (1491-1556) założył zakon jezuitów w celu zwalczania protestantyzmu, to przecież wtedy, kiedy otrzymał on zatwierdzenie papieskie (1540), nie miało to jeszcze większego znaczenia. Raczej chodziło mu o naprawienie życia katolików w Europie i o pracę misyjną poza jej granicami. Później, zwłaszcza poprzez św. Piotra Kanizego (1521-1597), jezuita byli głęboko zaangażowani w walkę o uratowanie dla Kościoła katolickiego Niemiec, Austrii, Polski, Anglii i innych krajów. Do czołowych postaci z okresu kontrreformacji należą też: św. Filip Neri (1515-1595), św. Karol Boromeusz (1538-1584), św. Franciszek Salezy (1567-1622) oraz Maria Ward (1585-1645). Ogromne znaczenie miał Sobór Trydencki (1545-1563), ponieważ zreformował on cały zespół wierzeń Kościoła i praktyk religijnych. Pełny opis kontrreformacji będzie także ujmował wpływ szkół jezuickich, kulturę barokową, misje w Ameryce, Azji i Afryce, a także panowanie Karola V (1500-1558) i Filipa II (1527-1598) w Hiszpanii. **Zob. inkwizycja, kalwinizm, luteranizm, prezbiterianizm, protestanci, purytanie, reformacja, Sobór Laterański V, Sobór Trydencki, Tybinga i jej szkoły.**

Kosmologia (gr. “nauka o świecie”). Logiczna interpretacja ostatecznego pochodzenia, natury, porządku i przeznaczenia wszechświata. **Zob. eschatologia, protologia, stworzenie 2.**

Kosmos (gr. “świat”, “ozdoba”). Wszechświat jako uporządkowana całość. W Nowym Testamencie wyraz “kosmos” oznacza po prostu to, co nas otacza (Ga 4, 3), albo nawet świat jako element wrogo nastawiony do Chrystusa (J 1, 10). W teologii wschodniej wyraz ten się odnosi do piękna stworzenia przeciwstawionego brzydocie spowodowanej przez chaos (Rdz 1,1-2,4). **Zob. chwała 1, świat, teologia piękna.**

Kościół. Różne wspólnoty chrześcijańskie, które mogą się między sobą różnić do pewnego stopnia wierzeniami, liturgią i przepisami prawnymi, łączą się jednak w jakimś stopniu ze sobą dzięki temu, że mają jednego Pana, jedną wiarę i jeden chrzest (por. Ef 4, 5; AG 19-22, LG 26, a także OE i UR *passim*). **Zob. ekumenizm, Kościół miejscowy, Kościół 2.**

Kościół chalcedoński. Pierwotnie te Kościoły, które przyjęły uchwały Soboru Chalcedońskiego. Wyrażenia tego używa się nadal na oznaczenie tych Kościołów wschodnich, które po tym soborze nie odłączyły się od Konstantynopola. **Zob. Kościoły wschodnie, prawosławi orientalne.**

Kościół domowe. Ruch, który się zrodził po drugiej wojnie światowej i który zamierza przywrócić do życia doświadczenia pierwszych chrześcijan; modlili się oni we własnych domach i sprawowali w nich Eucharystię (zob. Dz 1, 12-14; 2, 42-46). W niektórych wypadkach doprowadziło to do oderwania się pewnych grup od Kościołów macierzystych. Wypadki takie rzadkie były w Kościele katolickim, w którym wiele stałych lub okazjonalnych grup korzysta z odprawiania Mszy św. w domu. **Zob. charyzmatyk, oddawanie czci Bogu, zielonoświątkowcy.**

Kościół niechalcedoński. Te Kościoły wschodnie, które nie przyjęły uchwał Soboru Chalcedońskiego (451). **Zob. prawosławie orientalne.**

Kościół wschodnie. Chodzi o te Kościoły, które się stopniowo stały wspólnotami niezależnymi po śmierci Teodozjusza I (395), kiedy to imperium rzymskie podzieliło się na wschodnie i zachodnie. Wskutek tego rozwoju powstały cztery grupy:

1. Wschodni Kościół Asyryjski; uznaje dwa pierwsze sobory powszechne, nie uznaje jednak Soboru Efezkiego (431), który potępił Nestoriusza, dlatego jego członków zazwyczaj nazywa się nestorianami.
2. Orientalne Kościoły prawosławne; uznają trzy pierwsze sobory powszechne, nie uznają jednak Soboru Chalcedońskiego (451), a jego wyznawców zazwyczaj nazywa się monofizytami. Do tej grupy należy sześć niezależnych od siebie Kościołów: Ormiański Kościół Apostolski, Koptyjski Kościół Prawosławny, Etiopski Kościół Prawosławny i Syryjski Kościół Prawosławny, a także Orientalny Kościół Prawosławny w Indiach podzielony równomiernie na autokefaliczny Malankarski (Malankara = Keraia) Prawosławny Kościół Syryjski i autonomiczny Kościół pod kierownictwem syryjskiego patriarchy prawosławnego w Damaszku, oraz Erytrejski Kościół Prawosławny, którego niezależność od Etiopskiego Kościoła Prawosławnego uznano w 1993 roku.
3. Wschodnie Kościoły prawosławne, dla których jako datę zerwania z Rzymem umownie się przyjmuje rok 1054, zachowują wzajemną łączność ze sobą, a patriarchę konstantynopolitańskiego uważają za pierwszego wśród równych. Należą do nich starożytne patriarchaty Konstantynopola, Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimy, nowe patriarchaty w Rosji, Serbii, Rumunii, Bułgarii i Gruzji, autokefaliczne Kościoły na Cyprze, w Grecji, w Polsce, Albanii, Czechach i Słowacji, a także prawosławny Kościół w Ameryce, którego autokefaliczność uznała Moskwa, ale nie uznał jej Konstantynopol, autonomiczne Kościoły monastynu św. Katarzyny (Synaj) i Kościoły prawosławne w Finlandii, Japonii oraz Chinach. Dodajmy, że Konstantynopol nie uznał statusu autokefaliczności nadanego przez Moskwę Kościołowi prawosławnemu w Czechach i Słowacji, ale uznaje ten Kościół za autonomiczny. Podobnie sprawa wygląda z autonomicznymi Kościołami prawosławnymi w Japonii i Chinach. Konstantynopol nie uznaje ich za autonomiczne, ponieważ Moskwa nadała im taki status bez jego zgody.
4. Wschodnie Kościoły katolickie zachowujące łączność z Rzymem. Odpowiednio do Wschodniego Kościoła asyryjskiego istnieje chaldejski i Malabarski Kościół katolicki. Odpowiednio do orientalnych Kościołów prawosławnych istnieją Kościoły katolickie: ormiański, koptyjski, etiopski, syryjski i malankarski. Odpowiednio do wschodnich Kościołów prawosławnych mamy Kościoły katolickie: melchicki, ukraiński, ruski, rumuński, grecki, bułgarski, słowacki i węgierski. Istnieją ponadto katolicy bizantyńscy na terenie byłej Jugosławii. Kościół Maronicki i Włosko-Albański Kościół Katolicki nie odpowiadają żadnemu innemu Kościołowi wschodniemu.

Zob. autokefaliczny, chrześcijaństwo ormiańskie, chrześcijaństwo etiopskie, chrześcijaństwo koptyjskie, chrześcijaństwo malabarskie, kościoły wschodnie katolickie cztery kategorie, erytrejski kościół prawosławny, jakobici, kościół bizantyńsko-ukraiński, kościół wschodni asyryjski, kościół zachodniosyryjski, maronici, monofizytyzm, nestorianie, obrządek, patriarcha, patriarchaty prawosławne, prawosławie orientalne, rusini, syryjski kościół prawosławny, tradycja, unici.

Kościół wschodnie katolickie cztery kategorie wśród dwudziestu jeden wschodnich Kościołów katolickich, które wyrosły na gruncie tradycji aleksandryjskiej, antiocheńskiej, chaldejskiej i konstantynopolitańskiej,

- a. najwyższym rangą jest patriarchat, czyli Kościół całego regionu, kierowany przez patriarchę - biskupa, który posiada jurysdykcję nad wszystkimi innymi biskupami w patriarchacie, łącznie z metropolitami (CCEO 55-150). Jest sześć patriarchatów katolickich: koptyjski, melchicki, syryjski, maronicki, chaldejski i ormiański. Po swym wyborze patriarcha nie zwraca się do papieża o zatwierdzenie, lecz prosi go o łączność w Liturgii Eucharystycznej, podczas której patriarcha nie otrzymuje już paliusza, tak jak to ma miejsce w przypadku metropolity.
- b. Kościoły archidiecezjalne większe są kierowane przez arcybiskupa większego, który ma praktycznie wszystkie prerogatywy patriarchy, oprócz jego tytułu i należnego mu pierwszeństwa

(CCEO 151-154). Są dwa takie Kościoły: Bizantyńsko-Ukraiński i Syryjsko-Malabarski. Arcybiskup większy, po wyborze, musi zwracać się do papieża o zatwierdzenie.

- c. Jest pięć autonomicznych (= *sui iuris*) Kościołów metropolitalnych: etiopski, malankarski, rumuński, Kościół ruski w Stanach Zjednoczonych oraz włosko-albański (bez metropolity). Są one autonomiczne pod względem swej administracji wewnętrznej i podlega im kilka diecezji (CCEO 155-173). D) Zwykły Kościół *sui iuris*; jest ich osiem: białoruski, bułgarski, grecki, Kościół Krzyżowców (dawna Jugosławia), słowacki, węgierski, albański i rosyjski.

Zob. biskup, kościół, kościoły wschodnie, paliusz, papież, patriarcha.

Kościół. Wyraz pochodzenia staroczeskiego zapożyczony za pośrednictwem staroniemieckiego z łacińskiego ("castellum" = miejsce obwarowane, zamek, twierdza). W obecnym języku polskim ma dwa znaczenia:

1. "budynek dostosowany do potrzeb kultu chrześcijańskiego": w węższym znaczeniu: "świątynia rzymskokatolicka" (Szymczak); Słownik języka polskiego s.v.).
2. społeczność założona przez Jezusa Chrystusa i namaszczonego przez Ducha Świętego, będące ostatecznym dowodem i znakiem tego, że Bóg chce zbawić cały rodzaj ludzki. Stała obecność Boga wśród zgromadzonego ludu wyraża się przez przepowiadanie, życie sakramentalne, przepowiadanie duszpasterskie i organizację tej wspólnoty, polegającą na wzajemnej łączności Kościołów lokalnych pod przewodnictwem Kościoła rzymskiego.

Zob. cechy kościoła, ciało Chrystusa, lud Boży.

Kościół bizantyńsko-ukraiński. Największy (ok. 5 milionów członków) katolicki kościół wschodni, który swymi korzeniami sięga nawrócenia w 988 r. księcia Włodzimierza z Kijowa na Rusi, skąd chrześcijaństwo rozprzestrzeniło się na tereny wchodzące obecnie w skład Rosji. Ta silna mniejszość katolicka istnieje na Ukrainie od czasu Unii Brzeskiej (1596), kiedy to wielu Rusinów przeszło na katolicyzm. W 1946 r. Józef Stalin (1879-1953) zmusił ukraińskich katolików do przyłączenia się do Kościoła prawosławnego; przynależność tę odrzucili, gdy tylko odzyskali wolność pod rządami Michaiła Gorbaczowa (ur. 1931). Josyf Slipyj (1892-1984) (mianowany kardynałem w 1965), który zastąpił metropolitę Andrzeja Szeptyckiego (1906-1944), spędził lata 1945-1963 w komunistycznych więzieniach, a w 1963 r. został mianowany arcybiskupem grekokatolickiego Lwowa. Zmarł mając wciąż nadzieję, że doczeka chwili, gdy Kościół Bizantyńsko-Ukraiński zostanie patriarchatem. Znaczna diaspora (prawie milion) ukraińskich katolików znajduje się w Kanadzie, Stanach Zjednoczonych, oraz innych częściach świata.

Zob. diaspora, kościoły wschodnie, patriarcha, rusini.

Kościół episkopalny. Nazwa wspólnoty kościelnej, na której czele stoją biskupi, a szczególnie wspólnota w Stanach Zjednoczonych, która zachowuje łączność z arcybiskupem z Canterbury. Zob. wspólnota anglikańska.

Kościół grekokatolicki. Zob. Kościół bizantyńsko-ukraiński.

Kościół i państwo. Stosunki między tymi dwoma instytucjami, które w swoim własnym zakresie są od siebie niezależne, powinny jednak ze sobą harmonijnie współpracować, żeby przyspieszyć rozwój wszechstronnego dobrobytu społeczności ludzkiej i podtrzymać właściwą obywatelską i religijną wolność. Chociaż członkowie Kościoła sami ze siebie nie mają żadnego prawa do narzucania własnego zdania w sprawach politycznych, to jednak państwo i jego przywódcy nie mogą sobie rościć prawa do tego, by być niezależnymi od moralnych zobowiązań głoszonych przez Kościół (por. DH *upassim*). Zob. Kościół 2, symfonia, wolność religijna, źródła wschodniego prawa kanonicznego.

Kościół katedralny. Zob. katedra 2.

Kościół miejscowy. Wspólnota zebrana wokół swego biskupa może się w pełnym znaczeniu nazywać "Kościołem", jeżeli zachowuje łączność z innymi Kościołami miejscowymi. Nowy Testament wyrazu "Kościół" używa zarówno na oznaczenie miejscowych zgromadzeń (Dz 8, 1; Rz 16, 1; 1 Kor 1, 2), jak wszystkich chrześcijan (Mt 16, 18; Ef 1, 22). Sobór Watykański II naucza, że jeżeli biskup diecezjalny przewodniczy liturgii. Lud Boży ukazuje sam siebie w sposób bardziej widzialny (zob. SC 41-42, LG 26, AG 19-22). *Zob. eklezjologia, eucharystia, katolickość, kościół 2, obrządek.*

Kościół rzymskokatolicki. *Zob. katolicyzm.*

Kościół unicki. *Zob. Kościół bizantyńsko-ukraiński.*

Kościół wojujący. Widzialny, pielgrzymujący Kościół tu na ziemi w odróżnieniu od Kościoła cierpiącego (oczekującego), czyli dusz czyścicowych, oraz od Kościoła triumfującego, czyli od świętych już przebywających w niebie. *Zob. czyściec, niebo.*

Kościół wschodni, asyryjski. Środkowowschodni Kościół, najstarszy z tych, które przetrwały po zerwaniu łączności z Kościołem powszechnym, obecnym na Zachodzie i na Wschodzie. Ta odmiana chrześcijaństwa rozwijała się pod niewielkim wpływem greckim, ponieważ Kościół ten został założony w bardzo wczesnym etapie rozwoju chrześcijaństwa, prawdopodobnie przez misjonarzy pochodzących z Palestyny i Edessy. W 410 r. na synodzie w Seleucji-Ktesifon (Persja) zreorganizował się pod kierownictwem swego własnego *katolikosa*, czyli prymasa, a w 424 roku na synodzie w Markabcie ogłosił swą niezależność i swoją własną stolicą ogłosił Seleucję-Ktesifon nad Tygrysem w Persji znajdującej się poza wpływami cesarstwa bizantyńskiego. Za głównego swego teologa uważał Kościół wschodni Teodora z Mopsuestii (ok. 350-428). W chrystologii jego poglądy zostały ustawione przez podobnie myślących teologów, którzy - wypędzeni z Edessy przez cesarza Zenona w roku 489 - uciekli do Persji. Kościół ten nazywamy "Kościołem wschodnim", ponieważ znajdował się on na wschód od impeum rzymskiego. W czasach późniejszych na Zachodzie był on dobrze znany jako "Kościół nestoriański", ponieważ odrzucił uchwały Soboru Efeskiego (431). Obecnie katolickich spadkobierców tego Kościoła nazywamy Chaldejczykami, tych zaś, którzy nie mają łączności z Rzymem, Asyryjczykami. W listopadzie 1994 r. patriarcha Asyryjskiego Kościoła Wschodniego Mar Dinkha IV razem z papieżem Janem Pawłem II podpisali wspólną "Deklarację chrystologiczną", która oficjalnie zakończyła wszelkie różnice doktrynalne oraz zapowiadała bliską współpracę w przyszłości (ND 683). *Zob. chrześcijanie malabarscy, Edessa, Kościoły wschodnie, nestorianie, patriarchaty prawosławne, Sobór Efeski, teologia antiocheńska, tryz rozdziały.*

Kościół zachodniosyryjski. Ten Kościół zwano często (polemicznie) monofizyckim, a także (ze względu na pochodzenie) Kościołem jakobitów, jego wyznawcy jednak wolą siebie samych nazywać Zachodniosyryjskim Kościołem Prawosławnym. Jest to jedna z czterech głównych gałęzi tradycji syryjskiej, które wszystkie wyrastają z wczesnej tradycji monastycznej:

- a. Kościół Zachodniosyryjski ze stolicą w Antiochii,
- b. Kościół Wschodnio-syryjski ze stolicą w Edessie,
- c. Kościół Melchicki, zjednoczony z Rzymem i posługujący się liturgią grecką
- d. Kościół Maronicki, zjednoczony z Rzymem i istniejący w Libanie. Jeżeli idzie o liturgię, to Kościół Zachodniosyryjski jest niezwykle bogaty, ma bowiem przynajmniej siedemdziesiąt anafor eucharystycznych i wiele zmiennych tekstów dla innych obrzędów.

Podstawową Liturgią Eucharystyczną jest liturgia św. Jakuba, która może pochodzić z czasów apostołskich. Jej cechą znaną jest obrzęd okadzania po Liturgii Słowa oraz modlitwa pożegnalna przy ołtarzu na samym końcu. Tę liturgię zazwyczaj się sprawuje w języku narodowym: w arabskim na Bliskim Wschodzie, malayamskim w Indiach i angielskim w Stanach Zjednoczonych. *Zob. anafora, jakobici, kościół wschodni asyryjski, maronici, melkici, monofizytyzm, Wielki Tydzień.*

Kreacjonizm (łac. "stwarzać").

1. Nauka głosząca, że każda dusza ludzka jest stworzona bezpośrednio przez Boga (por. DH 3896), a nie -jak się tego domagają tradycjoniści - rodzona przez rodziców.
2. Pojęcie to odnosi się także do skierowanego przeciw ewolucjonizmowi poglądu tych, którzy opowiadania Księgi Rodzaju wyjaśniają w taki sposób, w jaki to robią fundamentaliści, i dowodzą, że nasz wszechświat został powołany do istnienia przez całą serię osobnych Bożych interwencji "od zewnątrz".

Zob. [dusza](#), [ewolucja](#), [fundamentalizm](#).

Kremacja (gr. "palenie"). Usunięcie martwych ciał poprzez spalenie. Stary Testament nie tylko, że nie akceptował kremacji, ale nakazywał śmierć przez spalenie za pewne ohydne grzechy (Kpł 20,14; 21,9). Chrześcijaństwo długo sprzeciwiało się zwyczajowi kremacji. Obecnie Kościół katolicki zezwala na kremację pod warunkiem, że nie jest traktowana jako zaprzeczenie zmartwychwstania ciał (CIC 1176 § 3; CCEO 876 § 3). Jednakże wielu chrześcijan, zwłaszcza prawosławnych, czuje do kremacji silną niechęć.

Zob. [cmentarz](#), [pogrzeb 1](#), [śmierć](#), [zmartwychwstanie umarłych](#).

Krew Chrystusa. W nawiązaniu do tego, jak krew rozumiano w Starym Testamencie, Krew Jezusa wyraża i sprawia wyzwolenie ze śmierci do życia (Wj 12, 7. 13. 22-23; 1 P 1, 18-19), oczyszczenie z grzechów (Kpł 16; Rz 3, 25; Hbr 9, 12-14; 1 J 1, 7; Ap 7, 14) i nowe - oparte na miłości - stosunki z Bogiem (Wj 24, 3-8; Mk 14, 24). Zob. [ekspiacja](#), [przymierze](#).

Królestwo Boże. Podstawowe orędzie Jezusa o ostatecznym królestwie Bożym (Mk 1, 15), o tym zatem Bożym dziele zbawienia, które nadchodzi niejako nagroda za ludzkie czyny, ale jako wyłączny dar Bożej dobroci. Jezus zachęca swoich słuchaczy do tego, by weszli do tego królestwa albo żeby je przyjęli tak, jak dziecko przyjmuje podarunek. Jezus samego siebie oddał na służbę obecnego (Mt 12, 28; Łk 11, 20; 17, 21) i przyszłego (Mt 8, 11) Bożego panowania na świecie. Ostateczne zbawcze wkroczenie Boga w dzieje już się odbywa przez przepowiadanie Jezusa, Jego naukę i cuda (Mt 4,23; 9,35). Szczególnie Jego przypowieści wskazywały, w jakim znaczeniu królestwo Boże jest rzeczywistością eschatologiczną, która współcześnie zaczyna nabierać kształtów. Dla Jezusa głoszenie, że "królestwo Boże jest blisko", oznaczało tyle, co wypowiedź, że "bliski jest Bóg i Jego zbawienie". Nowy Testament nie utożsamia wprawdzie królestwa Bożego z Kościołem, ale od czasów św. Augustyna z Hippony (354-430) robi się to często. Zob. [eschatologia](#), [kościół 2](#), [niebo](#), [paruzja](#), [zbawienie](#).

Krucjaty (łac. "crux = krzyż"). Zob. [wyprawy krzyżowe](#).

Krypta (gr. "ukryte miejsce"). Podziemne pomieszczenie pod kościołem albo jego ołtarzem, które często zawiera groby męczenników, świętych lub innych osób (na przykład fundatorów lub dobroczyńców tego kościoła). Zob. [katakumby](#).

Krytyka biblijna. Nowoczesna próba pełniejszego zrozumienia Pisma Świętego, posługująca się różnymi sposobami naukowymi. Krytyka tekstu stara się ustalić w miarę możliwości dokładnie pierwotne słownictwo pism Starego i Nowego Testamentu. Krytyka historyczna próbuje wyjaśnić datę powstania oraz genezę (kontekst i cel, czyli okoliczności) każdej księgi biblijnej, posługując się dowodami zaczerpniętymi z innych pism, a także z takich źródeł zewnętrznych, jak zabytki archeologiczne i literatura pozabiblijna. Krytyka formy zajmuje się analizą i klasyfikacją stylu języka biblijnego i sposobu pisania (np. przypowieści i wydarzenia cudowne). Krytyka przekazu bada sposób przekazywania ustnego lub na piśmie, fragmentów, które weszły w skład ksiąg biblijnych takich, jakie do nas dotarły. Krytyka redakcyjna studiuje, (a) jakimi motywami i sposobem myślenia kierowali się autorzy biblijni redagując, czasami w kilku etapach, odziedziczone przez siebie przekazy, (b) jaką myśl i jakie orędzie chcieli przekazać swoim konkretnym odbiorcom. Krytyka literacka zajmuje się wartością i wpływem tekstów biblijnych jako dzieł

literatury (por. DH 3828-3831; ND 235-236). **Zob. ewangelie synoptyczne, hermeneutyka, przypowieści, redaktionsgeschichte, sens Pisma świętego, źródło "Q".**

Krytyka historyczna. **Zob. krytyka biblijna.**

Krytyka redakcyjna. **Zob. redaktionsgeschichte.**

Krzyż (z łac. "cruX" po przemianach fonetycznych przez staroczeskie "kriż"). Charakterystyczny dla chrześcijan znak, będący świadectwem śmierci Chrystusa dla naszego zbawienia. Św. Paweł posłużył się nim, żeby streścić to, co było istotne w jego orędziu (1 Kor 1, 17-18). Znak krzyża. Święto Podwyższenia Krzyża św., obchodzone 14 września, adoracja Krzyża w Wielki Piątek, a w tradycji rzymskiej także Droga Krzyżowa - oto kilka sposobów przywoływania na pamięć śmierci Chrystusa. Kościół zawsze wspomina i ukazuje krzyż podczas udzielania sakramentów świętych. Sześć- lub siedmiowieczny Coonan Cross ("zgarbiony krzyż") znaleziony przy grobie św. Tomasza Apostoła w Mylapoor niedaleko Madrasu, jest połączeniem krzyża z kwiatem lotosu i stanowi świadectwo starożytnego wkorzenia w kulturę. **Zob. chrześcijanie malabarscy, ikona, theologia crucis, wkorzenie w kulturę.**

Krzyżmo. W Kościele zachodnim olej poświęcany przez biskupa (z innymi olejami) w Wielki Czwartek podczas odprawianej rano Mszy Krzyżma św. Zazwyczaj tej mieszanki oleju z oliwek i balsamu używa się podczas udzielania sakramentu chrztu i bierzmowania, podczas święceń kapłańskich, udzielania sakry biskupiej oraz konsekracji kościołów i ołtarzy. W Kościołach wschodnich krzyżmo jest nazywane *myron*, czyli pomazaniem; wyrazem "krzyżmo" oznacza się tam to, czego w Kościele zachodnim się używa do sakramentu bierzmowania. **Zob. namaszczenie.**

Księga czytań liturgicznych. **Zob. lekcjonarz.**

Księgi deuterokanoniczne (gr. "z drugiego wykazu, z drugiej listy, z drugiego schematu"). Katolicka nazwa tych sześciu ksiąg (oraz fragmentów innych ksiąg) Starego Testamentu, które zostały przekazane w języku greckim (*Septuaginta*), a których nie ma w kanonie Pisma hebrajskiego. **Zob. apokryfy, septuaginta.**

Księgi mojżeszowe. **Zob. pentateuch.**

Kult (łac. "oddawanie czci, okazywanie czci"). Cześć religijna należna Bogu jako Stwórcy, Odkupicielowi i Uświęcielowi. Kult chrześcijański kładzie nacisk raczej na uwielbienie i dziękczynienie niż na błaganie. **Zob. adoracja, oddawanie czci Bogu.**

Kult świętych. Cześć okazywana zmarłym ludziom o wybitnej świętości, mające na celu naśladowanie ich życia i wyjednanie sobie ich wstawiennictwa u Boga. Święci są czczeni w sposób szczególny przez Kościół katolicki i prawosławny (UR 15), a w mniejszym zakresie przez Kościół anglikański, zwłaszcza od chwili powstania Ruchu Oksfordzkiego. Żydzi czerpali natchnienie z wielkich postaci, z ich dawnych dziejów (Syr 44, 1 -50,24; zob. 2 Mch 15, 12-16); wątek ten przejął autor Listu do Hebrajczyków, który wylicza wiele bohaterów i bohaterek w wierze Starego Testamentu (Hbr 11, 1-12, 1). Wcześni chrześcijanie oddawali cześć Najświętszej Maryi Pannie i męczennikom; Orygenes (ok. 185 - ok. 254) pierwszy zajął się poważnie nabożeństwem do świętych. Pierwszymi świętymi, którzy nie byli męczennikami, a zostali otoczeni kultem, byli: św. Antoni Opat (ok. 251-356) i św. Marcin z Tours (zm. 397). Zarówno na Soborze Nicejskim II (787) przeciw wschodnim obrazoburcom, jak na Soborze Trydenckim (1545-1563) przeciw protestanckim obrazoburcom, Kościół katolicki potwierdził wagę kultu świętych. Ołtarze konsekruje się tylko po umieszczeniu w nich relikwii (CIC 1237 § 2). W Kościele wschodnim Liturgię Eucharystyczną sprawuje się na antimension, czyli fragmencie płótna z relikwiami, który się umieszcza na ołta-

rzu i który pełni podobną funkcję, jak łaciński korporał (plótno, na którym się umieszcza patenę i kielich). **Zob.** [beatyfikacja](#), [cud](#), [hiperdulia](#), [kanonizacja](#), [męczennik](#), [pielgrzymka](#), [relikwie](#), [ruch oksfordzki](#), [Sobór Nicejski II](#), [Sobór Trydencki](#), [święty](#), [świętych obcowanie](#).

Kuszenie. **Zob.** [pokusa](#).

Kwakrowie (z ang. “Quakers = trzęsący się, drżący”). Organizacja chrześcijańska, założona przez Georga Foxa (1624-1691), która się oderwała od Kościoła anglikańskiego. Siebie samych nazywają oni “przyjaciółmi prawdy”, zazwyczaj jednak się ich nazywa “kwakrami”, ponieważ sądzono, że podczas słuchania słowa Bożego wpadają oni w mistyczne drżenie. Nauka ich kładzie nacisk na wewnętrzne oświecenie dokonane przez żyjącego Jezusa Chrystusa. Organizacja ich Kościoła opiera się na kapłaństwie wszystkich wiernych, zarówno mężczyzn jak kobiet. W konsekwencji odrzucają sakramenty i posługiwanie wpływające ze święceń kapłańskich. Istnieją jednak wśród nich “starsi”, którzy przewodniczą zgromadzeniom modlitewnym, oraz “nadzorcy”, których zadaniem jest dopilnowanie przestrzegania praw Kościoła. Kwakrowie znani są także z tego, że są przeciwnikami wojny. **Zob.** [wspólnota anglikańska](#).

Kwalifikacja teologiczna. Ocena poszczególnych twierdzeń teologicznych w odniesieniu do prawd objawionych i nauki Kościoła. Jeżeli twierdzenie zawiera się w źródłach objawionych, może być zakwalifikowane jako *defide divina* (łac. “na podstawie wiary Bożej”). Jeżeli zostało uroczyście określone przez Najwyższy Urząd Nauczycielski Kościoła, otrzymuje kwalifikację *defide definita* (łac. “na podstawie wiary określonej dogmatycznie”). Do innych twierdzeń stosuje się kwalifikacje takie, jak: *defide ecclesiastica* (łac. “na podstawie wiary Kościoła”), *fidei proximum* (łac. “bardzo bliskie wiary”) i *theologicum certum* (łac. “teologicznie pewne”; zob. DH 2269, 2374). Do kwalifikacji negatywnych należały “herezja”, “opinia odrzucona” (łac. *opinio reprobata*) oraz stanowisko, które “obraża pobożne uszy” (łac. *piis auribus offensiva*). Stały dawniej wachlarz katolickich not teologicznych ostatnio bardzo stracił na znaczeniu. Wydany w roku 1989 dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej (O interpretacji dogmatów) nawoływał do jego przywrócenia. W obecnej korespondencji Kongregacja Nauki Wiary stosuje takie kwalifikacje negatywne jak “błędy”, “poważne dwuznaczności doktrynalne”, oraz “niebezpieczne dwuznaczności”. **Zob.** [herezja](#), [nieomyślność](#), [sobór powszechny](#), [teologia](#), [teologumenon](#), [urząd nauczycielski Kościoła](#).

Kwietyzm (z łac. “quies = pokój, spokój”). Szkoła duchowości założona przez Michała de Molinosa (ok. 1640-1697), który głosił konieczność całkowitego oddania się Bogu, co zmniejszało ludzką odpowiedzialność i zwalniało od zewnętrznych praktyk religijnych jako zbyt technicznych. W roku 1687 de Molinos został potępiony przez swojego dawnego przyjaciela, Innocentego XI (papieża w latach 1676-1689) (zob. DH 2201-2269; ND 2007). O sprzyjanie kwietyzmowi oskarżano też sławną mistyczkę, Madame Guyon (1648-1717) oraz czołowego pisarza z zakresu duchowości, Franciszka de Salignac Felonona, arcybiskupa Cambrai (1651-1715), którego potępił Innocenty XII w roku 1699 (DH 2340-2374). **Zob.** [duchowość](#).

Kyrie eleison (gr. “Panie, zmiłuj się nad nami”). Trzykrotnie powtarzana prośba o zmiłowanie, skierowana do Chrystusa Pana (choć później uważano, że jest skierowana do Trzech Osób Trójcy Przenajświętszej); intonuje ją celebrans (lub chór), a powtarza zgromadzenie wiernych. We mszy łacińskiej następuje ono po antyfonie na wejście i po akcie pokutnym (chyba że jest w niego włączone), ale przed *Gloria* i kolektą. W liturgiach wschodnich jest najczęściej odpowiedzią w czasie litami. *Kyrie* wprowadzono do liturgii antiocheńsko-jerozolimskiej przynajmniej od 350 roku. **Zob.** [gloria](#), [kolekta 1](#), [modlitwa Jezusa](#).

Kyrios (gr. “Pan”)

- a. Człowiek mający zwierzchnie prawa do kogoś lub czegoś i pełną kontrolę,
- b. grzeczna forma zwracania się do kogoś drugiego,

- c. cały wachlarz znaczeń pośrednich. W Starym Testamencie Boga nazywa się Panem albo (szczególnie w księgach prorockich) “Panem Zastępów”. Kiedy Jezus otrzymuje tytuł “Pan” (Mk 12, 36; Łk 19, 31; J 20, 18; 1 Kor 12, 3; Flp 2, 11; 2 P 22, 20; Ap 2, 20-21), jest On wyraźnie uznany za kogoś więcej niż człowieka.

Uczeni spierali się co do tego, czy ten tytuł chrystologiczny jest pochodzenia starotestamentalnego, czy też hellenistyczno-pogańskiego (bo tak się zwracano do władcy, którego uważano za boga), jednakże dowody mocno przemawiają za żydowskim pochodzeniem tego tytułu i bardzo wczesnym stosowaniem go przez chrześcijan w odniesieniu do Jezusa. **Zob. chrystologia, Jehowa.**

Laicyzacja (łac. “sprowadzenie do stanu świeckiego”). Procedura prawna, na mocy której duchowny zostaje zwolniony ze swoich obowiązków i wraca do stanu świeckiego. Ta zmiana stanu jest względna, ponieważ nigdy nie można unieważnić ważnie otrzymanych święceń kapłańskich. Proces sprowadzenia do stanu świeckiego jest zastrzeżony Stolicy Apostolskiej, której wyrok nie podlega żadnej apelacji. Zgody na powrót do stanu świeckiego można udzielić diakonom z ważnych powodów, a kapłanom tylko wtedy, gdy zachodzi niezwykle ważne uzasadnienie (CIC 290-293; CCEO 394-398). Akt laicyzacji sam z siebie nie zwalnia z obowiązku zachowania celibatu, chyba że zostało udowodnione, iż święcenia są nieważne. Duchowny sprowadzony do stanu świeckiego nie może wykonywać swojej posługi, chyba że zachodzi niebezpieczeństwo śmierci (zob. CIC 976). **Zob. duchowieństwo, duchowny, laikat, unieważnienie, ważność.**

Laikat (gr. “lud”). Wierni, którzy są w pełni włączeni w Kościół przez chrzest, bierzmowanie i Komunię św. (1 P 2, 9-10), ale nie otrzymali święceń wyższych i nie stali się duchownymi. Na oznaczenie, że Izrael jest wybranym ludem Bożym, hebrajski Stary Testament posługuje się wyrazem “am”, który to wyraz Septuaginta oddaje wyrazem greckim “laos” (por. Wj 19, 3-7; Pwt 7, 6; 14, 2). Ten sam wyraz grecki i hebrajski oznacza także naród przeciwstawiony jego przywódcom: kapłanom, prorokom lub książętom (zob. Iz 14,2; Jr 26,11). Nowy Testament uznaje, że istnieją różne rodzaje posługiwania, obowiązków i darów Ducha Świętego, które zostały dane po to, by je wykonywać w harmonijnej współpracy dla dobra całego Kościoła (zob. 1 Kor 12, 4-31; Rz 12,3-8). Późniejsze ostre rozróżnienie między duchowieństwem a laikatem czasami zawierało w sobie mocny nacisk na to, że tylko kler jest prawdziwym Kościołem (zob. DH 3050-3075; ND 818-840). Tę jednostronność spojrzenia wyrównał Sobór Watykański II, który nie tylko podkreślił, że Kościół się składa z całego Ludu Bożego, a nie z samej tylko hierarchii (zob. LG 9), ale także przypomniał ludziom świeckim o ich wspólnym powołaniu do świętości i do szerokiej odpowiedzialności w życiu Kościoła i świata (AA passim, LG 30-38, 39-42, AG 41, a także CIC 224-231). **Zob. duchowieństwo, duchowny, hierarchia, kapłani, kapłaństwo, święcenia, wspólnoty podstawowe.**

Laksyzm (łac. “rozluźnienie”). Siedemnastowieczny kierunek w teologii moralnej, który uwalniał chrześcijan od wypełniania ich obowiązków z powodów błahych i niewystarczających. Błażej Pascal (1623-1662) w wydanych w roku 1657 *Prowincjalkach* zaatakował kazuistykę jezuicką, którą błędnie interpretował jako odmianę laksyzmu. Laksyzm został potępiony przez Aleksandra VII (papież w latach 1655-1667) w roku 1665 (DH 2021-2065; ND 2005) i przez Innocentego XI (papież w latach 1676-1689) w roku 1679 (DH 2101-2165; ND 2006). **Zob. kazuistyka, probabilizm, rygoryzm.**

Lambeth. **Zob. konferencje w Lambeth.**

Latae sententiae (łac. “na mocy wydanego orzeczenia”). Kara kościelna, którą zaciąga człowiek samorzutnie po dokonaniu konkretnego przestępstwa (zob. CIC 1314, 1318). Kodeks z roku 1983 ograniczył ilość takich kar. Przykładem takich kar, które istnieją do dzisiaj, jest ekskomunika, w jaką się wpada automatycznie po znieważeniu Najświętszego Sakramentu (CIC 1367) albo po dokonaniu przerwania ciąży (CIC 1398). W Kodeksie prawa kanonicznego dla Kościołów wschodnich nie ma kar *latae sententiae*. **Zob. aborcja, ekskomunika, najświętszy sakrament, ferendae sententiae.**

Latria (gr. “adorowanie, oddawanie czci”). **Zob. hiperdulia, oddawanie czci Bogu.**

Laudes (łac. “pochwały, wychwalanie”). **Zob. jutrznia.**

Lekcja (łac. “czytanie”). **Zob. czytanie.**

Lekcjonarz (łac. “księga czytań”). Księga liturgiczna, zawierająca oficjalne czytania przeznaczone na różne święta i okresy roku kościelnego. **Zob. kalendarz liturgiczny, święto.**

Lektor (łac. “ten, który czyta”). Ten, kto odczytuje Pismo Święte podczas obrzędów kościelnych. Kościoły wschodnie zachowały ten starodawny urząd jako jedno z niższych święceń. W roku 1972 po reformie liturgicznej w Kościele katolickim utrzymano jako dwie posługi urząd akolity i lektora. Podczas Mszy św. ludzie świeccy mogą odczytywać Pismo Święte oprócz Ewangelii, która jest zastrzeżona dla duchownych. **Zob. ambona, duchowny, liturgia, pulpit, sakrament święceń.**

Lektorium (łac. “pulpit do czytania”). **Zob. pulpit.**

Lex orandi - lex credendi (łac. “prawo modlitwy prawem wiary”). Aksjomat, którego pełne brzmienie wygląda tak: *Legom credendi lex statuat supplicandi* (łac. “o prawie wiary niech stanowi prawo modlitwy błagalnej”), a który pochodzi od św. Prospera z Akwitania (ok. 390 - ok. 465). Jako sekretarz Celestyna I (papieża w latach 422-432) ułożył on *Indiculus* (łac. “Krótki wykaz”), czyli antologię wypowiedzi o łasce zaczerpniętych z pism św. Augustyna z Hippony (354-430) (DH 246; ND 1913). Z tego, że każdy człowiek potrzebuje modlitwy (1 Tm 2, 1-4), Prosper wywnioskował, że wszyscy ludzie zawsze potrzebują łaski. Modlitwa - szczególnie modlitwa liturgiczna - odgrywa istotną rolę w interpretacji wiary chrześcijańskiej, co teologia wschodnia zawsze uznawała. Teologia zachodnia często traktowała to zagadnienie pobieżnie, a czasami nawet pomijała. Melchior Cano (1509-1560) w dziele o źródłach i argumentach teologicznych, uznanym za klasyczne, nie wylicza liturgii jako *locus theologicus* (łac. “miejsce teologiczne”) i wielu go w tym pomijaniu liturgii naśladowało. **Zob. liturgia, metody w teologii, rozwój dogmatów.**

Liberalizm (łac. “wolny, swobodny”). Rozpowszechniony szeroko kierunek w polityce i religii, nawiązujący do Oświecenia w popieraniu wolności i postępu i w przyjmowaniu nowych idei głoszonych przez aktualną wiedzę i kulturę. Najlepszym osiągnięciem liberalizmu było trzeźwe spojrzenie na edukację i walka o sprawiedliwość społeczną. Najgorszym zaś było to, że stał się odmianą świeckiego humanizmu, który odrzuca autorytet religijny, ocenia chrześcijaństwo na podstawie ducha czasu i jest nie do pogodzenia z prawdziwą wiarą. **Zob. humanizm, modernizm, oświecenie, protestantyzm liberalny.**

Limbus (łac. “kres szaty”). **Zob. otchłań.**

List. **Zob. epistoła.**

Litania (gr. “błaganie, procesja religijna”). Modlitwa w postaci dialogu, podczas której kapłan, diakon lub kantor wypowiada całą serię prośb albo - na Zachodzie - tytułów Jezusa lub imion świętych, a zgromadzenie odpowiada na to ustalonymi wezwaniami. Chrześcijańskie litanie, tkwiące korzeniami w powtarzających się wezwaniach niektórych Psalmów (np. Ps 188 i 136), były pierwotnie związane z procesjami; wydaje się, że powstały w Antiochii pod koniec IV wieku. W obrządku bizantyńskim często używane są takie litanie jak *ektenai* (gr. “rozszerzony, długi”) oraz *synapte* (gr. “połączony”). Najczęstszą odpowiedzią jest *Kyrie eleison* (gr. “Panie, zmiłuj się nad nami”). Na Zachodzie litanie zajmują znaczące miejsce podczas sprawowania liturgii Wigilii Wielkanocnej, podczas kanonizacji świętych i podczas udzielania święceń biskupom, kapłanom i diakonom. Litania do Najświętszej Maryi Panny, w szczególności

sposób związana ze sanktuarium w Loreto we Włoszech, mogła być wzorowana na hymnie *Akatistos*. **Zob. akatistos, kyrie eleison.**

Literatura apokaliptyczna (gr. “odsłaniający, wyjawiający”). Sposób pisania powszechny od 200 roku przed Chrystusem do roku 100 po Chrystusie, roszczący sobie prawo do ujawniania Bożych tajemnic, a szczególnie wszystkich znaków, jakie poprzedzą (już ustalony) koniec dziejów, zmartwychwstanie zmarłych i sąd ostateczny, który doprowadzi do ostatecznego przekształcenia świata. Pisma apokaliptyczne obejmują zarówno dzieła niekanoniczne (np. Księgi Henocha), jak dzieła kanoniczne (np. Księgę Daniela, Apokalipsa św. Jana i Mk 13). **Zob. eschatologia, objawienie, paruzja, zmartwychwstanie umarłych.**

Literatura mądrościowa. Gatunek literacki, który się rozwinął na starożytnym Środkowym Wschodzie (i gdzie indziej) i który w Starym Testamencie jest reprezentowany przez pięć Ksiąg: Hioba, Przysłów, Koheleta (albo Eklezjastesa), Syracha (albo Eklezjastyka) i Mądrości (czasami dodaje się do tej listy Pieśń nad Pieśniami i Psalmi). Wyrazowi “mądrość” odpowiada w języku hebrajskim wyraz *hokmah*, który może oznaczać zręczność rzemieślnika (Wj 31, 6), zdolności do rządzenia (Wj 41, 39) i przewożenie polityczne (Pwt 34, 9). Mądrość starożytna nie unikała wprowadzenia zagadnień religijnych i moralnych, często jednak kładła nacisk na pożyteczne maksymy mające na celu poparcie czyjejś kariery. Mądrość Izraela była głębsza i zmagala się nawet z takimi tajemnicami, jak nie wyjaśnione cierpienie tych ludzi, którzy - jak Hiob - wobec Boga byli bez skazy. Króla Salomona (zm. ok. 931) uważano za mędrca par excellence (zob. jego słynny wyrok w 1 Krl 3, 16-28). Prawdziwa mądrość pochodzi od Boga i pozwala ludziom odróżnić dobro od zła (1 Krl 3, 5-9). Jest ona jednym z duchowych uposażeń Mesjasza (Iz 11, 2). Podobnie jak Słowo Boże, mądrość była zwykle w Starym Testamencie uosabiana, zapowiadając objawienie w Nowym Testamencie odwiecznie istniejącego Syna Bożego (Prz 8, 22-31; Mdr 7, 22-8, 1; Syr 24, 1-22). Przypowieści Chrystusa odzwierciedlają mądrość Starego Testamentu, np. przypowieść o niesprawiedliwym włodarzu (Łk 16, 1-8) oraz o mądrych i głupich pannach (Mt 25, 1-12). Dla mądrych tego świata jednak mądrość Boża jest głupstwem (Mt 11, 25; 1 Kor 1, 18-2, 5). **Zob. mądrość, szaleni dla Chrystusa.**

Liturgia (gr. “służba publiczna”). W Nowym Testamencie wyraz ten oznacza działalność kapłańską podczas sprawowania kultu (Łk 1, 23; Hbr 8, 6); w szerszym znaczeniu wyraża on także czynności związane z posługiwaniem chrześcijańskim (Flp 2, 17. 30). W chrześcijaństwie bizantyńskim od wieku IX terminem tym oznaczano wspólnotowe sprawowanie kultu, przede wszystkim podczas Liturgii Eucharystycznej albo Mszy św. W Kościele rzymskim pierwotnie te wszystkie czynności wyrażano określeniem *Divina Officia* (łac. “zajęcia Boże”), ale od wieku XVI przyjęto termin bizantyński. Pierwszy dokument ogłoszony przez Sobór Watykański II był poświęcony liturgii (zob. SC 5-13). **Zob. eucharystia, lex orandi - lex credendi, oddawanie czci Bogu, sakrament.**

Liturgia darów uprzednio konsekrowanych. Obrzęd liturgiczny, w którym nie ma konsekracji chleba i wina, a podczas Komunii św. rozdziela się Hostie konsekrowane w czasie wcześniejszych Mszy św. Stąd właśnie pochodzi niefortunne określenie: *missa praesanctificatorum* (“msza darów uprzednio konsekrowanych”). W obrządku bizantyńskim taką liturgię odprawia się w środy i piątki Wielkiego Postu; normalną Eucharystię sprawuje się w soboty, niedziele i Święto Zwiastowania, czyli w dni świąteczne wolne od postu i wstrzemięźliwości. W obrządku łacińskim liturgię darów uprzednio konsekrowanych odprawia się tylko w Wielki Piątek. **Zob. Komunia święta, post, Wielki Piątek, wielki post, wstrzemięźliwość.**

Liturgia eucharystyczna. Wyrażenie używane na oznaczenie drugiej części Mszy św. następującej po Liturgii Słowa. Polega ona na ofiarowaniu chleba i wina, które się stają Ciałem i Krwią Chrystusa. Sprawowanie tej liturgii uobecnia śmierć ofiarną i zmartwychwstanie Chrystusa, a kończy się uczestnictwem w ofiarnym Posiłku podczas Komunii św. **Zob. eucharystia, komunია święta, liturgia słowa, Msza święta, ofiara, przeistoczenie.**

Liturgia godzin. Oficjalne sprawowanie kultu wspólnotowego, który się odbywa w różnych porach dnia lub nocy, a polega na odczytywaniu i słuchaniu fragmentów Pisma Świętego (albo innych źródeł) i wspólnym recytowaniu lub śpiewaniu psalmów albo innych modlitw. Uczestnicy oddają chwałę Bogu, wypełniają kapłańskie obowiązki Chrystusa i wstawiając się za całym światem, wypraszają dla niego zbawienie (CIC 1173-1175; CCEO 377). Wszyscy wschodni duchowni katolicy są zobowiązani do udziału w Liturgii Godzin zgodnie z prawem swego konkretnego Kościoła. Żydzi wspominali Boże błogosławieństwa przez składanie porannej i wieczornej ofiary w świątyni (zob. Wj 29, 38-42; Lb 28, 3-8), podczas gdy ci, którzy się znajdowali na wygnaniu, w określonych porach dnia odmawiali modlitwy (Dn 6, 10; zob. Ps 55, 17 odnośnie modlitwy rano, wieczorem i w południe). Wspólnoty chrześcijańskie - zarówno świeckie jak zakonne - rozwijały dzienny program wspólnych modlitw. Kiedy się okazało, że duchowni często nie mogą być obecni podczas wspólnych modlitw, na Zachodzie upowszechnił się "breviarz" (łac. "skrót"), czyli skrócona wersja godzin kanonicznych przeznaczona do prywatnego odmawiania. Na Zachodzie godziny kanoniczne Bożego oficjum składały się z "matutinum" (modlitwy ranej lub nocnej), "laudesów", "prymy" (modlitwy pierwszej), "tercji" (modlitwy o godzinie dziewiątej), "seksty" (modlitwy odmawianej o godzinie dwunastej), nony (modlitwy odmawianej o godzinie trzeciej po południu), nieszpórów i komplety (końcowej modlitwy odmawianej w nocy). **Zob. brewiarz, jutrznia, nieszpory, życie monastyczne.**

Liturgia słowa. Pierwsza część Mszy św., składająca się z modlitw wstępnych wspólnoty zebranej w celu sprawowania czynności kultowych oraz z czytań Pisma Świętego, przy czym ostatnie czytanie jest zawsze fragmentem Ewangelii i po nim powinna następować homilia; w niektóre dni po Ewangelii lub homilii odmawia się wyznanie wiary i modlitwę wiernych. **Zob. epistoła, eucharystia, ewangelia, homilia, kolekta, Msza katechumenów, Słowo Boże, wyznanie wiary.**

Liturgia świętego Jana Chryzostoma. Liturgia przypisywana patriarsze Konstantynopola, św. Janowi Chryzostomowi (ok. 347-407). Jest to zwyczajna liturgia obrządku bizantyńskiego zastępowana przez liturgię św. Bazylego, tylko 1 stycznia, w niedziele Wielkiego Postu (oprócz Niedzieli Palmowej), w Wielki Czwartek, w Wielką Sobotę, w Wigilię Bożego Narodzenia i Trzech Króli (chyba że wypadną w sobotę albo w niedzielę), a także w same te święta, jeżeli wypadną w niedzielę lub poniedziałek. Liturgie św. Jana Chryzostoma, św. Bazylego i św. Jakuba mają następujący układ: *prothesis*, czyli prywatne przygotowanie chleba i wina; *enarksis*, czyli rozpoczęcie obrzędów trzema antyfonami; *synaksis*, czyli czytanie Pisma Świętego (w Liturgii Słowa); Liturgia Eucharystyczna (czyli *preanafora*, *anafora*, Komunia św., dziękczynienie i rozesłanie). **Zob. antyfona, eucharystia, Kościoły wschodnie, Msza święta, obrządek.**

Locus theologicus (łac. "miejsce teologiczne"). Główne tematy będące przedmiotem wiary chrześcijańskiej (= *loci communes*, czyli "miejsca wspólne, łączące wszystkich, na które się wszyscy zgadzają"), inaczej mówiąc, podstawowe zasady i źródła teologii średniowiecznej, barokowej i neoscholastycznej (a także humanizmu renesansowego), stosowane w systematycznym przedstawianiu doktryny. Melchior Cano (1509-1560) w pośmiertnie wydanym dziele pt. *De locis theologids* (1563) wykazał naocznie, jak wielki wpływ wywierał nowy humanizm. Wymieniał on siedem *loci*, które pośrednio lub bezpośrednio zależą od Bożego autorytetu i objawienia,

- a. Słowo Boże w Piśmie Świętym,
- b. tradycja apostołska,
- c. Kościół powszechny,
- d. sobory,
- e. nauczanie papieskie,
- f. Ojcowie Kościoła,
- g. teologowie i kanoniści. Jako dodatkowe pomoce Cano wymienił:

- h. rozum naturalny,
- i. filozofów i prawników,
- j. historię i tradycję.

Metoda głoszona przez Cano wywarła wielki wpływ, brakuje jej jednak większego uwzględnienia tajemnicy i włączenia do *loci theologiae* historii zbawienia i liturgii. **Zob.** depozyt wiary, dogmat, doksolologia, *lex orandi - lex credendi*, liturgia, metody w teologii, neoscholastyka, objawienie, tradycja.

Logos (gr. "słowo", "orędzie", "rozum"). W filozofii greckiej wyrazem tym oznaczano rozum, który przenika wszechświat i nim rządzi. W Starym Testamencie była mowa o Logosie jako o mocy stwórczej oraz o jej uosobionym samo-objawieniu (Iz 55, 10-11; Ps 33,6, 9; 107,20). Żydowski filozof, Filon z Aleksandrii (ok. 20 przed Chr. do ok. 50 po Chr.), łączył filozofię grecką z literaturą mądrościową Starego Testamentu, żeby ukazać Logos jako Boży wzorzec i cel aktywny w stworzeniu. W myśli św. Jana Logos jest istniejącym odwiecznym Słowem Bożym, przez które "wszystko się stało" i które "stało się Ciałem i zamieszkało między nami" (J 1, 1-14; 1 J 1, 1-2. Ap 19, 11-16)). "Słowny" charakter tego tytułu chrystologicznego podsuwa myśl, w jaki sposób objawienie Boga osiągnęło szczyt w historycznym wcieleniu Słowa. Od starożytności wyrazu "Logos" oraz wyrażenia "Syn Boży" używano wymiennie na oznaczenie drugiej Osoby Trójcy Przenajświętszej. **Zob.** apolinaryzm, apropraiacja, arianizm, literatura mądrościowa, Słowo Boże, Sobór Nicejski I, teologia Janowa, tytuły chrystologiczne.

Lud Boży. Izrael jako naród wybrany przez Boga, oddzielony od innych narodów i obdarowany przez Boga specjalnym przymierzem (Wj 5, 1; 19, 3-6; Pwt 4, 20; 7, 6-8; Iz 43, 20-21; Jr 31, 33; Ps 100, 3). Według Nowego Testamentu wierzący w Chrystusa tworzą nowy Lud Boży (Rz 9, 25-26; 1 P 2, 9-10; Ap 21, 3). Sobór Watykański II wyrażeniem "Lud Boży" posłużył się jako główną nazwą oznaczającą Kościół (LG 9-17) i to zagadnienie następnie rozwijali główni przedstawiciele teologii wyzwolenia. **Zob.** *beroth*, eklezjologia, kościół, przymierze, teologia wyzwolenia.

Ludzie świeccy. **Zob.** laikat.

Lukaris Cyryl. **Zob.** wyznanie wiary Lukarisa.

Lumen gloriae (łac. "światło chwały"). **Zob.** światło chwały.

Luteranizm. Odmiana chrześcijaństwa biorąca początek od Marcina Lutra (1483-1546), twórcy reformacji niemieckiej. Po wstąpieniu do augustianów w 1505 r. został profesorem Pisma Świętego w Wittemberdze, gdzie w roku 1517 ogłosił swoje sławne tezy w liczbie 95, w proteście przeciw gorszącemu sprzedawaniu odpustów. W roku 1521 został ekskomunikowany przez papieża Leona X. Luteranizm ogarnął dużą część Niemiec, a także kraje skandynawskie. Razem ze wspólnotami w Stanach Zjednoczonych i gdzie indziej niemal wszystkie te Kościoły tworzą obecnie Światową Federację Luterzańską, założoną w 1948 r., której centralne biuro znajduje się w Genewie. W 1998 r. Światowa Federacja Luterńska obejmowała 124 Kościoły członkowskie w 69 krajach, reprezentujące 57,6 miliona z 61 milionów luteranów na świecie. Typowe poglądy luteranizmu można odnaleźć w pismach luterzańskich zawierających wyznania wiary, przede wszystkim w *Augsburskim wyznaniu wiary* (1530), w *Obronie augsburskiego wyznania wiary* (1531), w *Artykułach szmalkaldzkich* (1536), a także w katechizmach Lutra. Naukę tę można ująć krótko w następujący sposób: *sola fides*, czyli że usprawiedliwienie otrzymuje się przez samą wiarę (nie przez dobre uczynki); *sola gratia*, czyli usprawiedliwienie jest wyłącznym dziełem łaski Bożej; *sola Scriptura*, czyli że Pismo Święte (a nie ludzkie tradycje) jest jedyną pełną powagi zasadą wiary. Luteranizm kładzie bardzo wielki nacisk na Krzyż Chrystusa i na niewolę ludzi w więzach grzechu. Za sakramenty rzeczywiście ustanowione przez Chrystusa luteranie uznają tylko chrzest i Eucharystię. **Zob.** odpusty, prawo i Ewangelia, protestanci, przypisywanie, reformacja, Sobór Trydencki, *sola fides*, *sola gratia*, *sola Scriptura*, tradycja, usprawiedliwienie, wiara i uczynki.

Łamanie chleba. Termin zaczerpnięty z życia codziennego na Bliskim Wschodzie, gdzie chleb w kształcie płaskiego placka łatwiej jest ułamać niż ukroić. Ojcowie rodzin żydowskich na początku posiłku łamali chleb i dzielili się nim z obecnymi, odmawiając modlitwę lub śpiewając hymn dziękczynienia - ceremonię tę, która odpowiadała późniejszej chrześcijańskiej modlitwie przed jedzeniem, zastosował sam Jezus podczas ustanowienia Eucharystii. Wszystkie Ewangelie synoptyczne wspominają, że "Jezus wziął chleb i (...) połamał" (Mt 26, 26; Mk 14, 22; Łk 22, 19), mówi również o tym św. Paweł (1 Kor 11,24). Dwaj uczniowie w Emaus poznali zmartwychwstałego Chrystusa po łamaniu chleba (Łk 24, 30-31, 35). W Dziejach Apostolskich "łamanie chleba" czasami odnosi się do Eucharystii (np. Dz 2, 42; 46). Nie wydaje się, by tak było przed rozbiciem okrętu św. Pawła na Malcie (Dz 27, 34-35). Podczas Mszy św. w obrządku ambrożyjskim konsekrowany chleb łamie się przed *Ojciec nasz*, w obrządku łacińskim po. Początkowo część Hostii była później rozdzielana wśród tych, którzy nie mogli być obecni - było to wyrazem chrześcijańskiej jedności, do której obecnie odwołuje się w liturgii rzymskiej znak pokoju. W obrządku bizantyńskim kapłan, tuż przed Komunią, łamie konsekrowany chleb na cztery części, które potem układa na palenie w formie krzyża. Kontekst, w którym św. Paweł przywołuje Chrystusowe "łamanie chleba" podkreśla jego społeczne znaczenie ze względu na hojne dzielenie się i budowanie społeczności (np. 1 Kor 11, 20-22). *Zob. eucharystia, liturgia, pocałunek pokoju.*

Łaska. Każdy nie zasłużony dar lub pomoc darmo i z miłości udzielone przez Pana Boga, ale przede wszystkim dar najważniejszy, mianowicie zbawienie w Chrystusie przez wiarę (Rz 3, 21-26; 4, 13-16, 25; Ef 2, 5-8), jest to bowiem łaska, której Bóg chce udzielić wszystkim ludziom (1 Tm 2, 4-6). Pełnia łaski Chrystusowej (J 1, 16-17) daje nam nowe narodzenie (J 1, 13; 3, 3; 1 P 1, 3-5) i dar Ducha Świętego (Rz 5, 5) sprawiający, że się stajemy przybranymi dziećmi Bożymi (Rz 8, 14-16) i członkami Ciała Chrystusowego (1 Kor 12, 27). Udzielanie się Boga (zwane często "łaską nie stworzoną") oznacza przeobcowanie naszego ludzkiego życia i podnosi nas na nowy i nie zasłużony stopień stosunków stworzenia ze Stwórcą, przekształca ludzką naturę ("łaska stworzona") i uprzedza przyszłe życie w niebie. Od samego początku chrześcijanie uznawali szczególną rolę sakramentów w życiu łaski. Na przykład dzięki sakramentowi chrztu św. otrzymujemy przebaczenie grzechów, zostajemy usprawiedliwieni i uświęceni (1 Kor 6, 9-11). *Zob. dary ducha świętego, nadprzyrodzoność egzystencjalna, niebo, pelagianizm, przeobcowanie, przybranie za dzieci Boże, sakrament, usprawiedliwienie, uświęcenie, wiara, wizja uszczęśliwiająca.*

Łaska habitualna. Wyrażenie, którego używa się na oznaczenie nowego nieustannego życia w Chrystusie spowodowanego przez łaskę (nie stworzoną). Często nazywa się ją "łaską uświęcającą", powoduje ona bowiem stan uświęcenia u samych podstaw, przez działanie Ducha Świętego. Odmienna od habitualnej, "łaska uczynkowa" jest skutkiem działania Ducha Świętego w odpowiedzi na nasze szczególne potrzeby albo wspiera nasze szczególne czynności. *Zob. Duch Święty, nawyki, świętość.*

Łaska skuteczna. Każda łaska dana przez Boga, jeżeli została przez człowieka dobrowolnie przyjęta. Jeżeli człowiek odmawia przyjęcia takiej łaski, nazywamy ją (tylko) wystarczającą.

Macedonianie. Sekta, która nazwę zawdzięcza Macedoniuszowi, biskupowi Konstantynopola od roku 342 do złożenia z urzędu przez synod ariański w roku 360. On sam wykazywał skłonności semiariańskie (zob. DH 156, 2527). Na Soborze Konstantynopolitańskim I (381) został wprawdzie potępiony razem z tymi, którzy odrzucali bóstwo Ducha Świętego (zob. DH 151; ND 131), są jednak wątpliwości co do tego, czy się rzeczywiście przyznawał do tej herezji. *Zob. arianizm, duchoburcy, Duch Święty, semiarianie, Sobór Konstantynopolitański I.*

Magisterium ecclesiae (łac. "urząd nauczycielski Kościoła"). *Zob. urząd nauczycielski Kościoła.*

Małżeństwo. Oparta na umowie wspólnota życia między jednym mężczyzną, a jedną kobietą, dzięki której stają się oni mężem i żoną, dzielą się nawzajem całym sobą, zabiegają o jak największe dobro drugiego, w miłości rodzą i wychowują dzieci (GS 47-52). Stary Testament naucza, że zarówno mężczyzna jak kobieta zostali stworzeni na obraz Boży, żeby opanować ziemię, rodzić dzieci i uzupełniać się wzajemnie (Rdz 1, 27-28; 2, 18-25). Jezus rozmaitymi sposobami podkreślał godność życia małżeńskiego, np. przez porównanie królestwa niebieskiego do uczty weselnej (Mt 22, 1-14; 25, 1-13). Jego miłość do Kościoła jest porównywana do związku małżeńskiego (Ef 5, 22-33), który dla chrześcijan ochrzczonych jest sakramentem (LG 11, 35). Oblubieńcy sami dla siebie są szafarzami tego sakramentu, a kapłan (lub diakon) jest tylko oficjalnym świadkiem, jeżeli jest to możliwe. Niekatolickie Kościoły wschodnie uważają, że szafarzem sakramentu małżeństwa jest kapłan. Wśród katolików wschodnich małżeństwo nie jest ważne bez błogosławieństwa kapłana, za wyjątkiem sytuacji krytycznych, a i w tym przypadku wymaga się uzyskania błogosławieństwa kapłana przy najbliższej okazji (CCEO 828-832). Związek małżeński jest nierozwalny, dopóki obie strony żyją. **Zob. diakon, forma sakramentu małżeństwa, przeszkody małżeńskie, sakrament.**

Mandat (łac. "polecenie, rozkaz"). Zaświadczenie wydane przez kompetentną władzę kościelną, stwierdzające, że człowiek wykładający dyscypliny teologiczne na uniwersytecie katolickim albo na podobnej wyższej uczelni naucza przedmiotów katolickich w łączności z biskupami (CIC 812; CCEO 644). W związku z tym wyraz "mandat" zastępuje używane również wyrażenie "misja kanoniczna". **Zob. misja kanoniczna, teologia, urząd nauczycielski Kościoła.**

Manicheizm. Nauka Maniego urodzonego w Persji około roku 215 i na rozkaz władcy perskiego obdarzonego żywcem ze skóry w roku 275. Mani zaczerpnął szczegóły z nauk głoszonych przez Zaraustrę, buddyzm, gnostyków i chrześcijan, a w samym sobie widział następcę proroków Starego Testamentu, Zaratustry oraz Jezusa i uważał, że jego zadaniem jest wyzwolenie iskry światła w ludziach, żeby ich w ten sposób uwolnić od materii i ciemności. Surowe życie ascetyczne i żywotna działalność misyjna spowodowały, że nauka Maniego rozpowszechniła się i ogarnęła Indie, Chiny, Italię, Północną Afrykę i inne części imperium rzymskiego. Św. Augustyn z Hippony (354-430) przed swoim nawróceniem był przez dziewięć lat manichejczykiem. "Manichejczyk" był często synonimem heretyka, szczególnie gdy szło o podobnie dualistyczne ruchy (zob. DH 435, 444-445, 455, 457, 461-464, 718, 1336, 1340, 3246; ND 402/5,7,11-13; 409; 621). **Zob. albigeni, dualizm, gnostycyzm, katarzy, pryscylianie.**

Manna (gr. "drobne ziarno:"). Pokarm, którym za sprawą szczególnej Bożej Opatrzności (Ps 78,24-25) żywili się Żydzi po wyjściu z Egiptu przez lat czterdzieści, zanim weszli do Ziemi Obiecanej (Wj 16, 12-36). Ludową etymologię, zanotowaną w Wj 16, 15, według której wyraz ten pochodzi od pytania Hebrajczyków: "Co to jest?", wymyślono po to, by podkreślić Bożą interwencję. Wydaje się, że manna była białą żywiczną substancją, którą wydzielają niektóre pustynne drzewa, i która opada na ziemię jak szron. Niewyszukany smak manny (Lb 11, 4-9) był powodem narzekań ludu na pustyni, które spowodowały gniew Boga (Lb 11, 1-35). Ewangelia św. Jana ukazuje Jezusa jako Chleb życia wiecznego, o wiele lepszy od manny, którą jedzono na pustyni (J 6,25-58; zob. Ap 2,17). **Zob. eucharystia, Izrael, typologia.**

Manuskrypty z Qumran. **Zob. rękopisy z Qumran.**

Maranatha. Wyraz aramejski, występujący w 1 Kor 16, 22. Może mieć dwie postaci: "maranatha" i wtedy oznacza: "O Panie, przyjdź!" i "maranatha" i wtedy znaczy: "Pan przyszedł (i jest wśród nas)". Najprawdopodobniej chodziło tylko o pierwsze znaczenie (zob. Ap 22, 20). **Zob. adwent, eschatologia, kyrios, paruzja.**

Marcjonizm. Ascetyczny ruch dualistyczny, zapoczątkowany przez Marcjona pochodzącego z Pontu w Azji Mniejszej, który przybył do Rzymu ok. roku 140, a w roku 144 został wyłączony ze wspólnoty ko-

ścielnej. W napisanych przez siebie *Antytezach* utrzymywał on, że Stwórca (albo Demiurg) i prawo Starego Testamentu sanie do pogodzenia z Bogiem miłości i łaski, którego głosił Jezus. Na tej podstawie odrzucał on całkowicie hebrajskie księgi Pisma Świętego, a przyjmował tylko Listy św. Pawła i okaleczoną Ewangelię św. Łukasza. Osobę i dzieło Chrystusa interpretował podobnie jak dokeci. Przez jakiś czas Marcjon miał wielu zwolenników, a więksi teologowie, tacy jak św. Ireneusz z Lyonu (ok. 130 - ok. 200) i Tertulian (ok. 160 - ok. 220) zbijanie jego poglądów uważali za swój obowiązek. Ukształtowanie się kanonu Pisma Świętego dokonało się częściowo w odpowiedzi na jego błędne nauczanie. Pod koniec III stulecia jego zwolennicy przeważnie stali się manichejczykami. Marcjońskie odrzucanie albo lekceważenie Starego Testamentu pozostało powtarzającą się pokusą dla chrześcijan. **Zob. demiurg, doketyzm, dualizm, kanon Pisma Świętego, manicheizm.**

Mariologia (gr. "nauka o Maryi"). Systematyczne studium o osobie Maryi i o Jej roli w dziejach zbawienia. Św. Łukasz w opowiadaniu o latach dziecięcych Pana Jezusa (Łk 1-2) ukazuje Ją jako wzór dla wierzących, jako przedstawicielkę Kościoła i jako Matkę Zbawiciela, którego poczęła Ona w sposób dziewiczy. W Ewangelii św. Jana (J 19, 25-27) stoi Ona pod krzyżem, a w *Dziejach Apostolskich* (Dz 1,14) przed zesłaniem Ducha Świętego jest obecna ze wspólnotą w Wieczerniku. Przez całe stulecia zamyślenia teologiczne, duszpasterskie lub ludowe nad tymi i innymi fragmentami Pisma Świętego słusznie łączyły Maryję z Chrystusem, Duchem Świętym, Kościołem i odkupieniem ludzkości. Kiedy na przykład Sobór Efeski (431) ogłosił, że Maryja jest Bogurodząca, uczynił to dlatego, że chciał obronić osobową jedność Chrystusa i odrzucić fałszywą naukę, według której w Chrystusie były dwie osoby: jedna boska, a druga czysto ludzka, narodzona z Maryi. Na Zachodzie nabożeństwo do Najświętszej Maryi Panny ukazywało Ją czasami niezależnie od Chrystusa, nauki o Duchu Świętym i o Kościele, co doprowadziło do pewnej przesady, która się streściła w powiedzeniu: *De Maria numquam satis* (łac. "O Maryi nigdy dosyć"). Sobór Watykański II, chociaż przestrzegał przed nadużyciami i celowo unikał tytułu "Współodkupicielka", był pierwszym soborem powszechnym, który przedstawił systematyczny traktat o roli i znaczeniu Najświętszej Maryi Panny (LG 52-69). Chrześcijanie wschodni, nie chcąc ryzykować, by mariologia stała się niezależną dziedziną, studiują "teotokologię", czyli naukę o Maryi "Theotokos" (gr. "Bogurodząca") i tym samym łączą ze sobą mariologię i chrystologię. **Zob. nestorianie, Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryi Panny, nowa Ewa, Sobór Efeski, theotokos, Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny, współodkupicielka.**

Marksizm. Nauka społeczna, ekonomiczna, polityczna i filozoficzna, rozwinięta przez Karola Marksa (1818-1883) i jego współpracownika Fryderyka Engelsa (1820-1883), a uwspółcześiona z ogromną potęgą przez Włodzimierza Iljicza Lenina (1870-1924) i Mao-Tse Tunga (1893-1976). Oburzeni na straszliwą niesprawiedliwość społeczną dowodzili, że zasada własności prywatnej i społeczeństwo kapitalistyczne pozbawiły ludzi ich samych, ich pracy i produktów. Oczekiwano, że walka klasowa prowadzona przez robotniczy proletariatus zakończy to straszliwe wywłaszczenie, odniesie zwycięstwo nad kapitalizmem i zrodzi bezklasowe społeczeństwo ludu, który sam siebie wyzwolił. W tym przyszłym społeczeństwie pytanie o istnienie Boga po prostu samo zaniknie. Ateistyczny materializm oficjalnego marksizmu przeciwstawiał się wszelkim religiom i odrzucał je jako ideologie sprzyjające tym, którym się powiodło ekonomicznie i którzy stali się potężni, a zachęcające ludzi biednych do cierpliwego znoszenia niedoli i wyglądania nagrody po śmierci. Kościół w swej nauce potępił wprawdzie ateistyczny marksizm, ale także poddał krytyce kapitalistyczny materializm (DH 2786, 3773, 3865, 3930, 3939, Jan Paweł II: *Sollicitudo rei socialis* 20-21). Marksizm ani nie osiągnął wyzwolenia ludzkości, ani ekonomicznego dobrobytu dla wszystkich. W dramatyczny sposób rządy niemal wszystkich krajów komunistycznych, w latach 1989-1990, dopuściły, a nawet zainicjowały reformy, które sprawiły, że stary oficjalny marksizm, a nawet, w wielu dawnych bastionach, komunizm, stał się przeżytkiem. **Zob. ateizm, materializm, nauka społeczna Kościoła, szkoła frankfurcka, teologia polityczna.**

Maronici. Członkowie wschodniego Kościoła katolickiego, który swój początek zawdzięcza św. Maronowi, przyjacielowi św. Jana Chryzostoma (ok. 347-407). Kościół Maronicki, który pozostał wierny Soborowi Chalcedońskiemu, niezależność organizacyjną uzyskał prawdopodobnie w wieku VII podczas sporów z monoteletami. Jest jednak rzeczą sporną, czy - przynajmniej słownie - nie przyjęli oni ich nauki. W VIII stuleciu, kiedy stolica patriarchatu, Antiochia, nie była obsadzona, tytuł patriarchy nadano przełożonemu klasztoru maronickiego w Orontesie w Syrii. Po przybyciu krzyżowców przywrócono nigdy nie zerwaną łączność z Kościołem katolickim - bez żadnych formalności - i odtąd istniał tu tylko katolicki Kościół maronicki. Maronita, Jeremiasz II, brał udział w obradach Soboru Laterańskiego IV; w rok później (1216) został on uznany patriarchą Antiochii. W roku 1584 Grzegorz XIII (papież w latach 1572-1585) założył w Rzymie kolegium maronickie, w którym w ciągu wieku XVIII wydawano ważne teksty liturgiczne i inne. Obrządek maronicki, jeden z siedmiu większych istniejących obrządków, który niegdyś uważano za zlatynizowaną odmianę obrządku zachodniosyryjskiego, obecnie uznaje się za niezależną tradycję powiązaną zarówno z zachodnimi, jak wschodnimi liturgiami syryjskimi. W XVII i XVIII stuleciu, uległ on powierzchownej latynizacji, którą podczas niedawnych reform w większej części zarzucono. Maronitów można spotkać w Libanie, w Syrii, Izraelu, na Cyprze, w Stanach Zjednoczonych i gdzie indziej. Ze względu na początki Kościoła maronickiego w otoczeniu monasteru św. Maronajego struktura została oparta na monasterach, a nie na diecezjach - przynajmniej do XVIII wieku. **Zob. Kościoły wschodnie, obrządek, wyprawy krzyżowe.**

Martyrologium (gr. "wykaz męczenników"). **Zob. męczennik.**

Maryja, Matka Boża. **Zob. mariologia, theotokos.**

Materia i forma. Pochodzący od Arystotelesa podział każdej materialnej rzeczywistości na dwie uzupełniające się zasady: stanowiącą podkład pod wszystko materię albo czystą możliwość, która zostaje wprowadzona w czyn przez formę określającą naturę rzeczy. Ta teoria zwana "hilemorfizmem" (gr. "materia i forma") cieszyła się wielkim uznaniem wśród filozofów i teologów scholastycznych. **Zob. arystotelizm, przyczynowość, sakrament, scholastyka.**

Materializm. Światopogląd, który odrzuca istnienie takich duchowych bytów, jak Bóg i dusza ludzka, a przyjmuje wyłącznie istnienie rzeczywistości dostrzegalnej zmysłami oraz istniejącej w czasie i przestrzeni. Klasyczną postać materializmu ukształtował filozof grecki Epikur (341-270 przed Chr.), a w formę poetycką ubrał go poeta rzymski, Lukrecjusz (ok. 99-55 przed Chr.). Nowożytne odmiany materializmu pochodzą od Ludwika Feuerbacha (1804-1872), Karola Marksa (1818-1883) oraz Fryderyka Engelsa (1820-1895). **Zob. ateizm, marksizm, panteizm.**

Mądrość

1. Praktyczna umiejętność i zdolność wydawania sądu, której klasycznym przedstawicielem w Starym Testamencie jest Salomon (1 Krl 3, 1-28; 4, 29-34). Objawiona w stworzeniach oraz w dziejach ludzkich (Mdr 10, 1-11, 4), *hokma* (hebr. "mądrość") przybiera osobową postać Bożego pośrednika w stworzeniu i prorokini (Prz 8, 1-36) zapraszającej na ucztę tych wszystkich, którzy jeszcze nie są mądrzy (Prz 9, 1-6). Mądrość jest pewnym dobroczynnym przewodnikiem życia (Mdr 6, 1-25). Nowy Testament widzi w Mądrości prawyobrażenie Chrystusa (Mt 12, 42; 1 Kor 1, 24-30; Kol 2, 3); jest On jednak Mądrością, która samą siebie wyraża w "głupstwie krzyża" (1 Kor 1, 17-25).
2. Dla walentynian i niektórych innych gnostyków ogromną kosmologiczną i eklezjalną rolę odgrywała mądrość zwana *Sofia Prounikos* i *Sofia Achamoth* (gr. "sofia = mądrość").
3. Najsłynniejszą świątynię we wschodnim chrześcijaństwie zwie się *Hagia Sofia* (gr. "Święta Mądrość") albo *Sancta Sophia* (tac. gr. "Święta Mądrość"); była ona poświęcona Chrystusowi jako uosobieniu mądrości. Zbudowana w Konstantynopolu i konsekrowana za cesarza Justyniana w

roku 538, świątynia Świętej Mądrości stała się wzorem dla wielu innych kościołów bizantyńskich. Po upadku Konstantynopola w roku 1453 stała się meczetem, a później muzeum. Kościoły pod wezwaniem “Świętej Mądrości” na Ukrainie i w Rosji miały, w rozumieniu niektórych, za swą patronkę Maryję, Matkę Bożą, czczoną na Zachodzie jako “stolica mądrości”.

4. Sofiologia (gr. “nauka o mądrości”), czyli teologia oparta na mądrości, została opracowana przez takich teologów rosyjskich, jak: Władimir Sołowjow (1853-1900), Siergiej Bułgakow (1870-1944) i Paweł Florenskij (1882 - ok. 1943).

Zob. **chrystologia, dary Ducha Świętego, gnostycyzm, literatura mądrościowa, stworzenie 1, szaleni dla Chrystusa, walentynianie.**

Mediacja (łac. “pośrednictwo”). Zob. **pośrednictwo.**

Melkici (syr. “król”). Ci chrześcijanie w cesarstwie bizantyńskim, szczególnie w Egipcie i Syrii, którzy popierali cesarza i prawdziwą wiarę w walce przeciw monofizytom albo przeciw tym, którzy byli innego zdania niż Sobór Chalcedoński (451). Kiedy Konstantynopol w roku 1054 zerwał łączność z Rzymem, melkici pozostali przy Konstantynopolu, ale po roku 1724 zaczął istnieć melkicki Kościół zjednoczony z Rzymem. Obecnie wyrazem “melkita” najczęściej określa się katolików obrządku bizantyńskiego należących do patriarchatów: aleksandryjskiego, antiocheńskiego i jerozolimskiego. Zob. **Kościół wschodnie, monofizytyzm, obrządek, schizma, Sobór Chalcedoński.**

Mesalianie (syr. “ludzie modlący się”). Sekta, która znana była na Środkowym Wschodzie, w Grecji i Egipcie, a została potępiona przez Sobór Efeski (431). Utrzymywali oni, że wskutek grzechu Adama diabeł zamieszkał w każdej duszy i że można go wyrzucić tylko przez wy trwałą modlitwę i prowadzenie życia ascetycznego. Twierdzili, że, skoro po chrzcie wodą nadal doświadczają pokus, potrzeba im nieustannej modlitwy, czyli “chrztu ogniem”. Taka modlitwa i asceza powinna także sama z siebie prowadzić do oglądania Trójcy Przenajświętszej. W starożytności ten nacisk na modlitwę sprawił, że ich nazywano *euchitami* (gr. “modlący się”). Uczony jezuita, Irenee Hausherr (1891-1978) pisał, że mesalianizm był pelagianizmem Wschodu, ponieważ nauczał, że by otrzymać najwyższe duchowe dary, potrzebujemy tylko wytrwałych ludzkich wysiłków. Większość pism tej sekty przypisywano św. Makaremu z Egiptu (ok. 300 - ok. 390). Zob. **asceza, modlitwa, pelagianizm, przeżycie religijne.**

Mesjasz (hebr. “namaszczoney, pomazaniec”). Obiecany przez Boga wybawca cierpiącego narodu. Hebrajskiego przymiotnika *masziah* (“namaszczoney”) używano na oznaczenie namaszczonego króla (1 Sm 10, 1; 24, 6; 2 Sm 2, 4) i namaszczonego kapłanów (Kpł 4, 3, 5). W obu wypadkach wyraz ten wskazywał na ludzi, których Bóg obdarował szczególnymi władzami i zadaniami. Wskutek obietnicy danej przez Natana Dawidowi (2 Sm 7, 12-16) i innych wypadków (Iz 9, 6-7; Ez 34, 23-24; 37, 24-25 oraz Psalm “mesjańskie”, np. Psalm 2, 45, 72, 89, 110) wyraz “Mesjasz” (albo jego grecki odpowiednik “Chrystus”) zaczął oznaczać obiecanego króla z rodu Dawida, który miał ostatecznie wyzwolić naród z niewoli. Nowy Testament uznaje Jezusa za królewskiego Mesjasza, który teraz króluje w niebie (Dz 2, 36; 5, 31), ale przyjdzie w potęgę i chwale (Dz 3, 20-21). Nałożono już jednak na Niego te zadania podczas Jego posługiwania (Łk 4, 17-21; Mk 8, 29), a nawet podczas Jego dzieciństwa (Łk 1, 32-33; 2, 11; Mt 1, 23; 2, 6). Wyraz “Mesjasz” albo “Chrystus”, mający tak szeroki zakres znaczeniowy, na określenie Jezusa i Jego tożsamości (J 1, 41; 4, 25-26) był tak często stosowany, że już w Pierwszym Liście św. Pawła stał się drugim imieniem własnym Jezusa (1 Tes 1, 1), podobnie jak się to zwykle dzieje dzisiaj, kiedy mówimy o “Jezusie Chrystusie”. Zob. **namaszczenie, tytuły chrystologiczne.**

Metafizyka (gr. “po fizyce”). Badanie ostatecznych przyczyn i części składowych rzeczywistości. W kolejności ukazywania się *Metafizyka* Arystotelesa znajdowała się po traktatach *O fizyce* (w których autor się zajmował rzeczami naturalnymi, podlegającymi przemianom, w przeciwieństwie do trwałych i przenikających wszystko postaci rzeczywistości badanych przez metafizykę). Od René Descartesa (1596-

1650) i Immanuela Kanta (1724-1804) tradycyjną metafizykę Arystotelesa zmieniono wskutek uświadomienia sobie stopnia, w jakim “obiektywna” rzeczywistość jest budowana przez podmiot poznający. Joseph Marechal (1878-1944) Karl Rahner (1904-1984) i Bernard Lonergan (1904-1984) rozwinęli umiarkowany realizm, uwzględniający rolę elementu subiektywnego. Klasycznej metafizyce przeciwni są ci wszyscy, którzy odrzucają jako bezsensowne wszelkie stwierdzenia niemożliwe do sprawdzenia doświadczalnie. Ponieważ jednak właśnie samej tej zasady nie da się sprawdzić doświadczalnie, trzeba było w istotny sposób zmienić jej krytyczne nastawienie do metafizyki. **Zob. analogia, artstotelizm, augustynianizm, filozofia, pozytywizm, przyczynowość, tomizm.**

Metanoia (gr. “zmiana sposobu myślenia”). Wyraz biblijny na oznaczenie takiej skruchy albo całkowitej przemiany serca, która powoduje, że człowiek zupełnie odwraca się od grzechu, żeby służyć Bogu żywemu. Prorocy Starego Testamentu nawoływali do nawrócenia, które by odwróciło naród od bałwochwalstwa i od powierzchownych praktyk religijnych do prowadzenia życia zgodnego z prawem Bożym i do tego, by się poczuł społecznie odpowiedzialny (Iz 1, 10-20; Ez 18, 1-32). Jan Chrzciciel - a potem Jezus - głosił, że nadchodzące królestwo Boże domaga się radykalnej przemiany serca (Mt 3, 1-12; Mk 1, 15). Chrzt Jana miał na celu skruchę (Mk 1, 4; Dz 13, 24; 19, 4). W imię Jezusa apostołowie zachęcali ludzi, by się nawracali, przyjmowali chrzt i w ten sposób rozpoczynali nowe życie w Duchu (Dz 2, 38). Dar prawdziwej *metanol* (zob. Ps 51, 14) jest tak szczególnym darem, że jeżeli go ktoś naraża na niebezpieczeństwo przez nowy grzech, może go utracić na zawsze (Hbr 6, 4-6). **Zob. cnota pokuty, nawrócenie, wiara.**

Metempsychoza. **Zob. wędrówka dusz.**

Metoda teologiczna (gr. “w drodze do”, “pogoń za”). Sposób badania, klasyfikowania i spójnego nauczania doktryny chrześcijańskiej. Tematykę teologia czerpie z Bożego objawienia przekazanego i zawartego w Piśmie Świętym i Tradycji (DV 24, OT 16). Metoda ta obejmuje:

- a. założenia wykładającego,
- b. posługiwanie się danymi biblijnymi i historycznymi,
- c. podejściem do zagadnień znaczenia i prawdy,
- d. zastanowienie się nad eklezjalnymi, społecznymi i kulturalnymi powiązaniem, wśród których wykładowca działa jako teolog,
- e. konkretny cel wykładowcy i jego słuchaczy,
- f. zamierzony stopień systemowego uogólnienia.

Na Wschodzie właściwe rozpoznanie tajemnicy Bożej zapewnia metoda stosowana przez teologię apofatyczną. Fakt, że liturgia jest tam ośrodkiem życia, sprawia, że teologia wschodnia ma charakter doksologiczny. **Zob. analogia, analogia wiary, depozyt wiary, doksologia, egzegeza, hermeneutyka, locus theologicus, metody w teologii, teologia apofatyczna, teologia dogmatyczna, teologia feministyczna, teologia fundamentalna, teologia kerygmaticzna, teologia negatywna, teologia polityczna, teologia wyzwolenia, tajemnica, tradycja, właściwe postępowanie.**

Metody w teologii. Logiczne sposoby uprawiania teologii, które się zmieniają odpowiednio do charakterystycznych zagadnień, głównego celu, okoliczności, audytorium, posługiwania się źródłami i kryteriami.

1. Uczni pólnocnoamerykańscy i europejscy w sposób znamieny pytając znaczenie, szukają a prawdy i wolą uprawianie teologii w środowiskach uniwersyteckich, dialog z kolegami profesjonalistami, na pierwszym miejscu stawiają teksty pisane i posługują się kryteriami podsuwanymi przez rozum.
2. Latinoamerykańska teologia wyzwolenia wykazuje inną metodę, która się interesuje sprawiedliwością, wbudowuje teologię w życie publiczne, na pierwszym miejscu stawia wypowiedzi ludzi ubogich i cierpiących i z szacunkiem odnosi się do kryteriów wynikających z praktyki.

3. Metoda liturgiczna i monastyczna uprawiania teologii szuka Bożego piękna, odnajduje się w postawie modlitewnej, staje w jednym szeregu ze współbraćmi oddającymi cześć Bogu, a teksty i kryteria czerpie z nauki Kościoła.

Każdą z tych metod można podzielić na podgrupy:

1. Metoda na przykład może być naznaczona przez filozofię, jaką przyjmuje (np. przez neotomizm, przez różne odmiany egzystencjalizmu, filozofii języka albo rozwoju myśli).
2. Metoda będzie się zmieniać zależnie od tego, czy uwzględni ubogich chrześcijan w Ameryce Łacińskiej czy biednych Hindusów w Indiach.
3. Metoda też się będzie różnić odpowiednio do tego, czy ją stosują kontemplatywni trapiści w Stanach Zjednoczonych, chrześcijanie prawosławni w Rosji czy wyćwiczeni w Zeń mnisi w Japonii.

Teologia chrześcijańska w sposób idealny może się wzbogacić przez stosowanie właściwego pluralizmu, w którym te trzy najważniejsze metody wzajemnie się uzupełniają. **Zob. doxa, filozofia, locus theologicus, prawda, pluralizm, sprawiedliwość, szkoły teologiczne, teologia piękna, teologia wschodu, wybór na rzecz ubogich, życie religijne.**

Metodyści (gr. "idący drogą"). Odmiana życia chrześcijańskiego, która jako ruch odnowy powstała w Wielkiej Brytanii pod kierownictwem Jana Wesleya (1703-1793) i jego brata, Karola (1707-1788). Doprowadził on do ustanowienia w roku 1784 wolnych stowarzyszeń (później Kościołów), niezależnych od episkopalnej struktury Kościoła anglikańskiego, pozostających jednak w łączności ze sobą i należących obecnie do Światowej Federacji Kościołów Metodystycznych. Metodysci wzorowali się na niemieckim pietyzmie i cenili nawrócenie doświadczone przez braci Wesleyów, wynosząc teologię serca ponad surową i racjonalistyczną prawowierność. Kładą oni nacisk na ewangelizację, na kapłaństwo wszystkich wiernych i na społeczny dobrobyt. Ich teologia w dużym stopniu nawiązuje do Arminiusza, co oznacza, że popierają oni skierowaną przeciw kalwinizmowi naukę duńskiego teologa reformacyjnego, Jakuba Arminiusza (1560-1609), który nauczał, że Chrystus umarł nie tylko za niewielu wybranych, lecz za wszystkich - i że najwyższa wolność Boga nie wyklucza prawdziwej wolnej woli ludzi. **Zob. ewangelizacja, kalwinizm, protestanci.**

Męczennik. Człowiek, który z powodu swojej wiary i z miłości do Chrystusa poddaje się cierpieniom i śmierci (LG 50, PG 14). W Ewangelii św. Jana odpowiadający temu wyrazowi termin grecki *martyr* (gr. "świadek") oznacza świadectwo dane przez Ojca niebieskiego na korzyść Syna (J 5, 37) oraz świadectwo dane przez Jezusa (J 3, 1-12) albo przez św. Jana Chrzciciela (J 1, 6-8, 15, 19-36; 5, 33). Apostołowie i inni chrześcijanie świadczyli o prawdzie (Łk 24, 48; Dz 1, 8, 22). Z czasem wyrazem *martyr* zaczęto oznaczać chrześcijan, którzy cierpieli i ponieśli śmierć za to, że dawali świadectwo (Dz 22, 20; Ap 12, 11); śmierć samego Jezusa uważano za naczelną przykład takiego męczeństwa (zob. Dz 3, 14). Prześladowania, które wcześniej były odosobnionymi przypadkami, stały się powszechne i systematyczne za cesarza Septymiusza Sewera (202-203), Decjusza (249-250) i Waleriana (257-258). Prześladowania rzymskie osiągnęły szczyt za panowania Dioklecjana i Galeriusza od roku 303, a zakończyły się po zwycięstwie Konstantyna Wielkiego nad Maksencjuszem w roku 312. Męczennicy byli pierwszymi chrześcijanami, którym zaczęto oddawać cześć jako świętym. Kaplice zbudowane na ich grobach zwano martyriami; nawiedzano je przede wszystkim w "dies natalis" (łac. "urodziny, rocznica urodzin") męczenników, czyli w dniu ich urodzin dla nieba przez męczeństwo. Od samego początku Kościół uważał męczeństwo za "chrzest krwi", mogący zastąpić chrzest sakramentalny. Martyrologium to księga liturgiczna zawierająca spis męczenników i innych świętych umieszczonych odpowiednio do dnia ich śmierci. W nowszych czasach było wielu męczenników w Europie i w krajach pozaeuropejskich: w Afryce, obu Amerykach, w Azji i na Oceanii. W tym stuleciu wielu chrześcijan cierpiało i poniosło śmierć męczeńską za to, że związali się z cierpiącymi i okazali im solidarność (zob. J 15, 13). **Zob. chrzest, kult świętych, świętość.**

Męka Pana Jezusa. Cierpienie zakończone śmiercią krzyżową, jakiego się podjął Jezus dla naszego zbawienia (zob 1 P 2, 21 - 25). Wszystkie cztery Ewangelie kończą się szczegółowym opisem Jego Męki (Mt 26-27; Mk 14-15; Łk 22-23; J 18-19). W Niedzielę Palmową czyta się opis męki według jednego z synoptyków, a w Wielki Piątek z Ewangelii św. Jana. **Zob. odkupienie, odpokutowanie, Wielki Piątek, Wielki Tydzień, zbawienie.**

Midrasz. (hebr. “badanie, rozstrząsanie”). Żydowska metoda egzegetyczna, rozwinięta po powrocie z niewoli babilońskiej. Miała ona na celu podnoszenie na duchu przez wydobywanie z tekstu Biblii skojarzeń i zastosowań idących poza jego znaczenie literalne. Żydzi odróżniali dwa rodzaje midraszu: *midrasz halachah* (hebr. “postępowanie, kierownictwo”) skupiający się na prawie niepisanym, i *midrasz haggadah* (hebr. “opowiadanie”), zajmujący się wyjaśnieniem pozaprawnych części Pisma Świętego, które nie dotyczą prawa. **Zob. egzegeza, haggada.**

Międzyreligijny. **Zob. dialog, religie świata.**

Migne. Skrócony tytuł na wydawnictwa opublikowane przez Jacques-Paula Migne’a (1800-1875), który po dziewięciu latach pracy na wiejskiej parafii przybył do Paryża i wydał ogromną ilość tekstów teologicznych. Głównym jego dziełem było: *Patrologiae cursus completus*. Złożona z 217 tomów *Patrologia Latina* (PL) zawiera wszystkich łacińskich autorów kościelnych po papieża Innocentego III (1160-1216). Składająca się z 161 tomów *Patrologia Graeca* (PG) zawiera pisarzy greckich (z łacińskim przekładem) do roku 1439. Gdzie nowsze i bardziej krytyczne wydania nie są dostępne, patrologia Migne’a jest bezcenna i pozostaje w tym względzie wzorcowym dziełem informacyjnym. **Zob. patrologia.**

Millenaryzm (łac. “tysiąc”). Przekonanie, które się zrodziło pod wpływem pism apokaliptycznych, a oparte zostało na dosłownej interpretacji Apokalipsy św. Jana 20, 1-7, że Chrystus razem ze swoimi świętymi będzie królował na ziemi przez tysiąc lat, dopóki ostatecznie nie zwycięży szatana i nie wejdzie definitywnie do swojej chwały. We wcześniejszych wiekach chrześcijaństwa nawet wielcy teologowie chrześcijańscy, tacy jak św. Justyn Męczennik (ok. 100 - ok. 165) i św. Ireneusz z Lyonu (ok. 130 - ok. 200) opowiadali się za tym przekonaniem. Po św. Augustynie z Hippony (354-430) tylko niektóre ugrupowania sekciarskie (np. ok. roku 1000) próbowały czasami przywrócić do życia millenaryzm. **Zob. eschatologia, fundamentalizm, świadkowie Jehowy.**

Miłosierdzie. Pełna miłości troskliwość Boga o wszystkie stworzenia, a zwłaszcza o ludzi, która nas zachęca do okazywania współczucia innym i do niesienia im ulgi. Na oznaczenie miłosierdzia Stary Testament ma trzy wyrazy: *hesed* (hebr. “dobrotliwość”), czyli wierna życzliwość, która się opiera albo na umowie podobnej do umowy małżeńskiej (Rdz 20, 13), albo na ścisłej przyjaźni (1 Sm 20, 8, 14-15); *rahamin* (hebr. “łono”) - jest to wypływająca z wnętrza sympatia albo współczucie podobne do tego, jakie odczuwa matka do swego dziecka (Iz 49, 15); wreszcie *hen* (hebr. “łaska”) oznacza, że umiłowanie Boże zostało dane darmo i niezależnie od zasług przyjmującego (Wj 33, 12-17). Ludzie proszą o miłosierdzie, a Bóg niezwykle chętnie go udziela (zob. Ps 51, 113, 177). Nowy Testament wysławia miłosierdzie Boże (Łk 1, 50. 54. 72. 78) objawione i wyrażone przede wszystkim przez słowa i czyny Jezusa (Mt 9, 10-13; 18, 21-35; Łk 10, 29-37). Skierowana do Jezusa prośba niewidomego o miłosierdzie (Mk 10, 47-48) stała się częścią codziennej modlitwy chrześcijańskiej, zwłaszcza na Wschodzie. Powinniśmy starać się naśladować Ojca Niebieskiego w okazywaniu miłosierdzia drugim, a Bóg ze swojej strony okaże miłosierdzie tym, którzy sami są miłosierni (zob. Mt 6, 12; 25, 31-46; Łk 11, 4). **Zob. hesed, łaska, miłość 2, modlitwa Jezusa.**

Miłość

1. Trzecia cnota teologiczna, która zakłada istnienie dwóch pozostałych (wiary i nadziei) i jest źródłem życia dla wszystkich cnót. Jej pierwszoplanowym przedmiotem jest Bóg, na drugim miejscu kieruje się ona ku nam samym i ku bliźnim (Pwt 6, 5; J 13, 34; 1 J 4, 7 - 5, 4; 1 Kor 13, 1).
2. Wolna, przewyższająca samego siebie, życiodajna i jednocząca akceptacja, której źródłem i wzorem jest wewnętrzne życie Trójcy Przenajświętszej i która tłumaczy powiedzenie "Bóg jest miłością" (1 J 4, 8. 16).

Stary Testament wielokrotnie uznaje Boga jako wiernego i czułego partnera w przymierzu Narodu Wybranego, który został wezwany do dania odpowiedzi przez umiłowanie Boga (Pwt 6, 5) i bliźniego (Kpł 19, 18). Jezus oba te podstawowe przykazania połączył w jedno (Mk 12, 29-31) i nauczał, że nasza miłość powinna w szczególny sposób ogarniać nieprzyjaciół i ludzi, którzy się znajdują w szczególnych potrzebach (Mt 5, 43-48; 25, 31-46; Łk 10, 29-37). Jako największe i "nowe" przykazanie (J 13, 34; zob. 1 Kor 12, 31-13, 13) miłość może doprowadzać nawet do śmierci za innych, tak jak to się stało z samym Jezusem (J 15, 13; 1 J 3, 16). Bóg nas pierwszy umiłował, mimo że jesteśmy grzesznikami, i to nam umożliwia okazanie w odpowiedzi miłości (Łk 15, 3-32; J 3, 16; Rz 5, 6-8; 8, 31-39; 1 J 4, 19). Zostaliśmy obdarzeni Duchem miłości (Rz 5, 5) i wezwani do nowej wspólnoty miłości (Ef 25, 15-26, 29) i do uczestniczenia w Bożej miłości, która jest wewnętrznym życiem Trójcy Przenajświętszej (J 17, 26). **Zob. agape, cnoty teologiczne, przymierze.**

Misja kanoniczna (łac. "wysłanie na mocy prawa kanonicznego"). Oficjalne uprawnienie do udziału w jakiś sposób w nauczającym, uświęcającym i pasterskim posługiwaniu Kościoła wobec świata. **Zob. diakon, duchowny, kazanie, mandat, Sobór Laterański IV.**

Misje kościoła. Odpowiedź Kościoła na to, że został przez Chrystusa posłany, żeby Jego dzieło kontynuować na całym świecie. Księgi prorockie Starego Testamentu wskazują, w jakim znaczeniu Jerozolima, Naród Wybrany i jego przedstawiciele otrzymali misyjną funkcję zbawiania narodów (zob. Iz 2, 2-5; 42, 6-7; 49, 6, 22-23; 56, 1-8; 60, 1-22; Księga Jonasza). Dobra nowina Jezusa Chrystusa, ponieważ ma znaczenie ogólnoludzkie (Łk 2, 29-32), powinna być głoszona wszędzie i każdemu (Mt 28, 18-20; Mk 16, 15-20; Łk 24, 47; J 20, 21; Dz 1, 8). Kościół apostołski prowadzony przez św. Piotra, św. Pawła i innych (Ga 2, 7-8; Rz 1, 5; 16, 3) upowszechniał wiarę chrześcijańską w cesarstwie rzymskim. We wczesnych stuleciach chrześcijaństwo dotarło do Abisynii, Indii, a nawet (za pośrednictwem "nestoriańskiego", czyli Asyryjskiego Kościoła Wschodniego) do Chin. Wielcy misjonarze i ich następcy, popierani niekiedy przez potężnych władców, sprawili, że praktycznie do roku 1000 niemal cała Europa przyjęła chrześcijaństwo. Św. Patryk (ok. 390 - ok. 460) przyczynił się do ewangelizacji Irlandii, św. Augustyn z Canterbury (zm. 604) - Anglii, św. Bonifacy (680-754) - krajów germańskich, św. Anskar (801-865) - krajów skandynawskich, a św. Cyryl (826-869) i św. Metody (ok. 805-885) krajów słowiańskich. Po odkryciu Ameryki w roku 1492 i po otwarciu nowych dróg do Azji rozpoczęła się heroiczna działalność misyjna w obu Amerykach, w Chinach, Indiach, Japonii i gdzie indziej. Utworzenie przez papieża Grzegorza XV w roku 1622 Kongregacji Rozkrzewiania Wiary dodało odwagi i udzieliło pomocy organizowaniu tej działalności. Od początku XIX stulecia anglikańskie i protestanckie towarzystwa misyjne, prowadzone i inspirowane przez takie osobistości jak David Livingstone (1813-1873), rozpoczęły szeroką działalność poza Europą. Pod koniec wieku XX z dnia na dzień coraz bardziej stała się widoczna konieczność ponownej ewangelizacji Europy. **Zob. apostoł, asyryjski Kościół wschodni, ewangelizacja.**

Missa praesanctificatorum (łac. "Msza darów uprzednio konsekrowanych"). **Zob. liturgia darów uprzednio konsekrowanych.**

Missio canonica. **Zob. misja kanoniczna.**

Mistagogia (gr. "wtajemniczenie"). **Zob. wtajemniczenie.**

Misterium (gr. “tajemnica, obrzęd tajemny”). *Zob. tajemnica.*

Misterium paschalne. *Zob. tajemnica wielkanocna.*

Misteryjne religie. *Zob. religie tajemne.*

Mistyczne ciało Chrystusa. *Zob. Ciało Chrystusa.*

Mistyka (gr. “tajemniczy”). Szczególne, głębokie przeżycie zjednoczenia z Bogiem i poznanie rzeczywistości Bożej, darowane zupełnie swobodnie przez Boga. Przeżycia mistyczne, którym mogą towarzyszyć zjawiska takie, jak: ekstaza, widzenia i inne podobne fenomeny, zazwyczaj są poprzedzone gruntownym uprawianiem kontemplacji i ascezy. Mistyka, chociaż występuje we wszystkich wielkich religiach świata, w doświadczeniu chrześcijańskim nabiera szczególnie osobowych cech i raczej uwydatnia, niż znosi poczucie odrębności między mistykiem a Bogiem. Autentyczna mistyka jest zawsze źródłem wielkodusznej miłości do bliźnich i zdaje się być częsta wśród chrześcijan oddanych modlitwie i uczulonych na obecność Bożą w ich życiu. Joseph Marechal (1878-1944), Evelyn Underhill (1875-1941) oraz inni autorzy współcześni popierali ponowne zainteresowanie mistyką. *Zob. kontemplacja, tajemnica, wizje.*

Miszna (hebr. “powtórzenie”). Żydowski zbiór traktatów zawierający interpretację i naukę Pisma i Prawa. Jest to kompilacja, będąca prawdopodobnie dziełem rabiego Judy ha-Nasiego (ok. 135 - ok. 220); była ona podstawą zarówno palestyńskiej, jak i babilońskiej wersji Talmudu. *Miszna* nadal określa, w jaki sposób pobożny Żyd powinien się zachować w różnych okolicznościach. *Zob. judaizm, talmud.*

Mit (gr. “baśń, opowiadanie”). Opowiadanie symboliczne o ostatecznych rzeczywistościach. Przez wyraz “mit” często się rozumie opowiadanie o zmyślonych postaciach, wydarzeniach albo rzeczach. Podczas gdy wyraz “logos” oznacza rozumne i prawdziwe wyjaśnienie rzeczywistości i ich przyczyn, ukształtowany w wyobraźni “mit” (np. o gorszącym postępowaniu bogów) może trzymać słuchacza w napięciu, ale w samej swojej istocie jest fałszywy. W Nowym Testamencie mamy także echo takiego negatywnego spojrzenia na wyraz “mit” (1 Tm 1, 4; 4, 7; Tt 1, 14; 2 P 1, 16). Umysł ludzki jednak nie może działać, jeżeli się opiera na samych tylko pojęciach abstrakcyjnych. Potrzebuje on języka symbolicznego, oparte go na wyobraźni, żeby odnaleźć i wyrazić prawdę o naszym istnieniu. Platon (427-347 przed Chr.) w dialogach czasami zręcznie posługuje się mitami, żeby czytelników doprowadzić do prawdy. *Zob. analogia, odmitologizowanie, symbol, teologia narracyjna.*

Mitra. Wysokie, rozcięte po bokach nakrycie głowy zakładane przez biskupów, kiedy niosą pastorał podczas procesji oraz podczas liturgii, chociaż nigdy podczas samej modlitwy eucharystycznej, lub anafory. Ten symbol władzy biskupiej pochodzi z jedenastowiecznego Rzymu. Na Wschodzie mitrę bizantyńską, którą patriarcha ekumeniczny, a następnie wszyscy biskupi, zapożyczył od korony cesarskiej, nosi się tylko przy pełnym stroju liturgicznym. Po “wielkim wejściu”, kiedy zaczyna się modlitwa eucharystyczna, biskup zdejmuje mitrę i zakładają ponownie na błogosławieństwo końcowe. Na Zachodzie mitrę noszą biskupi, opaci, oraz infułaci; na Wschodzie mitrę noszą archimandryci, zwani również archiprezbiterami. *Zob. anafora, archimandryta, biskup, chrześcijaństwo bizantyjskie, kardynał, katedra, patriarcha ekumeniczny, tiara papieska, wejście.*

Modalizm (łac. “sposób, kształt”). Herezja, która tak mocno podkreślała jedyność Boga, że aż twierdziła, że “Ojciec”, “Syn” i “Duch Święty” są tylko rozróżnieniami dokonywanymi przez umysł ludzki i nie są odrębnymi osobami. Byłyby to tylko trzy przejawy albo trzy sposoby objawiania się i oddziaływania jednego i tego samego Boga w dziele stworzenia i odkupienia. Herezję tę w Azji Mniejszej zapoczątkował Noetos (ok. 200), a na Zachodzie ją upowszechnili: Prakseasz (ok. 200), Sabeliusz (początek trzeciego

stulecia), Fotinus (IV w.), a także w pewnym stopniu Marceji z Ancyry (zm. ok. 374) (zob. DH 151, 284; ND 13). **Zob. patrypasjanizm, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Modernizm (łac. “nowoczesny”). Ogólny termin, a oznaczający dość rozpowszechniony ruch w teologii katolickiej, który pod koniec XIX i na początku XX wieku powstał w Anglii, Francji i we Włoszech, a także w pewnym stopniu w Niemczech. Główni jego przedstawiciele to: Alfred Loisy (1857-1940), George Tyrrel (1861-1905), a może także baron Friedrich von Hügel (1852-1925). Moderniści popierali nowoczesną krytykę biblijną, przyjmowali historyczny rozwój chrześcijaństwa, ostro się sprzeciwiali neoscholastyce i byli całkowicie nastawieni na postęp w nauce i filozofii. Czasami schodzili na błędne drogi, na przykład przeceniali wartość przeżycia religijnego i obniżali wagę powszechnie przyjmowanych prawd wiary. W roku 1907 dekretem *Lamentabili* i encykliką *Pascendi* Stolica Święta potępiła modernizm w sposób, któremu zabrakło przemyślanych rozróżnień. Owocem tego była wkrótce kampania skierowana przeciw tym, których podejrzewano o skłonności modernistyczne. Pius XII (w sprawie krytyki biblijnej). Sobór Watykański II i późniejsze prądy w nauce Kościoła i teologii usprawiedliwiły niektóre, ale nie wszystkie, pojęcia i poglądy modernistów. **Zob. doktryna, immanencja Boża, krytyka biblijna, neoscholastyka, przeżycie religijne, rozwój dogmatów.**

Modlitwa. Określa się ją za Ewagriuszem Pontyjskim (346-399) jako “rozmowę umysłu z Bogiem” albo za św. Janem z Damaszku (ok. 675 - ok. 749) jako “uniesienie umysłu do Boga”. Przez umysł nie można tutaj rozumieć tylko władzy rozumu, ponieważ modlitwa zawiera także w sobie naszą ludzką wolę i nasze uczucia. Bóg jest obecny w sposób daleko przekraczający obecność ludzkiego partnera w czasie dialogu. Modlić się to tyle, co wzywać, adorować, wysławiać, dziękować, wyrażać żal i prosić o łaski naszego osobistego Stworzyciela i Pana. Modlitwa może być wypowiedziana głośno albo cicho w sercu, może być samotna lub z innymi, podczas oficjalnego sprawowania liturgii kościelnej lub poza nią. Jezus modlił się publicznie i prywatnie (np. Mk 1, 35; 6,46; 14, 12-26; 32-42), uczył uczniów modlitwy (Mt 6,9-13; 7, 7-11; Łk 11, 1-4) i razem z nimi odziedziczył starotestamentową tradycję modlitwy reprezentowaną przez Psalmy. Najbogatszy zbiór modlitw Nowego Testamentu znajduje się w pierwszych rozdziałach Ewangelii św. Łukasza (Łk 1, 46-55; 68-79; 2, 14.29-32). Dzieje Apostolskie 4,24-30 są zapisem wzruszającej modlitwy w czas prześladowań. Chrześcijanie wiedzą, w jaki sposób Duch Święty umożliwia im prowadzenie życia modlitwy (Rz 8, 15, 26-27; Ga 4, 6). **Zob. akemeci, asceza, filokalia, hezychazm, kontemplacja, liturgia, liturgia godzin, mistyka, modlitwa błagalna, modlitwa Jezusa, modlitwa pańska, oddanie czci Bogu, rekolekcje, rozmyślanie, teologia apofatyczna, teologia katafatyczna, wstawiennictwo.**

Modlitwa błagalna. Prośby skierowane do Boga w naszych własnych potrzebach i w potrzebach innych ludzi. Takie prośby są usprawiedliwione, jeżeli błagamy Boga o to, co się zgadza z Jego wolą i co nam przyniesie rzeczywiste dobro (Rdz 18, 22-33; Mt 6, 9-13; 7, 7-11; Łk 11, 1-13; zob. DH 957-959). **Zob. modlitwa, wstawiennictwo.**

Modlitwa Jezusa. Powszechnie znana na Wschodzie modlitwa, która polega na powtarzaniu imienia Jezus połączonego z krótkim sformułowaniem: “Panie Jezu Chryste, Synu Boży, zmiłuj się nade mną”. Różne są odmiany tej modlitwy, niektóre z nich zawierają wywodzący się z Rosji dodatek: “Nade mną grzesznikiem”. “Modlitwa Jezusa”, która jest oddźwiękiem zawołań (Mk 10, 47-48; Łk 23, 42) i wezwań (1 Kor 12, 3) znajdujących się już w Nowym Testamencie, wywodzi się z duchowości monastycznej, mianowicie z jej tęsknoty za modlitwą nieustanną (zob. Łk 18, 1; Ef 6, 18; 1 Tes 5, 17). Od wieku XIII często była ona regulowana oddechem, co może być pomocne, ale ma znaczenie drugorzędne. **Zob. hezychazm, filokalia.**

Modlitwa eucharystyczna. Modlitwa, będąca sercem sprawowanej Eucharystii, którą w liturgii rzymskiej nazywa się “kanonem”. Wydaje się, że niektóre jej późniejsze formy są odmianami pierwszej w pełni rozwiniętej Modlitwy Eucharystycznej, znajdującej się w *Tradycji apostoelskiej* (ok. 215), którą się

często przypisuje św. Hipolitowi Rzymskiemu. Mimo istnienia pewnych różnic w kolejności Modlitwa Eucharystyczna zawiera następujące elementy: wstępny dialog między kapłanem a zgromadzeniem, modlitwę uwielbienia i dziękczynienia, opowiadanie o ustanowieniu Eucharystii, anamnezę przypominającą zbawczą działalność Boga, epiklezę wzywającą Ducha Świętego, by zstąpił na dary, wspomnienia albo modlitwy wstawiennicze i końcową doksologię. **Zob. anafora, anamneza, doksologia, epikleza, kaknon, wstawiennictwo.**

modlitwa pańska. Modlitwa, często znana pod nazwą *Ojcze nasz*, której Jezus nauczył swoich uczniów; istnieje w wersji krótszej, prawdopodobnie wcześniejszej (Łk 11, 2-4), oraz dłuższej (Mt 6, 9-13). Pod koniec I wieku *Didache* nakazuje, aby *Modlitwę Pańską* (w wersji Mateuszowej) odmawiać trzy razy dziennie (8,2-3). W *Modlitwie Pańskiej* najpierw zwracamy się do Boga, aby królestwo i wola Boża stały się obecną rzeczywistością, a następnie prosimy o zapewnienie pożywienia, pojednanie z Bogiem i naszymi bliźnimi oraz o wybawienie od przytłaczających nas ciężkich doświadczeń i zła. Modlitwa ta, której nie należy mylić z *modlitwą Jezusa* (w której zwracamy się do Jezusa, a nie do Boga Ojca), odgrywa ważną rolę we Mszy św., różańcu oraz innych nabożeństwach katolickich. **Zob. abba, bóg jako ojciec, didache, modlitwa.**

Modlitwa poranna. **Zob. jutrznia.**

Modlitwa serca. **Zob. hezychazm, modlitwa Jezusa.**

Modlitwy kapłańskie. **Zob. liturgia godzin.**

Mogiła Piotr. **Zob. wyznanie wiary Piotra Mogiły.**

Molinizm. Doktryna rozwinięta przez hiszpańskiego jezuitę, Ludwika Molinę (1535-1600) o stosunku zachodzącym między wolną wolą, a łaską. Bóg daje łaskę, tak porządkuje okoliczności, żeby wydała ona właściwy owoc i przewiduje nasze przyszłe postępowanie. Ponieważ jednak to przewidywanie "zależy" od naszych wolnych decyzji, Molina je nazywa *scientia condicionata* (łac. "wiedza uwarunkowana") albo *scientia media* (łac. "wiedza pośrednia"): wiedza zależna od przyszłych ludzkich decyzji i czynności. Temu systemowi sprzeciwili się dominikanie, szczególnie Dominik Banez (1528-1604). Banez podkreślał nadrzędną wolność Boga i mówił o Bożym współdziałaniu z ludzkimi czynnościami jako o *pra-emptio physica* (łac. "uprzednie fizyczne poruszenie"); pojęcie to - jak się wydaje - nie oddaje pełnej sprawiedliwości ludzkiej wolnej woli. W latach 1598-1607 działała w Rzymie komisja *De auxiliis*, ale nie znalazła ona drogi wyjścia. Skończyło się na tym, że komisja zakazała jezuitom piętnowania dominikanów jako "kalwinów", a dominikanom znowu nazywania jezuitów "pelagianami" (zob. DH 1997, 2008). Ta dyskusja dowodzi, że najgłębsze zagadnienia teologiczne nie znajdują ostatecznej zadowalającej odpowiedzi. Tajemnica Boża ma pierwsze i ostatnie Słowo. **Zob. kalwinizm, łaska, pelagianizm, scientia media, semipelagianie, tajemnica, teologia negatywna, wiedza uprzednia, wolna wola.**

Monarchianie. (gr. "jedna zasada, władza"). Wyraz wymyślony przez Tertuliana (ok. 160 - ok. 220) na określenie herezji, która tak mocno podkreślała jedyność Boga, że odrzucała istnienie prawdziwego Syna Bożego jako odrębnej Osoby. Niektórzy monarchianie utrzymywali, że Jezus tylko w tym znaczeniu był Bogiem, że Boża *dynamis* (gr. "moc") zstąpiła na niego i Go przysposobiła. Monarchianie o nastawieniu modalistycznym sprowadzali Trójcę Przenajświętszą do różnych sposobów objawiania się Boga i Jego działania. **Zob. adopcjonizm, modalizm, patripasjanizm, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Monaster. **Zob. klasztor.**

Monastycyzm. (gr. "życie samotne"). **Zob. życie monastyczne.**

Monizm. (gr. “jeden”). Termin ukuty przez Chrystiana Wolffa (1679-1754) na oznaczenie prób wyjaśniania rzeczywistości przez wykluczenie różnorodności i zróżnicowań (np. między ciałem a duszą albo między światem stworzonym a niewidzialnym Bogiem) i przez sprowadzenie wszystkiego do jednej tylko zasady. W ten sposób *solipsyzm* przyjmuje istnienie tylko podmiotu poznającego i odrzuca idee, doznania oraz istnienie innych podmiotów. W innym wypadku odmawia się istnienia różnicy między umysłem a materią i twierdzi się, że albo wszystko jest wytworem umysłu (idealizm), albo materii (materializm). Panteizm nie przyjmuje istotnej różnicy między Bogiem, a światem stworzonym. Filozofowie greccy przed Sokratesem starali się wyjaśnić rzeczywistość przez jedną pierwotną zasadę, np. Tales z Miletu (640-546 przed Chr.) uważał, że woda jest pierwotnym tworzywem wszechświata. Monistami byli: Plotyn (ok. 205-270), Benedykt Spinoza (1632-1677) i przedstawiciele idealizmu filozoficznego, np. Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), którzy wszystko sprowadzali do własnego „Ja”. Zarówno Stary Testament (zob. Rdz 1-3; Hi 38, 1-40, 5), jak i Nowy (zob. J 1, 18; Rz 11, 33-35) wskazują na istnienie zasadniczej różnicy między Bogiem a stworzeniami. Nauka katolicka kładła nacisk na ten podstawowy dualizm (zob. DH 3022-3023; ND 329-330); podobne znaczenie ma protestanckie twierdzenie: Deus totaliter aliter (łac. “Bóg jest kimś zupełnie innym”) i prawosławna teologia “apofatyczna” (gr. teologia negatywna). **Zob. dualizm, idealizm, istota i energie, materializm, panteizm, przebóstwienie, teologia apofatyczna.**

Monoenergizm (gr. Jedno działanie”). Powstała w VII wieku próba pogodzenia “monofizytów” z nauką przyjętą przez Sobór Chalcedoński (451) i rozwiniętą przez Sobór Konstantynopolitański II (553). Zgodnie z ugodową formułą *monoenergizmu*, przedstawioną w roku 633 przez patriarchę Cyrusa z Aleksandrii i popartą przez patriarchę Sergiusza z Konstantynopola, w Jezusie Chrystusie istnieje tylko jeden sposób działania, mianowicie Boska energia. Wskutek sprzeciwu mnicha, św. Sofroniusza (ok. 560-638), który w roku 634 został patriarchą Jerozolimy, *monoenergizm* został zarzucony. **Zob. istota i energie, monofizytyzm, monoteletyzm, Sobór Chalcedoński, Sobór Konstantynopolitański II.**

Monofizytyzm (gr. Jedna natura”). Poglądy heretyckie przypisywane tym, którzy odmówili przyjęcia nauki Soboru Chalcedońskiego (451), że w Chrystusie są “dwie natury w jednej Osobie” (DH 300-303; ND 613-616) i oderwali się od patriarchatów konstantynopolitańskiego i rzymskiego. Żadna ze stron jednak nie broniła czystego monofizytyzmu, mianowicie że wcielenie oznaczało albo zlanie się bóstwa i człowieczeństwa w trzecią “naturę”, albo wchłonięcie ludzkiej natury Chrystusa przez Jego naturę Boską w taki sposób, jak ocean wchłania kroplę wody. Wydaje się, że różnica zdań odnośnie Soboru Chalcedońskiego była częściowo terminologiczna. Spośród odszczepieńców Tymoteusz Aerulus (zm. 477) został “monofizyckim” patriarchą Aleksandrii, a Piotr Folsznik (zm. 488) patriarchą Antiochii. Kościoły “monofizyckie” zostały ostatecznie zorganizowane przez Sewera z Antiochii (ok. 465-538), złożonego z urzędu patriarchy antiocheńskiego w roku 518. Obecnie Kościoły “monofizyckie” nazywa się powszechnie orientalnymi Kościołami prawosławnymi. **Zob. chrześcijaństwo etiopskie, chrześcijaństwo koptyjskie eutychanizm, prawosławie orientalne, Sobór Chalcedoński, Sobór Konstantynopolitański II, unia hipostatyczna.**

Monogamia (gr. “jednożeństwo”). Ideał polegający na tym, że zawiera się małżeństwo z jedną tylko osobą (zob. Mt 5, 31-32; 19, 1-9; Mk 10, 2-12; Łk 16, 18). Wiele społeczeństw dopuszczało poligamię (gr. “wielożeństwo”), czyli praktykę zawierania związku małżeńskiego z więcej niż jedną kobietą albo równocześnie, albo po kolei. Niektóre społeczeństwa przyjmowały też poliandrię (gr. “wielu mężczyzn”), czyli zasadę, że kobieta może mieć więcej niż jednego męża. W Starym Testamencie patriarchowie byli z początku poligamistami, zaś Prawo Mojżeszowe zezwalało na rozwód i na ponowne małżeństwo. Chrystus przypisywał ten zwyczaj twardości ludzkiego serca i zmierzał do odnowienia pierwotnego, zaplanowanego przez Boga, małżeństwa monogamicznego. W Kościele katolickim wcześniejsze ważne zawarte małżeństwo wyklucza zawarcie następnego, dopóki obie strony żyją (zob. DH 777-779, 1798, 1802, 3706-3709; ND 1805, 1809, 1828-1829). **Zob. małżeństwo, przeszkody małżeńskie, wielożeństwo.**

Monoteizm. (gr. “jednobóstwo”). Wiara w jednego (i tylko jednego), osobowego, wszechmocnego, wszechwiedzącego i miłującego bez granic Boga, który jest Stwórcą i Panem wszystkich ludzi i wszystkich rzeczy, a mimo to istnieje odrębnie od wszechświata i poza nim. Izraelici pierwotnie oddawali cześć tylko jednemu Bogu, a więc praktykowali tylko “monolatrię” (gr. “oddawanie czci jednemu Bogu”), co nie oznaczało, że odrzucali istnienie (niższej rangi) bóstw pogańskich. Jednak mniej więcej w szóstym wieku przed Chrystusem monoteizm Izraela pociągnął za sobą wyraźne odrzucenie istnienia jakichkolwiek innych bogów (Iz 43, 10-13; 44, 8). Objawiona w Nowym Testamencie prawda, że istnieje tylko jeden Bóg w Trzech Osobach, nie sprzeciwia się autentycznemu monoteizmowi. Judaizm jednak oraz islam odrzucają wiarę w Trójcę Przenajświętszą jako niemożliwą do pogodzenia z ich wiarą monoteistyczną. Niektórzy przedstawiciele religii porównawczych próbowali dowieść albo tego, że monoteizm się rozwinął z wcześniejszego politeizmu (gr. “wielobóstwo”), albo że pierwotny czysty monoteizm często przeradzał się w późniejszy politeizm. Aktualny rozwój wielu religii nie wydaje się jednak wyraźnie sprzyjać którejkolwiek z tych klasycznych teorii. **Zob. Bóg, islam, judaizm, objawienie, panteizm, tajemnica, teologia Trójcy Przenajświętszej, triteizm, transtendencja, wielobóstwo.**

Monoteletyzm (gr. “jedna wola”). Herezja głosząca, że Chrystusowi, mimo że miał ludzką naturę, brakowało ludzkiej woli i że miał On tylko jedną (boską) wolę. Odkąd Sobór Chalcedoński (451) zaczął nauczać, że w Chrystusie jest jedna Osoba, ale dwie natury, czyniono wiele wysiłków, by pogodzić z Kościołem monofizytów, którzy kładli nacisk na jedność Chrystusa. Kiedy ugodowa próba wprowadzenia dwóch natur, ale tylko jednego sposobu działania (*monoenergizm*) nie zdała egzaminu, Sergiusz z Konstantynopola (patriarcha w latach 610-638) zachęcił Honoriusza I (papieża w latach 625-638) do wygłoszenia nieszczęśliwego sformułowania o “dwóch naturach, ale tylko jednej woli” w Chrystusie; sformułowanie, za które później Honoriusz został zganiony (DH 487-488, 496-498). *Ekthesis*, czyli ogłoszone w roku 638 przez cesarza Herakliusza wyznanie wiary, oparte było na formule uznającej tylko jedną (boską) wolę w Chrystusie. Synody, które się odbyły w latach 638 i 639 w Konstantynopolu, poparły tę formułę, ale Synod Laterański, który się odbył w roku 649 pod przewodnictwem papieża Marcina I i w obecności św. Maksyma Wyznawcy, potępił ją jako sprzeczną z pełnym człowieczeństwem Chrystusa. W oparciu o zasadę jedna wola/jedna natura, szósty sobór powszechny, czyli Konstantynopolitański III (680-681), ogłosił uroczyste orzeczenie, że w Chrystusie są nie tylko dwie natury, ale także dwie wole, które jednak działają w pełnej zgodzie w jednej Osobie (zob. DH 550-554; ND 635-637). **Zob. dyoteletyzm, monofizytyzm, monoenergizm, Sobór Chalcedoński, Sobór Konstantynopolitański III.**

Montaniści. Pełen entuzjazmu ruch odnowy zapoczątkowany przez Montana, nawróconego kapłana pogańskiego, w drugim wieku we Frygii (obecnie Turcja), który miał wielu zwolenników, nawet Tertuliana (ok. 160 - ok. 220). Montanus przepowiadał koniec świata, a znaków tego końca dopatrywał się w działalności ekstatycznych proroków i prorokiń (takich jak związane z nim Pryscylla i Maksymilla). Ruch ten odznaczał się ascetycznymi wymaganiami, zakazywał zawierania ponownego związku małżeńskiego po śmierci jednego ze współmałżonków i nakładał surowe przepisy postne. Montanus skończył na tym, że samego siebie zaczął uważać za wcielenie Ducha Świętego. Pogarda dla struktur organizacyjnych, wyrażona w swobodzie udzielania sakramentów, doprowadziła do tego, że ruch ten został przez Kościół potępiony (zob. DH 211, 478). **Zob. paruzja.**

Moralność. **Zob. etyka, teologia moralna.**

Moralny nakaz bezwarunkowy. **Zob. imperatyw kategoryczny.**

Mormoni. Jest to “Kościół Jezusa Chrystusa Świętych Dnia Dzisiejszego” założony w roku 1830 w stanie Nowy Jork przez Josepha Smitha (1805-1844). *Księga Mormona*, którą Smith - jak twierdził - odkrył przez objawienie, opowiada o proroku Mormonie i o żydowskich uchodźcach w okresie od powstania

wieży Babel aż po założenie mormonów w Stanach Zjednoczonych. Objawienie, jakie przeżył on w roku 1843, doprowadziło Smitha do opowiedzenia się za wielożeństwem. Kiedy został zamordowany, Brigham Young (1801-1877) osiedlił zwolenników sekty na pustyni w stanie Utah, gdzie zbudowali oni miasto Salt Lake City. Mormoni oczekują, że Chrystus powróci i że na ziemi założy królestwo dla swoich świętych. **Zob. millenaryzm, wielożeństwo.**

Motu proprio (łac. “z własnej woli, spontanicznie”). Osobisty list napisany przez papieża do całego Kościoła, do Kościoła miejscowego albo do jakiejś szczególnej grupy wiernych. Po utworzeniu komisji, której zadaniem było przygotowanie Soboru Watykańskiego II, Jan XXIII wysłał takie *motu proprio* (AAS 52 [1962] 433437). Jeżeli konferencja episkopatu chce wprowadzić jakieś prawo obowiązujące na jej terytorium, musi uzyskać specjalne upoważnienie od Stolicy Świętej, chyba że papież go udziela *motu proprio*. **Zob. Konferencja Episkopatu, Stolica Święta.**

mozaizm. **Zob. judaizm.**

Mówienie językami. **Zob. glosolalia.**

Msza. (może z łac. “dimissio = rozesłanie”). Wyraz powszechnie używany w Kościele łacińskim, gdzie zwyczajną formułę “rozesłania” zgromadzenia pod koniec liturgii eucharystycznej było wezwanie: “Ite, missa est”) łac. “Idźcie, Msza się skończyła”). **Zob. eucharystia, liturgia.**

Msza darów uprzednia konsekrowanych. **Zob. liturgia darów uprzednia konsekrowanych.**

Msza katechumenów. Wyrażenie powszechnie znane, ale już nieaktualne i wprowadzające w błąd, stosowane dawniej na oznaczenie Liturgii Słowa. Wszyscy obecni podczas odprawiania Mszy św. - nie tylko katechumeni - mają obowiązek słuchania Słowa Bożego. **Zob. liturgia eucharystyczna, liturgia słowa, msza wiernych.**

Msza wiernych. Przeszarżowane wyrażenie na oznaczenie drugiej części Mszy św., następującej po Liturgii Słowa. Wyrażenie to odpowiadało okolicznościom, kiedy to wielu katechumenów (dorosłych przygotowujących się do przyjęcia sakramentu chrztu św.) otrzymywało nakaz opuszczenia zgromadzenia liturgicznego przed odmawianiem wyznania wiary i rozpoczęciem drugiej części Mszy św. Na oznaczenie tej części Mszy św. poprawnie używa się dzisiaj wyrażenia: Liturgia Eucharystyczna. **Zob. liturgia eucharystyczna, liturgia słowa, msza katechumenów.**

Nabożeństwa. Takie pozaliturgiczne modlitwy i praktyki religijne, jak Droga Krzyżowa albo różaniec, które rozwijają życie wewnętrzne człowieka i pogłębiają jego przekonania religijne. **Zob. liturgia, modlitwa, różaniec, sakramentale.**

Nadprzyrodzoność. Wyraz ten został utworzony przez Pseudo-Dionizego Areopagite (żył ok. 500 r.), a odnosił się do Boga, który jest ponad naszymi kategoriami, naszymi doświadczeniami i ponad naszą naturą. Od czasów Średniowiecza wyrazem tym oznaczano dar, jaki Bóg czyni dla nas z samego siebie, kiedy to w życiu łaski podnosi nas ponad to, co się należy naszej ludzkiej naturze, i przygotowuje nas w ten sposób do życia w chwale. **Zob. łaska, nadprzyrodzoność egzystencja, natura.**

Nadprzyrodzoność egzystencjalna.

1. Sytuacja, w której się znalazła wolna wola ludzka i która jest wynikiem zbawczego dzieła Chrystusa. Wyraz “egzystencjalny” został utworzony przez Martina Heideggera (1889-1976) zamierzającego opisać sytuację, która w istocie rzeczy już uprzednio warunkuje sposób, w jaki działa wolna wola człowieka. Karl Rahner (1904-1984) wyraz ten zastosował w teologii. “Grzech pierwo-

rodny” jest faktem “egzystencjalnym”, stwarza on bowiem przeszkody, zanim ludzie mogą postępować odpowiednio do swojej wolnej woli. Nadprzyrodzoność egzystencjalna jest dokładnym przeciwieństwem grzechu pierworodnego, oznacza ona bowiem, że zanim ludzie przyjmą łaskę, są już do niej pozytywnie zdeterminowani, a nie tylko zewnętrznie się z nią stykają jako z ofertą zbawienia.

2. Wyrażenie ukute przez Karla Rahnera (1904-1984), *Existential iibernaturalisches* na oznaczenie rzeczywistości, że wszyscy ludzie, zanim przyjęli lub odrzucili zbawienie, w samej istocie swojego istnienia zostali ogarnięci przez z wolnej woli darowaną (stąd: “nadprzyrodzoność”) łaskę Bożą przekazaną przez Chrystusa.

Zob. chrześcijanie anonimowi, grzech pierworodny, łaska, nadprzyrodzoność, odkupienie, usprawiedliwienie, zbawienie.

Nadzieja. Czynne oczekiwanie na spełnienie przyszłych błogosławieństw (1 Kor 15), oparte na wierze i wyrażające się w miłości (1 Kor 13, 13). Nadzieja odpowiada obietnicom Bożym przekazanym w dziejach Starego i Nowego Testamentu, szczególnie w wyjściu z Egiptu, zmartwychwstaniu Pana (1 P 1, 3; 2 Kor 1, 9-11; Hbr 6, 19-20) i zesłaniu Ducha Świętego. Dzięki nadziei przekraczamy granice naszego obecnego niepełnego życia, żeby już teraz brać pełny udział w przyszłym królestwie Bożym i w wyzwalamym zmartwychwstaniu wszelkiego stworzenia (Rz 8, 18-25). Autentyczna nadzieja chrześcijańska, daleka od zachęcania do całkiem biernego oczekiwania na Bożą interwencję w dzieje, zobowiązuje chrześcijan do podjęcia odpowiedzialności za świat i do pracy na rzecz większej sprawiedliwości i pokoju w obecnym miejscu i czasie (GS 21, 34, 39, 43). Zob. **cnoty teologiczne, eschatologia.**

Najświętsze Serce Jezusa. Zranione Serce Jezusa będące symbolem Jego miłości ofiarującej samą siebie dla dobra wszystkich ludzi (zob. J 7, 37-39; 19, 34). Nabożeństwo do zranionego Serca Jezusa znane było już wprawdzie w Średniowieczu, upowszechniło się ono jednak dopiero wskutek objawień danych św. Małgorzacie Marii Alacoque (1647-1690), które zachęcały np. do czynów wynagradzających i do praktyki przyjmowania Komunii św. w każdy pierwszy piątek miesiąca. Chociaż zanikają specyficzne formy tego nabożeństwa powszechne około 1950 r., Najświętsze Serce Jezusa pozostaje skutecznym symbolem odkupienia, jak to określił Kar! Rahner (1904-1984). Zob. **miłość 2, nabożeństwa, symbol, wynagrodzenie.**

Najświętszy Sakrament. Wyrażenie, którego się używa na oznaczenie Chleba i Wina po konsekracji w czasie Mszy św. Zob. **Eucharystia, konsekracja, przeistoczenie.**

Nakaz moralny bezwarunkowy. Zob. **imperatyw kategoryczny.**

Nalogi. Zob. **nawyki.**

Nałożenie rąk. W Starym Testamencie sposób udzielania błogosławieństwa (Rdz 48), stosowany również przez Jezusa, kiedy czynił cuda (np. Mk 1, 41; 5,41), i w czym Go naśladowali uczniowie (Dz 13, 13; 1 Tm 4, 14; 5, 22), zwłaszcza kiedy udzielali Ducha Świętego (Dz 8,17-18; 19,6). Sobór Florencki (1439) nie nalegając, żeby inni chrześcijanie przyjęli ówczesny łaciński obrządek i sposób udzielania święceń kapłańskich (DH 1326; ND 1705), zatwierdził ich sposób święceń - przez nałożenie rąk. W 1947 r. nałożenie rąk stało się wśród katolików zachodnich “materią” udzielania sakramentu święceń kapłańskich, natomiast “formę” stanowią słowa określające skutki sakramentu (zob. DH 3858-3860; ND 1737). Nałożenie rąk zawierają obrzędy chrztu i bierzmowania, zaleca się je ponadto w nowym obrzędzie sakramentu pokuty. Zob. **Sobór Florencki, sakrament święceń.**

Namaszczenie. Pomazanie albo polanie olejem osób (albo czasami przedmiotów), żeby zmienić je same oraz ich stosunek do Boga i do wspólnoty. W Starym Testamencie jest mowa o tym, że namaszczeni są

królów i kapłani, i że dzięki temu zostają oni obdarzeni Duchem Bożym (por. Wj 30, 25-31; 1 Sm 10, 1; Ps 2, 2; Iz 45, 1; 61, 1). Chrześcijanie namaszczały olejem chorych oraz tych, którzy mają przyjąć chrzest, bierzmowanie, święcenia (na Zachodzie) albo są ustanowieni królami. **Zob. bierzmowanie, krzyżmo, Mesjasz.**

Namaszczenie chorych. Nowa nazwa, która po reformach związanych z Soborem Watykańskim II (SC 73) zastąpiła wyrażenie “Ostatnie namaszczenie”. Jako sakrament nawiązuje ono do nowotestamentalnego posługiwania chorym (por. Mk 6, 13; Jk 5, 13-15) i wyraża solidarność całego Kościoła z ludźmi chorymi, starymi i umierającymi, uzdalniając ich do zaczerpnięcia duchowego i fizycznego zdrowia ze zwycięstwa Chrystusa nad chorobą i śmiercią (DH 1694-1700, 1716-1719; ND 1635-1640, 1656-1659). Na Zachodzie sakramentu namaszczenia udziela jeden kapłan, na Wschodzie kilku. **Zob. sakrament.**

Naprawa szkód. **Zob. wynagrodzenie.**

Narodzenie Jezusa Chrystusa. **Zob. Boże Narodzenie.**

Naśladowanie Chrystusa. Ideał i praktyka dążenia za Chrystusem, jaką znaj dujemy w najstarszym dokumencie chrześcijańskim (1 Tes 1, 6); w listach św. Pawła łączy się ono z naśladowaniem samego apostoła (1 Kor 4, 16; 11, 1; 2 Tes 3, 7). Dla św. Pawła naśladowanie Chrystusa oznacza wyzwolenie z grzechu i zaparcie się samego siebie, przez co życie wierzących staje się podobne do ukrzyżowania i zmartwychwstania (Rz 6, 1-11), ponadto gotowość na to, by się dać przekształcić mieszkającemu w nas Duchowi Świętemu (zob. Rz 8, 4, 11), i oddanie siebie samego na pełną miłości służbę dla innych (1 Kor 13; Ga 5, 13). Ewangelie w znamienity sposób wypowiadają się o osobistym przyłgnięciu na wzór ucznia, który jest gotowy służyć bliźniemu w potrzebie (Łk 10, 29-37) i iść za Synem Człowieczym drogą cierpienia ku chwale (Mk 8, 31-38). Chociaż temat “naśladowania” Chrystusa można znaleźć we wszystkich okresach teologii bizantyńskiej, niektórzy teologowie wschodni, tak jak Ireneusz Hausherr (1891-1978), wołają mówić o “prowadzeniu życia w Chrystusie” (zob. J 15,1-17; 1 J 2, 1-6); to wyrażenie można znaleźć w wielu traktatach o życiu duchowym; zob. *Życie w Chrystusie* Mikołaja Cabasilasa (ok. 1332 - ok. 1396) i *Moje życie w Chrystusie* ojca Jana z Kronstadtu (1829-1908).

Natchnienie biblijne. Specjalne oddziaływanie i kierowanie Ducha Świętego, dzięki któremu księgi Pisma Świętego zostały ułożone i dzięki któremu mogą się one nazywać słowem Bożym (zob. J 20, 31; 2 Tm 3, 16; 2 P 1, 19-21; 3, 15-16; a także Jr 18, 18; Ne 8, 1). To, co Bóg miał nam do powiedzenia, znajduje się w tym, co nam powiedzieli ludzcy pisarze, którzy są rzeczywistymi autorami, a nie tylko stenotypistami kopiującymi to, co Bóg dyktował (zob. DV 11; DH 3006, 3629; ND 216). Natchnienie siedemdziesięciu dwóch ksiąg Starego i Nowego Testamentu było częścią Bożego działania, mającego na celu powołanie do istnienia Kościoła. I właśnie dlatego Pismo Święte można także nazywać księgą Kościoła. **Zob. bezbłądność, biblia, hermeneutyka, krytyka biblijna, sens Pisma Świętego.**

Natura. (łac. “to, co zrodzone”). Cały wszechświat, który jest dobry dlatego, że jest stworzony przez Boga (Rdz 1-2), a także to wszystko, co się rozwija i działa odpowiednio do własnych cech charakterystycznych. W tym drugim znaczeniu nauka chrześcijańska mówi o jednej naturze Boga i o dwóch naturach (boskiej i ludzkiej) w Chrystusie. Teologia katolicka odróżnia łaskę (która do nas dociera dzięki zbawczej działalności Boga w Chrystusie) od natury (czyli od tego, co się człowiekowi należy dlatego, że jest człowiekiem). Według klasycznego stwierdzenia łaska nie niszczy natury, lecz zakłada jej istnienie i ją wywyższa. Tutaj ważną rzeczą jest przypomnienie, że stan czysto naturalny jest pojęciem abstrakcyjnym. Porządek łaski istniał od samego początku, kiedy to Bóg aktem wypluwającym z Jego całkowicie wolnej woli powołał mężczyzn i kobiety do nadprzyrodzonego życia wiecznego. Zwolennicy Kalwina i niektórzy inni protestanci pesymistycznie kładli nacisk na sposób, w jaki grzech całkowicie zepsuł ludzką natu-

rę (zob. DH 1521, 1555; ND 1925, 1955; GS 13). **Zob. ekologia, entelechia, grzech pierworodny, łaska, nadprzyrodzoność, potentia oboedientialis, pożądlivość, stworzenie 1-2, wszechświat.**

Nauka dwunastu Apostołów. **Zob. didache.**

Nauka i religia. Istniejące od XVII wieku napięcie między naukowymi odkryciami, prawami i metodami, a wierzeniami religijnymi. Trudności nasunęły się ze strony takich nauk, jak astronomia, biologia, paleontologia, fizyka, psychologia i socjologia. Ironicznie można powiedzieć, że to właśnie żydowsko-chrześcijańska wiara w Boga jako Stwórcę umożliwiła rozkwit nauki na Zachodzie. Proces Galileusza (1564-1642) wytworzył trwały obraz Kościoła oficjalnego jako instytucji odrzucającej nowe odkrycia naukowe i próbującej ograniczyć naukową swobodę badań. To wydarzenie - podobnie jak dyskusja nad opracowaną przez Karola Darwina (1809-1882) teorią ewolucji - zwróciło także uwagę na problem właściwej interpretacji tekstów biblijnych. W wieku XX rozwój nauki i technologii stał się bardziej spektakularny. Równocześnie zrodziło się powszechne teraz przekonanie, że nauka sama z siebie nie może odpowiedzieć na pytania bardziej zasadnicze o sens życia i o wartości, że może spowodować odczłowieczenie życia i stać się bardzo niebezpieczna (np. broń jądrowa) i że powinna szanować inne metody stosowane w filozofii i teologii. Postęp w teorii nauki wykazał, że nawet w naukach przyrodniczych nie można rościć sobie prawa do czystej, bezstronnej "obiektywności". Dla wielu francuski ksiądz paleontolog, Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955), stał się symbolem zakończenia dawnego antagonizmu między nauką a religią. Każda prawda, bez względu na to, czy się znajduje w nauce czy w religii, opiera się na Bogu i nigdy Mu jej nie można przeciwstawić (zob. GS 36). Papież Jan Paweł II (ur. 1920) zwrócił na to uwagę, w odniesieniu do przypadku Galileusza, w swym przemówieniu skierowanym do członków Papieskiej Akademii Nauk w 1992 r. Już w 1983 r., podczas sympozjum naukowców, które upamiętniało dzieło Galileusza, Jan Paweł II opowiedział się po stronie nowego dialogu pomiędzy oficjalnym Kościołem a nauką (ND 173). **Zob. autonomia, Bóg zapelniający luki, ewolucja, fundamentalizm, kreacjonizm, krytyka biblijna, pozytywizm, prawda.**

Nauka społeczna Kościoła. Nauka Kościoła o prawach i obowiązkach różnych członków społeczeństwa wobec wspólnego dobra, i to zarówno narodowego jak międzynarodowego. Jezusowe nawoływanie do pokuty zmuszało ludzi zamożnych do tego, by się troszczyli o ubogich, kalekich, kulawych i niewidomych (Łk 14, 12-14). Czekaający nas sąd powinien nas zachęcać do zajmowania się teraz ziemskimi potrzebami głodnych, cudzoziemców, nagich, chorych i więźniów (Mt 25, 31-46). Ogólnie rzecz biorąc, Nowy Testament wykazuje to samo zrozumienie dla ludzi potrzebujących (Dz 4, 32-5, 11; Rz 12, 8; 1 Kor 13, 3; Hbr 13, 16; 1 J 3, 17; Jk 1, 27; 2, 14-17). Św. Ambroży (ok. 339-397), św. Jan Chryzostom (ok. 347-407) i inni Ojcowie Kościoła głosili to samo orędzie. Przez całe stulecia instytucje kościelne niemal samotnie się opiekowały społecznie opuszczonymi, np. wdowami, sierotami, chorymi i więźniami - podobnie jak zakony mnisze (np. benedyktyni) zajmowały się rozwojem oświaty. Św. Wincenty a'Paulo (ok. 1580-1660), szarytki, siostry miłosierdzia, bł. Frederic Ozanam (1813-1853), bł. Joseph de Yeuster (1840-1889) znany jako Ojciec Damian, Adolf Kolping (1813-1865), Ojciec Jan Beyzym (1850-1912), św. Adam Chmielowski (1845-1916) znany jako Brat Albert, Matka Teresa z Kalkuty (1910-1997) - i wielu innych, życie całe spędzili na nieustannym spotykaniu się z potrzebami ubogich i cierpiących. Pierwszym wielkim dokumentem o tematyce społecznej była wydana w roku 1891 encyklika Leona XIII *Rerum novarum* (łac. "O rzeczach nowych"), zajmująca się takimi zagadnieniami, jak sprawiedliwe wynagrodzenie i własność prywatna. Czterdzieści lat później te same i pokrewne zagadnienia podniósł Pius XI w encyklice *Quadragesimo anno* ("W czterdziestą rocznicę") (1931). Encyklika Jana XXIII *Mater et magistra* (łac. "Matka i nauczycielka") ukierunkowała społeczną naukę Kościoła na konieczność interwencji państwa w wypadku biedy, podczas gdy wydana w roku 1963 encyklika *Pacem in terris* ("Pokój na ziemi") zalecała międzynarodowy porządek społeczny oparty całkowicie na poszanowaniu praw człowieka. Sobór Watykański II w deklaracji *Dignitatis humanae* (1965) wypowiedział się za wolnością religijną. Ten sam Sobór zachęcał do stworzenia na każdym szczeblu bardziej wyraźnego i sprawiedliwego

porządku społecznego (GS 9, 63-93), wzywał też członków Kościoła do czynnego uczestnictwa w sprawach społecznych (AA 7, 8, 13). Wprowadził posłannictwo, do którego zobowiązał Chrystus swój Kościół, nie odnosi się na pierwszym miejscu do dziedziny politycznej, ekonomicznej i społecznej, mimo to wiara religijna podkreśla nasze zobowiązania wobec bliźnich znajdujących się w potrzebie (GS 42). W wydanej w roku 1967 encyklice *Populorum progressio* (łac. "Postęp ludów") Paweł VI rozwój ekonomiczny, który służy całej osobie ludzkiej, nazwał nowym imieniem dla pokoju. Sprawiedliwość społeczna, solidarność międzynarodowa i prawa człowieka - to stałe wątki w nauczaniu Jana Pawła II, wyrażone w sposób szczególny w wydanych w latach 1981, 1987 i 1991 encyklikach *Laborem exercens* (łac. "Poprzez pracę") i *Sollicitudo rei socialis* (łac. "Troska o sprawy społeczne"), oraz *Centesimus annus*. **Zob. encyklika, prawa człowieka, sprawiedliwość, teologia moralna, teologia wyzwolenia, wybór na rzecz ubogich, zasada pomocniczości**

Nawrócenie. Zwrot od upodobania w grzechu do Boga w sposób, który równocześnie ubogaca osobową integralność człowieka i dobro wspólnoty chrześcijańskiej. Nawrócenie jest konieczne, żeby wejść do królestwa Bożego (Mk 1, 15; Mt 4, 17). **Zob. metanoia.**

Nawyki. W zachodniej filozofii i teologii wewnętrzne stany, które wytwarzają wzory dobrego lub złego zachowania. Cnoty takie jak odwaga są dobrymi nawykami, podczas gdy wady takie jak tchórzostwo są nawykami złymi. **Zob. cnota, scholastyka.**

Neochalcedonizm. Próba pośredniczenia między uchwałami Soboru Chalcedońskiego (451) nauczającego, że w jednej Osobie Jezusa Chrystusa są dwie natury, a tak zwanymi "monofizytami", którzy podtrzymywali przedchalcedońską formułę św. Cyryla z Aleksandrii (zm. 444) "o jednej wcielonej naturze Chrystusa". Spór toczył się wokół wyrazu "physis" (gr. "natura"), którym się wtedy posługiwano zarówno na określenie konkretnego indywidualnego osobnika (czyli osoby), jak i jego natury, lub natur w przypadku Chrystusa. Sprzyjający Cyrylowi teologowie, którzy uważali, że Sobór Chalcedoński zrobił ustępstwo na korzyść zwolenników Nestoriusza (winnych, ich zdaniem, podzielenia Chrystusa na dwie osoby), usiłowali na nowo zinterpretować uchwały tego Soboru, stosując terminologię, jakiej użył Cyryl, potępiając Nestoriusza. W "Trzecim Liście do Nestoriusza" (DH 252-263; ND 606/1-12) Cyryl podkreślał istnienie jednej boskiej Osoby w Chrystusie i rzucał klątwę na każdego, kto by nie głosił, że Bóg - w Chrystusie - cierpiał na krzyżu. Podczas obrad Soboru list ten czytano, umieszczono go w aktach, ale go nie przyjęto. Neochalcedonizm, czyli interpretację uchwał Soboru Chalcedońskiego w świetle terminologii stosowanej w teologii Cyryla o cierpieniu Boga, oficjalnie przyjęto na Soborze Konstantynopolitańskim II w roku 553 (DH 421-438; ND 620-623); jego głównym wyrazicielem był Leoncjusz z Jerozolimy, mylony czasem z Leoncjuszem z Bizancjum (obydwaj z VI w.). **Zob. cierpienie Boga, enhypostazja, monofizytyzm, Sobór Chalcedoński, Sobór Efeski, Sobór Konstantynopolitański II.**

Neokatechumenat. Powstały po Soborze Watykańskim II sposób wprowadzania w tajemnice chrześcijaństwa, zapoczątkowany przez Kiko Arguello (ur. 1939) i Carmen Hernandez; celem jego jest udzielanie chrześcijanom ochrzczonej pomocy w ponownym odkrywaniu tego, co rzeczywiście za sobą pociąga wiara i chrzest. Ta "droga", prowadząca ochrzczonej w ślad za sposobami stosowanymi przez katechumenat wczesnego Kościoła, ponownie wprowadza wierzących w życie chrześcijańskie, a celem jej jest albo ponowna ewangelizacja krajów tradycyjnie chrześcijańskich albo pomoc w głębszym zakorzenieniu się Ewangelii na terenach świeżo nawróconych. Ludzie świeccy, kapłani i rodziny ukształtowane przez neokatechumenat wyruszają jako wędrowni misjonarze do wszystkich części świata. W roku 1987 otwarto w Rzymie duże seminarium diecezjalne ("Redemptoris Mater") dla członków neokatechumenatu mających powołanie kapłańskie. **Zob. chrzest, katechumenat, obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych.**

Neoortodoksja (gr. "nowa prawowierność"). **Zob. nowa prawowierność.**

Neopalamizm. Próba podjęta podczas pierwszej Konferencji Ogólnoprawosławnej w Atenach (1936), mająca na celu opracowanie prawosławnej syntezy teologicznej przez powrót do myśli św. Grzegorza Palamasa (1296-1359). Teologia palamistyczna uwydatnia zarówno:

- a. przemianę człowieka na obraz Boży,
- b. jak rzeczywiste odróżnienie w Bogu między istotą a energiami; Bóg pozostaje zawsze transcendentny względem stworzeń i jest od nich odrębny.

Niektórych najślawniejszych teologów prawosławnych tego stulecia można uznać za neopalamistów: Jerzy Florowski (1893-1979), Władimir Łosski (1903-1958), Paul Evdokimov (1900-1971) i John Meyendorff (ur. 1925-1992), Dumitru Staniloae (1903-1995), oraz biskup Kallistos (Timothy) Ware (ur. 1934 r.). **Zob. palamizm, tomizm.**

Neoplatonizm. Wznowiona i religijna interpretacja filozofii Platona (ok. 427-347 przed Chr.), która kwitła w okresie od III do VI stulecia po Chrystusie. Najważniejszym przedstawicielem tego ruchu był Plotyn (205-270). Oprócz niego wymienić trzeba Porfiriusza (ok. 232 - ok. 303), Jamblicha (ok. 250-330) i Proklusa (410-485). Plotyn wysuwał argumenty za istnieniem duszy, czyli *psyche*, umysłu albo *nous* i Jedności albo *hen*, z czego powstał świat materialny przez swoistego rodzaju emanację. Poza i ponad wszelkim doświadczeniem jest Jedność, od której pochodzimy i do której powinniśmy powrócić przez oczyszczenie, wiedzę i miłość. Neoplatonizm często interpretowano panteistycznie, gdy tymczasem jest on głęboko mistyczny. Wywarł on pewien wpływ na św. Augustyna z Hippony (354-430) i na innych Ojców Kościoła. **Zob. ojcowie Kościoła, panteizm, platonizm.**

Neoscholastyka. Odrodzenie średniowiecznej filozofii i teologii chrześcijańskiej, często rozumiane jako jednoznaczne z neotomizmem, chociaż w rzeczywistości szersze zakresem i metodą. W Kolegium Rzymskim (zwanym później Uniwersytetem Gregoriańskim) tacy jezuici, jak: Aloisius D'Azeglio Tapparelli (1793-1862), Matteo Liberatore (1810-1892) i Joseph Kleutgen (1811-1893) zaczęli odnowę scholastyki. Ruch ten zdecydowanie popierał jeden z uczniów Tapparelliego, Gioacchino Pecci (1810-1903), biskup Perugii, a potem papież Leon XIII. W wydanej w roku 1879 encyklice *Aeterni Patris* nakazał on nauczanie tomizmu na katolickich wydziałach teologicznych (zob. DH 3135-3140). Neoscholastyka aż do czasów Soboru Watykańskiego II (1962-1965) ułatwiała strukturalną jasność katolickiej myśli teologicznej. Ale postęp w naukach biblijnych, historycznych, liturgicznych i patrystycznych wykazał, że była to czasami tylko jasność formalna, słowna, wykazująca braki co do istoty *rzeczy*. Ze strony filozoficznej takie nowe prądy, jak egzystencjalizm, analiza lingwistyczna, personalizm i rozwój myśli doprowadziły do powstania pluralizmu. **Zob. neotomizm, scholastyka, tomizm.**

Neotomizm. Nowoczesne odnowienie myśli św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274), powszechnie uważanego za największego średniowiecznego filozofa i teologa. Najślawniejszymi przedstawicielami neotomizmu byli: Louis Billot (1846-1931), kardynał Desire Joseph Mercier (1851-1926), Ambrose Gardeil (1859-1931), Antonin Gilbert Sertiianges (1863-1948), Maurice de Wulf (1867-1947), Maurice de la Taille (1872-1933), Reginald Garrigou-Lagrange (1877-1964), Jacques Maritain (1895-1973), Etienne Gilson (1884-1978), Marie-Dominique Chenu (1882-1990) oraz Ives Congar (1904-1995). **Zob. neoscholastyka, scholastyka, tomizm.**

Nestorianie. Herezja potępiona w roku 431 na Soborze Efeskim, a głosząca, że w Chrystusie są dwie różne osoby, boska i ludzka, które są odrębnymi podmiotami połączonymi w jedność miłości. Przypisywano ją niesłusznie Nestoriuszowi (zm. ok. 451), mnichowi antiocheńskiemu, który został patriarchą konstantynopolitańskim (428-431). Nestoriusz się sprzeciwił powszechnie stosowanemu tytułowi maryjnemu *Theotokos* (gr. "Bogurodzica"), najwidoczniej obawiając się, że zagraża pełnemu i odrębnemu bóstwu i człowieczeństwu Chrystusa, był jednak gotów przyjąć ten tytuł pod warunkiem, że zostanie on poprawnie wytłumaczony. **Zob. arianizm, apolinaryci, eutychanizm, Kościół wschodni asyryjski, monofizytyzm, Sobór Chalcedoński, Sobór Efeski, teologia antiocheńska, theotokos.**

Nicejskie wyznanie wiary. Wyznanie wiary zatwierdzone przez Sobór Nicejski I (325). Skierowane przeciw arianom, głosiło ono odwieczne bóstwo Syna Bożego, który jest “współistotny” (*homoousios*) Ojcu (DH 125-126; ND 7-8). Przez Nicejskie wyznanie wiary częściej rozumiemy to, które się właściwie nazywa Nicejsko-konstantynopolitańskim wyznaniem wiary, powstało bowiem na Soborze Konstantynopolitańskim I (381). To wyznanie wiary zakłada istnienie nicejskiego, dokładniej się jednak wyraża o Duchu Świętym, który “z Ojcem i Synem wspólnie odbiera uwielbienie i chwałę” (DH 150; ND 12). Jest to najpowszechniej przyjęte wyznanie wiary wśród chrześcijan. Używa się go powszechnie podczas sprawowania Eucharystii i udzielania sakramentu chrztu. **Zob. filioque, Sobór Konstantynopolitański I, Sobór Nicejski I, współistotny.**

Niebo. Według pierwotnego rozumienia religijnego miejsce na sklepieniu niebieskim lub ponad nim, w którym żyją bogowie. We wczesnej kosmologii biblijnej jest mowa o sklepieniu niebieskim wspartym na słupach (Hi 26, 11). Mówi się o niebiosach jako o miejscu, w którym Bóg siedzi na tronie (Ps 11,4; 115, 16) i z którego Bóg schodzi (Wj 19, 18-20). Pismo Święte uznaje także, że niebo i ziemia nie mogą Boga ogarnąć (zob. Rdz 1, 1; 1 Krl 8, 27). Przy końcu dziejów zostanie stworzone nowe niebo i nowa ziemia (Iz 65, 17; 2 P 3, 13; Ap 21, 1-22, 5); niebo się stanie wtedy “miejscem”, lub stanem, w którym na zawsze będą przebywać błogosławieni razem z Bogiem dzięki uwielbionemu człowieczeństwu Chrystusa (zob. 1 Tes 4, 17; J 14, 3; 1 P 1, 4). **Zob. eschatologia, raj, wizja uszczęśliwiająca, zmartwychwstanie, życie po śmierci.**

Niecierpiętlivość. Wolność od możliwości cierpienia i podlegania zmianom powodowanym od zewnątrz. Tylko ze wszech miar doskonały i niezmienny Bóg jest niecierpiętlivy (zob. DH 16, 166, 293, 300, 358-359; ND 4, 603/14, 611, 613). Nie oznacza to jednak, że Bóg jest obojętny i że się niczym nie interesuje. Miłość Boża dokonała dzieła wcielenia (J 3, 16), dzięki czemu Syn Boży przyszedł na świat, żeby cierpieć i umrzeć w ludzkiej naturze. **Zob. apatia, męka Pana Jezusa, niezmiennność, spór o cierpienia Boga.**

Niedziela. “Dzień Pański” (Ap 1, 10), kiedy to chrześcijanie się powstrzymują od pracy, żeby radośnie wspominać zmartwychwstanie Chrystusa (Mk 16, 1-2), stworzenie świata przez Boga i zesłanie Ducha Świętego. Chrześcijanie wschodni nazywają niedzielę “dniem ósmym”, żeby w ten sposób pokazać, że zmartwychwstanie Chrystusa odrodziło wszechświat. Z Nowego Testamentu dowiadujemy się, że chrześcijanie w niedzielę gromadzili się, żeby sprawować Eucharystię (Dz 20, 7; zob. 1 Kor 16, 2). Na początku II stulecia zarówno św. Ignacy z Antiochii (ok. 35 - ok. 107), jak gubernator rzymski, Pliniusz Młodszy (62-113), opowiadając tym, że chrześcijanie święcili niedzielę. Synod w Elwirze, w Hiszpanii (ok. 306) prawem usankcjonował święcenie niedzieli, a w roku 321 Konstantyn Wielki nakazał powstrzymanie się w tym dniu od pracy. Prawo kościelne nakazuje w tym dniu uczestniczenie we Mszy św. i powstrzymanie się od pracy, co pozwala na właściwe religijne i ludzkie pełne radości przeżycie niedzieli (CIC 1246-1247; CCEO 880-881; OE 15). W liście apostołskim z maja 1998 r., *Dies domini*, Jan Paweł II rozwinął temat zachowywania niedzieli jako prawdziwie dnia świętego. **Zob. adwentyści dnia siódmego, szabat.**

Niedziela Palmowa. Święto obchodzone przez wszystkich chrześcijan na rozpoczęcie Wielkiego Tygodnia, które upamiętnia wjazd Jezusa do Jerozolimy. Jest jednym z dwunastu najważniejszych świąt kalendarza prawosławnego wschodniego. W prawosławiu wschodnim święto to poprzedza “Sobota Łazarza”, która upamiętnia wskrzeszenie Łazarza przez Chrystusa (J 11, 1-44) i jest jedyną liturgią paschalną poza okresem wielkanocnym. Zachodnia liturgia Niedzieli Palmowej rozpoczyna się poświęceniem i rozdaniem palm oraz procesją; podczas Mszy św. czytana jest Męka Pańska według św. Mateusza, Marka lub Łukasza. Według relacji Egerii Pątniczki pod koniec IV w. Niedzielę Palmową obchodzono w Jerozolimie. **Zob. dwanaście świąt, kalendarz liturgiczny, prawosławie wschodnie, Wielki Tydzień.**

Nienawiść. Głęboka, irracjonalna wrogość w stosunku do innych osób, grup ludzi, a nawet całych narodów. Przeciwwstawienie miłości (i światła) nienawiści (i ciemności) odgrywa kluczową rolę w teologii św. Jana. W odróżnieniu od św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274), któremu wielkie uznanie dla miłości nie przeszkodziło w badaniu również nienawiści, wielu teologów współczesnych o nienawiści nie myślało. Inaczej niż ci, którzy uważają, że nienawiść jest przeciwieństwem miłości, George Bernard Shaw (1856-1950) twierdził, że przeciwieństwem miłości jest obojętność, która po prostu ignoruje tych, którzy są “inni” pod względem etnicznym, politycznym i religijnym; nienawiść przynajmniej ma do tych “innych” stosunek emocjonalny. **Zob. miłość 1, 2; osoba.**

Nieomyślność. Ta wolność od możliwości popełnienia błędu w sprawach dotyczących prawd objawionych i moralności, którą Chrystus przez Ducha Świętego (J 16, 12-15; LG 12) obdarzył cały Kościół, a w szczególności kolegium biskupów będące w łączności z następcą św. Piotra, papieżem (zob. Dz 15, 1-29; 1 Kor 15, 3-11; LG 25). Nieomyślne określenia pochodzą zazwyczaj od soborów powszechnych (zob. DH 265, 363-364), rzadko od papieży. Sobór Watykański I (1869-1870) nauczał, że papież jest nieomyślny wtedy, kiedy jako pasterz wszystkich chrześcijan i następcą św. Piotra (zob. Mt 16, 18-19; Łk 22, 31-32) uroczyście *ex cathedra* podaje naukę o jakiejś prawdzie objawionej dotyczącej wiary lub obyczajów (DH 3065-3075; ND 831-840). Kolegium biskupów w łączności z papieżem przez zwyczajne nauczanie podaje naukę nieomyślną, jeżeli wszyscy jego członkowie są zgodni co do tego, że jakąś prawdę objawioną trzeba definitywnie i bezwzględnie uznać (LG 25). Kiedy interpretujemy stwierdzenia nieomyślne, musimy odróżnić istotę definicji od sposobu jej sformułowania, które może być uwarunkowane okolicznościami czasu. **Zob. ex cathedra, kolegialność, prawda, Sobór Powszechny, Sobór Watykański I, urząd nauczycielski Kościoła.**

Niepojętość Boga. Przymiot, który sprawia, że Bóg jako absolutna tajemnica znajduje się całkowicie poza zasięgiem ludzkiego rozumowania. To, co wiemy z objawienia, uzdalnia nas tylko do uświadomienia sobie, że w rzeczywistości nie znamy Boga (zob. DH 800, 3001; ND 19, 327). **Zob. tajemnica, teologia apofatyczna, teologia negatywna.**

Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryi Panny. Obchodzone 8 grudnia zachodnie święto upamiętniające fakt, że na podstawie jedyne w swoim rodzaju przywileju i ze względu na zasługi swego Syna Maryja z Nazaretu była wolna od jakiegokolwiek grzechu, nawet od grzechu pierworodnego, i to od samego swego poczęcia (zob. DH 2800-2804; ND 709). Zawsze uważano, że wskazuje na to kilka wypowiedzi Pisma Świętego (Rdz 3, 15; Łk 1,28). Chociaż dogmat ten został ogłoszony dopiero przez Piusa IX w roku 1854, samo święto znano przynajmniej od VII stulecia. Częściowo z powodu różnic w pojmowaniu grzechu pierworodnego chrześcijanie prawosławni nie oddają Matce Bożej czci jako “Niepokalanie poczętej”, lecz jako *Achranotos* (gr. “Niepokalana”) i *Panagia* (gr. “Najświętsza”). **Zob. grzech pierworodny, theotokos.**

Nieskończoność. Właściwość bytu nie mającego granic ani końca. Ściśle mówiąc, tylko Bóg jest w pełni i doskonale nieskończony, ponieważ nie jest ograniczony ani przez przestrzeń, ani przez czas i jest w sposób niezmierny wyższy niż jakiegokolwiek stworzenia. W filozofii arystotelesowskiej materia pierwsza albo czysta możność, wcześniejsza niż jakiegokolwiek określenia, jest nieskończona w tym znaczeniu, że nie ma żadnej specyfikacji ani właściwości, która by ją uczyniła konkretną i ograniczoną. **Zob. arystotelizm, niezmiernoność Boga, wieczność.**

Nieszpory. Wieczorny śpiew lub wieczorna modlitwa w Liturgii Godzin. Po dokonanej w roku 1970 reformie w obrządku łacińskim nieszpory mają następującą budowę:

- a. werset wprowadzający,
- b. hymn odpowiedni do dnia, święta lub okresu liturgicznego,

- c. trzy psalmy, przy czym jeden z nich jest czasem zastępowany przez kantyk biblijny,
- d. krótkie czytanie z Pisma Świętego,
- e. krótki hymn responsoryjny,
- f. kantyk Najświętszej Maryi Panny, czyli *Magnificat* (Łk 1, 46-55),
- g. modlitwy wstawiennicze, po których następuje Modlitwa Pańska i kolekta z dnia,
- h. końcowe błogosławieństwo.

W obrzędzie bizantyńskim modlitwa wieczorna zwie się *hesperinos* (gr. “modlitwa wieczorna”); w Wielkim Poście wprowadza ona Liturgię darów uprzednio konsekrowanych. **Zob. jutrznia, liturgia godzin, liturgia darów uprzednio konsekrowanych.**

Nieśmiertelność. **Zob. dusza, śmierć, zmartwychwstanie umarłych, życie pozagrobowe.**

Niewiedza nie do przewyciężenia. Brak wiedzy trwający mimo prawdziwych wysiłków, by zdobyć właściwe wiadomości; wobec Boga taka niewiedza całkowicie uwalnia człowieka od winy. W taki sposób mimo własnej sumiennej troski i bez własnej winy ludzie mogą być niezdolni do przyjęcia Kościoła i jego nauczania. W podjęciu takiej decyzji może im przeszkadzać własne wychowanie, uprzedzenia społeczne albo zwyczajny brak zetknięcia się z orędziem chrześcijańskim (zob. DH 2865-2867, LG 16, GS 16). Niewiedza nie do przewyciężenia może być fizyczna (np. u dzieci oraz u chorych umysłowo) albo moralna (w innych wypadkach). **Zob. błąd, tolerancja.**

Niewinność pierwotna. **Zob. sprawiedliwość pierwotna.**

Niewrażliwość. Wyraz używany przez stoików na oznaczenie braku cierpienia i wolności od wzruszeń; posługiwali się nim czasami Ojcowie Kościoła, żeby wskazać na pogodę ducha, jaka powstaje wskutek stopniowego wyzwalań się z przywiązań do zła i z pogłębienia zjednoczenia z Bogiem. **Zob. asceza, hezychazm, niecierpielność, przebóstwienie, stoicyzm, umartwienie.**

Niewymowność Boga. Bóg jest w sposób niewypowiedziany tajemniczy i - mimo że ma swe Boże imiona - jest ostatecznie Istotą nie do nazwania (Wj 3, 14; J 1, 18; 1 Tm 1, 17; Rz 11, 33-36). Chociaż znany, Bóg pozostaje bytem, którego się nie da opisać, a jeżeli już, to tylko negatywnie (zob. DH 800, 3001; ND 19, 327). Jeżeli podczas czytania w synagodze występowało imię Boga, nie wymawiano go, lecz je zastępowano wyrazem *Adonai* (hebr. “Pan”). **Zob. niepojętość Boga, Jahwe.**

Niezawodność. Dar, jakim Chrystus obdarzył swój Kościół; dzięki niemu będzie on trwał do końca świata (zob. Mt 16, 18; 28, 18-20; J 14, 16-17). Wskutek obecności zmartwychwstałego Pana i prowadzenia przez Ducha Świętego Kościół jako całość nie może nie spełnić tego, co się łączy z jego istotnymi właściwościami i daniem świadectwa prawdzie objawionej (zob. DH 3050-3052; ND 818; LG 12). Jedną z cech charakterystycznych tego prowadzenia przez Ducha Świętego jest nieomylność. **Zob. cechy Kościoła, nieomylność.**

Niezmienność. Wolność od zmiany i od możliwości zmiany. Ściśle mówiąc, tylko Bóg ze wszech miar doskonały jest całkowicie niezmienny (zob. Ml 3, 6; Ps 102, 27; DH 285, 294, 800, 3001; ND 19, 327, 612). Chrystus jako Człowiek podlegał zmianom i śmierci. **Zob. wcielenie.**

Niezmierzonność Boga. Przymiot Boży, który sprawia, że Bóg nie był i nie może być zmierzony. Chociaż sam jest poza jakąkolwiek miarą, Bóg jest miarą dla każdego człowieka i dla każdej rzeczy. Zagadnienie to w szczególnie dramatyczny sposób rozwinięto w Księdze Hioba 38-42 (zob. DH 800, 3001; ND 19, 327). **Zob. Bóg, przymioty Boże.**

Nihilizm (łac. “nic”). Ogólny termin na oznaczenie tych poglądów filozoficznych, które głoszą, że rzeczywistość sama w sobie nie ma żadnego sensu. Takie, w istocie swej ateistyczne, stanowisko może się domagać uznania dla życia, a nawet nadawać mu sens kierując się własną wolą; tak było w wypadku Fryderyka Nietzschego (1844-1900). W filozofii Alberta Camusa i niektórych innych egzystencjalistów zawierają się pewne elementy nihilistyczne, wyznają oni bowiem absurdalność wszechświata. W swej encyklice z października 1998 r. *Fides et ratio* papież Jan Paweł II wysuwa argumenty przeciwko różnym formom nihilizmu, które zakorzeniły się w zmęczonym wojnami stuleciu. **Zob. ateizm, egzystencjalizm.**

Noc ciemna. W nocy świat widzialny zanika, ale przez to umożliwia on dostrzeżenie świata niewidzialnego. Dla mistyków “noc” staje się miejscem uprzywilejowanym, w którym spotykają oni Boga. “Ciemność” oznacza, że to uprzywilejowane przeżycie przechodzi przez doświadczenia, które duszę oczyszczają od ziemskich przywiązań. Za św. Janem od Krzyża (1542-1591) możemy odróżnić między ciemną nocą zmysłów, która osłabia zniewolenie zmysłowych przywiązań, i “ciemną nocą ducha”, która duszę odziera z duchowych pociech. **Zob. duchowość, mistyka.**

Nominalizm (łac. “imię, nazwa”). Filozofia średniowieczna głosząca, że nazwy (łac. *nomina*) nadawane rzeczom, chociaż bywają przydatne w ich klasyfikowaniu, nie opisują we właściwy sposób rzeczywistości. Każda substancja jest nieodwracalnie indywidualna; nie ma natur wspólnych, a tak zwane powszechniki (pojęcia uniwersalne) istnieją tylko w umyśle. Wilhelm Ockham (ok. 1285-1347) był najslawniejszym przedstawicielem nominalizmu. Filozofia ta wywarła wpływ na teologię, zwłaszcza na naukę o Bogu, o usprawiedliwieniu i łasce. Przez Gabriela Bielę (ok. 1420-1495), który był nauczycielem Marcina Lutra (1482-1546) nominalizm wpłynął także na reformację. Niektóre elementy nominalistyczne można odnaleźć we współczesnej filozofii języka oraz w egzystencjalizmie. **Zob. egzystencjalizm, filozofia, platonizm, powszechniki, reformacja.**

Nomokanon (gr. “prawo” plus “reguła”). W chrześcijaństwie wschodnim wyraz używany na oznaczenie zbioru kanonów kościelnych i prawa cywilnego, które dotyczyło życia Kościoła. Najwcześniejszy przykład nomokanonu przypisuje się Janowi III, patriarsze konstantynopolitańskiemu (zm. 577), zwanemu *Scholasticus* (gr. “prawnik”), ponieważ jako młody człowiek był prawnikiem w Antiochii. **Zob. symfonia, źródła wschodniego prawa kanonicznego.**

Norma wiary. **Zob. reguła wiary.**

Noty Kościoła. **Zob. cechy Kościoła.**

Nous (gr. “umysł”). Rozum albo ludzka władza rozumienia. Ewagriusz Pontyjski (346-394) w swojej chrystologii opartej na zestawieniu *Nous-Logos* (gr. “Umysł, Słowo”) stwierdził, że dusza Chrystusa istniała uprzednio i że umysł był łącznikiem, w którym nastąpiło zjednoczenie odwiecznego Słowa z człowieczeństwem Chrystusa. **Zob. chrystologia, orygenizm.**

Nowacjanie. Schizma, jaka powstała wokół sporu, jak należy postępować z tymi, którzy podczas prześladowania za cesarza Decjusza (249-250) odpadli od wiary chrześcijańskiej. Nowacjan, kapłan rzymski i autor całkiem poprawnego dzieła o Trójcy Przenajświętszej, początkowo opowiadał się za polityką pojednania wobec odstępców, później jednak stał się zwolennikiem surowego ich traktowania. Powodem tej nagłej zmiany mógł być jego zawód w związku z elekcją papieża Korneliusza w roku 250. Nowacjan konsekrował się na biskupa Rzymu, rywalizując z Korneliuszem, i zmarł jako męczennik podczas prześladowania, za panowania cesarza Waleriana (257-258). Jego wspólnota istniała do V wieku (zob. DH 109). Na Soborze Nicejskim (325) zostali łagodnie potępieni za to, że uważali się za “katharoi” (gr. “czystsi”) i że tworzą Kościół ze wszech miar święty, wykluczający grzeszników (DH 127; ND 1601). Później

krytykowano ich za to, że powtórnie chrzcili heretyków (DH 183, 211-212, 214; zob. też 705, 1670; ND 1404, 1617). **Zob. donatyzm, rygoryzm, sakrament pokuty, schizma.**

Nowa Ewa. Tytuł nadawany Maryi, fizycznej matce Chrystusa i duchowej Matce wszystkich ludzi. Podobieństwa i przeciwieństwa między pierwszą Ewą, “matką wszystkich żyjących” (Rdz 3,20), a Maryją jako nową Ewą sięgają św. Justyna Męczennika (zm. 165). Przeciwieństwo opiera się nie tylko na wypowiedziach, że Jezus jest ostatnim albo “nowym” Adamem (Rz 5, 14; 1 Kor 15, 22. 45-49; zob. DH 901), ale także na tym, jaką wiarę okazała Maryja. Jak to zauważyli Ojcowie Kościoła, gdzie nieposłuszeństwo Ewy przyniosło śmierć, tam posłuszna miłość Maryi przyniosła życie całej ludzkości dzięki zbawczej działalności Jej Syna (LG 56, 63). **Zob. Adam, Ewa, mariologia, współodkupicielka.**

Nowa prawowierność. Ruch zrodzony po pierwszej wojnie światowej, którego natchnieniem był Karl Barth (1886-1968), a który na różny sposób rozwijali tacy teologowie, jak: Emil Brunner (1889-1966), Reinhold Niebuhr (1892-1971) i Helmut Richard Niebuhr (1894-1962). Niezadowoleni z optymistycznego humanizmu głoszonego przez protestantyzm liberalny, próbowali oni odkryć istotne poglądy reformacji i kładli nacisk na objawiające i sądzące słowo Boże. Wzorem proroków podkreślali nadrzędną transcendentę Boga nad grzesznym światem. Termin “neoortodoksja”, odpowiadający znaczeniowo “nowej prawowierności”, stosuje się także do prac innych autorów, takich jak Karol Rahner (1904-1984). W sensie ścisłym jednak jest on stosowany dla ruchu rozpoczętego i kierowanego przez Bartha. **Zob. protestantyzm liberalny, reformacja, teologia dialektyczna.**

Nowe narodzenie. Duchowe odrodzenie, które sprawia sakrament chrztu (J 3, 5; Tt 3, 5; 1 P 1, 3). Św. Paweł mówi w sposób równoznaczny o chrzcie, że jest śmiercią starego stanu grzechu, a równocześnie nowym życiem w Chrystusie zmartwychwstałym (Rz 6, 1-11; 2 Kor 5, 17). **Zob. chrzest.**

Nowe zjednoczenie w Chrystusie jako głowie. Użyty w Nowym Testamencie grecki wyraz *anakefalioomai* (gr. “zbierać w całość, streszczać”) w formie werbalnej odnosi się do Chrystusa, który jednoczy wszystko we wszechświecie (Ef 1, 10). Nawiązując do tej wypowiedzi, tacy Ojcowie Kościoła jak św. Ireneusz (ok. 130 - ok. 200) przedstawiali Chrystusa jako Głowę Kościoła, który wypełnia Boży plan w stworzeniu i w dziejach odkupienia.

Nowicjusz (łac. “nowy”). Członek instytutu zakonnego będący na próbie. Nowicjusze prowadzą życie wspólne w specjalnym domu zwanym nowicjatem, mogą nosić szaty zakonne własnego instytutu i muszą odbyć kurs formacyjny trwający przynajmniej jeden rok (zob. CIC 641-653, 1196; ND 448, 450, 453, 456-459, 893 § 3), zanim zostaną dopuszczeni do pierwszych ślubów. **Zob. ślub, życie monastyczne, życie zakonne.**

Nowy Testament. Dwadzieścia siedem ksiąg Pisma Świętego następujących po czterdziestu pięciu, z których większość mamy wspólne z Żydami (Stary Testament). Chrześcijanie uważają, że te księgi (cztery Ewangelie, Dzieje Apostolskie, dwadzieścia jeden Listów i Objawienie św. Jana) zostały napisane pod szczególnym natchnieniem Ducha Świętego, że są normą wiary i że należą do kanonu Pisma Świętego W “szczególny sposób” Kościół w Nowym Testamencie, a przede wszystkim w Ewangeliach, odnajduje “odwieczne i Boże świadectwo” o rzeczywistości Jezusa Chrystusa (DV 17-20). **Zob. Biblia, Ewangelie dzieciństwa, kanon Pisma Świętego, marcjonizm, natchnienie biblijne, przymierze, Stary Testament.**

Numinous (z łac. “numen = bóstwo” a zatem “należący do bóstwa, odnoszący się do bóstwa”). Nappełniająca lękiem obecność Boża. W książce *Das Heilige* (niem. “Świętość”; pierwsze wydanie niemieckie w roku 1917) Rudolf Otto (1869-1937) dowodził, że religia zrodziła się z przeżycia *mysterium tremendum et fascinans* (łac. “tajemnica nappełniająca grozą i niezwykle pociągająca”). **Zob. przeżycie religijne, świętość.**

Obecność rzeczywista. Zob. *rzeczywista obecność*.

Obecność sakramentalna. Zob. *rzeczywista obecność*.

Objawienia. Zob. *wizje*.

Objawienie. Ujawnienie przez Boga tego, co przedtem było nieznanne. Stary Testament utrwalił objawienie Boga przekazane ludziom na pierwszym miejscu słowami (Jr 23, 18. 22) i wydarzeniami w dziejach (Wj 15, 1-21), a na drugim - przez świat stworzony (Ps 19, 2; Mdr 13, 1-9). Prorocy klasyczni, wielcy pośrednicy i przekaziciele Bożego objawienia, mówili także o tym, że nadejdzie zbawcze objawienie Boże (Iz 40, 1-11; Jr 31, 31-34). Przez swoje wcielenie, życie, śmierć, zmartwychwstanie i zesłanie Ducha Świętego (DV 4,17) Chrystus stał się szczytem Bożego objawienia (1 J 1, 14. 18; Hbr 1, 1-2), tak jednak, że równocześnie był podmiotem objawiającym, samym objawieniem, czyli procesem objawiania, wreszcie treścią objawienia, czyli jego przedmiotem. Dla nauki o objawieniu najbogatszą księgą jest Ewangelia św. Jana i jej terminologia z wyrazami takimi, jak: chwała, światło, znaki, prawda, świadectwo, a także z wyrażeniem "Ja jestem", a przede wszystkim z teologią Wcielonego Słowa. Podstawowe objawienie zakończyło się z Chrystusem i czasami apostołskimi, czekamy tylko teraz na ostateczne, chwalebne objawienie powtórnego przyjścia Pana, czyli paruzję (Tt 2, 13; 1 J 3, 2; DV 4). Od czasów Średniowiecza, a szczególnie od czasów Oświecenia prawdy objawione zaczęto przeciwstawiać prawdom poznany przez rozum, które są nam dostępne bez ścisłej konieczności szczególnego nam ich przekazywania przez Boga. Pod kątem takich twierdzeń ustawione było nauczanie Soboru Watykańskiego I (DH 3004-3007, 3026-3028; ND 113-114, 116, 216). Sobór Watykański II rozumiał objawienie po pierwsze jako ujawnienie się samego Boga, który nas zachęca do tego, byśmy Mu na to dali osobistą odpowiedź wiary (DV 2, 6), a po drugie jako przekazanie Bożych prawd (DV 7, 9, 10, 11, 26). Sobór Watykański II uznał z istoty swej zbawczą i sakramentalną naturę objawiania się Boga za pośrednictwem wydarzeń (dzieł) i słów (DV 2,4, 14, 17). Dzieje zbawienia i dzieje objawienia są od siebie nierozdzielne, są one po prostu dwoma stronami tej samej rzeczywistości. Po Soborze niektórzy uczeni rozwinęli teologię objawienia, zwracając uwagę na "symboliczne" objawianie się Boga, które ludzie "przeżywają" w wierze. Zarówno teologia katolicka, jak oficjalna nauka Kościoła stały się bardziej świadome pośredniczej roli Ducha Świętego w dziele objawienia i zbawienia ponad chrześcijaństwem jako instytucją. Teolog rumuński Dumitru Staniloae (1903-1995) wiele rozważał na temat prawosławia jako religii objawienia rozumianego jako udzielenie Bożych energii. Zob. *depozyt wiary, dogmat, dzieje zbawienia, istota i energie, logos, łaska, oświecenie, palamizm, paruzja, Pismo Święte i tradycja, przeżycie religijne, Słowo Boże, symbol, tajemnica, teologia naturalna, teologia janowa, wyznanie wiary*.

Objawienie Boga. Zob. *teofania*.

Objawienie Chrystusa. Zob. *chrystofania*.

Obojętność. Brak zainteresowania sprawami religijnymi wynikający ze zeświecczenia, braku właściwego religijnego wychowania albo osobistego zaniedbania w praktycznym wyznawaniu wiary w Boga (zob. DH 2915-2918). "Obojętność" może także oznaczać takie oderwanie się od wszystkich stworzeń i doznań, które nam pozwala, w dokonywaniu wyboru, kierować się tylko wolą Bożą. Tak pojęta "obojętność" jest cechą znamioną duchowości św. Ignacego Loyoli (1491-1556). Zob. *apatia, hezychazm, sekularyzm*.

Obraz Boży. Nauka, zgodnie z którą ludzie - mężczyzna i kobieta - zostali stworzeni na obraz Boży i na Boże podobieństwo (Rdz 1, 26-27). Niektórzy Ojcowie Kościoła i późniejsi teologowie rozróżniali między (a) "obrazem Boga", który jest właściwością ludzi będących stworzeniami obdarzonymi rozumem i

wolną wolą i który przez grzech może być tylko zaciemniony, oraz (b) “podobieństwem Bożym”, które - utracone przez grzech - można odtworzyć przez łaskę chrztu i przez życie wiary. Nowy Testament uznaje, że Chrystus jest prawdziwym obrazem Bożym (Kol 1, 15) i że jest wzorem, według którego mają być kształtowani mężczyźni i kobiety (Rz 8, 29). Nauka o obrazie Bożym przyczyniła się do rozwinięcia poczucia godności i praw człowieka. **Zob. grzech pierworodny, łaska, przebóstwienie, skażenie ludzkiej natury, stworzenie, upadek.**

Obrazoburstwo. Prąd, który przeciwstawiał się używaniu obrazów w kulcie chrześcijańskim i powodował niepokoje w cesarstwie bizantyńskim w latach od mniej więcej 725 do 843. W pierwszej jego fazie niszczone ikony jak bożki pogańskie nie mające nic wspólnego z wiarą chrześcijańską, a dające zgorznień Żydom i muzułmanom. Z klasztoru św. Saby w pobliżu Jerozolimy św. Jan Damasceni (ok. 675 - ok. 749) dowodził, że posługiwanie się obrazami w celu przedstawienia Chrystusa albo innych świętych postaci jest koniecznym skutkiem wcielenia. Po przyjęciu obrazoburstwa przez heretycki synod w miejscowości Hiena (753) powszechny Sobór Nicejski II (787) przywrócił obrazy i ich kult (DH 600-603, 2532; ND 1251-1252). W drugiej fazie tego kryzysu (814-843) ikony tolerowano jako pomocne przy nauce wiary, uważano jednak za niewłaściwe publiczne oddawanie im czci i dlatego usuwano je ze świątyń. Od samego początku obrazoburcy prześladowali, a czasem nawet zabijali mnichów. Wielkim obrońcą obrazów był św. Teodor Studyta (759-826), sławny reformator monastyczny. Żeby zakończyć cały spór, ustanowiono Święto Ortodoksji, które jeszcze teraz obchodzą Kościoły wschodnie w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu. **Zob. islam, obraz Boży, ortodoksja, Sobór Nicejski II.**

Obrządek. Sposób sprawowania obrzędów religijnych albo udzielania sakramentów. Wyrazu tego można też używać na oznaczenie całego zespołu obrzędów zachowywanych w poszczególnych Kościołach. Na Zachodzie takie obrządki, jak np. ambrożyjski w Mediolanie, różnią się od zwyczajnego obrządku łacińskiego tylko pomniejszymi liturgicznymi szczegółami. Wśród katolików wschodnich “obrzędkiem” oznacza nie tylko znaczne różnice w liturgii, ale także cały sposób życia poszczególnych Kościołów, ich szczególną duchowość i urzędnictwa prawne. W tym znaczeniu “obrzędkiem” zbiega się z tradycją określonego Kościoła, to znaczy z określonym dziedzictwem liturgicznym, teologicznym, duchowym i dyscyplinarnym (CCEO 28 § 1), którą posiada “ecclesia sui iuris”, czyli Kościół autonomiczny (CCEO 27). Na Wschodzie istnieje obecnie siedem takich większych obrządków: ormiański, bizantyński, etiopski, koptyjski, maronicki (albo syryjsko-maronicki), wschodnio-syryjski (zwany czasami asyryjsko-chaldejskim) i zachodnio-syryjski (albo antiocheński). Te siedem obrządków znajdujemy zarówno w tradycjach katolickich, jak prawosławnych - oprócz obrządku maronickiego, bo ten jest tylko katolicki. **Zob. asyryjski Kościół wschodni, chrześcijaństwo ormiańskie, chrześcijaństwo etiopskie, chrześcijaństwo koptyjskie, liturgia św. Jana Chryzostoma, maronici, tradycja zachodniosyryjska.**

Obrzezanie. Obcięcie napletka u dziecka płci męskiej na znak przyjęcia go do wspólnoty religijnej. Żydzi z tego obrzędu uczynili podstawowy znak ich przymierza z Bogiem (Rdz 17, 10-14; Wj 12, 48; Kpł 12, 3). Wczesny Kościół zrezygnował z obrzezywania nawróconych mężczyzn, ponieważ obrzęd ten został zastąpiony chrztem (Dz 15, 5, 28-29; Ga 5, 2-6; 6, 15; Koi 2, 11-15). Święto Obrzezania Dzieciątka Jezus obchodzimy 1 stycznia. Obrzezanie dziewczynek, praktykowane przez niektórych chrześcijan koptyjskich i etiopskich, napotyka na opór. **Zob. chrzest, chrześcijaństwo etiopskie, chrześcijaństwo koptyjskie, judaizm.**

Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych. Wprowadzone niedawno (1972) przygotowanie dorosłych, którzy chcą przyjąć chrzest i wejść do Kościoła. Wciągnięci na listę katechumenów, kandydaci otrzymują pouczenie o wierze i obowiązkach chrześcijan; dzieje się to zazwyczaj w okresie Wielkiego Postu. Podczas sprawowania liturgii Wigilii Wielkanocnej otrzymują oni sakramenty chrztu, bierzmowania i Komunię św. Kolejność jest taka, jaką stosują Kościoły wschodnie podczas chrześcijańskiej inicjacji

dzieci, które podczas tego samego obrzędu otrzymują chrzest, bierzmowanie i Komunię św. **Zob. katechumenat, Triduum Wielkanocne, Wielki Tydzień.**

Obwieszczenie uroczyste. **Zob. uroczyste obwieszczenie.**

Obywatelska religia. **Zob. religia obywatelska.**

Oddawanie czci Bogu. Adoracja Boga, która się wyraża w uwielbieniu, dziękczynieniu, ofiarowaniu samego siebie, pokucie i prośbie. Osobiście można oddawać cześć Bogu gdziekolwiek i kiedykolwiek (J 4, 21-24). Chrześcijańską publiczną formą oddawania czci Bogu jest liturgia, ukierunkowana na Chrystusa, który jako najwyższy arcykapłan złożył w naszym imieniu ofiarę nowego przymierza (Hbr 4, 14-10, 25). Oddając cześć Bogu, mamy udział w kapłańskim dziele Chrystusa dla naszego dobra (SC 7), co nas nakłania do prowadzenia ofiarnego życia na każdy dzień (rz 12, 1). **Zob. adoracja, cnota pokuty, hiperdulia, kapłani, kadzidło, liturgia, liturgia godzin, modlitwa błagalna, ofiara, przymierze, ruch liturgiczny.**

Odkrycia w Qumran. **Zob. rękopisy z Qumran.**

Odkupiciel. Tytuł nadany Jezusowi (nie przez Nowy Testament) dlatego, że przez swoje wcielenie, życie, śmierć, zmartwychwstanie i zesłanie Ducha Świętego uwolnił nas od grzechu i od wszelkiego zła. Chociaż pochodzenie jego jest inne, pod względem stosowania tytuł ten jest synonimem tytułu “Zbawiciel”, którego w odniesieniu do Jezusa użyto w Nowym Testamencie szesnaście razy. **Zob. zbawienie.**

Odkupienie. Działanie Boże mające na celu wyzwolenie nas z niewoli grzechu i zła. Wyzwolenie z ucisku w Egipcie było wydarzeniem, które w Starym Testamencie stało się przykładem zbawczej działalności Boga (Wj 15, 1-21; Pwt 7, 8; 13, 5; 24, 18). Uwolnienie z niewoli babilońskiej także ukazało pełną miłości wierność Boga jako Zbawcy (Iz 41, 14; 43, 14; 44, 24; 54, 8). Swoją śmiercią i zmartwychwstaniem (Mk 10,45; Rz 4, 25; Ef 1, 7; 1 P 1, 18-21) Chrystus wyzwolił nas spod władzy grzechu i zła (Kol 1, 13-14) przez zbawienie, w którym uczestniczy się dzięki wierze (Rz 3,24-30), a które się wypełni w przyszłym zmartwychwstaniu (Rz 8, 23; Ef 4, 30). Od czasów Nowego Testamentu przez odkupienie rozumie się nie tylko uwolnienie z ucisku (1 Kor 15, 20-28. 54. 56-57), ale także oczyszczenie z winy (1 Kor 6, 11; Ef 5, 25-26; Hbr 2, 17-18) i miłość, która zmienia ludzkie serca (Mk 7, 21-23; Rz 5, 5; 1 J 4, 9-10) i przynosi nowe przymierze przyjaźni z Bogiem (Mk 14, 24; 1 Kor 11, 25). **Zob. ekspiacja, krzyż, odpokutowanie, pojednanie 1-2, przymierze, usprawiedliwienie, zadośćuczynienie, zbawienie.**

Odmitologizowanie (z gr. “mythos = baśń, opowiadanie zmyślane, mit”) Upowszechniona przez Rudolfa Bultmanna (1884-1976) próba przełożenia na język współczesny tego, co on sam nazwał mitologią biblijną. Chociaż sam wyraz zakłada usuwanie pewnych rzeczy, zamysł Bultmanna był pozytywny: chciał on mity wyjaśniać egzystencjalnie. **Zob. egzystencjalizm, hermeneutyka, mit.**

Odnowa charyzmatyczna. **Zob. zielonoświątkowcy.**

Odnowa życia. Systematyczne próby rozbudzenia nowego życia wśród niedbale lub tylko nominalnie wierzących przez pełne entuzjazmu przepowiadanie i spontaniczną modlitwę mającą na celu wywołanie powszechnej religijnej odpowiedzi. Ruchy takie powtarzały się od XVIII stulecia w Stanach Zjednoczonych, na Wyspach Brytyjskich i w wielu innych krajach. Taki żywiołowy sposób sprawowania kultu jest znamieny dla Armii Zbawienia założonej w roku 1865 przez Wiliama Bootha (1829-1912). **Zob. baptyści, charyzmaty, metodyści, pietyzm, zielonoświątkowcy.**

Odpokutowanie. Wyrazu tego często się używa jako synonimu dla wyrazu “odkupienie” (a czasem przez niedbałość jako synonimu dla “ekspiacji”), a oznacza on ostateczny owoc procesu odkupienia: stać się

jedno z Bogiem (od którego przedtem byliśmy odłączeni) i w ten sposób uczestniczyć w Bożym życiu. Wyraz ten może również wskazywać środki ułatwiające usunięcie winy i pogodzenie grzeszników z Bogiem; przede wszystkim oznacza on różne obrzędy w Starym Testamencie (np. przepisane dla obchodu Jom Kippur, czyli dla rocznego Dnia Pojednania) oraz śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa w Nowym Testamencie. **Zob. ekspiacja, Jom Kippur, odkupienie, przebóstwienie, usprawiedliwienie, zbawienie.**

Odpusty. Odpuszczenie kary doczesnej za popełnione grzechy, za które już wyrażono żal i które już zostały podarowane. To zmazanie kary czerpie Kościół ze skarbnicy nieskończonych zasług Chrystusa i z uczestnictwa świętych w Jego męce i chwale. W Kościele pierwotnym wstawiennictwo chrześcijan oczekujących na śmierć męczeńską mogło zmniejszyć ciężką pokutę nałożoną na skruszonych grzeszników. W XVI stuleciu gorszące nadużywanie odpustów przyczyniło się do wybuchu reformacji. Prawo udzielania odpustów jest w zasadzie zastrzeżone Stolicy Apostolskiej. Inaczej niż odpusty częściowe, odpusty zupełne mogą być pomocne w zmazaniu całej należnej kary, jeżeli zostaną spełnione wszystkie warunki wymagane do ich uzyskania. Zarówno odpust zupełny, jak częściowy może być ofiarowany za dusze w czyścisku cierpiące. Paweł VI w konstytucji apostolskiej *Indulgentiarum doctrina* (łac. “Nauka o odpustach”) wydanej w roku 1967 ograniczył ilość odpustów zupełnych i położył nacisk na konieczność osobistego nawrócenia w sercu (zob. DH 1467; ND 1685/17; CIC 929-997). **Zob. czyściec, grzech, sakrament pokuty, zasługa.**

Odpuszczenie grzechów. **Zob. rozgrzeszenie.**

Odrzucenie (łac. “reprobatio”). Akt, którym Bóg wyklucza ze zbawienia ludzi będących po śmierci w stanie grzechu śmiertelnego, ponieważ za niego nie okazali skruchy - i skazuje ich na karę wieczną (zob. Mt 25, 41-45). **Zob. grzech śmiertelny, jansenizm, kalwinizm, piekło, przeznaczenie.**

Officium divinum (łac. “powinność wobec Boga”). Liturgia Godzin albo modlitwy oficjalne (przeważnie psalmy), które odmawiają kapłani, zakonnicy i inni ludzie (SC 83-101). Zachowując ten chrześcijański zwyczaj, nawiązujący zresztą do żydowskiego zwyczaju praktykowania modlitwy o określonej porze dnia lub nocy, Kościół oddaje cześć Bogu i wyprasza zbawienie dla świata. Św. Benedykt z Nursji (ok. 480 - ok. 550) *Officium Divinum* nazywał *opus Dei* (łac. “dzieło Boże”). **Zob. akemeci, brewiarz, liturgia godzin.**

Ofiara. Ofiarowanie jakiegoś daru Bogu, żeby Mu w ten sposób oddać chwałę (Rdz 4, 2-5). Ofiary mogą wyrażać akt chwały, dziękczynienia i skruchy okazywane Bogu, mogą też wynagradzać za grzechy (Hbr 9, 22), wspierać modlitwy wstawiennicze, pieczętować przymierze (Wj 24, 4-8) i umacniać więź między Bogiem, a Jego czcicielami. Zarówno w tradycji żydowsko-chrześcijańskiej, jak poza nią do samej natury i rzeczywistości ofiary należy obecność kapłana składającego ofiarę w obrzędzie kultowym. Stary Testament - szczególnie prorocy - kładł nacisk na właściwą intencję i prawe życie tych, którzy przez złożenie ofiary oddają cześć Bogu (Iz 1, 2-31; Oz 6, 6; Am 5, 21-24; Ps 51, 15-17). Jezus nawiązywał do Ozeasza, podkreślając pierwszeństwo “miłosierdzia” nad ofiarą (Mt 9, 13; 12, 7). Swoją śmierć uważał za ofiarę, która miała zadośćuczynić za grzechy i przynieść nowe i trwałe przymierze (Mk 14,22-24; 1 Kor 11,23-26). **Zob. eucharystia, ekspiacja, holokaust, Jom Kippur, kapłan, krew Chrystusa, oddawanie czci Bogu, pascha, przymierze.**

Ofiara całopalna. W Starym Testamencie ofiara całkowicie trawiona przez ogień. Uważano, że Bóg się ukazuje w ogniu (Wj 3,2; 19, 18; 1 Krl 18, 36-39). Z ludzkiej strony palenie ofiary ogniem było symbolem, że składający ofiarę niczego z niej nie zabierze ze sobą z powrotem. Prorocy i inni nauczyciele kładli nacisk na to, że takie ofiary są powierzchowne, a nawet bezużyteczne, jeżeli im nie towarzyszy właściwy stosunek do Boga i do bliźniego (Iz 1, 11; Jr 7, 21-26; Ps 51, 18-19; Mk 12, 33). Zgodnie z Nowym Te-

stamentem posłuszeństwo Chrystusa, który samego siebie złożył w ofierze, dopełniło i przewyższyło wszelkie inne ofiary (Hbr 10, 1-10). **Zob. judaizm, ofiara.**

Ofiara Mszy świętej. Uobecnienie w Eucharystii ofiary doskonałej, jaką była śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa (Rz 3, 25; 4, 25; Hbr 10, 12. 14). Msza święta, chociaż wcale nie jest odrębną ofiarą, jest codziennym ofiarowaniem “na pamiątkę” (Łk 22, 19; 1 Kor 11, 24-25) i uobecnieniem tego wszystkiego, co się wydarzyło w Wielki Czwartek, Wielki Piątek i w Niedzielę Wielkanocną. Odprawia się wprawdzie wiele Mszy świętych, istnieje jednak tylko jedna Ofiara. Sobór Trydencki (1545-1563) kładł nacisk na ofiarny charakter Mszy świętej, podczas której w sposób bezkrwawy dla dobra wszystkich ludzi odtwarza się ofiara złożona na Kalwarii (zob. DH 1738-1759; ND 1545-1563). Sobór Watykański II pozostawił bogatszą naukę o Mszy świętej (PO 2, SC 7, LG 3,28), zwracając np. uwagę na to, że jest ona “uczta wielkanocną” albo “ofiarnym posiłkiem” (SC 47). Tradycja bizantyńska jedynosc ofiary Chrystusa podkreśla przez to, że w każdej świątyni odprawia się tylko jedna Msza święta na dzień. **Zob. anamneza, Eucharystia, Msza święta.**

Ofiara prześlągalna. Wyjaśnienie odkupienia przez ukazanie, że ofiarna śmierć Chrystusa łagodzi gniew Boży. Ta interpretacja opiera się na błędnym rozumieniu niektórych wypowiedzi Nowego Testamentu (np. Rz 3, 25; 8, 3; 2 Kor 5, 21; Ga 3, 13). Wyrazy we właściwy sposób odpowiadające pojednaniu (np. wynagrodzenie i ofiara) trzeba bardzo jasno odróżnić od wyrazów związanych z prześląganiem, którymi się wielu autorów katolickich i protestanckich posługiwało aż po wiek dwudziesty. **Zob. ekspiacja, odkupienie, odpokutowanie, ofiara, zadośćuczynienie.**

Oficjum kapłańskie. **Zob. liturgia godzin.**

Oglądanie Boga. **Zob. wizja uszczęśliwiająca.**

Oikoumene (gr. “ziemia zamieszkała”). Świat zamieszkały albo cesarstwo rzymskie, o którym mówiono (z przesadą), że odpowiada całemu światu (zob. Łk 2, 1). Ci, którzy mówili o Morzu Śródziemnym (z łac. “znajdujący się w środku ziemi”), że jest ośrodkiem świata, tylko kraje dziedziczące kulturę grecką uważali za “oikoumene”, czyli za cały świat cywilizowany. Dzięki temu wyraz “ekumeniczny” zaczął oznaczać tyle, co “powszechny”, zwłaszcza w takich wyrażeniach jak “sobór ekumeniczny”. Od VI stulecia patriarchę Konstantynopola zaczęto nazywać patriarchą ekumenicznym w tym znaczeniu, że ma on prymat w chrześcijaństwie bizantyńskim. **Zob. autokefaliczny, ekumenizm, Sobór Powszechny.**

Ojciec Święty. **Zob. papież.**

Ojcowie apostołscy. Nazwa przyjęta na oznaczenie najstarszych niebiblijnych, ale ortodoksyjnych pism i pisarzy chrześcijańskich; powszechnie zaczęto jej używać za Janem Chrzycielem Cotelierem, który ją zastosował w opublikowanym w roku 1672 wydaniu tzw. *Listu Barnaby* (z pierwszego wieku), pism św. Klemensa Rzymskiego (zm. ok. 96), św. Ignacego Antiocheńskiego (ok. 35 - ok. 107), *Pasterza Hermasa* (II wiek) i listu św. Polikarpa ze Smyry (ok. 69 - ok. 155), a także jego *Męczeństwa*, najstarszego pomnika literackiego tego gatunku. W roku 1765 Andrea Gallandi dodał do tego zbioru *List do Diogneta*, apologię chrześcijaństwa, oraz fragmenty Papiasza z Hierapolis (ok. 60-130). Fi-loteusz Bryennios opublikował w roku 1883 tekst, który może być najstarszym w tej grupie, mianowicie anonimową *Didache*, czyli “Naukę”. Pisma te rzucają bezcenny snop światła na czas przejścia od Kościoła nowotestamentalnego do chrześcijaństwa poapostolskiego. Niektórzy nowocześni uczeni chcą wykluczyć z tej grupy tych autorów, którzy prawdopodobnie nie byli bezpośrednio związani z apostołami, albo tych, których sposób myślenia nie przylega ściśle do Nowego Testamentu. Do Ojców apostołskich zaliczają oni tylko św. Klemensa Rzymskiego, św. Ignacego Antiocheńskiego, św. Polikarpa i Papiasza, a także św. Kwadrata

(II wiek), który około roku 124 skierował do cesarza Hadriana najstarszą apologię wiary chrześcijańskiej. **Zob. apologety, didache, ojcowie kościoła.**

Ojcowie kapadoccy. Wyrażenie stosowane głównie do trzech świętych pochodzących z Kapadocji, mianowicie do św. Bazylego Wielkiego (ok. 330-379), który był biskupem Cezarei Kapadockiej i organizatorem życia monastycznego na Wschodzie; do jego brata, św. Grzegorza (ok. 335 - ok. 395), biskupa Nyssy i teologa o wielkiej mistycznej głębi; wreszcie do św. Grzegorza z Nazjanzu (329-389), najpierw biskupa Sasimy, a potem chwilowo biskupa Konstantynopola podczas Soboru Konstantynopolitańskiego I. Czasami do Ojców Kapadockich zalicza się kuzyna św. Grzegorza z Nazjanzu, św. Amfilochiusza (ok. 340 - ok. 394), biskupa Ikonium. **Zob. eunomianizm, istota i energie, ojcowie Kościoła, Sobór Konstantynopolitański I, trzech teologowie.**

Ojcowie Kościoła. Ogólnie przyjęta nazwa na oznaczenie pewnych wczesnych pisarzy chrześcijańskich piszących w języku greckim, łacińskim, syryjskim i ormiańskim, których nauka oraz osobista świętość zasłużyła na powszechne uznanie w Kościele. Według Instrukcji wydanej w roku 1989 przez Kongregację do spraw Wychowania Katolickiego “każdy z nich w różny sposób i w różnym stopniu” stał się klasykiem “kultury chrześcijańskiej”. Stało się zwyczajem, że uczestnicy sporów teologicznych odwołują się do zachodnich i wschodnich Ojców Kościoła, ponieważ ich jednogłośną zgodę uważa się za argument decydujący (zob. DH 271, 510-520, 2856, 3541; ND 627/10-16). Uważa się, że okres Ojców Kościoła na Zachodzie skończył się ze śmiercią św. Izydora z Sewilli (ok. 560-636), a na Wschodzie ze śmiercią św. Jana Damasceńskiego (ok. 675 - ok. 749). **Zob. ojcowie kapadoccy, patrologia, patrystyka.**

Okazjonalizm (łac. “przypadek, okoliczność”). Prąd filozoficzny, który odrzuca przyczynowe działanie wszystkich stworzeń. Bóg jest jedyną przyczyną wszystkiego, co się dzieje; nie ma żadnych rzeczywistych przyczyn drugorzędnych. Okazjonalizm, chociaż wcześniej głoszony przez muzułmanów i innych niektórych myślicieli średniowiecznych, w klasycznej postaci pojawił się jako odpowiedź na pytanie wywołane przez dualizm Rene Descartesa (1596-1650): w jaki sposób umysł może przyczynowo wpłynąć na materię? Okazjonalizm Arnolda Geulincxa (1624-1669), a szczególnie Nicolasa Malebranche (1638-1715), po prostu przeczył, że istnieje taka przyczynowość; rzeczy stworzone - także umysł ludzki - nie działają, dają one po prostu Bogu okazję do niezliczonych interwencji. W teologii tendencje okazjonalistyczne prowadziły czasami do odrzucenia rzeczywistej przyczynowości sakramentalnej, sprowadzały bowiem sakramenty zaledwie do “pretekstów” dla daru łaski Bożej. **Zob. przyczynowość, stworzenie.**

Określenie ex cathedra. **Zob. ex cathedra.**

Oktoechos (gr. “osiem tonacji”). Księga liturgiczna używana w Kościele greckim podczas sprawowania liturgii własnych w ruchomym okresie od pierwszej niedzieli po Zesłaniu Ducha Świętego (kiedy to w Kościele greckim przypada uroczystość Wszystkich Świętych) do pierwszej niedzieli przedpościa. Okres ten się pokrywa z łacińską liturgią “czasu zwykłego”. *Oktoechos* używa się razem z *Triodionem*, dopóki ta ostatnia księga nie zastąpi go całkowicie w Niedzielę Palmową i w Wielkim Tygodniu. Nazwa *Oktoechos* nawiązuje do ośmiu tonacji: w pierwszym tygodniu po zesłaniu Ducha Świętego używa się pierwszej tonacji, w drugim - następnej i tak dalej. Dzięki powtarzaniu ośmiotygodniowych cykli w pięćdziesięciu sześciu oficjach własnych - każdy tydzień ma osobne - w każdej z ośmiu tonacji powraca on przez większą część roku liturgicznego. Pierwotnie posługiwano się nim tylko w niedziele, później rozszerzono go także na dni powszednie i został nazwany “Wielkim Oktoechosem” lub “Parakletike”. **Zob. pentekostarion, triodion.**

Ołtarz (z łac. “wywyższony”). Podwyższenie, na którym składana jest ofiara. Utożsamienie ołtarza ze stołem zostało zakwestionowane przez Piusa XII, który chciał przez to podkreślić ofiarną wartość Mszy św. (*Mediator Dei*, 62). Od czasów Soboru Watykańskiego II (1962-1965) Msza św. była powszechnie

rozumiana jako zarówno ofiara, jak i posiłek (SC 47). Wczesne ołtarze, ze względu na to, że Eucharystię sprawowano w domach prywatnych, były drewnianymi stołami. Ołtarze kamienne weszły w użycie, ponieważ nabożeństwa odprawiano na grobach męczenników. Stąd w rzymskim Kościele katolickim relikwie stały się dla konsekrowanych ołtarzy obowiązkowe. W odróżnieniu od Zachodu, gdzie jeden kościół może posiadać wiele ołtarzy, kościoły prawosławne mają tylko jeden ołtarz, na którym w danym dniu sprawowana jest tylko jedna Liturgia Eucharystyczna. Świętość ołtarzy gwarantowała bezpieczeństwo zbiegom, stąd często na obrazach przedstawiano ich trzymających się kurczowo kolumn ołtarza. Jeżeli nie ma konsekrowanego ołtarza, prawosławni używają *antimension* (gr. "zamiast ołtarza"), który jest wykonany z płótna, lub drewna i na ogół przedstawia obraz pogrzebu Chrystusa. *Antimension*, który był konieczny, kiedy obrazoburcy zbezczeszili ołtarze, zaczęto z czasem stosować bez względu na to, czy ołtarze były konsekrowane, czy nie. Po użyciu *antimension* nie pierze się, lecz pali. **Zob. dedykacja kościoła, konsekracja, kult świętych, obrazoburstwo, ofiara Mszy świętej.**

O naśladowaniu Chrystusa. Książeczka o dążeniu do doskonałości wewnętrznej przez naśladowanie Chrystusa, który jest naszym wzorem; wywarła ona ogromny wpływ na życie wierzących. Zazwyczaj się ją przypisuje Tomaszowi a Kempis (ok. 1380-1471). Jest ona klasycznym wyrazem tzw. *devotio moderna* (łac. "pobożność nowoczesna"), będącej odmianą głęboko rozmodlonej i osobistej pobożności, która pod koniec XIV stulecia powstała w Holandii i upowszechniła się w pozostałych krajach Europy. **Zob. pobożność.**

Ontologia (gr. "nauka o bycie"). Nauka o koniecznych prawdach bytów pojmowanych jako byty istniejące. Wyraz "ontologia", wprowadzony do powszechnego użytku przez Krystiana Wolffa (1679-1754), często jest synonimem "metafizyki". **Zob. filozofia, metafizyka, przyczynowość.**

Ontologizm (gr. "byt" plus "nauka, słowo"). Dziewiętnastowieczna epistemologia, popierana przez wielu katolickich myślicieli belgijskich, francuskich i włoskich, którzy dowodzili, że mamy bezpośrednią wrodzoną wiedzę o Bogu. Terminu tego użył po raz pierwszy Vincenzo Gioberti (1801-1852) w wydanym w roku 1840 *Wstępie do studium filozofii*. W jego ślady poszedł Antonio Rosmini-Serbaty (1799-1855). Z odrobiną słuszności ontologisci rościli sobie prawo do tego, że nawiązują do Platona (427-347 przed Chr.), św. Augustyna z Hippony (354-430), św. Anzelma z Canterbury (ok. 1033-1109) i św. Bonawentury (1221-1274). Niestety, niedokładnie rozwiązywali oni rolę poznania zmysłowego i ograniczoną naturę naszego poznania Boga w tym życiu (zob. J 1, 18; 1 J 3,2). W roku 1861 Watykan potępił kilka stwierdzeń ontologistów jako mętne (zob. DH 2841-2847). Niektórzy tomiści transcendentalni, np. Bernard Lonergan (1904-1984) i Karl Rahner (1904-1984) zachowali w umiarkowanej postaci pogląd ontologistów dowodząc, że jakaś wcześniejsza obecność Boga w naszej wiedzy jest logicznym warunkiem każdego dalszego poznania. **Zob. argument ontologiczny, augustynianizm, epistemologia, wizja uszczęśliwiająca.**

Opatrzność. Przekonanie, że wszechmądry, kochający wszystkich i wszystko, a także wszystkich i wszystko do siebie pociągający Bóg kieruje naturą i dziejami świata oraz biegiem życia poszczególnych ludzi (zob. Mt 6, 25-34; 10, 29-31). Chrześcijańska nauka o Opatrzności przyjmuje zarówno wolną wolę człowieka, jak tajemnicze drogi Boga, który "może pisać prosto na liniach krzywych". **Zob. deizm, przeznaczenie, scientia media, teizm, wiedza uprzednia, wolna wola, wszechwiedza.**

Opcja na rzecz ubogich. **Zob. wybór na rzecz ubogich.**

Opętanie diabelskie. Szalony, gwałtowny lub plugawy stan ludzi, nad którymi kontrolę sprawują moce diabelskie. W Nowym Testamencie jest mowa o takim opętaniu i o uwolnieniu z niego przez zbawczą moc Chrystusa (Mk 1,23-28; 5, 1-20; Łk 11, 14-20; Dz 19, 13-16). Tradycja chrześcijańska przyjęła rzeczywistą możliwość opętania diabelskiego. Równocześnie wiele jego rzekomych przyczyn można wyja-

ścić raczej zaburzeniami psychicznymi niż rzeczywistym zniewoleniem przez diabła. Do osławionych wypadków należy przypadek jezuita, Jana Józefa Surina (1600-1665), wybitnego pisarza z zakresu duchowości, który się wybrał z egzorcyzmami do klasztoru urszulanek w Loudun, a skończył jako chory psychicznie przez dwadzieścia lat, co wielu uznało za diabelskie opętanie. **Zob. demony, diabeł, egzorcyzm.**

Opór bierny. Teoria i praktyka tych, którzy - jak Mohandas Gandhi (1869-1948) i Martin Luter King (1929-1968) – pracują na rzecz przywrócenia sprawiedliwości politycznej i religijnej bez uciekania się do ataków skierowanych przeciw ludziom i bez otwartej wojny. Takie współczesne prądy biernego oporu czerpią natchnienie z myśli hinduskiej, z poparcia Henryka Dawida Thoreau (1817-1862) dla obywatelskiego nieposłuszeństwa wobec niesprawiedliwego prawa, a przede wszystkim z przykładu i nauki Chrystusa, szczególnie z błogosławieństw zawartych w Kazaniu na górze (Mt 5, 1-7. 29; zob. GS 78). **Zob. błogosławieństwa, pokój, prawo.**

Ordynariusz (łac. “porządkowy”). Biskup diecezjalny (=ordynariusz miejscowy), a w szerszym znaczeniu także jego wikariusz generalny i wikariusz biskupi, których on może wyznaczyć; wszyscy oni mają zwyczajną jurysdykcję w diecezji i całkowicie odpowiadają za Kościół lokalny (CIC 134). W kleryckich instytucjach zakonnych przełożony wyższy, (np. prowincjał lub ktoś stojący na czele prowincji) ma “zwyczajną” jurysdykcję nad tymi, którzy podlegają jego władzy. **Zob. biskup, diecezja, duchowieństwo, duchowny, jurysdykcja, Kościół lokalny.**

Orędownictwo. **Zob. wstawiennictwo.**

Orędzie. Podstawowy zarys Dobrej Nowiny, w której ujawnia się ostateczne zbawcze dzieło Boga i Jego dar zbawienia w śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa (Rz 16,25; 1 Kor 1, 21; 15, 3-5); poprzedza ono szczegółowe nauczanie o Chrystusie oraz o chrześcijaństwie. W *Septuagincie* wyraz *kerygma* (gr. “orędzie”) może oznaczać oficjalne obwieszczenie dokonane przez kapłana (zob. Wj 32, 5) albo natchnioną wypowiedź proroka (zob. Iz 61, 1). Ewangelie zawierają to orędzie w sposób szczególny, nastawione są bowiem na głoszenie dobrej nowiny (np. Mk 1, 1, 14). **Zob. homilia, kazanie, septuaginta.**

Ortodoksja (gr. “właściwy sąd, prawowierność”). Wiara i nauka uznana przez Kościół za rzeczywiście opartą na Bożym objawieniu w Jezusie Chrystusie. Stary Testament posługiwał się różnymi kryteriami, żeby odróżnić prawdziwych i fałszywych proroków (Pwt 13, 1-7; 18, 21-22; Jr 23, 9-40; 28, 9. 15-17; zob. Mt 7, 15-20). Listy św. Pawła wskazują, jak głęboko rozumiał on konieczność utrzymania prawdziwego objawienia i nauki, jaką on sam razem z innymi przekazywał (Rz 16, 17; 1 Kor 11, 2; 15, 1-11; Ga 1, 6-9). W późniejszych księgach Nowego Testamentu odnajdujemy echo podobnego oddania sprawie nauczania tego, co jest zgodne z pierwotnym objawieniem i co jest mu wierne (1 Tm 1, 3-11; 6, 3-5; 2 Tm 1, 13-14; 4, 3-4; Tt 1, 9; 2, 1; Jud 3). Wyraz “ortodoksja” wszedł do terminologii Kościoła podczas wielkich sporów chrystologicznych i trynitarnych w III, IV i V stuleciu. Na Wschodzie oznaczano nim Kościoły zachowujące łączność z Konstantynopolem i Rzymem w przeciwieństwie do oderwanych Kościołów nestoriańskich i monofizyckich. Kiedy w 842 r. ostatecznie zakończył się kryzys spowodowany obrazoburstwem, ustalono na Wschodzie na pierwszą niedzielę Wielkiego Postu Święto Ortodoksji. W Synodykonie, czyli skrócie postanowień soborowych, jakie czytano tego dnia, litanię prawowiernych nauczycieli i świętych przeciwstawiano wykazowi wyklętych heretyków. Powszechnie przyjęta etymologia wyrazu “ortodoksja” łącząca go z “właściwym oddawaniem czci”, czyli właściwym sprawowaniem kultu, wskazuje, jak bardzo wielki wpływ ma liturgia na prawdę i żywotność nauki w Kościołach wschodnich. **Zob. depozyt wiary, dogmat, herezja, innowiercy, Kościoły wschodnie, monofizytyzm, nestorianie, obrazoburstwo, prawosławie, oriantalne Kościoły prawosławne, tradycja, wyznanie wiary.**

Ortopraxis (gr. “właściwe postępowanie”), **Zob. właściwe postępowanie.**

Orygenizm. Nauka i kierunek filozoficzny, którego natchnieniem był Orygenes z Aleksandrii (ok. 185 - ok. 254). Rozwinął on hermeneutykę biblijną, stosując terminologię uwzględniającą znaczenie literalne, moralne i alegoryczne Pisma Świętego. Jako pierwszy wielki przedstawiciel systematycznej teologii chrześcijańskiej kładł nacisk na obrazy (w widzialny sposób symbolizuje niewidzialny świat duchowy) i na nasze przeobstwienie dzięki łasce. Jego umiłowanie alegorii, a jeszcze bardziej hipoteza o ostatecznym zbawieniu wszystkich stworzeń (*apokatastasis*), o uprzednim istnieniu dusz ludzkich (łącznie z duszą Chrystusa) i widoczne podporządkowanie Syna Ojcu spotkało się z powtarzającą się krytyką i sprzeciwem. Ostatecznie cesarz Justynian II doprowadził do potępienia orygenizmu na synodzie w roku 543, a potem na Soborze Konstantynopolińskim II w roku 553 (zob. DH 298, 353, 403-411, 433, 519; ND 401/1, 8; 618/2-3). Niemniej jednak nie jest rzeczą jasną, w jakim stopniu błędził sam Orygenes, w jakim stopniu przeprowadzał on badania nad różnorodnością punktów widzenia i w jakim stopniu fałszywe opinie przypisano mu po śmierci. Trudno w tej sprawie wypowiedzieć się ostatecznie, ponieważ jego pisma zostały w znacznym stopniu zniszczone. Jeżeli jednak chcemy uczciwie osądzać Orygenesę, musimy uwzględnić tych Ojców Kościoła, którzy byli nim zachwyceni, np. św. Atanazego z Aleksandrii (ok. 296-373), św. Bazylego Wielkiego (ok. 330-379) i św. Grzegorza z Nazjanzu (329-389). **Zob. alegoria, apokatastaza, egzegeza, hermeneutyka, platonizm, sens Pisma świętego, teologia aleksandryjska.**

Osoba. Słowo używane pierwotnie na oznaczenie roli, którą ktoś odgrywa na scenie lub w życiu, a następnie zastosowane w odniesieniu do istniejącej, rozumnej jednostki. Boecjusz (ok. 480 - ok. 524) dał klasyczną definicję osoby: *rationalis naturae individua substantia* (łac. “pojedyncza substancja rozumnej natury”). Definicja ta użyta w stosunku do Trójcy Przenajświętszej może sugerować trzy racjonalności, co kłóci się z ortodoksyjną wiarą w jedność trzech Osób Boskich. W ciągu stuleci wyjaśniono albo dodano różne aspekty tego, czym powinna być osoba: zależności (relacje), wyłączność, świadomość samego siebie, wolność, obowiązki, niezbywalne prawa i godność. Według Immanuela Kanta (1724-1804) osoba ludzka jest bytem absolutnym i nigdy nie można jej użyć jako środka, lecz zawsze trzeba ją traktować jako moralny cel sam w sobie. Obecnie, by przezwyciężyć pojmowanie osób jako autonomicznych jednostek, niektórzy podkreślają sposób, w jaki osoby są między sobą powiązane, i na ich stosunek do innych osób i do otoczenia. **Zob. hipostazja, ja i ty, Osoby Trójcy Przenajświętszej, personalizm, prosopon, Trójca immanentna.**

Osoby Trójcy Przenajświętszej. Ojciec, Syn i Duch Święty, którzy mają udział w jednej i tej samej naturze Bożej oraz istnieją we wzajemnej zależności od siebie. Ojcowie greccy, mówiąc o Osobach Bożych, często woleli posługiwać się wyrazem *hipostasis* (gr. “coś, co istnieje indywidualnie”) niż *prosopon* (gr. “twarz, oblicze”), bo ten ostatni wyraz nasuwał na myśl czysty modalizm (“Trzy Oblicza Boga”). Były także kłopoty z łacińskim wyrazem *persona*, chociaż Tertulian (ok. 160 - ok. 220) zastosował ten wyraz po to, żeby zwalczyć modalizm Prakseasza. Sobór Chalcedoński (451) używał słów *hipostasis* i *prosopon* jako równoznacznych. Współczesne społeczne modele Trójcy Przenajświętszej często skłaniają się ku tryteizmowi, czyli nauce o “trzech Bogach”. Tendencji tej przeciwstawiał się Karl Barth (1886-1968), mówiąc o “trzech sposobach bycia” oraz Karl Rahner (1904-1984), mówiąc o “trzech odrębnych sposobach istnienia”. **Zob. Bóg jako ojciec, Duch Święty, hipostaza, logos, modalizm, osoba, ousia, patripasjanizm, relacje między osobami boskimi, Syn Boży, teologia Trójcy Przenajświętszej, tryteizm.**

Ostatnie namaszczenie. **Zob. namaszczenie chorych.**

Ostatnie przyście Chrystusa. **Zob. paruzja.**

Oświecenie. Ruch, który powstał w XVII stuleciu w Europie (i dotarł do Ameryki Północnej). Przeciwstawiał się autorytetowi i tradycji, bronił wolności i praw człowieka, zachęcał do stosowania metod empirycznych w badaniach naukowych, a do rozstrzygnięcia spraw dochodził przez użycie rozumu. W sprawach

religijnych wielu przedstawicieli tego ruchu popierało krytykę biblijną, odrzucało specjalne objawienie Boże i cuda i mogło się bardzo silnie przeciwstawiać głównym zasadom głoszonym przez chrześcijaństwo. Do wybitnych przedstawicieli Oświecenia należeli: Denis Diderot (1713-1784), Benjamin Franklin (1706-1790), David Hume (1711-1776), Immanuel Kant (1724-1804), Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), John Locke (1632-1704), Moses Mendelssohn (1729-1786), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) i Francois-Marie Arouet, czyli Voltaire (1694-1778). Wprawdzie Oświecenie wzniesło fałszywe nadzieje co do społecznego postępu i zachęcało do antydoktrynalnego racjonalizmu, mimo to spowodowało wyłonienie się zdrowego poszanowania dla rozumu ludzkiego i dla wolności religijnej. **Zob. autonomia, autorytet, cud, deizm, objawienie, postmodernizm, racjonalizm, wolność religijna.**

Otchłań. Przypuszczalne miejsce pobytu dzieci nie ochrzczonych, które wprawdzie zmarły w grzechu pierwotnym, ale nie zaciągnęły jeszcze osobistej winy (*“limbus puerorum”*, czyli “otchłań przeznaczona dla dzieci”). Dusze ludzi sprawiedliwych, którzy zmarli przed narodzeniem Chrystusa, znajdowały się w *“limbus patrum”*, czyli w “otchłani przeznaczonej dla ojców”, gdzie czekali na Jego przyjście. Zazwyczaj teologowie byli zdania, że w otchłani nie ma żadnych kar, lecz naturalne szczęście, które jednak daleko odbiega od pełni błogosławionego szczęścia wizji uszczęśliwiającej. **Zob. grzech pierwotny, wizja uszczęśliwiająca, zstąpienie do piekieł, życie pozagrobowe.**

Ousia (gr. “istota”). Wyraz, którego użył Sobór Nicejski I (325) na oznaczenie tego, że w jednej i tej samej naturze Bożej mają udział Bóg Ojciec i Syn Boży (DH 125-126; ND 7-8). Sobór Konstantynopoliński I (381) głosił naukę o bóstwie Ducha Świętego (DH 150-151; ND 12-13). Sobór Konstantynopoliński III (553) nauczał wyraźnie, że wszystkie trzy Osoby Boskie mają udział w tej samej *ousia* (DH 421; ND 620/1). W języku łacińskim wyraz *ousia* tłumaczono nie tylko przez *essentia* (łac. “istota”), ale także przez *substantia* (łac. “coś, co się znajduje pod czymś drugim”), a jest to wyraz, który się zbyt łatwo kojarzy z greckim wyrazem *hypostasis* (gr. “osoba”). **Zob. osoba, Sobór Konstantynopoliński I, Sobór Konstantynopoliński II, Sobór Konstantynopoliński III, Sobór Nicejski I, współistotny.**

Oznajmienie i ujawnienie samego siebie. Wyrażenie, którym się posługiwali Friedrich David Ernst Schleiermacher (1768-1834), Herman Schell (1850-1906), Romano Guardini (1885-1968) i inni, w tym Karl Rahner (1904-1984), a także Sobór Watykański II (DV 6), żeby pokazać sposób, w jaki Bóg samego siebie ukazuje i daje w procesie objawienia i obdarowywania łaską. W swej encyklice z 1986 r. na temat Ducha Świętego, *Dominum et Vivificantem*, Jan Paweł II użył tego określenia w odniesieniu do posłannictwa Ducha Świętego. **Zob. idealizm, łaska, objawienie, przebóstwienie.**

Palamizm. Synteza teologiczna Grzegorza Palamasa (1296-1359), mnicha z Góry Athos i obrońcy sposobu modlitwy zwanej hezychazmem, którą praktykowano na Świętej Górze. Palamas jest świętym greckiego Kościoła prawosławnego i uważa się go za największego średniowiecznego teologa bizantyńskiego. Żeby utrzymać twierdzenie, że ludzie autentycznie mogą się do Boga upodobnić przez przebóstwienie, bez naruszania Bożej transcendencji, wprowadził rozróżnienie między niedostępną Bożą istotą a energiami, przez które Bóg się nam daje poznać i sprawia, że uczestniczymy w Jego Boskim życiu. Wskutek sporu z Barlaamem (ok. 1290-1348), mnichem z Kalabrii i znawcą Pseudo-Dionizego Areopagity (V, lub VI stulecie), synod zebrany w Konstantynopolu (w czerwcu 1341 roku) potępił Barlaama, ale inny synod (w sierpniu 1341 roku) nakazał obydwu milczenie. W roku 1344 Palamas został nawet wyklęty za głoszenie herezji. W roku 1347 jednak synod w Konstantynopolu potwierdził jego prawowierność i konsekrowano go na arcybiskupa Tesaloniki, ale musiał się borykać z krytyką ze strony mnicha Gregoriosa Akindynosa (ok. 1300-1349), który z dawnego przyjaciela stał się jego wrogiem. Trzeci atak nadzszedł ze strony humanistycznego filozofa Nicefora Gregorasa (ok. 1294 - ok. 1359). Synod zebrany w Konstantynopolu w roku 1351 potępił Gregoriosa Akindynosa pośmiertnie, a Nicefora Gregorasa uciszył, uznając pełną prawowierność Palamasa. W roku 1368, czyli w dziewięć lat po śmierci, Palamasa kanoni-

zowano. Jego święto obchodzi się dwa razy: w drugą niedzielę Wielkiego Postu i 14 listopada. **Zob. Góra Athos, hezychazm, istota i energie, neopalamizm, przebóstwienie.**

Paliusz (łac. “płaszcz, przepaska”). Wstęga z białej wełny, ozdobiona sześcioma fioletowymi krzyżami z dodanymi dwoma szlaczkami (paskami). Papież go zakłada jako symbol swojej apostołskiej władzy; od najdawniejszych czasów papież darował paliusze arcybiskupom na znak łączności, a niektórym biskupom jako dowód uznania. Obecnie metropolita, czyli arcybiskup, musi prosić o paliusz w ciągu trzech miesięcy od swej nominacji, a jeżeli zostanie przeniesiony do nowej diecezji metropolitalnej, musi prosić o nowy paliusz. Zakłada go tylko na terenie swojej własnej diecezji, ale i wtedy tylko w okolicznościach przewidzianych przez liturgię. W Kościele wschodnim podczas liturgii biskupi zakładają *omoforion*, czyli haftowaną szarfę, która odpowiada paliuszowi. **Zob. arcybiskup, papież.**

Panenteizm (gr. “wszystko w Bogu”). System rozwinięty na różne sposoby przez takich filozofów, jak: Kari Christian Friedrich Krause (1781-1832), Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819) i Charles Hartshorne (ur. 1897), zgodnie z którym Bóg do tego stopnia przenika wszechświat, że wszystko się w Nim znajduje. W przeciwieństwie do panteizmu, który utrzymuje, że Bóg i wszechświat do tego stopnia się utożsamiają, że wszystko jest Bogiem, panenteizm głosi, że chociaż Bóg zawiera w sobie wszechświat, jest ponad nim. **Zob. panteizm, teologia rozwoju, teizm.**

Panteizm (gr. “wszystko Bogiem”). Kierunek filozoficzny, który utożsamia Boga z wszechświatem. Chociaż sam wyraz pojawia się po raz pierwszy dopiero w roku 1709, panteistyczne (lub na pozór panteistyczne) systemy myśli są przynajmniej tak stare, jak hinduizm. Niektórzy wyjaśniają bóstwo na sposób naturalny (panteizm naturalistyczny), np. Benedykt Spinoza (1632-1677); inni znowu naturę wyjaśniają na sposób boski (panteizm emanacyjny): jest to pokusa typowa dla myślicieli mistycy żujących i neoplatonickich. Pseudo-Dionizy Areopagita (ok. 500), Jan Skot Eriugena (ok. 810 - ok. 877), kardynał Mikołaj Kuzańczyk (1401-1464), Mistrz Eckhart (ok. 1260-1327), Giordano Bruno (1548-1600) oraz Jakub Boehme (1575-1624) byli oskarżani - słusznie lub niesłusznie - o to, że w ich przemyśleniach zawiera się panteizm. Współczesne postaci panteizmu interpretują Boga jako wielkie “Ja”; jest to pogląd, do którego się przynajmniej zbliżają tacy idealiści, jak Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling (1775-1854) i Francis Herbert Bradley (1846-1924). Wprawdzie panteizm często uważa się za formę ateizmu, można się w nim jednak dopatrywać uwięzionego teizmu. Sobór Watykański I potępił panteizm (DH 3023; zob. także DH 285, 722, 976-977, 1043, 2843, 2901, 3201-3216; ND 141-142, 406/26-27, 411/1, 416). **Zob. ateizm, emanacja, hinduizm, idealizm, immanencja, monizm, natura, neoplatonizm, panenteizm, teizm, transcendencja.**

Pantokrator (gr. “Wszechwładca, Pan wszystkiego”). Królewskie przedstawienie Chrystusa jako najwyższego Pana wszechświata, zazwyczaj z rękami uniesionymi do błogosławieństwa. Dwa słynne przykłady znajdują się w kościele Apostołów w Konstantynopolu i w kościele Bożej Mądrości w Kijowie. **Zob. ikona, Królestwo Boże, teokracja, wszechmoc.**

Państwo i Kościół. **Zob. Kościół i państwo.**

Papizm (od łac. “papa = papież”). Stanowisko wobec Kościoła nauczającego i wobec życia, które wyolbrzymia Piotrowe posługiwanie papieża z zaniedbaniem roli innych biskupów i tego, czego może uczyć cały Lud Boży. **Zob. kolegialność, papież, posługiwanie Piotrowe, sensus fidelium, ultramontanizm.**

Papież (gr. “ojciec”). Pierwotnie tytuł zastrzeżony na Wschodzie tylko dla biskupa Aleksandrii, ale obecnie stosowany tam także do kapłanów ze względu na ich duchowe pokrewieństwo. Na Zachodzie tytuł ten stosowano na określenie wybitnych biskupów, ale od XI stulecia został on zastrzeżony dla biskupa Rzymu. Głowę Kościoła katolickiego, papieża rzymskiego, nazywa się też wikariuszem (zastępcą) Jezusa

Chrystusa i patriarchą Zachodu. **Zob. biskup, jurysdykcja, kapłani, kolegalność, konklawe, nieomylność, posługiwanie Piotrowe, prymat.**

Papirusy znad Morza Martwego. **Zob. rękopisy z Qumran.**

Parabola (gr. “porównanie”). **Zob. przypowieść.**

Parafia (gr. “sąsiadować, mieszkać w pobliżu”). Część diecezji mająca swego własnego proboszcza i ciesząca się pewnym stopniem samodzielności pod jurysdykcją miejscowego biskupa (zob. CIC 374, 515-552). Ponieważ biskup nie może występować w każdym miejscu w diecezji, naznacza proboszczów i ustanawia parafie (SC 42, CD 32). W parafiach ludzie włączają się w Kościół przez chrzest (CIC 858), młodzież otrzymuje religijne wychowanie, odbywają się prace misyjne (AA 10, AG 37) i otacza się troską chorych, potrzebujących i podeszłych w latach. Ośrodkiem życia parafialnego jest sprawowanie Eucharystii i głoszenie Słowa Bożego (zob. CD 30). **Zob. biskup, diecezja, kapelan, ordynariusz, pasterz.**

Paraklet (gr. “Orędownik, Wspomożyciel”). Wyraz używany na oznaczenie Jezusa jako tego, który się wstawia u Ojca niebieskiego za grzesznikami (1 J 2, 1-2). W Ewangelii św. Jana wyraz ten jest stosowany do Ducha Świętego jako Wspomożyciela (J 14, 16; 14,26; 15,26; 16, 7), jako Ducha Prawdy, który zostanie zesłany, by działać w uczniach i prowadzić ich przez dawanie świadectwa o Jezusie i o Jego nauce. **Zob. Duch Święty.**

Parakleza (gr. “wezwanie na pomoc, prośba”). Małe oficjum o Najświętszej Maryi Pannie, odmawiane w obrządku bizantyńskim przez piętnaście dni poprzedzających święto *Koimesis*, czyli Zaśnięcia Matki Bożej (obchodzone 15 sierpnia). **Zob. liturgia godzin, Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny.**

Pareneza (gr. “zachęta, upomnienie”). Przepowiadanie mające na celu zbudowanie wspólnoty przez praktyczne zalecenia lub ostrzeżenia. W jedynym miejscu w Nowym Testamencie, w którym pojawia się to słowo, św. Paweł “doradza” załodze miotanego burzą okrętu w drodze na Maltę (Dz 27, 9, 22). On sam, św. Piotr i św. Bamaba “zachęcają” różnych słuchaczy (Dz 2, 40; 11, 23; 14, 22). Parenetyczne ustępy pojawiają się w listach św. Pawła (zob. Rz 6, 1-4; 1 Kor 5, 7-8; Kol 3, 1-4), czasami jako wykazy uczynków cnotliwych (np. Rz 12, 1-21) albo wad (Rz 13, 13). Pareneza może być ogólna (jak to bywa pod koniec większości listów św. Pawła) albo skierowana na poszczególne sprawy (1 Kor 11, 17-22. 27-34). **Zob. teologia moralna.**

Parrezja (gr. “odwaga w mówieniu”). Pozbawiona bojaźni otwartość, z jaką apostołowie głosili publicznie orędzie ukrzyżowanego i zmartwychwstałego Chrystusa mimo więzienia i grożącej im kary, a nawet śmierci (zob. Dz 2, 29; 4, 13.29.31; 28, 31). Św. Paweł ukazuje tę otwartość w postępowaniu ze wspólnotami (2 Kor 7, 4). Chrześcijanie powinni się odznaczać podobną odwagą w stosunkach z Bogiem (zob. J 3, 21; 5, 14) i w oczekiwaniu na dzień sądu (1 J 2, 28; 4, 17). Wzorem chrześcijańskiej parrezji jest sposób, w jaki Jezus otwarcie głosił swoje orędzie wrogo usposobionemu światu (J 7, 26; 18, 20). **Zob. cnoty kardynalne.**

Partenogeneza (gr. “dziewicze narodzenie”). **Zob. dziewicze porodzenie.**

Paruzja (gr. “obecność, przyjście, pojawienie się”). Oficjalna wizytacja dokonywana przez naczelnika lub przywódcę. W najdawniej szych dokumentach chrześcijańskich (1 Tes4, 15; 1 Kor 15, 23) przez wyraz “paruzja” rozumiano powrót Chrystusa w chwale pod koniec dziejów, żeby sądzić świat (Mt 24, 29-31; 25, 31-46). Będzie to “dzień Pana”(1 Kor 1, 8), kiedy to Chrystus “drugi raz się ukaże” (Hbr 9, 28); na to Jego pojawienie się chrześcijanie oczekują cierpliwie (Jk 5, 7-8; 2 P 1, 16; 3, 4. 12; 1 J 2, 28). Synoptycy łączą oczekiwanie na koniec świata z zachętą do czuwania (Mt 24, 36-25, 13; Mk 13, 1-37; Łk 21,

5-36). W Ewangelii św. Jana jest mowa o zmartwychwstaniu, które nastąpi “w dniu ostatecznym” (J 6, 39-40, 44, 54; 11, 24). W rozmaitych wyznaniach wiary spotykamy sformułowania, że Chrystus przyjdzie w chwale sądzić żywych i umarłych (zob. DH 6, 10, 13-17, 19, 30, 40-42, 76, 125, 150; ND 2-7, 9-10, 12). Chrześcijaństwo wschodnie bardziej niż zachodnie kładzie nacisk na zbiorowy charakter tego przyszłego dopełnienia, kiedy Bóg będzie “wszystkim we wszystkich” (1 Kor 15, 28). Niektórzy teologowie współcześni wolą nie mówić o “drugim” przyjściu Chrystusa, ponieważ paruzja jest tylko ostatecznym następstwem pierwszego Jego przyjścia przez wcielenie. Za Karlem Rahnerem (1904-1984) możemy powiedzieć, że to raczej świat przyjdzie do Boga podczas paruzji niż Chrystus do świata. **Zob. eschatologia, niebo, piekło, sąd ostateczny, zmartwychwstanie Chrystusa.**

Pascha (prawdopodobnie z hebr. “pesah = przejście”) Żydowskie święto rodzinne obchodzone w czasie wiosennej pełni księżyca i wspominające wyjście z Egiptu (Wj 12, 1-28; Pwt 16, 1-8). Po południu 14 Nisan ofiaruje się paschalne baranki; tego wieczoru podczas paschalnego posiłku spożywa się chleb przasny z pieczonym barankiem. Jeżeli idzie o Ostatnią Wieczerzę, po której nastąpiło ukrzyżowanie Jezusa i Jego zmartwychwstanie, to bez względu na to, czy była ona posiłkiem paschalnym (synoptycy) czy nie (Jan), zbiegła się z Paschą i towarzyszącemu jej trwającemu przez cały tydzień świętu chleba nie kwaszonego (Mk 14, 1-2; 12-16). Toteż chrześcijanie szybko zrozumieli, że Jezus umierający i zmartwychwstały miał wypełnić pierwotne wyjście i jego wspomnienie podczas świąt Paschy. Upatrywano w Nim baranka paschalnego, którego ofiara wyzwalająca usunęła grzech świata (J 1, 29; 1 Kor 5, 7). **Zob. wieczerza pańska, Wielkanoc, Wielki Tydzień, zmartwychwstanie Chrystusa.**

Pasja (łac. “cierpienie”)

1. Męka Pana Jezusa.
2. Opis męki Pana Jezusa czytany w Niedzielę Palmową i w Wielki Piątek.
3. W filozofii arystotelesowskiej przypadłość bytu przeciwstawiona akcji i oznaczająca “podleganie zmianom”.

Zob. Męka Pana Jezusa, Wielki Piątek, Wielki Tydzień.

Pasterski urząd. **Zob. urząd duszpasterski.**

Pasterz. Wyraz, którego w Starym Testamencie używano na oznaczenie przywódców (Jr 2, 8; 3, 15) i Boga jako Dobrego Pasterza (Ez 34, 1-31; Ps 23, 1-4). Chrystus został posłany do opuszczonej trzody Izraela (Mt 10, 6; 15, 24; zob. Łk 15, 3-7). Jako Dobry Pasterz daje On życie swoje za owce (J 10, 11-16; Hbr 13, 20, 1 P 2, 25). Wzywa on innych do tego by byli pasterzami Kościoła, ale lud pozostaje Jego owcami (J 21, 15-17, 1 P 5, 1-4). Wśród protestantów ministra wyświęconego, obsługującego Kościół miejscowy, nazywa się pastorem, podobnie w niektórych krajach niemieckich postępują katolicy (zob. CIC 519). **Zob. biskup, kapłan, lud Boży, parafia, szafarz.**

Pastor (łac. “pasterz”). **Zob. pasterz.**

Patriarcha (gr. “ojciec, który rządzi”). Nazwa nadawana Abrahamowi, Izaakowi, Jakubowi, dwunastu synom Jakuba i Dawidowi (Rdz 12, 50; Dz 2, 29; 7, 8-9; Hbr 7,4). Począwszy od VI wieku, tytuł ten został nadany biskupom Rzymu, Konstantynopola, Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimy. Ci patriarchowie mieli szeroki zakres władzy w takich dziedzinach, jak mianowanie biskupów większych diecezji i wydawanie wyroków w wypadku odwołania się do ich jurysdykcji. Sobór Nicejski I (325) uznał tę funkcję dla Rzymu i przyznał Aleksandrii pierwszeństwo przed Antiochią. Sobór Konstantynopolitański I (381) nadał Konstantynopolowi “honorowe pierwszeństwo po Rzymie, ponieważ jest on drugim Rzymem” (kanon 3); Sobór Chalcedoński (451) w 28 kanonie (którego papież Leon I nigdy nie zatwierdził) rozszerzył to stwierdzenie i uczynił Konstantynopol drugim po Rzymie tylko w sprawach jurysdykcyjnych. Sobór Konstantynopolitański IV (869-870), zazwyczaj uważany przez katolików za ósmy sobór powszechny,

uznał prymat Rzymu i wyliczał patriarchaty w tej kolejności (według godności): Rzym, Konstantynopol, Aleksandria, Antiochia, Jerozolima (uznana jako patriarchat na Soborze Chalcedońskim; zob. DH 661). Sobór Laterański IV (1215) i Sobór Florencki (1438-1445) powtórzyły tę samą listę patriarchatów i w tym samym porządku (DH 811, 1307-1308; ND 809). Sobór Watykański II uznał tradycje, prawa, przywileje i jurysdykcję tych Kościołów wschodnich, które zachowują łączność z Rzymem (OE 7-10). Zalecił on, żeby tam, gdzie to będzie potrzebne, Sobór Powszechny lub papież ustanawiał nowe patriarchaty (OE 11); jest to propozycja wysuwana przez wielu teologów w związku z przyszłym zjednoczeniem siostrzanych Kościołów z Rzymem. Sobór Watykański II ustalił także ogólne wskazania co do nowej unii z Kościołami wschodnimi odłączonymi od Rzymu (UR 13-18), wśród których “pierwsze miejsce zajmują Kościoły Patriarchalne” (UR 14). **Zob. autokefaliczny, Kościoły wschodnie, ortodoksja, pentarchia, prawosławie orientalne, prawowierność, prymat.**

Patriarcha ekumeniczny (gr. “patriarcha powszechny”). Tytuł, którego używają patriarchowie Konstantynopola od szóstego stulecia. **Zob. oikoumene, prymat.**

Patriarchaty prawosławne. Autonomiczne Kościoły prawosławne kierowane przez patriarchów. Najstarszym z nich jest Asyryjski Kościół Wschodni, którego patriarcha rezyduje w pobliżu Chicago. Pozostałe patriarchaty prawosławne obejmują dwie grupy: te, które uznają Sobór Chalcedoński (451 r.) i są znane jako prawosławne wschodnie, oraz te, które go nie uznają, a które określa się jako prawosławne orientalne. W grupie pierwszej cztery Kościoły korzeniami sięgają czasów Soboru Chalcedońskiego, a nawet wcześniejszych (Konstantynopol, Antiochia, Aleksandria i Jerozolima), natomiast pięć jest późniejszych (Bułgaria, Serbia, Rosja, Rumunia i Gruzja). Wśród orientalnych Kościołów prawosławnych - ormiańskim kieruje katolikos wszystkich Ormian, rezydujący w Echmiadzin w Armenii, koptyjskim - patriarcha (zwany również papieżem), rezydujący w Kairze, etiopskim - patriarcha, rezydujący w Addis Abebie, natomiast Malankarskim Prawosławnym Kościołem Syryjskim - katolikos Wschodu (zwany również Katolikosem Apostolskiego Tronu św. Tomasza), rezydujący w Kottayam (Kerala, Indie). **Zob. Kościoły wschodnie, kościół wschodni asyryjski, papież, patriarcha, prawosławie orientalne, prymat, Sobór Chalcedoński.**

Patripasjanizm (łac. “cierpienie Ojca”). Termin używany przez Tertuliana (ok. 160 - ok. 220) na oznaczenie tej odmiany monarchianizmu, którą nazywamy modalizmem; Tertulian walczył wtedy z Prakseaszem (ok. 200), z którego kpił, że wypędził Ducha Świętego, a ukrzyżował Boga Ojca. Inny medalista, Noetos (ok. 200), twierdził znowu, że to Bóg Ojciec się narodził, a potem umarł na krzyżu. **Zob. cierpienie Boga, modalizm, monarchianie.**

Patrologia (gr. “nauka o Ojcach Kościoła”). Wyraz wymyślony w wieku XVII na oznaczenie nauki o Ojcach Kościoła. W wydanej w roku 1989 instrukcji watykańskiej Kongregacji do Spraw Nauczania Katolickiego odróżnia się “patrologię” jako studium historyczne i literackie nad Ojcami Kościoła od “patrystyki” będącej studium ich myśli teologicznej. **Zob. Ojcowie Kościoła, patrystyka.**

Patrystyka (łac. “studium Ojców Kościoła”). Studium nad teologią Ojców Kościoła. Często tego wyrazu używa się niewłaściwie jako synonimu patrologii. **Zob. Ojcowie Kościoła, patrologia.**

Pelagianizm. Herezja głosząca błędną naukę o łasce; zapoczątkował ją Pelagiusz (ok. 400), mnich z Brytanii lub Irlandii, który-najpierw w Rzymie, a później w Północnej Afryce - uczył, że ludzie mogą osiągnąć zbawienie dzięki swoim wytrwałym wysiłkom. Grzech pierworodny sprowadził on w najlepszym razie do złego przykładu danego nam przez Adama; ten zły przykład nie wyrządził żadnej wewnętrznej szkody potomkom Adama, a przede wszystkim pozostawił nietknięte naturalne używanie wolnej woli. Sprowadzając łaskę do dobrego przykładu danego nam przez Chrystusa, Pelagiusz zachęcał do prowadzenia ściśle ascetycznego sposobu życia i popierał konieczność istnienia Kościoła dla moralnej elity.

Jego uczniowie, Celestiusz (V w.) i Julian z Eclanum (ok. 386-454) rozwinęli pelagianizm jako system. Herezji tej zdecydowanie sprzeciwił się św. Augustyn z Hippony (354-430), potępiły ją też dwa synody w Pomocnej Afryce (DH 222-230; ND 501-502, 1901-1906), a w roku 431 Sobór Efeski (DH 267-268). **Zob. augustynianizm, grzech pierworodny, mesalianie, semipelagianie.**

Pelnia. **Zob. pleroma.**

Pentarchia (gr. "rządy pięciu"). Teoria szczególnie popularna w pierwszym tysiącleciu, według której rządy nad jednym i niepodzielnym Kościołem chrześcijańskim sprawować będzie pięciu patriarchów: rzymski, konstantynopoliński, aleksandryjski, antiocheński i jerozolimski. Od czasu schizmy między Wschodem a Zachodem (ostatecznie dopiero od czasu odrzucenia Soboru Florenckiego) greckie Kościoły prawosławne mówiły o tetrarchii (gr. "rządy czterech"). Idei pentarchii nigdy całkowicie nie zarzucono i zakłada ona pewne możliwości ekumeniczne. **Zob. kodeks prawa kanonicznego dla Kościołów wschodnich, patriarcha, prymat, schizma, Sobór Florencki, Sobór Powszechny.**

Pentateuch (gr. "pięcioksiąg"). Przyjęta wśród katolików i prawosławnych nazwa na oznaczenie pierwszych pięciu ksiąg Pisma Świętego (Rodzaju, Wyjścia, Liczb, Kapłańskiej i Powtórzonego Prawa), które Żydzi nazywają *Tora*, a niektórzy protestanci "pierwszymi pięcioma księgami Mojżesza". Jeśli idzie o te księgi, to tradycję o autorstwie Mojżesza trzeba rozumieć w takim znaczeniu, że od niego pochodzi natchnienie dla wielu opowiadań i dla dużej części prawodawstwa spisane w Pentateuchu. Opierając się na pewnych przemyśleniach Jana Astruca (1684-1766), Johann Gottfried Eichhom (1752-1827) wysunął postulat, aby przyjęto jako źródła Pentateuchu dokument jahwistyczny (J) i dokument elohistyczny (E). Julius Weilhausen (1844-1918) wprowadził tezę innego jeszcze źródła, mianowicie Kodeksu Kapłańskiego (P), do którego później dodano źródło deuteronomistyczne (D) - i tak powstała teoria czterech źródeł. Obecnie zwrócono większą uwagę na tradycję ustną i na inne czynniki i wskutek tego złagodczono czystą teorię o czterech istniejących wcześniej dokumentach (J, E, P, D), na podstawie których po prostu mianooby napisać księgi Pentateuchu. **Zob. Biblia, Stary Testament, tora.**

Pentekostarion (gr. "pięćdziesiątnica"). Okresowa księga liturgiczna z oficjami własnymi, której się używa w obrządku bizantyńskim podczas obrzędów liturgicznych od Niedzieli Wielkanocnej po Niedzielę Pięćdziesiątnicy włącznie. **Zob. Wielkanoc, oktoechos, pięćdziesiątnica.**

Per intinctionem (łac. "przez zanurzenie"). **Zob. zanurzenie.**

Personalizm (z łac. "persona = osoba"). Kierunek filozoficzny, skupiający się na niepowtarzalnej wartości osoby ludzkiej. Z jednej strony przeciwstawia się on ideologiom totalitarnym (które podporządkowują dobro jednostek dobru zespołu), behawioryzmowi i każdej psychologii, według której człowiek jest przedmiotem badań naukowych i można go zinterpretować po prostu, spoglądając na jego funkcje i reakcje. Z drugiej strony prawdziwy personalizm wyklucza jakikolwiek samolubny indywidualizm, szukający poparcia dla swoich własnych "interesów" kosztem innych. Personalistami można nazwać wielu (raczej różnorodnych) myślicieli, np. Mikołaja Bierdiajewa (1874-1948), E.S. Brightmana (1884-1953), Martina Bubera (1878-1965), Ferdynanda Ebnera (1882-1931), Emmanuela Mouniera (1905-1950) i Michała Polany'iego (1891-1976). **Zob. osoba.**

Perychoreza chrystologiczna (gr. "chodzić dookoła"). Wzajemne przenikanie się boskiej i ludzkiej natury Chrystusa. Pozostają one wprawdzie nietknięte i nie zmieszane jedna z drugą, istnieją jednak razem bez rozdzielania i bez podziału (zob. DH 112-113, 115, 1301, 1331; ND 301-303, 323, 326). **Zob. Sobór Chalcedoński, unia hipostatyczna, wcielenie.**

Perychoreza trynitarna. Wzajemna obecność, przenikanie się albo współistnienie Trzech Osób Trójcy Przenajświętszej (DH 1331; ND 326). Wyrażenia tego użył św. Grzegorz z Nazjanzu (329-389), a techniczne znaczenie otrzymało ono u św. Jana Damasceńskiego (ok. 675 - ok. 749). **Zob. relacje między osobami Boskimi, Trójca immanentna.**

Perykopa (gr. “wybrany fragment”). Fragment z Pisma Świętego czytany w kościele, lub analizowany w homilii, albo podczas badań naukowych. **Zob. egzegeza, hermeneutyka, homilia.**

Pesymizm (łac. “tendencja do spodziewania się najgorszego”). Pogląd na świat podkreślający w szczególności obecność zła i liczący się z tym, że właśnie ono odniesie zwycięstwo, przynajmniej na krótką metę. Przeciwno optymizmowi Gottfrieda Wilhelma Leibniza (1646-1716) i jego twierdzeniu, że “ten świat jest najlepszy z możliwych”, Voltaire (1694-1778), poruszony katastrofalnym trzęsieniem ziemi w Lizbonie, napisał sztukę pt. *Kandyd* (1759). Chrześcijanie, chociaż uznają, że grzech i inne nieszczęścia rzucają cień na ludzkie położenie i zadają mu rany, odnajdują nadzieję w życiu łaski i oczekują na ostateczne zwycięstwo podczas powszechnego zmartwychwstania (Rz 8, 8-25; Ap 21, 1-4). **Zob. antychryst, eschatologia, grzech pierworodny, łaska, tajemnica zła.**

Philosophia perennis (łac. “filozofia wieczysta”). **Zob. filozofia wieczysta.**

Piekło. Miejsce albo stan, w którym wiecznie cierpią złe duchy, oraz grzesznicy, którzy nie okazali żalu za grzechy (DH 1002; ND 2307). Ta wieczna kara, różniąca się odpowiednio do popełnionych grzechów (zob. DH 1306; ND 2309), polega na pozbawieniu możliwości oglądania Boga (tzw. poena damni, tj. ból utraty, czyli właściwe potępienie) i na powodowaniu bólu przez nigdy nie gasnący, ale też nie skonkretyzowany bliżej “ogień” (poena sensus, czyli kara zmysłów; zob. DH 443,780; ND 1409). Nauka Kościoła idzie w ślad za Nowym Testamentem (Mt 13, 36-43; 25, 31-46) i kładzie nacisk na możliwość kary piekła dla tych, którzy trwając w dobrowolnym, odmawiając okazania miłości Bogu i bliźnim. Nie oznacza to jednak, że znamy ilość potępionych. Ogarniająca wszystkich zbawcza miłość Boga pozostaje nadal podstawową i skuteczną siłą (1 Kor 15, 28; 1 Tm 2, 3-6). **Zob. apokatastaza, eschatologia, zatwardziałość serca.**

Pielgrzymka. Spowodowana pobożnością podróż do miejsc świętych - praktyka wspólna chrześcijanom i wyznawcom innych religii na świecie. Po nawróceniu się cesarza Konstantyna Wielkiego w roku 312 nasiliły się pielgrzymki do Ziemi Świętej i do grobów męczenników w Rzymie. Najstarsza istniejąca relacja z pielgrzymki do Ziemi Świętej, *Itinerarium Burdigalense*, została napisana około roku 333 przez anonimowego podróżnika z Burdigali (obecnie Bordeaux) w Południowej Galii. Inne tradycyjne i współczesne miejsca pielgrzymkowe to: Santiago de Compostela w Hiszpanii, sanktuarium maryjne w Lourdes we Francji, w Fatimie w Portugalii i na Jasnej Górze w Polsce oraz wyspa Tinos w Grecji, na której prawosławni w szczególności świętują zaśnięcie Matki Bożej. **Zob. męczennik, Niedziela Palmowa, Wielki Tydzień, Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny.**

Pietyzm (łac. “pobożność”). Odrodzeniowy ruch w protestantyzmie, któremu kształt nadał Philipp Jakob Spener (1635-1705) i który (na przekór powszechnej, formalnej prawowierności Kościoła oficjalnego) kładł nacisk na modlitwę, czytanie Pisma Świętego, przeżycia religijne i prowadzenie zaangażowanego życia chrześcijańskiego w małych wspólnotach. Do znanych nazwisk zmiennych dla tego ruchu należą: hymnograf Paul Gerhardt (ok. 1607-1676), Nikolaus Ludwik Graf von Zinzendorf (1700-1760) i mistyk Garhard Tersteegen (1697-1769). Pietyzm ułatwił powstanie metodystów i wpłynął na takich teologów, jak Fryderyk Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834). **Zob. luteranizm, metodyści, protestanci, protestanci liberalni.**

Pięcioksiąg Mojżesza. **Zob. pentateuch.**

Pięć dróg. Pięć dowodów na istnienie Boga, które znajdują się w dziele św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274) pt. *Summa Theologiae*. Z faktu istnienia zmian (ruchu) na świecie wnioskuje on, że istnieje "pierwszy motor nieporuszony". Druga droga prowadzi od naszego doświadczenia, że istnieją przy czynny powodujące skutki, do stwierdzenia istnienia Przyczyny Ostatecznej, która nie jest skutkiem żadnej przyczyny. Droga trzecia wychodzi z faktu przypadkowości naszego świata i dochodzi do "pierwszej przyczyny koniecznej". Czwarta droga zaczyna się od stwierdzenia, że we wszechświecie istnieją tylko ograniczone stopnie doskonałości, i kończy się oświadczeniem, że musi istnieć Przyczyna Nieograniczona. Na piątej drodze autor każe się najpierw przypatrywać planowej organizacji świata i dowodzi, że tę planowość można wyjaśnić tylko celowym działaniem Bożego Planisty. Pięć dróg u samych podstaw zakwestionowali: Dawid Hume (1711-1776), Immanuel Kant (1724-1804) oraz inni filozofowie, ciągle jednak jeszcze dają one wartościowy wkład w naszą (ograniczoną) wiedzę o Bogu. **Zob. argument teleologiczny, argumenty na istnienie Boga, celowość, przyczynowość.**

Pięćdziesiątnica. Po święcie Paschy (przypadającym pięćdziesiąt dni wcześniej) i obchodzonym w jesieni Święcie Namiotów trzecie większe święto żydowskie, w które pierwotnie świętowano zbiory zboża, a potem nadanie Prawa Mojżeszowi na Górze Synaj. Jako święto chrześcijańskie Pięćdziesiątnica nawiązuje do zesłania Ducha Świętego na uczniów, do przemówienia św. Piotra skierowanego do mieszkańców Jerozolimy i do pielgrzymów, kiedy to około trzech tysięcy ludzi przyjęło jego orędzie i zostało ochrzczonych (Dz 2, 1-42). Z *Konstytucji Apostolskich* i z opisu pielgrzymki Egerii wiemy z całą pewnością, że w Ziemi Świętej chrześcijanie to święto obchodzili już w IV stuleciu. W dwudziestym kanonie Soboru Nicejskiego I (325) jest mowa o Pięćdziesiątnicy w takim kontekście, że od Wielkanocy aż do pierwszej niedzieli po Pięćdziesiątnicy zakazany jest post, a modlitwy z wielokrotnie powtarzaniem "Alleluja" odmawia się stojąco. W obszarze anglojęzycznym Pięćdziesiątnica zwana jest także Whitsunday (ze staroangielskiego: "White Sunday = Niedziela Biała", prawdopodobnie dzień - może ostatni? - w którym nowo ochrzczeni ubierali się na białą). W Polsce powszechnie się przyjęła nazwa "Zielone Świątki" - pewnie od zwyczaju zdobienia domów gałązkami drzew i krzewów. W obrządku bizantyńskim Pięćdziesiątnicę obchodzi się przez dwa kolejne dni: w niedzielę świętuje się dopełnienie objawienia Trójcy Przenajświętszej (w obrządku łacińskim to święto się obchodzi w niedzielę po Pięćdziesiątnicy, zwaną Niedzielą Trójcy Przenajświętszej), a w poniedziałek zesłanie Ducha Świętego na apostołów. **Zob. Duch Święty, pascha, pentekostarion.**

Piękno. **Zob. teologia piękna.**

Pismo Święte. **Zob. Biblia.**

Pismo święte i tradycja. Stosunek zachodzący między spisaniem i natchnionym Słowem Boga z szerszą rzeczywistością Kościoła, która się nam jawi "w nauce, życiu i kulcie" i przekazuje "wszystkim pokoleniom to wszystko, czym on jest, i to, w co wierzy" (DV 8). Przeciwnie zasadzie zwolenników reformacji *sola Scriptura* (łac. "tylko Pismo Święte"), Sobór Trydencki (1545-1563) nauczał, że "Dobra Nowina" jest "źródłem wszystkich zbawczych prawd i normą postępowania". Zawiera się ona nie tylko w "księgach spisanych", ale także w "nie spisanych tradycjach, które do nas dotarły" (DH 1501; ND 210). Sobór mówił wprawdzie o jednym źródle ("Dobra Nowina"), jego nauka jednak wielu katolików skłoniła do opracowania teorii dwóch źródeł, według której niektóre prawdy objawione mogą się zawierać w tradycji, ale nie w Piśmie Świętym Sobór Watykański II uważał, że objawienie jest przede wszystkim żywym przekazaniem się samego Boga (DV 2-6) a nie tylko zespołem objawionych twierdzeń "zawartych" w Piśmie Świętym lub w innych źródłach. Sobór położył nacisk raczej na rozwój jednej (pojedynczej!) tradycji niż poszczególnych tradycji (czyli nauczania lub praktyk w poszczególnych Kościołach), zwrócił też uwagę na sposób, w jaki Tradycja i Pismo Święte są jednolite co do pochodzenia (=objawienie), funkcji i celu (DV 9), a mówiąc tylko o Piśmie Świętym jako o Słowie Bożym, uznawał rolę tradycji w wyja-

śnieniu i aktualizowaniu objawienia (DV 8). Dokumenty soborowe na temat ekumenizmu (UR 14-17) oraz Kościołów wschodnich (OE 5-6) wyrażają sposób w jaki Tradycja (duża litera) jest przekazywana poprzez tradycję (mała litera). Dzięki odbytemu w roku 1963 posiedzeniu Komisji Wiary i Ustroju Światowej Rady Kościołów i wpływowi Ivesa Congara (1904-1995) Gerharda Ebelinga (ur. 1912), Hansa Georga Gadamera (ur. 1900) i innych coraz więcej protestantów zaczęło przyjmować, że niemożliwe jest odwoływanie się do samego tylko Pisma Świętego. Tradycja jest istotnym środkiem umożliwiającym zrozumienie objawienia, natomiast Pismo Święte odgrywa szczególną rolę w osądzaniu i reformowaniu Tradycji. **Zob. Biblia, Duch Święty, luteranizm, protestanci, reformacja, Słowo Boże, sola scriptura, tradycja, urząd nauczycielski Kościoła, wystarczalność Pisma Świętego.**

Platonizm. Kierunek filozoficzny, któremu początek dał Platon (427-347 przed Chr.); Akademia Platońska pozostawała ośrodkiem nauczania - chociaż niekoniecznie samego platonizmu - dopóki nie została zamknięta przez cesarza Justyniana I (panował w latach 527-565) w roku 529 po Chrystusie. Słynne *Dialogi*, w których Platon pokazuje, w jaki sposób Sokrates (ok. 469-399 przed Chr.) prowadził dyskusje z sofistami i innymi filozofami, zmierzają do jednego podstawowego zagadnienia: wypowiedzi o sprawiedliwości, prawdzie, dobroci, pięknie i o innych zagadnieniach związanych z naszym zmiennym i widzialnym światem będą uzasadnione, jeżeli je można będzie "uogólnić", a to wskazuje na istnienie wyższego świata odwiecznych i nie podlegających zmianie uniwersalnych idei. Dusze nasze istniały wcześniej niż świat i cieszą się wiedzą wrodzoną, którą czerpią z uprzedniego oglądania idei. Klemens z Aleksandrii (ok. 150 - ok. 215) i Orygenes (ok. 185 - ok. 254) wiele zawdzięczają Platonowi, a Orygenes od niego zaczerpnął naukę o uprzednim istnieniu dusz ludzkich (zob. DH 403-404). Początkowo na Ojców Kościoła wpływ wywierał "platonizm średni", który kładł nacisk na absolutną transcendencję Boga. W pewnym sensie spory ariańskie oznaczały kryzys tej postaci platonizmu; całkowicie transcendentalny Bóg potrzebował pośrednika, czyli "demiurga", aby stworzyć świat. Neoplatonizm oddziaływał na św. Augustyna z Hippony (354-430), na jego następców, a także platoników z okresu Odrodzenia, takich jak Marsyliusz Ficino (1433-1499). W przeciwieństwie do Zachodu, gdzie ostatecznie większą lub mniejszą przewagę zdobył arystotelizm, na Wschodzie panował platonizm wśród humanistów takich jak Michał Psellus (ok. 1019-1078) i wśród teologów, którzy teorię przebóstwienia wyjaśniali platońskim pojęciem współdziałania. Matthew Arnold (1822-1888) twierdził, że każdy człowiek się rodzi albo platonikiem, albo arystotelikiem. Alfred North Whitehead (1861-1947) zaś przyznał pierwszeństwo mistrzowi Arystotelesa twierdząc, że wszystkie kierunki filozoficzne są tylko przypisami do Platona. **Zob. arianizm, arystotelizm, augustynianizm, demiurg, idealizm, neoplatonizm, Ojcowie Kościoła, orygenizm, powszechniki, przebóstwienie, teologia aleksandryjska.**

Pleroma (gr. "pełnia"). W listach św. Pawła wyraz ten odnosi się do pełni Boga (Ef 3, 19), do pełnej miary bóstwa Chrystusa (Kol 1, 19; 2, 9), do Kościoła jako dopełnienia Chrystusa (Ef 1, 23) i do pełni czasu, w którym Syn Boży został wysłany (Ga 4,4). Gnostycy zaliczyli *pleromę* do przymiotów Syna, która przez całą serię emanacji przygotowuje na przejście do *kenomy* (gr. "pustka, ogołocenie"). **Zob. emanacja, gnostycyzm, kenoza.**

Pluralizm (łac. "więcej"). Każdy pogląd filozoficzny, który nie usiłuje sprowadzić wszystkiego do jednej ostatecznej zasady. Odpowiednio do tego, czy się przyjmuje różnorodność kultur, partii politycznych lub wyznań religijnych, pluralizm przyjmuje różne postaci kulturalne, polityczne lub religijne. Przeciwno zdecydowanej jednolitości Sobór Watykański II poparł prawdziwą różnorodność w tradycji chrześcijańskiej i w kulcie (SC 37, UR 14-17). W kilka miesięcy po ogłoszeniu 25 stycznia 1959 roku zamiaru zwołania Soboru Watykańskiego II Jan XXIII przywołał klasyczną maksymę: *In essentialibus unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas* (łac. "w rzeczach istotnych jedność, w wątpliwych - wolność, a we wszystkich - miłość"). Niektórzy odróżniają "pluralizm" - jako coś rozrywającego prawdziwą jedność wiary i teologii - od "wielokształtności", która sprawia, że wiara chrześcijańska wyraża się na różne spo-

soby. **Zob.** dualizm, Kościoły wschodnie, Kościół i państwo, monizm, obrządek, postmodernizm, świadomość klasyczna, wolność religijna.

Pneumatologia (gr. “nauka o Duchu Świętym”). Gałąź teologii zajmująca się Duchem Świętym. Listy św. Pawła świadczą o roli Ducha Świętego, który objawia nam Boga, umożliwia wiarę, daje natchnienie modlitwie, przebywa w Kościele, obdarza wspólnotę różnymi charyzmatami i działa na rzecz dopełnienia wszystkich rzeczy w Chrystusie (Rz 8, 1-27; 1 Kor 2, 10-16; 12, 1-11; Ga 4,6). Często bywa tak, że się nie prowadzi osobnych studiów nad Duchem Świętym, lecz w łączności z innymi ważnymi zagadnieniami, takimi jak: Trójca Przenajświętsza, Kościół, łaska i sakramenty. To “zaniedbanie” odpowiada temu, co św. Jan Damasceński (ok. 675 - ok. 749) nazywa *kenotyczną* (gr. “pusty, ogołocony”) cechą Ducha Świętego, który przychodzi anonimowo, żeby w nas umocnić obraz Syna Bożego. Naukę tę ożywił na nowo Władimir Łosski (1903-1958). Posługując się powiedzeniem Gustawa Flauberta (1821-1880), możemy powiedzieć, że Duch Święty podobnie jak autor w swoich dziełach “Jest wszędzie, a jeżeli idzie o szczegóły, nie ma Go nigdzie”. Nauka o Duchu Świętym, jak o tym dobrze wiedzą chrześcijanie wschodni, raczej przenika całą teologię i życie, niż ogranicza się do jednego określonego działu. Na przykład Sobór Watykański II, przekazując własną naukę o Kościele (LG 3-4, 9-17), ukazuje, w jaki sposób myśli chrystologiczne i pneumatologiczne są sobie wzajemnie niezbędne i jak się wzajemnie uzupełniają. **Zob.** chrystologia, Duch Święty, łaska, teologia Trójcy Przenajświętszej.

Pneumatomachowie (gr. “walczący z Duchem Świętym”). **Zob.** duchoburcy.

Pobożność. Modlitewne i uczuciowe oddanie, które sprawia, że wierzący z głębi serca odpowiadają na to, czego Bóg od nich chce. **Zob.** religijność.

Pocałunek pokoju. Pozdrawianie się wzajemne podczas liturgii Eucharystycznej jako znak miłości i jedności. Na Wschodzie oraz w niektórych obrządkach zachodnich (np. w liturgii anglikańskiej) pocałunek pokoju wymienia się, gdy dary chleba i wina są przynoszone do ołtarza (zob. Mt 5, 23-24). Wśród prawosławnych pocałunek pokoju ma miejsce bezpośrednio przed odmawianiem wyznania wiary, a w Mszy łacińskiej przed “Baranku Boży” i Komunią św. **Zob.** Komunia święta, liturgia, pokój.

Pochodzenie osób Boskich. Termin teologiczny wyrażający sposób, w jaki Druga i Trzecia Osoba Trójcy Przenajświętszej pochodzą od Ojca. Pochodzenie Syna od Ojca zwie się też “zrodzeniem”, podczas gdy pochodzenie Ducha Świętego od Ojca i Syna zwie się także “tchnieniem” (zob. DH 150, 804; ND 12,318). Św. Augustyn z Hippony (354-430), w którego ślady poszli średniowieczni scholastycy, wyjaśniał zrodzenie Syna Bożego jako akt poznania samego siebie przez Ojca, a pochodzenie Ducha Świętego przez wzajemną miłość Ojca i Syna. **Zob.** filioque, relacje między osobami boskimi, scholastyka, tchnienie, teologia Trójcy Przenajświętszej, Trójca immanentna.

Podniesienie. Uniesienie do góry konsekrowanej Hostii i konsekrowanego Kielicha, żeby zachęcić zgromadzonych do adoracji Chrystusa obecnego właśnie w sposób eucharystyczny i żeby wyrazić nasze ofiarowanie się Bogu. W obrządku ambrozjańskim, łacińskim i w obrządku mozarabskim kanon mszalny, zwany także Modlitwą Eucharystyczną, kończy się drugim albo mniejszym podniesieniem, kiedy to kapłan unosi do góry równocześnie Hostię i Kielich. **Zob.** adoracja, kanon, rzeczywista obecność.

Podporządkowanie osób boskich. **Zob.** subordynacjonizm.

Poganie (z łac. “paganus = mieszkaniec wsi”). Wyrazu tego pierwotnie używano na oznaczenie tych mieszkańców cesarstwa rzymskiego, którzy mieszkali we wsiach i stali się chrześcijanami później, ponieważ głoszono im Ewangelię po zewangelizowaniu ludności miejskiej. W Starym Testamencie *goim* (hebr. “narody”) to ci, którzy nie uznawali jedyne prawdziwego Boga (Pwt 7, 1; Ps 147, 20). Stary Te-

stament wprowadzie potępiał ich bałwochwalstwo, mimo to świadczył także o Bożym planie zbawienia pogan (Iz 2, 1-4; 49, 6; 60, 1-3, Am 9, 7; Jon). Abraham został wezwany, by był pośrednikiem w przekazywaniu Bożych błogosławieństw całej ludzkości (Rdz 12, 1-3). Stary Testament ukazuje takich “świętych pogan”, jak Melchizedek, królowa Saby, Hiob i Rut. Św. Paweł ogłasza, że Bóg pragnie zbawić zarówno Żydów, jak pogan (Rz 3, 29; 9, 24; 15, 8-12; zob. Łk 2, 29-32). Wyznawców niektórych religii niechrześcijańskich nazwano poganami (w znaczeniu ujemnym). Zabobonom jeszcze istniejącym wśród nawróconych na chrześcijaństwo przyklejono także etykietkę “pogański”. Sobór Watykański II unika zarówno wyrazu “poganin”, jak “pogaństwo” i raczej mówi o “narodach” (gentes), które trzeba ewangelizować. **Zob. animizm, bałwochwalstwo, chrześcijanie anonimowi, ewangelizacja, wielobóstwo, wкорzenie w kulturę.**

Pogrzeb 1. Zbiór ceremonii związanych z pożegnaniem zmarłego chrześcijanina od chwili śmierci aż po pogrzebanie lub kremację ciała (zob. CIC 1176-1185). Znamiennymi cechami dla różnych ceremonii - w domu zmarłego, w kościele, nad grobem lub w krematorium - są szacunek dla ciała ludzkiego, modlitwy za zmarłego oraz nadzieja na zmartwychwstanie. Zgodnie z instrukcją Soboru Watykańskiego II (SC 81), Msza św. żałobna zdecydowanie wyraża radosną wiarę w zmartwychwstanie Chrystusa. Szaty liturgiczne kapłana nie są już koloru czarnego, lecz fioletowe lub białe. Zazwyczaj zapala się paschał i stawia z przodu trumny. W chrześcijaństwie bizantyńskim obrzędy pogrzebowe znacznie się między sobą różnią zależnie od tego, czy jest to pogrzeb dziecka, które jeszcze nie ukończyło siódmego roku życia, czy osoby dorosłej świeckiej, czy też kapłana; obrzędy pogrzebowe dla zmarłych biskupów są te same, co dla kapłanów, a dla diakonów - te same, co dla ludzi świeckich. Następnie często odprawia się specjalne nabożeństwo za zmarłego, zwane *panichidą*, na trzeci, dziewiąty i trzydziesty dzień po jego śmierci. **Zob. cmentarz, czuwanie, kremacja, Sobór Watykański II, śmierć, świece, zmartwychwstanie umarłych.**

Pogrzeb 2. Uroczyste złożenie do grobu martwego ciała ludzkiego. W greckim Kościele prawosławnym ceremonie, które następują po wspomnieniu śmierci Chrystusa w Wielki Piątek są potocznie znane jako “pogrzeb Chrystusa”. Centrum tych uroczystości jest podobny do grobu mebel, zwany *epitaphion* (gr. “grób”). **Zob. Wielkanoc, Wielki Piątek.**

Pojednanie. Ponowne stworzenie stanu przyjaźni po sytuacji, która powstała wskutek jakiegoś sporu i odłączenia się od wspólnoty z kimś innym, (1) Wyraz “pojednanie”, w jego zwykłym “świeckim” znaczeniu (zob. 1 Kor 7, 11), św. Paweł stosuje na oznaczenie pełnej miłości zbawczej inicjatywy Boga i naszej potrzeby przyjęcia tego, co się dzięki Chrystusowi wydarzyło, czyli naszego przez Niego pojednania z Bogiem (Rz 5, 8-11; 2 Kor 5, 18-20). W szerszym znaczeniu wyraz “pojednanie” oznacza skutki odkupienia na całym świecie (Kol 1, 19-20). (2) Ponieważ sakrament pokuty sprawia pojednanie z Bogiem i Kościołem, często się go nazywa “sakramentem pojednania” (zob. LG 11, PO 5). **Zob. odkupienie, sakrament pokuty, zbawienie.**

Pojęcia transcendentalne. Wyrażenie, którym się posługiwali scholastycy na oznaczenie tych właściwości, które są przynależne bytowi tylko dlatego, że jest bytem, i które przekraczają kategorie pozwalające klasyfikować rzeczy (np. istota, właściwość, czas i przestrzeń). Ostatecznie wylicza się sześć pojęć transcendentalnych:

1. rzeczywistość,
2. byt,
3. jedność,
4. prawda,
5. dobroć,
6. fakt, że się jest czymś.

Bytem jest to wszystko dlatego, że istnieje. Św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274) wylicza tylko trzy pojęcia transcendentalne: jedność, prawdę i dobroć. Scholastycy często dodawali czwarte tj. piękno,

skłonni jednak byli mówić, że jest ono tylko harmonijnym funkcjonowaniem jedności, prawdy i dobra. Hans Urs von Balthasar (1905-1988) domagał się jednak pierwszego miejsca dla piękna, jest ono bowiem pierwszym sposobem, jakim Bóg nas pociąga do siebie w Jezusie Chrystusie. **Zob. chwała, doxa, scholastyka, transcendencja.**

Pokój. Św. Augustyn z Hippony (354-430) nazwał go “uspokojonym stanem rzeczy”. Zarówno dla Starego Testamentu, jak dla Nowego pokój to coś więcej niż wolność od wojny (zob. Iz 2, 4; Mi 4, 3; Mt 26, 52). Szalom (hebr. “zdrowie, pokój”) to wszechstronny dobrobyt będący wynikiem zjednoczenia z Bogiem, szczególnie zbawczy pokój związany z epoką mesjańską (Iz 9, 1-7; 11, 1-9; 32, 15-20). Jezus nazwał błogosławionymi tych, “którzy wprowadzają pokój” (Mt 5, 9). Powstawszy z martwych, pozostawił nam pokój, Jakiego świat dać nie może” (J 14, 27; 20, 19. 21; Kol 3, 15); pokój ten pociąga za sobą nową solidarność (Ga 3, 28; Ef 2, 13-18) zrodzoną z Jego śmierci i zmartwychwstania (Kol 1, 20). Obowiązkiem Jego uczniów jest głoszenie pokoju jako orędzia zbawienia eschatologicznego (Dz 10, 36; Rz 10, 15; zob. Mt 10, 12-13). W wydanej w roku 1963 encyklice *Pacem in terris* (łac. “Pokój na ziemi”) Papież Jan XXIII wyraził nadzieję na międzynarodowy pokój w ustroju społecznym opartym na sprawiedliwości, wolności, miłości i prawdzie. Papież Paweł VI w encyklice z 1967 r. *Populorum progressio* (łac. “Rozwój narodów”) rozwój nazwał nowym imieniem dla pokoju (14). Sobór Watykański II opowiedział się za większym wysiłkiem w popieraniu pokoju i poczucia wspólnoty między narodami (GS 77-90). Stolica Święta przez własną Komisję do spraw Pokoju i Sprawiedliwości oraz na wiele innych sposobów usiłuje popierać pokój międzynarodowy. W Stanach Zjednoczonych Konferencja Narodowa Biskupów Katolickich wypowiedziała się proroczo w dokumencie zatytułowanym *Wyzwanie pokoju: obietnica Boża i nasza odpowiedź* (1983). Ale zgodnie ze słowami Williama Butlera Yeatsa (1865-1939) “pokój nadchodzi powoli jak deszcz”. **Zob. Królestwo Boże, Mesjasz, opór bierny, sprawiedliwość, tolerancja, wojna sprawiedliwa, zbawienie.**

Próba nakłonienia kogoś do grzechu (Jk 1, 14-15). O Bogu powiedziano, że “kusił” albo “wystawił na próbę” Abrahama (Rdz 22, 1-19; Hbr 11, 17-19) oraz że pozwolił na to, by Hiob był “kuszony” (Hi 1, 1-2. 12). Słabe ciało (Mk 14, 38) i trudne okoliczności (Łk 8, 13) mogą nas prowadzić do złego. Wielki kusiciel, diabeł, próbował Chrystusa doprowadzić do grzechu przede wszystkim podczas Jego pobytu na pustyni po chrzcie (Mt 4, 1-11; Mk 1, 13; Łk 4, 1-13). Jezus jednak, chociaż kuszony podobnie jak my, nie popełnił grzechu (Hbr 4, 15). Ludzie mogą zgrzeszyć przez “kuszenie” Boga, kiedy się domagają znaków (Mt 12, 39) i kiedy narzekają na swoje położenie (Wj 17, 1-7; Pwt 6, 16; 9, 22; 33, 8; Ps 95, 8; 106, 32; Hbr 3, 8-10). Podobnie jak Chrystus i modlitwa, którą nam dał na czas ciężkiej próby (Mt 6, 13; Łk 11, 4), Kościół nauczający uznaje naszą słabość w zetknięciu się z pokusą i poleca modlitwę i ascezę jako środki zaradcze (zob. DH 1533-1535, 2192, 2217, 2224, 2237, 2241-2253; ND 1936-1937). **Zob. asceza, grzech, modlitwa, sarks.**

Pokuta (1) **Zob. cnota pokuty.** (2) **Zob. sakrament pokuty.**

Poligamia (gr. “wiele małżeństw”). **Zob. wielożeństwo.**

Poligenizm (gr. “wiele początków”). Pogląd, że rodzaj ludzki nie pochodzi od pierwotnej pary przodków, jak to twierdzi *monogenizm* (gr. “jeden początek”), lecz od wielu. W wydanej w roku 1950 encyklice *Humani generis* (łac. “Rodzaj ludzki”) Pius XII ostrzega przed poligenizmem, bo nie jest rzeczą jasną, czy się da on pogodzić z nauką o grzechu pierwotnym i o jego przejściu na wszystkich potomków Adama i Ewy (DH 3897; ND 420). Po roku 1950 cieszący się poważaniem i prawomyślni teologowie, opierając się na udoskonalonej egzegezie i na dokładniejszej interpretacji wypowiedzi św. Pawła (Rz 5, 12-19), zaproponowali sposoby pogodzenia wiary o istnieniu grzechu pierwotnego z poligenizmem. W tym samym czasie jednak biologowie zaczęli utrzymywać, że nasz rodzaj ludzki nie wywodzi się od wielu rodzin, lecz od jednej. **Zob. ewolucja, grzech pierwotny, stworzenie 1.**

Politeizm (gr. “wiara w wielu bogów”). **Zob. wielobóstwo.**

Posilek kultowy. Posilek, podczas którego i dzięki któremu wierni czciciele przyznają się do swego bóstwa i z nim się utożsamiają. W Kościele chrześcijańskim najwyższym aktem czci jest sprawowanie Eucharystii, ofiarnego i duchowego Pokarmu danego nam przez Jezusa Chrystusa w Jego męce i zmartwychwstaniu (wraz z darem Ducha Świętego); dzięki temu możemy uprzedzać Jego ostateczne przyjście i składając dziękczynienie, jednoczyć się z Bogiem. **Zob. epikleza, Eucharystia, Msza święta, ofiara Mszy świętej.**

Posłannictwo Boże. Akt wysłania (albo “pochodzenia”). Drugiej i Trzeciej Osoby Trójcy Przenajświętszej przez Ojca niebieskiego w wieczności i czasie (zob. J 14, 26; 20, 21; Ga 4, 4-6). **Zob. apropiacja, filioque, pochodzenie osób Boskich, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Posługiwanie Piotrowe. Szczególna służba na rzecz wiary chrześcijańskiej, życia i jedności, jaką pełnił św. Piotr i jaką kontynuują jego następcy, biskupi Rzymu, miasta, w którym święci Piotr i Paweł ponieśli śmierć męczeńską. Posługiwanie Piotrowe oznacza dawanie świadectwa zmartwychwstaniu Chrystusa (Łk 22, 31-32; 24, 34; Dz 2, 22-36) i pełnienie z miłością obowiązków pasterskich (Mt 16, 17-19; J 21, 15-19; 1 P 5, 1-4). Św. Ignacy Antiocheński (ok. 35 - ok. 107) nazwał Kościół rzymski “przewodzącym w miłości”; zdanie to powtórzył patriarcha Demetrios, kiedy to papież Jan Paweł II odwiedził Konstantynopol w roku 1979. Św. Ireneusz z Lyonu (ok. 130 - ok. 200) za kryterium pozwalające rozpoznać prawdziwą wiarę uznał następstwo apostoelskie w ogólności, a szczególnie następstwo apostoelskie biskupa Rzymu. Kiedy na Soborze Chalcedońskim (451) odczytano *Tomus*, czyli list papieża św. Leona I (440-461) do patriarchy konstantynopolińskiego, św. Flawiana, Ojcowie soboru wykrzyknęli: “Piotr przemówił ustami Leona”. Sobór Watykański I (1869-1870) wyraził to posługiwanie Piotrowe w słowach określających powszechną jurysdykcję i nieomylność papieża (DH 3050-3075; ND 818-840). Sobór Watykański II jasno określił kolegialny charakter tej posługi, wykonywanej razem ze wszystkimi innymi biskupami, którzy z następcą Piotra i pod jego przewodnictwem ponoszą odpowiedzialność za cały Kościół (LG 22). Ostatnio dialog ekumeniczny z Kościołem anglikańskim, prawosławnym i protestanckim wskazuje na narastające poczucie potrzeby istnienia jakiegoś kościelnego urzędu centralnego, który byłby widzialnym znakiem chrześcijańskiej jedności w wierze, nie ma jednak jeszcze zgody co do tego, jak konkretnie wykonywać to posługiwanie Piotrowe. W swej encyklice z 1995 r. *Ut unum sint* (nr 96) Jan Paweł II zaapelował do zwierzchników i teologów innych Kościołów o nawiązanie z nim na temat posługiwania Piotrowego “braterskiego i cierpliwego dialogu”. **Zob. apostoł, febronianizm, gallikanizm, jurysdykcja, katolicyzm, kolegialność, koncyliaryzm, nieomylność, papież, pentarchia, protestanci, reformacja, sukcesja apostoelska.**

Posłuszeństwo. Gotowość wypełnienia praw i nakazów albo przyjęcia za prawdziwe stwierdzeń pochodzących od kogoś obdarzonego autorytetem. Tylko Bóg ma najwyższy i bezwzględny autorytet. Ludzie (np. rodzice wobec dzieci, państwo wobec obywateli, przywódcy kościelni wobec wiernych) w różnym ograniczonym stopniu mają udział w autorytecie Bożym. W gotowości pełnienia woli swojego Ojca, Chrystus stał się “posłuszny aż do śmierci” (Flp 2, 8; zob. Hbr 5, 8), dając nam przykład pełnego miłości posłuszeństwa (J 15, 10). Wiara, całkowicie przeciwstawiona nieposłuszeństwu, jakim jest grzech, oznacza posłuszeństwo Bogu i Bożym przykazaniom (Mt 7, 21; Rz 1, 5; 16, 26). W Kościele wszyscy powinni okazywać pełne szacunku posłuszeństwo papieżowi i biskupom, przy czym sama natura tego poddania się zakłada zależność od stopnia wykonywanej władzy (LG 25, 27). Ci, którzy się związali ślubem zakonnego posłuszeństwa, w życiu zakonnym mają obowiązek okazywać posłuszeństwo swoim przełożonym i konstytucjom swojego instytutu zakonnego (PC 14, CIC 573, 590, 598, 601 i 618). Kapłani diecezjalni winni są szczególne posłuszeństwo papieżowi i swoim biskupom (PO 15, CIC 273). **Zob. autorytet, urząd nauczycielski Kościoła, życie zakonne.**

Post. Powstrzymywanie się od spożywania pokarmów oparte na motywach religijnych, takich jak: skrucha (J 1 1, 14; Jon 3, 7) albo przygotowanie się do szczególnego zadania (Mt4,2; Dz 13, 2-3); zazwyczaj towarzyszy mu modlitwa (Dz 14,23). Post może być ilościowy (jeżeli się ogranicza ilość przyjmowanych potraw) albo jakościowy (jeżeli się zupełnie wyklucza pewne potrawy, np. mięso; post jakościowy nazywamy też abstynencją). Chrystus pościł na pustyni (Łk 4,2), ale podczas działalności publicznej krytykował Go, że nie pościł tak, jak to robili faryzeusze (Mt 11, 18-19), On sam znowu krytykował tych, którzy z postu uczynili praktykę pełną obłudy (Mt 6, 16-18; Łk 18, 12). W tradycji obrządku łacińskiego katolicy zachowują post ilościowy obowiązkowy w Środę Popielcową i w Wielki Piątek, podczas gdy chrześcijanie wschodni do Wielkanocy - podobnie jak do Bożego Narodzenia - przygotowują się czterdziestodniowym postem, a ponadto zachowują post od niedzieli po Zesłaniu Ducha Świętego do wigilii uroczystości świętych Piotra i Pawła oraz przez dwa tygodnie przed Zaśnięciem Matki Bożej, czyli przed 15 sierpnia (CCEO 882). Przed przyjęciem Komunii świętej wierni powinni powstrzymać się przynajmniej przez godzinę od jedzenia i picia, za wyjątkiem wody i lekarstw (CIC 919; zob. CCEO 707 § 1, 713 § 2). **Zob. przygotowanie do Bożego Narodzenia, suche dni, Wielki Post, Wielki Tydzień, wstrzemięźliwość.**

Postępowanie właściwe. **Zob. Właściwe postępowanie.**

Postmodernizm. Określenie po raz pierwszy użyte w 1946 r. przez Arnolda Toynbee, a od lat siedemdziesiątych XX w. powszechnie stosowane w odniesieniu do kultury zachodniej, zniechęconej do rozumu, metod naukowych i wiary w postęp. Pod koniec I wojny światowej Oswald Spengler (1880-1936) pisał "schyłku Zachodu". Podczas II wojny światowej Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) snuł rozważania na temat świata, który "osiągnął dojrzałość" - była to myśl, która była zachętą dla teologii świeckiej, a nawet dla teologii "śmierci Boga". Wkrótce po zakończeniu II wojny światowej, podczas wykładów głoszonych w Monachium i Tybindze, Romano Guardini (1885-1968) dowodził, że wiek współczesny dobiegł końca. Jacques Derrida (ur. 1930), Michel Foucault (1926-1984), Jean-Francois Lyotard (ur. 1924) i inni analizowali ułomną, a nawet zranioną, rzeczywistość ludzkiego istnienia. Jirgen Habermas (ur. 1929) oraz inni pisarze sprzeciwiali się postmodernizmowi jako dziwaczному, nierozważnemu porzuceniu racjonalnego myślenia. Trendy postmodernistyczne można znaleźć w architekturze, sztuce (np. prace Andy Warhola [1930-1987]), literaturze, filozofii, krytyce literackiej, egzegezie biblijnej, oraz innych dyscyplinach. **Zob. hermeneutyka, oświecenie, racjonalizm, szkoła frankfurcka, teologia śmierci Boga.**

Pośrednictwo. Wkroczenie kogoś trzeciego w celu pogodzenia dwóch skłóconych ze sobą stron i doprowadzenia w ten sposób - przez jakieś nowe porozumienie - do osiągnięcia wspólnego rozwiązania lub dobra. W Starym Testamencie Abraham (Rdz 18, 16-33), Mojżesz (Rdz 32, 7-14) i inni prorocy, kapłani, sędziowie i królowie byli pośrednikami między narodem a Bogiem. Jezus Chrystus, będąc Bogiem i Człowiekiem, jest w pełni i ostatecznie Pośrednikiem; oznacza to, że jest On ostatecznym Mediatorem między Bogiem, a grzeszną ludzkością (1 Tm 2, 5; Hbr 8, 6; 9, 15; 12, 24); jest to podstawowa prawda wiary chrześcijańskiej, omówiona przez Piusa XII w takich encyklikach jak *Mystici Corporis* (1943) i *Mediator Dei* (łac. "Pośrednik Boży") z roku 1947 (zob. DH 1526, 3370, 3820; ND 712, 1215). **Zob. odkupiciel, odkupienie, zbawienie.**

Pośredniczka. Nadawany Matce Bożej tytuł, który powstał na Wschodzie, a jego pierwsze pewne potwierdzenie na piśmie pochodzi od św. Andrzeja z Krety (zm. 740). Ponieważ jest tak bardzo związana z własnym Synem, Maryja może się wstawiać za innymi swoimi dziećmi (J 19, 26); to wstawiennictwo liczy na nieskończone zasługi Jej Syna. Aniołowie, święci i ludzie żyjący obecnie na ziemi też się wstawiają za innymi (1 Tm 2, 1) i na swój sposób przekazują jako pośrednicy Boże błogosławieństwa. Takich podporządkowanych pośredników nazywa się czasami "pośrednikami w znaczeniu względnym", czyli uzależnionymi od zasług Jezusa Chrystusa (zob. DH 3320-3321, 3370, 3916; ND 712). Deesis (gr. "mo-

dlitwa”), często spotykana kompozycja ikonograficzna na środku ikonostasu, ukazuje Matkę Bożą i św. Jana “Zwiastuna” (jak Jan Chrzciciel jest często nazywany na Wschodzie) wstawiających się u Chrystusa, który jest przedstawiony jako Pantokrator. **Zob. Aniołowie Stróżowie, ikonostas, kult świętych, mariologia, pantokrator, wstawiennictwo.**

Poświęcenie. Jest to zwyczaj stosowany w Kościołach chrześcijańskich, będący znakiem oficjalnego stwierdzenia, wzywania albo przydzielania Bożego uznania i łaski; zazwyczaj towarzyszy mu znak krzyża. **Zob. beraka, konsekracja, sakramentale.**

Poświęcenie kościoła **Zob. dedykacja kościoła.**

Potentia oboedientialis (łac. “zdolność do uległości”). Natura ludzka otwarta na łaskę Bożą. Wyrażenie sięga czasów św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274) i bł. Piotra z Tarantaise (ok. 1224-1276), który jest znany także jako Innocenty V (papież w 1276 r.). Teologia potrydencka często interpretowała tę ludzką otwartość statycznie. Kard. Henri de Lubac (1896-1991) i inni posługiwali się tym wyrażeniem, żeby wykazać, w jaki sposób ludzie są dynamicznie ulegli inicjatywom Bożym. **Zob. łaska.**

Potentia idrisdictionis (łac. “władza jurysdykcyjna”). **Zob. hierarchia, jurysdykcja, święcenia.**

Potestas ordinis (łac. “władza święceń”). **Zob. hierarchia, jurysdykcja, święcenia.**

Potępienie. Los tych ludzi, którzy umierają bez żalu za popełnione grzechy ciężkie. Ponieważ całkowicie odrzucili Boga i bliźnich (Mt 25,31-46), będą cierpieć wieczne męki w piekle. **Zob. grzech śmiertelny i powszedni, metanoia, odrzucenie, piekło, sąd ostateczny.**

Powątpiewanie. **Zob. wątpliwość.**

Powszechniki. Ogólne pojęcia takie, jak: róża, dom, sprawiedliwość, stworzenie. Platon (427-347 przed Chr.), kierując się pewną odmianą przesadnego realizmu, dowodził, że wieczne, istniejące same z siebie idee w wyższym świecie służą jako wzory powszechnych nazw, jakie nadajemy rzeczom indywidualnym w naszym zmiennym, widzialnym świecie. Poglądem przeciwnym jest nominalizm Williama Ockhama (ok. 1285-1347) i Gabriela Biela (ok. 1420-1495), według których tylko byty indywidualne są rzeczywistością, nazwy powszechnie są mniej lub więcej umowne. Umiarkowany realizm Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274) głosi, że pojęcia ogólne istnieją w naszym umyśle, ale są oparte na rzeczywistej naturze rzeczy. **Zob. filozofia, nominalizm, platonizm, tomizm.**

Powszechny Sobór. **Zob. Sobór Powszechny.**

Poza Kościołem nie ma zbawienia. **Zob. Extra ecclesiam nulla salus.**

Pozytywizm (fr. “positivisme” z łac. “positivus = dodatni, oparty na czymś, uzasadniony”). Kierunek filozoficzny upowszechniony przez Augusta Comte'a (1798-1857), który twierdził, że znamy tylko to, co możemy dostrzec zmysłami, odrzucał twierdzenia teologiczne i metafizyczne i chciał zorganizować społeczeństwo oparte na zasadach naukowych. W okresie międzywojennym logicy o zabarwieniu pozytywistycznym, np. Alfred Julius Ayer (1910-1989), dowodzili, że pełne znaczenie mają tylko twierdzenia tautologiczne, albo takie, które można sprawdzić doświadczalnie; rzecz w tym, że samo to ich twierdzenie ani nie jest tautologiczne, ani możliwe do sprawdzenia doświadczalnie. **Zob. materializm, metafizyka, nauka i religia.**

Pożądlliwość. Ogólnie rzecz biorąc, jakakolwiek żądza. W znaczeniu bardziej specyficznym wyraz ten się odnosi do nieuporządkowanych pożądań, które są następstwem grzechu pierworodnego i pozostają po chrzcie (por. DH 1515; ND 512). **Zob. grzech pierworodny, Sobór Trydencki.**

Praeambula fidei (łac. “przesłanki wiary”). **Zob. przesłanki wiary.**

Pragmatyzm (gr. “nastawienie na rzeczy konkretne”). Amerykański kierunek filozoficzny, zawdzięczający swe powstanie Charlesowi Sandersowi Peirce'emu (1839-1914), a rozwinięty przez Williama Jamesa (1842-1910) i Johna Deweya (1859-1952). Szkoła ta przez to, że kładła nacisk na doświadczenie, prawdziwość twierdzeń sprawdzała ich praktycznymi wynikami. W szczególności Dewey wywarł głęboki wpływ na myśl amerykańską! na amerykańskie wychowanie. Pragmatyzm wpłynął także na Georga Tyrrella (1861-1909) i na innych modernistów. **Zob. filozofia, modernizm.**

Prawa człowieka. Dobra, do których posiadania ludzie są uprawnieni na mocy sprawiedliwości, ponieważ zostali stworzeni na obraz Boży i na Boże podobieństwo i powołani do życia wiecznego z Bogiem. Są to: wolność sumienia i prawo do życia, pracy, małżeństwa, wykształcenia i własności. Trzecie przykazanie dekalogu (Wj 20, 2-17; Pwt 5, 6-21) zapewniało regularny odpoczynek ubogim pracownikom i niewolnikom. Wiele przepisów prawnych Starego Testamentu i wiele wypowiedzi proroków o niesprawiedliwości (2 Sm 11, 1-12, 14; Iz 5, 23) jest związanych z podstawowymi prawami człowieka. Stary Testament wielokrotnie domaga się opieki nad sierotami, wdowami i obcokrajowcami (Pwt 24, 17-22; 27, 19). Wbrew tej zasadniczej równości wszystkich ludzi w Chrystusie (Ga 3, 28) życie chrześcijańskie nadal było odkształcane przez niewolnictwo, uciemiężenie kobiet, antysemityzm i inne karygodne wykroczenia. Równocześnie przez wiele stuleci mnisi i inne ugrupowania w Kościele niemal osamotnieni zapewniali ludziom wykształcenie oraz otaczali opieką chorych, opuszczonych i umierających. Wielka Karta Wolności (1215), amerykańska Deklaracja Niepodległości (1776), polska Konstytucja Trzeciego Maja (1791) oraz Deklaracja Narodów Zjednoczonych o Prawach Człowieka (1948) - oto ważniejsze oświadczenia wyrażające ogólną świadomość praw ludzkich i zachęcające do ich przestrzegania. Wśród wielu chrześcijan, którzy walczyli o prawa człowieka, musimy wspomnieć Bartłomieja de las Casas (1484-1566), Piotra Skargę (l 536-1612), Williama Wilberforce'a (1759-1833), Daniela O'Connella (1775-1847), biskupa Wilhelma Emmanuela Kettelera (1811-1877), kardynała Henryka Edwarda Manninga (1808-1892), św. Alberta Adama Chmielowskiego (1845-1916), Martina Lutera Kinga (1829-1968), kardynała Stefana Wyszyńskiego (1901-1981) oraz papieży, poczynając od Leona XIII (1810-1903), który ogłosił przełomową encyklikę *Rerum novarum* (1891), upamiętnioną przez Jana Pawła II (ur. 1920) w encyklice *Centesimus annus* (1991). Sobór Watykański II poparł pełny zakres praw człowieka (GS 27, 29, 66). W szczególności jeden cały dokument (*Dignitatis humanae*) został poświęcony prawu osób i wspólnot do społecznej i obywatelskiej wolności w sprawach religijnych - to postęp w nauce Kościoła przygotowany przez teologa amerykańskiego, Johna Courtneya Murraya (1904-1967). **Zob. antropologia, dekalog, obraz Boży, teologia afroamerykańska, teologia feministyczna, wolność religijna.**

Prawa Kościelne. Szczegółowe przykazania wiążące wszystkich członków Kościoła katolickiego. Obejmują one uczestniczenie we Mszy świętej w niedziele i święta obowiązujące (CIC 1246), wyznanie grzechów ciężkich i przyjęcie Komunii świętej przynajmniej raz w roku (CIC 920, 989), zachowanie postu i wstrzemięźliwości oraz branie udziału w działalności Kościoła i w udzielaniu pomocy ubogim (CIC 222). **Zob. małżeństwo, Prawo Kanoniczne.**

Prawda. Cecha znamiennej wiedzy, bytu i działalności:

- a. Wiedza jest prawdziwa, jeżeli czyjeś sądy są logicznie spójne i odpowiadają temu, w jaki sposób rzeczy istnieją.
- b. Każda *rzeczywistość* jest prawdziwa, jeżeli jest wewnętrznie poznawalna i poznana przez Boga.

- c. Nasze słowa i czyny są prawdziwe, jeżeli wiernie przekazujemy to, co wiemy, jeżeli żyjemy odpowiednio do naszych wierzeń i jeżeli stwierdzamy, że nasze teorie się sprawdzają praktycznymi następstwami. Hebrajski wyraz oznaczający prawdę (*emet*) jest spokrewniony z wyrazem *amen* i wskazuje na żywą wierność.

O Bogu się mówi, że jest “bogaty w łaskę (*hesed*) i wierność” (Wj 34, 6; zob. Ps 177, 2); to wyrażenie Starego Testamentu odbija się echem w Janowym opisie Słowa, które stało się ciałem i było “pełne łaski i prawdy” (J 1, 14). Chrystus, będąc doskonałym objawieniem Ojca, jest rzeczywistą Prawdą (J 14, 6). Zesłany przez Niego Duch Święty poprowadzi nas do wszelkiej prawdy (J 16, 13). Wierzący zostali wyzwoleni po to, by “czynić prawdę” (J 3,21; 8, 32). Filozofia interpretuje “prawdę” jako właściwość (wiedzy, *rzeczywistości* i działalności). Nowy Testament natomiast rozumie prawdę w sposób głęboko osobisty - w kategoriach Chrystusa, Ducha Świętego i wierzących. **Zob. amen, Duch Święty, hesed, objawienie, pojęcie transcendentalne.**

Prawo. Powtarzające się prawidło w sposobie działania ludzi i innych stworzeń (np. prawa historii i prawa fizyki). W znaczeniu normatywnym prawo uznaje i reguluje uprawnienia i obowiązki obywateli albo wierzących, żeby umożliwić trwanie wspólnego dobra w społeczeństwie i Kościele i aby je uwydatnić. Wyraz “Prawo” może też oznaczać religię żydowską (Dz 23, 29), podobnie jak wyrażenie “święte przykazanie” (2 P 2, 21) odnosiło się do chrześcijaństwa. Prawo miłości (Mt 22, 36-40) wywodzi się ze Starego Testamentu, otrzymało ono jednak nową moc przez to, że uosobiło się w Chrystusie (J 13, 34; 15, 12-13). **Zob. antynomizm, autonomia, dekalog, heteronomia, prawo i Ewangelia, Prawo Kanoniczne, prawo naturalne, tora.**

Prawo i Ewangelia. Przeciwwstawienie, na które kładł nacisk Marcin Luter (1483-1546):

- bezowocne wysiłki w celu zapewnienia sobie zbawienia dzięki własnym osiągnięciom religijnym,
- usprawiedliwienie, które pochodzi z samej tylko wiary, z Ewangelii będącej “mocą Bożą ku zbawieniu każdego wierzącego” (Rz 1, 16).

W tym układzie prawo, nawet nadane przez Boga Prawo Mojżeszowe, wzmaga naszą świadomość, że jesteśmy niewolnikami grzechu. Słowo Boże zwiastuje nam, że staliśmy się wolni dzięki zasługom Chrystusa miłosiernie nam przypisanym i że w ten sposób uczestniczymy przez wiarę w sprawiedliwości Chrystusa. Pojęcie “prawa i Ewangelii”, choć było zamierzone jako podstawowe prawidło interpretacji całego Pisma Świętego, a także samego życia, czasami prowadziło do zbyt mocnego przeciwstawienia Starego Testamentu Nowemu. **Zob. luteranizm, prawo, przypisywanie, reformacja, Sobór Trydencki, tora, usprawiedliwienie, wiara i uczynki.**

Prawo Kanoniczne. Zbiór skodyfikowanych ustaw i postanowień prawnych, do których przestrzegania są zobowiązani wszyscy katolicy zarówno jako jednostki, jak jako rozmaite grupy, które powstały w obrębie Kościoła. Szczególnie odnosi się to do Kodeksu Prawa Kanonicznego ogłoszonego przez Jana Pawła II w 1983 r., który zastąpił kodeks z 1917 r. Kodeksu Prawa Kanonicznego dla Kościołów Wschodnich ogłoszonego w 1990 r. oraz konstytucji apostolskiej *Pastor bonus* (obowiązującej od 1 marca 1989 r.), która reguluje zasady działania Kurii Rzymskiej. **Zob. Corpus Iuris Canonici, kodeks prawa kanonicznego, Kodeks Prawa Kanonicznego dla Kościołów Wschodnich, nomokanon.**

Prawo Kanoniczne Wschodnie. **Zob. źródła Wschodniego Prawa Kanonicznego.**

Prawomyślność. **Zob. ortodoksja.**

Prawo naturalne. Powszechne prawo moralne dane przez Boga w samym akcie stworzenia istot ludzkich i możliwe do poznania w świetle rozumu (zob. GS 79, DHu 2). Literatura klasyczna, np. fragmenty *Antygony* Sofoklesa (ok. 497-406 przed Chr.), zachodnia tradycja prawna, Pismo Święte (np. Rz 2, 14-15) i inne wypowiedzi dowodzą istnienia prawa naturalnego, które wskazuje ludziom właściwą drogę postę-

powania wolnego i odpowiedzialnego. Grzech utrudnia rozpoznanie prawa moralnego i podporządkowanie się mu (Mt 19, 1-9); główne jego sformułowania wylicza Dekalog. W świetle samego tylko prawa naturalnego trudno osiągnąć moralną pewność co do określonych rozwiązań w takich dziedzinach, jak: stosunki międzynarodowe, sprawiedliwość społeczna, obyczajowość w sferze seksualnej. **Zob. dekalog, grzech, prawo, teologia moralna, wolna wola.**

Prawosławie orientalne. Współczesne wyrażenie na oznaczenie tych Kościołów wschodnich, które odrzuciły uchwały Soboru Chalcedońskiego (451) uważając, że zdradził on myśl św. Cyryla Aleksandryjskiego (zm. 444) i skapitulował wobec *dyofizyzmu* (gr. “dwie natury”) nestoriańskiego. Te Kościoły przyjmują trzy pierwsze sobory powszechne - inaczej niż prawosławie wschodnie, które przyjmuje pierwsze siedem soborów. Podczas gdy wschodnie prawosławne Kościoły autokefaliczne uznają patriarchę konstantynopolitańskiego za symbol swojej jedności, orientalne prawosławne Kościoły autokefaliczne nie mają takiego punktu oparcia dla jedności. **Zob. autokefaliczny, chrześcijaństwo ormiańskie, Kościoły wschodnie, monofizytyzm, nestorianie, patriarchaty prawosławne, Siedem Soborów Powszechnych, Sobór Chalcedoński, Sobór Efeski, Sobór Konstantynopolitański I, Sobór Nicejski I.**

Prawowierność. **Zob. ortodoksja.**

Predestynacja (łac. “przeznaczenie”). **Zob. przeznaczenie.**

Preegzystencja (łac. “istnienie uprzednie”). Przekonanie, że Jezus z Nazaretu był/jest osobowo identyczny z Synem Bożym, który istniał od wieków i który przyszedł na świat, żeby się objawić w dziejach ludzkich (J 1, 14; 1 Kor 8, 6; 2 Kor 8, 9; Flp 2, 5-11; Kol 1, 15-17; Hbr 1, 2-3). Wprawdzie przedchrześcijańska myśl żydowska przyjmowała istnienie istot pośredniczących między Bogiem a światem, nie mamy jednak możliwych do udowodnienia poprzedników pojęcia w pełni osobowej preegzystencji Chrystusa jako Syna Bożego i Logosu, który “zstępuje” na ziemię. W przedchrześcijańskiej myśli żydowskiej Mądrość i Logos to tylko żywe metafory Bożej działalności i Bożych przymiotów. Platon (ok. 427-347 przed Chr.) dowodził istnienia odwiecznych idei, które były wzorem dla Demiurga kształtującego świat. Ta teoria skłoniła Orygenesesa (ok. 185 - ok. 254) do przypuszczenia, że Bóg stworzył istoty duchowe, a używanie lub nadużywanie przez nie wolnej woli sprawia, że stają się albo aniołami, albo diabłami, albo wreszcie duszami zamieszkującymi w ludzkich ciałach. **Zob. chrystologia odgórna, demiurg, literatura mądrościowa, logos, wcielenie, wieczność.**

Prefacja (łac. “przedmowa”). Modlitwa wprowadzająca w Modlitwę Eucharystyczną w mszy łacińskiej i wyliczająca powody skłaniające nas do wysławiania Boga. Prefacje się zmieniają zależnie od okresu liturgicznego (np. inne są na Adwent, inne na Wielki Post, Wielkanoc czy Zesłanie Ducha Świętego), a także od różnych świąt (np. Najświętszej Maryi Panny, apostołów i męczenników). Odpowiadająca prefacji część w liturgiach wschodnich poprzedza bezpośrednio anaforę. **Zob. anafora, eucharystia, liturgia, modlitwa eucharystyczna.**

Prezbiter (gr. “starszy”). Wyrażenia tego używano na oznaczenie urzędników synagogałnych, członków żydowskiego sanhedrynu albo najwyższej rady w Jerozolimie, a także tych, którzy przewodzili pierwotnym gminom chrześcijańskim (zob. Dz 11, 30; 14, 23). Początkowo wyraz presbiteroi wydaje się być synonimem wyrazu episkopoi (gr. “nadzorca”; zob. Flp 1, 1; Tt 1, 5. 7). W Kościele jerozolimskim prezbiterów łączono z apostołami (Dz 15, 2. 4.6.22-23; 16,4). W czasach św. Ignacego Antiocheńskiego (ok. 35 - ok. 107) prezbiterzy (albo kapłani) to grupa, która występowała po “nadzorcach” (czyli po biskupach), ale przed diakonami. Dekret Soboru Watykańskiego II o kapłanach nosi tytuł *Presbyterorum ordinis* (1965). **Zob. biskup, diakon, kapłani, starsi.**

Prezbiterianizm (od gr. “presbiter = starszy”). Sposób sprawowania rządów w Kościele, różny z jednej strony od episkopalizmu, czyli od rządów biskupich, z drugiej strony - od kongregacjonalizmu, czyli od rządów wspólnoty. Są to rządy sprawowane przez cały szereg urzędników aż po zgromadzenie ogólne, w którym uczestniczą wybrani przedtem reprezentanci: ministrowie i starsi. Prezbiterianie są związani z tradycją Jana Kalwina (1509-1564) i szkockiego reformatora, Jana Knoxa (ok. 1505-1572). Kościół Szkocki jest jedynym Kościołem prezbiteriańskim będącym jednocześnie Kościołem państwowym. **Zob. kalwinem, kościół episkopalny, starsi, teologia kongregacyjna.**

Privilegium paulinum **Zob. przywilej Pawłowy.**

Probabilizm (łac. “prawdopodobny”). Kierunek w teologii moralnej, którego zasadą znamioną jest to, że jeżeli mimo usiłowań dojścia do pewności pozostaje obiektywna wątpliwość co do istnienia prawa lub co do jego zastosowania, zgodne z prawem będzie oparcie się na opinii prawdopodobnej, nawet gdyby opinia przeciwna, sprzyjająca ściślejszej interpretacji prawa, była bardziej prawdopodobna. Kierunek ten, popierany przez jezuitów i innych moralistów, został podważony przez *probabilioryzm*, kierunek przyjęty przez dominikanów w roku 1656, według którego wolno się kierować tylko tymi opiniami, które mają bardziej oczywiste dowody na swoją korzyść. Św. Alfons Liguori (1696-1787), założyciel redemptorystów, dzięki temu, że zajął stanowisko pośrednie, udzielił poparcia probabilizmowi, który się dzisiaj powszechnie przyjmuje (zob. DH 2725-2727). **Zob. jansenizm, laksyzm, rygoryzm, teologia moralna.**

Processiones divinae (łac. “pochodzenie Boże”). **Zob. pochodzenie osób Boskich.**

Proklamacja (łac. “głosić przed kimś, obwieszczać”). Głoszenie Chrystusa (Kol 1, 28) i Ewangelii (1 Kor 9, 14) połączone z wysławianiem i dziękczynieniem. Może się to dziać podczas ewangelizowania ludzi “stojących na zewnątrz”, czyli nie będących chrześcijanami, albo podczas sprawowania obrzędów liturgicznych, np. w *Exultet*, czyli w obwieszczaniu Świąt Wielkanocnych, a także podczas Eucharystii, kiedy to “głosi się śmierć Pana, aż przyjdzie” (1 Kor 11, 26). **Zob. anamneza, doksologia, ewangelizacja, homilia, kazanie, orędzie, prorok.**

Prolepsis (gr. “uprzedzenie, antycypacja”). **Zob. uprzedzenie.**

Prorok. Człowiek natchniony przez Ducha Bożego do szczególnego mówienia lub działania. Prorocy Starego Testamentu, wyjaśniający wydarzenia dawne i obecne i zapowiadający te, które miały nadejść, przemawiali na podstawie głębokiego poznania Boga, głosili wierność przymierzu i przeciwstawiali się czysto zewnętrznemu zachowywaniu Prawa. Wezwani przez Boga (Iz 6, 1-13; Jr 1, 4-19; Ez 1, 1 - 3, 27), przekazywali słowo Boże narodowi. Konflikty między prorokami wskazywały na konieczność stwierdzenia tożsamości tych, którzy rzeczywiście zostali upoważnieni do przemawiania w imię Boże (1 Krl 22; Jr 27-28). Nowy Testament poświadcza istnienie podobnych problemów w badaniu prorocत्व i wydawaniu o nich sądu (1 Kor 14, 37-40; 1 Tes 5, 19-21). Jezus uznany za jednego z proroków (Mk 6, 15; 8, 28), a wręcz za proroka w najściślejszym słowa znaczeniu (J 6, 14; 7, 40; Pwt 18, 15. 18), przemawiał i działał profetycznie (Mk 11, 15-18; 13, 1-2; Łk 11, 29). Jezus, chociaż umieszczał samego siebie w szeregu proroków (Mt 13, 57; Łk 13, 34), twierdził, że był, czy jest czymś więcej niż prorocy, królowie, poświęcone osoby i miejsca w Starym Testamencie (np. Mt 12, 15-21, 41-42). Nowy Testament wielokrotnie zauważa, że to, na co oczekiwali prorocy Starego Testamentu, zostało wypełnione w Jezusie. Dar prorokowania dany był także wspólnotom Nowego Testamentu (Rz 12, 6; 1 Kor 12, 28-30; 14, 29. 32) i późniejszemu Kościołowi. Sobór Watykański II położył nacisk na to, w jaki sposób wszyscy ochrzczeni, poprzez swój zmysł wiary i dawane świadectwo, mają udział w proroczej funkcji Jezusa Chrystusa (LG 12, 35). **Zob. charyzmaty, islam, Jezus Chrystus, kapłani, Stary Testament.**

Prosopon (gr. “twarz, maska, rola w dramacie”). Początkowo maska noszona na scenie, później wyraz oznaczający osobę. Niektórzy greccy Ojcowie Kościoła mówili o trzech *prosoponach* Trójcy Przenajświętszej i o jednym *prosoponie* w Jezusie Chrystusie (zob. DH 250, 302; ND 604, 615). Dla Nestoriusza (zm. ok. 451), który cenił określenia “postać/zewnętrzny przejaw” z Listu do Tesaloniczan 2, 6-7, słowo *prosopon* oznaczało to wszystko, co stanowi czyjś “wygląd zewnętrzny”, albo publiczne “ukazanie się”. Częściej jednak na oznaczenie osoby czyli jednostki rozumnej posługiwali się oni wyrazem *hipostasis*.
Zob. hipostaza, nestorianie, osoba.

Prostota.

1. Cecha znamiennej bytu niepodzielnego i niezłożonego z różnych części (*simplicitas*). Będąc duchowo i całkowicie samym sobą. Bóg jest prosty w tym znaczeniu ontologicznym (J 4, 24; zob. DH 297, 800, 805, 1880, 3001; ND 19, 319).
2. W znaczeniu moralnym prostota się odnosi do nieskomplikowanej czystości intencji, którą się kieruje człowiek prawdziwie religijny (zob. Mt 10,16). W duchowości wschodniej cechowała osobę, którą Duch Święty połączył w jedną całość.

Zob. cierpienie Boga, niezmienność, roztropność.

Protestanci (łac. “publicznie oświadczać, sprzeciwiać się”). Ludzie, Kościół, system teologiczny i urządzenia związane w jakiś sposób z protestantyzmem, czyli z szesnastowieczną reformacją. Za symboliczną datę początków protestantyzmu przyjmuje się dzień 31 października 1517 roku, kiedy to Marcin Luter ogłosił swoje dziewięćdziesiąt pięć tez o odpustach, w których zaatakował różne nadużycia związane z nauczaniem, głoszeniem, a także praktykowaniem sakramentu pokuty. Wyraz “protestant” pochodzi od niekatolickiej mniejszości, która zebrana na zwołanym przez cesarza sejmie w roku 1529 w Spirze zaprotestowała przeciw religijnej polityce katolickiego władcy, Karola V. Wyraz ten często się utożsamia z wyrazem “ewangelik”, czasami wyraża on też pewien sprzeciw wobec katolicyzmu. Wśród powszechnie przyjętych przez protestantyzm zasad znajdują się: nauka o usprawiedliwieniu przez samą tylko wiarę, a nie przez uczynki, powaga samego tylko Pisma Świętego i powszechne kapłaństwo wiernych. **Zob. baptyści, ewangelicy, husyci, kalwinizm, luteranizm, metodyści, nowa prawowierność, prawo i Ewangelia, prezbiterianizm, protestantyzm liberalny, przypisywanie, purytanie, reformacja, sakrament pokuty, skazanie ludzkiej natury, sola fide, sola gratia, sola scriptura, teologia dialektyczna, teologia kongregacyjna, theologia crucis gloriae, usprawiedliwienie, wiara i uczynki, zwinglianizm.**

Protestantyzm liberalny. Kierunek w dziewiętnastowiecznej i dwudziestowiecznej teologii protestanckiej, na który wielki wpływ wywarła filozofia Oświecenia, często sprzeciwiający się dogmatom Kościoła i nastawiony na rozwój naukowego podejścia do Pisma Świętego. Friedrich Schleiermacher (1768-1834), którego się powszechnie uważa za twórcę tego ruchu, utrzymywał, że normą wiary jest doświadczenie religijne i wewnętrzna świadomość Boga. Różni jego następcy dążyli do uwolnienia Pisma od legendarnych i mitycznych naleciałości, tak by odsłonić prawdziwą historię. Wielkie zainteresowanie etyczne (które przyćmiło eschatologię) sprawiło, że liberałowie kładli nacisk na religię Jezusa historycznego wyrażoną w Kazaniu na Górze i ujmowaną jako solidarność ludzi kierowanych przez Boga. Niektórzy, np. Ernst Troeltsch (1865-1923), podawali w wątpliwość jedyność objawienia chrześcijańskiego, a samo chrześcijaństwo pojmowali jako coś niewiele większego niż uderzające zjawisko w historii religii. Wiara we współczesną wiedzę, filozofię i postęp spowodowała, że teologowie głęboko się powiązali z europejską kulturą mieszczańską i jej politycznymi przywódcami; wyraźnym przykładem takiej postawy jest Adolf von Hamack (1851-1930). Pierwsza wojna światowa i wyłonienie się teologii dialektycznej przyhamowały na jakiś czas protestantyzm liberalny. Od początku lat sześćdziesiątych przeżywa on pewne odrodzenie. **Zob. eschatologia, Jezus historyczny, modernizm, oświecenie, protestanci, teologia dialektyczna.**

Protoewangelia (gr. “pierwsza ewangelia”) Opowiadanie o dzieciństwie Jezusa zawarte w apokryficznym utworze Jakuba. Wyraz ten stosuje się także do tradycyjnej interpretacji wypowiedzi o kobiecie depczącej głowę węża (Rdz 3,15) jako pierwszej obietnicy zbawienia i roli, jaką w tym dziele odegrała Matka Boża. **Zob. eschatologia, Ewangelie apokryficzne, Ewangelie dzieciństwa, sens Pisma Świętego.**

Protokanoniczny (gr. “znajdujący się w kanonie na pierwszym miejscu”). Wyraz stosowany do 39 ksiąg Starego Testamentu uważanych przez wszystkich za natchnione i kanoniczne. **Zob. apokryfy, kanon Pisma Świętego, księgi deuterokanoniczne.**

Protologia (gr. “nauka o rzeczach pierwszych”). Nauka o początku świata i ludzi. Protologia odpowiada eschatologii, ponieważ pierwotny plan Boży staje się jasny przez swoje pełne rozwinięcie pod koniec dziejów. **Zob. Adam, Ewa, grzech pierworodny, sprawiedliwość pierwotna, stworzenie, upadek.**

Prozeuci (gr. “ci, którzy się nawrócili”). Poganie nawróceni na judaizm (zob. Mt 23, 15; Dz 2, 10), a także “bojący się Boga”, którzy zachowywali tylko część prawa żydowskiego (zob. Dz 10, 2; 13, 43).

Prozelityzm. W przeszłości prozelityzm był często synonimem ewangelizacji. Rzeczywiście, Sobór Watykański II stwierdził prawo Kościoła do prowadzenia pracy ewangelizacyjnej i do zdobywania konwertytów (AG 7, DHu 13-15). Dzisiaj jednak prozelityzm ma niemal zawsze znaczenie ujemne i oznacza zmuszanie ludzi lub manipulowanie nimi tak, żeby przyjęli taką, a nie inną wiarę. Wspólnoty religijne i świeckie wiele razy potępiały tę odmianę prozelityzmu; wystąpił przeciwko niej także Sobór Watykański II (AG 13, DHu 4). W dialogu ekumenicznym z Kościołami wschodnimi prozelityzm jest jednym z zagadnień umieszczonych w oficjalnym programie. **Zob. ewangelizacja, nawrócenie, unicy, wolność religijna.**

Prymas (łac. “pierwszy, przodujący”). **Zob. prymat.**

Prymat (łac. “pierwszeństwo”) Stanowisko pierwszego biskupa albo prymasa w Kościele lokalnym i należne temu stanowisku poważanie. Prymat honorowy oznacza przewodniczenie na synodach i konferencjach, nie pociąga on jednak ze sobą żadnej władzy poza własną diecezją lub krajem, jak to jest w wypadku arcybiskupa Canterbury we wspólnocie anglikańskiej. Prymat jurysdykcyjny papieża oznacza jego rzeczywisty autorytet w rządzeniu pasterskim w całym Kościele (zob. DH 875, 3059-3060, 3063-3064, 3074; ND 804, 825-826, 829-830, 839). Wielu prawosławnych uznaje honorowy prymat papieża, ale nie jego rzeczywistą jurysdykcję. Kiedy jednak w roku 1979 Jan Paweł II odwiedzał Konstantynopol, patriarcha Demetrios I powitał go słowami św. Ignacego Antiocheńskiego (ok. 35 - ok. 107), określając Stolicę Apostolską jako “przewodzącą w miłości”, tytułem zatem czcigodnym, który wskazuje na pasterskie posługiwanie całemu Kościołowi. W Kościele ormiańskim i syryjskim prymasa zwie się “katolikosem” (gr. “przełożony ogólny”). Prymat może być powszechny, lub regionalny. I tak, wśród Kościołów prawosławnych orientalnych, patriarcha Aleksandrii cieszy się prymatem honorowym wobec Kościołów etiopskiego i erytrejskiego. **Zob. autorytet, biskup, chrześcijaństwo ormiańskie, diecezja, jurysdykcja, Kościół wschodni asyryjski, papież, synod.**

Pryscylianizm Herezja powstała w IV stuleciu, związana z Hiszpanem Pryscylianem, kaznodzieją! przez jakiś czas biskupem Avili. Ta dualistyczna herezja wiele zapożyczyła z gnostycyzmu i manicheizmu, a za sabelianizmem poszła w tym, że “Ojca”, “Syna” i “Ducha Świętego” pojmowała jako wyłącznie trzy sposoby ukazywania tej samej rzeczywistości, czyli trzy sposoby patrzenia na tego samego Boga. Reakcja na tę herezję przyspieszyła rozwój doktryny trynitarniej, a Hiszpania stała się pierwszym krajem katolickim, który w wyznaniu wiary używał wyrażenia *Filioque* (łac. “i Syna”). W roku 386 Pryscylian mimo protestów św. Marcina z Tours (zm. 397) został stracony przez władze państwowe w Trier i tym samym stał

się pierwszym heretykiem straconym przez chrześcijańską władzę (zob. DH 188-208, 283-286, 451-464). **Zob. dualizm, gnostycyzm, manicheizm, modalizm, patripasjanizm.**

Przebaczenie grzechów. Podstawowe przekonanie w żydowsko-chrześcijańskim pojmowaniu miłosierdnego postępowania Boga z nami (Ez 18,21-28; Mk 1, 4; Łk 15). Jezus odpuszczał grzechy (Mk 2,1-12; Łk 7,36-50) i Kościołowi swemu dał władzę dokonywania tego samego (Łk 24, 47; J 20, 22-23). Odpuszczenie grzechów przez chrzest (Dz 2, 38) i innymi sposobami domaga się od nas żalu za grzechy oraz dobrowolnego przebaczenia tym wszystkim, którzy wobec nas zawinili (Mt 5,23-24; 6,12.14-15; 18,21-35). **Zob. chrzest, sakrament pokuty.**

Przebóstwienie. Według św. Ireneusza z Lyonu (ok. 130 - ok. 200), św. Atanazego Wielkiego (ok. 296-373) oraz innych Ojców Kościoła - cel wcielenia. Ludzie już stworzeni na obraz i podobieństwo Boże (Rdz 1, 26-27) dzięki łasce mogą mieć udział w życiu Bożym (2 P 1, 3-4). **Zob. łaska, Ojcowie Kościoła, wcielenie.**

Przechowywanie Najświętszego Sakramentu. Praktyka przechowywania w tabernakulum konsekrowanych Hostii, żeby umożliwić udzielanie Komunii św. chorym i odbywanie adoracji Najświętszego Sakramentu przez wiernych (CIC 934-944). Chrześcijanie prawosławni oraz niektórzy anglikanie również przechowują konsekrowane Hostie w celu komunikowania chorych. Świecąca się lampka w pobliżu tabernakulum wskazuje na obecność Najświętszego Sakramentu. **Zob. adoracja, Najświętszy Sakrament, obecność rzeczywista.**

Przeistoczenie. Zmiana (wskutek wypowiedzenia przez kapłana słów konsekracji) substancji chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa, chociaż postaci chleba i wina pozostają. Sobór Laterański IV (1215) użył czasownika *transsubstantiare* (łac. "zmieniać istotę") w eucharystycznej części swego wyznania wiary (DH 802, zob.782,1642; ND21, 1502,1519). W czasach reformacji Ulryk Zwingli (1484-1531) patrzył na Eucharystię zupełnie symbolicznie i twierdził, że nie było żadnej zmiany. Pogląd ten głosił wcześniej Berengariusz z Tours (ok. 999-1088), który odrzucał przeistoczenie i nie zgadzał się z rzeczywistą obecnością (DH 700; ND 1501). Marcin Luter (1483-1546) utrzymywał, że chociaż pozostają substancje chleba i wina, Ciało i Krew Chrystusa stają się obecne dla wierzącego. Ten pogląd nazwano konsubstancją (łac. "z istotą"). Sobór Trydencki w nauce o Eucharystii ponownie przedstawił prawdę wiary, że podczas konsekracji chleb i wino zostają przeistoczone w Ciało i Krew Chrystusa i że powinny być adorowane (DH 1651-1654, 1656; ND 1526-1529, 1531). Grecki Kościół prawosławny zamiast wyrazu "przeistoczenie" stosuje wyraz *metabole* (gr. "zmiana, przemiana") albo *metousiosis* (gr. "zmiana istoty"), ale tak naprawdę przedmiotem dyskusji z Kościołem katolickim jest moment konsekracji. **Zob. epikleza, Eucharystia, konsekracja, konsubstancja obecność rzeczywista, przypadłość, Sobór Laterański IV, Sobór w Konstancji, zwinglianizm.**

Przekaz. W Nowym Testamencie tradycja podtrzymywana we wspólnocie. Można też mówić o religijnych tradycjach żydowskich (Ga 1, 14), nawet przewrotnych i domagających się naprawy (Mk 7, 1-13). "Przekazem" może też być ogólnie przyjęta nauka chrześcijańska (2 Tes 3, 6) albo szczególne wielkiej wagi tradycje (1 Kor 11, 2, 23; 15, 2-5). **Zob. Biblia, tradycja.**

Przemiana serca. **Zob. metanoia.**

Przemienienie. Wydarzenie z życia Chrystusa, kiedy to na górze (prawdopodobnie na górze Tabor blisko Nazaretu) Piotr, Jakub i Jan zobaczyli Go promieniującego chwałą w towarzystwie Mojżesza i Eliasza (Mt 17, 1-9; Mk 9, 2-10; Łk 9,2 8-36; 2 P 1, 16-19). Mojżesz i Eliaz, reprezentujący odpowiednio Prawo i proroków, widzieli chwałę Bożą (zob. Wj 24, 12-18; 33, 7-23; 34, 29-35; 1 Kil 19, 1-18). W mistyce wschodniej "światło Taboru" stało się synonimem najgłębszego przeżycia Boga, które całkowicie prze-

mienia nasze życie po stromym wspinaniu się na górę (nasza asceza). Cechą przeważającą jednak nie był (i nie jest) konieczny wysiłek, lecz coraz większa chwała, która jest naszą własną, jeżeli pozwalamy Bogu zmienić nasze życie (2 Kor 3, 18). W tym upodobnieniu do Bożej chwały przez oczyszczenie (zob. 1 J 3, 2) bizantyński mistyk św. Grzegorz Palamas (1296-1359) dostrzegał Boże energie w działaniu. Trzej uczniowie zobaczyli Chrystusa w nowym świetle, ponieważ zmieniły się ich oczy, a oni osiągnęli dojrzałość. Święto Przemienienia kładzie nacisk na Chrystusa jako na Syna Bożego z samej natury, którego wieczna chwała objawiona przez cierpienie wspiera doczesną pielgrzymkę chrześcijan ku Bogu. Grecy obchodzili to święto przynajmniej od IV stulecia, a upowszechniło się ono na Wschodzie około roku 1000. W 1457 r. papież Kalikst III ustanowił to święto dla całego Kościoła, żeby podziękować Bogu za zwycięstwo nad Turkami odniesione rok wcześniej pod Belgradem. **Zob. chwała, hezychazm, mistyka, palamizm, teologia.**

Przepisy liturgiczne. **Zob. rubryka.**

Przepowiadanie. **Zob. kaznodziejstwo.**

Przesłanki wiary. Te założenia wiary chrześcijańskiej, które pozwalają na jasne ukazanie, że akt wiary jest także rozumnym działaniem ludzkim. Z jednej strony doświadczenie ludzi, szczególnie w swoich najgłębszych pokładach może sprawić, że otworzą się na słowo objawione, usłyszą je i w nie uwierzą. Z drugiej strony człowiek, który przyjmuje Boga dającego samego siebie w Chrystusie, zakłada pewne posiadanie znajomości Boga, celu ludzkiego życia (zob. Rz 1, 19-20; 2. 15; Hbr 11, 6) i ziemskiej historii Jezusa. **Zob. analiza wiary, wiara.**

Przeszkody małżeńskie. Właściwości lub osobiste okoliczności, które stoją na drodze do zawarcia związku małżeńskiego nazywamy przeszkodami zrywającymi, przekreślają one bowiem ważność małżeństwa. Należą do nich: niedostateczny wiek, impotencja, już istniejące ważne małżeństwo, święcenia, publicznie złożone śluby wieczyste, ścisłe pokrewieństwo (zob. CIC 1073-1094; CCEO 790-812). **Zob. ratum et consummatum, ważność.**

Przeznaczenie. Wybranie do zbawienia wskutek uprzedniej wiedzy i woli Boga (zob. Mt 20, 23; J 10, 29; Rz 8, 28-30; Ef 1, 3-14). Spór z pelagianami wywołał u św. Augustyna z Hippony (354-430) pewne skrajne stwierdzenia, jakoby Bóg wybierał (z "mnóstwa grzechów", jakim jest rodzaj ludzki) tylko niektórych ludzi do zbawienia wiecznego. Jan Kalwin (1509-1564), odrzucając powszechną wolę zbawczą Boga, przyjmował podwójne przeznaczenie: niektórzy ludzie są wybrani przez Boga do zbawienia wiecznego, a inni znowu są przeznaczeni na wieczne potępienie. Pogląd ten, głoszony wcześniej przez mnicha Gottschalka (ok. 804-869), był wielokrotnie potępiany (zob. DH 621, 685, 1567; ND 1967). Chociaż przeznaczenie występuje w obronie pierwszeństwa łaski Bożej, od której całkowicie zależy, nie może ono jednak doprowadzić ani do zaprzeczenia powszechnej woli zbawczej Boga (1 Tm 2, 3-6), ani do odrzucenia ludzkiej wolnej woli (zob. DH 396-397; ND 1921-1922). **Zob. apokatastaza, kalwinizm, łaska, molinizm, opatrność, pelagianizm, wiedza uprzednia, wolna wola, wszechwiedza, zasługa, zbawienie.**

Przeżycie religijne. Bezpośredni i osobisty kontakt z Bogiem i z Bożymi sprawami (Wj 24, 2, 15-18; 33, 11; DH 3033, 3484; ND 127; DV 8, 14). W drugiej adnotacji do ułożonych przez siebie *Ćwiczeń duchownych* św. Ignacy Loyola (1491-1556) nawiązał do tradycji sięgającej do Orygenesesa (ok. 185 - ok. 254), a ostatecznie do św. Jana (J 1, 39; 13, 23; 1 J 1, 1-3; por. Ps 34, 9), kiedy mówił o oczekiwaniu na to, by modlitwa spowodowała w nas "odczuwanie i smakowanie wewnętrzne" rzeczy Bożych. Przeżycie religijne - zarówno o wielkim natężeniu, jak zwyczajne - musi być badane i wyjaśniane w obrębie Kościoła i pod kierownictwem Ducha Świętego (1 Tes 5, 21), co się w szczególności odnosi do przeżyć dramatycznych i mistycznych. Na przykład, starożytni messalianie mylili poczucie (psychologię) łaski z

samą łaską. **Zob.** Duch Święty, kontemplacja, messalianie, mistyka, modernizm, modlitwa, rozeznanie duchów.

Przybranie za dzieci Boże. Pawłowy sposób wyrażania nowych powiązań z Bogiem ludzi odkupionych przez Chrystusa. Wierzący przestali już być niewolnikami grzechu, a stali się przybranymi dziećmi Bożymi, które wołają “Abba, Ojczy” (Rz 8, 15; Ga 4, 5-7), i dziedzicami (Rz 8,17; Ga 4,7) razem z Chrystusem, który z samej swojej natury jest Synem Bożym. Ich przybranie zostanie dopełnione przez zmartwychwstanie ciał (Rz 8, 21-25). **Zob.** łaska habitualna, nowe narodzenie, odkupienie, przebóstwienie, zmartwychwstanie umarłych.

Przyczynowość. Wpływ, jaki jeden byt lub jego część wywiera na drugi. Przyczyna sprawcza powoduje skutki w bycie już istniejącym albo powołuje nowy byt do istnienia. Przyczyna materialna jest “tworzywem”, z którego byt się kształtuje. Przyczyna formalna nadaje bytowi kształt i go organizuje, powodując przez to, że jest on tym, czym jest. Przyczyna celowa jest celem, dla którego byt został utworzony. Przyczyna wzorcza służy podczas wykonywania jako model albo wzór. Żeby wskazać, że działanie ludzkie odbywa się na innym poziomie niż działanie Boże, Boga nazywamy *causa prima*, czyli “przyczyną pierwszą”, ponieważ wszystkie inne rzeczy zależą od Boga w powstawaniu, trwaniu i działaniu. Stworzenia nazywamy *causae secundae*, czyli przyczynami drugorzędowymi, ponieważ tylko dzięki całkowitej zależności od Boga mogą one wywierać na siebie wzajemny wpływ. **Zob.** analogia, argumenty na istnienie Boga, arystotelizm, materia i forma, ontologizm, stworzenie.

Przygotowanie do Bożego Narodzenia. Okres ten na Zachodzie nazywa się Adwentem. Wschodni Syryjczycy własny okres przygotowania do Bożego Narodzenia, obejmujący cztery niedziele przed tą uroczystością, oznaczają wyrazem *subára* (syr. “zwiastowanie”); Syryjczycy zachodni tym samym wyrazem oznaczają okres sześciu niedziel przed Bożym Narodzeniem. Wszyscy Syryjczycy obchodzą w tym okresie uroczystość Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny i narodzin św. Jana Chrzciciela. W tradycji bizantyńskiej ten okres przed bożonarodzeniowy rozpoczyna się 15 listopada i jest połączony z czterdziestodniowym postem, zwanym czasami postem Filipowym, ponieważ się rozpoczyna nazajutrz po święcie św. Filipa Apostoła. **Zob.** adwent, kalendarz liturgiczny, liturgia, post, zwiastowanie.

Przyjęcie. **Zob.** recepcja.

Przymierze. Układ przyjaźni Boga z ludzkością reprezentowaną przez Noego (Rdz 9, 8-17) oraz z Abrahamem i jego potomstwem (Rdz 15, 18; 17, 1-22). Na górze Synaj Bóg zawarł przymierze z Hebrajczykami za pośrednictwem Mojżesza (Wj 19, 5-6; 24, 7-8), a dekalog streszczał obowiązki Izraela (Wj 20, 1-17; Pwt 5, 1-21; Jr 11, 1-8). Prorocy więksi zapowiadali, że Bóg będzie ofiarodawcą i sprawcą świętości wewnętrznej (np. Jr 31, 31-34). Nowe i wieczne przymierze zostało opieczętowane Krwią Chrystusa (Łk 22, 20; 1 Kor 11,25; Hbr 7,22; 8, 8-13). **Zob.** berith, dekalog.

Przymioty Boże. Właściwości, które przypisujemy Bogu, opierając się na przemyśleniach filozoficznych (np. niezmienność) albo na objawieniu zawartym w Piśmie Świętym (np. wierność); wyrażają one - w granicach analogii - niewyraźną istotę Boga, od której w ostatecznym rozrachunku nie różnią się realnie. **Zob.** analogia, palamizm.

Przypadkowość. Cecha charakterystyczna bytów i wydarzeń, które nie istnieją z konieczności ani się z konieczności nie zdarzają, lecz tylko w jakiejś zależności - ostatecznie w zależności od Boga, jedyne Bytu, który istnieje koniecznie.

Przypadłość. Właściwość, która tkwi w substancji i niezależnie od niej istnieć nie może, sama w sobie jednak nie jest istotną właściwością tej substancji. Filozofia arystotelesowska zna dziewięć klas przypa-

dłości, a wśród nich jakość, ilość, relacja, przestrzeń i czas. Jakość i ilość nazywane są przypadłościami absolutnymi i wewnętrznymi, pozostałe względnymi i zewnętrznymi. **Zob. substancja i przypadłości, przeistoczenie.**

Przypisywanie. Prawne zaliczanie komuś winy lub niewinności kogoś drugiego. Jest to najważniejsze pojęcie w protestanckim spojrzeniu na usprawiedliwienie, jakoby niewinność Chrystusa została nam, grzesznikom, przypisana (raczej niż udzielana). Nowsze dyskusje jednak zmierzają do złagodzenia jakiegokolwiek ostrej różnicy między poglądem protestanckim (według którego Bóg tylko oświadcza, że grzesznicy są sprawiedliwi), a katolickim (według którego Bóg rzeczywiście sprawia, że grzesznicy się stają sprawiedliwi). **Zob. luteranizm, protestanci, przebóstwienie, usprawiedliwienie.**

Przypowieść. Porównanie wzięte z natury (np. nasienie gorczycy u Mk 4, 30-32) albo z życia ludzkiego (np. uczta weselna u Mt 22, 1-14) i opowiedziane jako historia w celu uzmysłowienia i wywołania pewnego religijnego albo moralnego poglądu. Przypowieści znajdujemy wprawdzie w Starym Testamencie (2 Sm 12, 1-14; a może Iz 5, 1-7), w szczególności sposób charakteryzują one jednak naukę i przepowiadanie Jezusa. Ewangelie synoptyczne zawierają wiele przypowieści, jakimi się Jezus posługuje, wzywając swoich słuchaczy do ostatecznego uznania prawa Bożego i do podjęcia zgodnej z nim decyzji. Ewangelia św. Jana nie zawiera żadnej przypowieści w ścisłym tego słowa znaczeniu, chociaż wypowiedź o dobrym pasterzu (J 10, 1-19) oraz o winnym krzewie i latoroślach (J 15, 1-8) wykazuje jasno elementy przypowieściowe. Adolf Jülicher (1857-1938), Charles Harold Dodd (1884-1973) oraz Joachim Jeremias (1900-1979) wzbogacili nasze rozumienie Jezusowych przypowieści. Nie są one alegoriami, w których każdy szczegół niesie w sobie zamierzone znaczenie. Przypowieść podkreśla jeden punkt, chociaż przypowieści dłuższe (np. o synu marnotrawnym, którą lepiej by było nazywać przypowieścią o miłosiernym ojcu, u Łk 15, 11-32) mogą ukazywać pewne znaczenie także w podporządkowanych szczegółach. **Zob. alegoria, egzegeza, hermeneutyka, krytyka biblijna, sens Pisma Świętego.**

Przywilej Pawłowy. Prawo do ponownego zawarcia małżeństwa przez osoby, które już były związane związkiem małżeńskim, potem przeszły na chrześcijaństwo i stwierdzają, że ich niechrześcijański małżonek albo się chce oddzielić, albo im nie pozwoli w pokoju wypełniać praktyk religijnych (CIC 1143). Św. Paweł pierwszy sformułował ten przywilej (1 Kor 7, 12-15). **Zob. małżeństwo, przeszkody małżeńskie.**

Psalmi (gr. "pieśni"). Pieśni religijne Starego Testamentu, których autorzy wypowiadają Bogu ze wszechmiar świętemu akty adoracji, dziękczynienia, żalu, skruchy, wierności i innych uczuć, jakie przeżywają poszczególni ludzie i cały naród. Wprawdzie tradycyjnie przypisuje się je królowi Dawidowi (zm. ok. 970 przed Chr.), prawdopodobnie jednak tylko niektóre ze 150 Psalmów od niego się wywodzą. Chrześcijanie na całym świecie używają tej żydowskiej księgi liturgicznej, jeżeli chcą publicznym aktem kultu uczcić Pana Boga albo się prywatnie pomodlić. Wydarzeniem przełomowym w rozwoju wiedzy o Starym Testamencie było studium Hermana Gunkela (1862-1932) nad Psalmami z uwzględnieniem ich form literackich (zob. DH 3521-3528). **Zob. krytyka biblijna.**

Pseudoepigrafy (gr. "fałszywe tytuły"). Utwory przypisywane komuś innemu niż ich rzeczywistemu autorowi z myślą o tym, by podnieść ich powagę. Przykładem na to są utwory niekanoniczne; *Księga Henocha* i *Wniebowzięcie Mojżesza*. Katolicy na oznaczenie takich żydowskich ksiąg przypisywanych fałszywie innym autorom posługują się wyrazem "apokryfy". **Zob. apokryfy.**

Pulpit (łac. "drewniane podwyższenie"). Stałe lub ruchome podwyższenie, przy którym się w kościele czyta lub śpiewa. Przez długi czas pulpity w praktyce nie istniały jako oficjalna część wyposażenia kościelnego; odpowiednia dla nich część świątyni była zajęta przez ołtarz, ambonę oraz (w katedrze), przez tron biskupa. Sobór Watykański II przyczynił się do powrotu pulpity podkreślając, że to sam Chrystus przemawia, kiedy się w kościele czyta Pismo Święte (SC 7). **Zob. ambona.**

Punkt omega (gr. “omega - ostatnia litera alfabetu”). Według myśli francuskiego jezuita i paleontologa, Pierre Teilharda de Chardin (1881-1955), ostateczna meta (zob. Ap 1, 8; 21, 6; 22, 13) rozwoju i dążenia wszechświata. W swoich książkach *Lephenome humain* (Zjawisko ludzkie), *Le milieu divin* (Środowisko Boże) i innych zestawił on wiarę chrześcijańską z danymi naukowymi i doszedł do wniosku, że świat coraz bardziej złożony będzie się stawał coraz bardziej ludzkim i chrześcijańskim, czyli że jego rozwój zmierza ku szczytowi w Chrystusie kosmicznym (zob. 1 Kor 15, 28; Ef 1, 3-10; Kol 1, 15-20). **Zob. chry- stocentryzm, entelechia, eschatologia, paruzja.**

Purytanie (z łac. “purus = czysty”). Pojemne określenie tych wpływowych grup w Kościele anglikańskim, które przeciwstawiając się religijnym rozstrzygnięciom królowej Elżbiety I (lata panowania 1558-1603) i kierując się teologią kalwińską, miały na celu oczyszczenie Kościoła z niebiblijnych naleciałości. Purytanie kładli nacisk na kaznodziejstwo, ścisłe zachowanie niedzieli oraz na bardzo surowy kodeks moralny. W ostatecznym rozrachunku wielu purytanów odrzucało rządy biskupie w Kościele. Wśród czołowych postaci anglikańskiego purytanizmu znaleźli się: Thomas Cartwright (1535-1603), lord protektor Oliver Cromwell (1599-1658) i poeta John Milton (1608-1674). W początkach wieku XVII uchodźcy purytańscy założyli w Massachusetts Bay Colony. Najbardziej znaczącym teologiem wśród purytanów w Nowej Anglii był Jonathan Edwards (1703-1758). Na Wyspach Brytyjskich niektóre elementy pierwotnego purytanizmu odziedziczyli anglikanie z “Low Church” (ang. Niski Kościół), baptyści, kongregacjonaliści, presbiterianie oraz kwakrzy. **Zob. baptyści, episkopat, kalwinizm, kwarkowie, presbiterianizm, protestanci, reformacja, teologia kongregacyjna, wspólnota anglikańska.**

Pustelnicy. **Zob. eremici.**

Pustynia. Jałowa ziemia pozbawiona wody. Pozbawiając ludzi ich normalnych warunków życia, pustynie bardziej bezpośrednio stawiają ich twarzą w twarz z siłami dobra i zła. Mojżesz zbierał siły wewnętrzne, pracując na pustyni Madian. Wyprowadził lud Boży z niewoli, lecz jego wejście do Ziemi Obiecanej zostało poprzedzone czterdziestoletnim błądzeniem po pustyni. Jezus stawiał czoła pokusom diabelskim, gdy przez czterdzieści dni modlił się i pościł na pustyni. Później św. Jan Chryzostom (ok. 347-407), św. Benedykt z Nursji (ok. 480 - ok. 550), św. Palladiusz (ok. 365-425) oraz inni wybitni chrześcijanie doznawali przemiany duchowej, gdy udawali się na pustynię. W czasach wczesnochrześcijańskich na pustynię masowo uciekali spragnieni Boga mnisi, jak również wielu tych, którzy pragnęli uniknąć kłopotów z prawem lub prześladowań. Niektóre ze współczesnych ruchów i ugrupowań duchowych, takich jak Mali Bracia i Siostry Jezusa, dla których inspiracją jest postać Charlesa de Foucauld (1858-1916), krzewią kontemplację ascetyczną poprzez doświadczenia na pustyni. **Zob. asceza, sentencje ojców, życie monastyczne.**

Quelle lub “Q” (niem. źródło). **Zob. źródło “Q”.**

Qumran. **Zob. Rękopisy z Qumran.**

Racjonalizm (z łac. “ratio = rozum”). System, który w poszukiwaniu prawdy - także prawdy religijnej - daje pierwszeństwo rozumowi. Bardzo mocne nastawienie racjonalistyczne było cechą Oświecenia. Niektórzy jego przedstawiciele posługiwali się rozumem po to, żeby odrzucić objawienie, inni doszli do tego, że odrzucali jakiegokolwiek religijne przekonania. Sobór Watykański I (1869-1870), chociaż przeciw fideistom uznawał zdolność rozumu ludzkiego do poznania Boga ze świata stworzonego, to jednak przeciw racjonalistom twierdził, że istnieje “nadprzyrodzone” Boże objawienie, któremu winniśmy okazać posłuszeństwo wiary (DH 3004-3005, 3008; ND 113-114, 118). Obecnie racjonalizm nie jest już w tak dużym stopniu jak dawniej używany jako synonim ateizmu i agnostycyzmu. Jednakże chrześcijanie wschodni

często łączą racjonalizm z zachodnim indywidualizmem, który rozluźnia więzy z prawdziwym środowiskiem wiary jakim jest wspólnota. **Zob. fideizm, liberalizm, objawienie, oświecenie, Sobór Watykański I.**

Rady ewangeliczne. Trzy radykalne ideały dla wyznawców chrześcijaństwa, które polegają na dobrowolnie przyjętym życiu w ubóstwie, celibacie i posłuszeństwie ze względu na nadchodzące królestwo Boże (por. DH 1087-1094, 1810, 3911; ND 1817; CIC 573; LG 44). **Zob. celibat, doskonałość, królestwo Boże, posłuszeństwo, ubóstwo, życie zakonne.**

Raj. Według *Septuaginty* (LXX) jest to “ogród w Eden”, w którym Adam i Ewa kiedyś żyli i z którego po grzesznym upadku zostali wypędzeni (Rdz 2, 8-10. 15; 3, 23-24; Ez 28, 13; 31, 8; 36, 35). “Raj” zaczął także oznaczać miejsce pobytu błogosławionych po śmierci (Łk 23, 43), “trzecie niebo” nad ziemią, do którego św. Paweł został kiedyś porwany w ekstazie (2 Kor 12, 2-4). Objawienie obiecuje życie w “raju Bożym”, gdzie błogosławieni będą jeść z “drzewa życia” (Ap 2, 7; 22, 1-2. 14). **Zob. eschatologia, niebo, septuaginta.**

Ratum et consummatum (łac. “zatwierdzone i dopełnione”). Wyrażenie, którym się posługuje prawo kanoniczne na oznaczenie małżeństwa ważnie zawartego i dopełnionego stosunkiem seksualnym w sposób godny człowieka i ukierunkowany na zrodzenie dzieci (zob. CIC 1061). Małżeństwo jest nierozdzielalne, jeżeli jest zatwierdzone i dopełnione, jeżeli jest tylko zatwierdzone, można je rozwiązać, gdy zachodzą słuszne przyczyny. **Zob. małżeństwo, ważność.**

Recapitulatio. **Zob. nowe zjednoczenie w Chrystusie jako głowie.**

Recepcja (łac. “przyjęcie, przyjmowanie”). Proces, dzięki któremu oficjalne nauczanie i oficjalne decyzje przyjmuje, dostosowuje i interpretuje cały Kościół. Potrzeba często czasu, zanim oświadczenia soboru powszechnego zostaną poznane, zrozumiane i przyjęte przez Kościoły miejscowe i ich przywódców. W znaczeniu szerszym wyraz “recepcja” oznacza cały proces, dzięki któremu każde pokolenie przyjmuje Boże objawienie przekazane w Piśmie Świętym i w Tradycji (DV 8-9). **Zob. depozyt wiary, sensus fidei, sobornost’, Sobór Powszechny, urząd nauczycielski Kościoła.**

Redaktionsgeschichte (niem. “dzieje redagowania”). Nazwa nadana przez Willi Marxsena (ur. 1919) pracy ostatecznych redaktorów lub autorów naszych tekstów biblijnych. Krytyka redakcyjna (Redaktor geschichte) bada pobudki, jakimi się kierowali autorzy, kiedy wydawali wcześniejsze materiały, zmiany, jakie wprowadzili, oraz orędzie, jakie chcieli przekazać swoim czytelnikom (zob. DV 19). **Zob. egzegeza, krytyka biblijna.**

Redukcjonizm (z łac. “sprowadzić do mniejszej miary, zredukować”). Każda próba wytłumaczenia lub wyjaśnienia złożonych danych rzeczywistości przez odwołanie się do jednego tylko jej aspektu. W ten sposób filozof może ogólnie utożsamić rzeczywistość z dostępnymi bezpośrednio danymi zmysłowymi. Odrzucenie wiary w Boga przybiera zazwyczaj pewną postać redukcjonizmu. Ludwik Feuerbach (1804-1872) w opublikowanej w roku 1841 *Istocie chrześcijaństwa* dowodził, że wiara w Boga jest “tylko” odbiciem ludzkich pragnień i aspiracji. Deiści, liberalni protestanci i racjoniści, zwracając się do ludzi swego pokolenia, często nadmiernie upraszczali i rozwodniali chrześcijańskie objawienie. **Zob. deizm, protestantyzm liberalny, racjonalizm.**

Reformacja (łac. “przywrócenie, odnowienie”). Przynajmniej od Soboru w Vienne (1311-1312) w Kościele, którego życie na wszystkich szczeblach naznaczone było poważnymi nadużyciami, słyszano wołanie o “reformę głowy i członków”. Wołania te się wzmogły podczas “niewoli babilońskiej” papieża w Awinionie (1305-1374), podczas wielkiej schizmy zachodniej, kiedy to równocześnie było dwóch albo trzech papieża (1378-1417), wskutek ruchu koncyliarystycznego i wskutek skandali związanych z papieżem

stwem renesansowym. Różne próby reformy wewnątrz Kościoła katolickiego nabierały siły i ostatecznie osiągnęły cel podczas Soboru Trydenckiego (1545-1563). Na tym samym tle trzeba patrzeć na reformację protestancką, często nazywaną reformacją właściwą. W samym sercu tego ruchu stał Marcin Luter (1483-1546), a dla drugiego pokolenia Jan Kalwin (1509-1564). Innymi czołowymi postaciami reformacji byli: Ulryk Zwingli (1484-1531), reformator z Zurychu, i Filip Melancton (1497-1560), współpracownik Lutra w Wittemberdze. Reformacja angielska zaczęła się od spraw małżeńskich Henryka VIII (1491-1547) i niepowodzenia kardynała Tomasza Wolseya (ok. 1474-1530) w uzyskaniu dlań rozwodu. Odrzucono autorytet papieski i zniesiono klasztory. Do wiodących reformatorów w Anglii należeli: arcybiskup Tomasz Cranmer (1489-1556), biskup Hugh Latimer (ok. 1485-1555) i biskup Mikołaj Ridley (ok. 1500-1555). Niewątpliwie szerzeniu się reformacji pomógł nacjonalizm, przyczyniły się do tego także sprawy gospodarcze, często jednak był to głęboki i szczery ruch religijny, którego celem było oczyszczenie życia Kościoła i oparcie życia chrześcijańskiego na Piśmie Świętym (UR 21). Sobór Watykański II uznał tę nieustanną potrzebę odnowy, do której Chrystus wzywa swój Kościół (UR 6). **Zob. anabaptyści, baptyści, husyci, języki narodowe, kalwinizm, koncyliaryzm, kontrreformacja, luteranizm, nominalizm, prezbiterianizm, protestanci, purytanie, Sobór Trydencki, Sobór Viennejski, waldensi, wspólnota anglikańska, wyznanie augsburskie, zwinglianizm.**

Regeneracja (łac. “odrodzenie”). **Zob. nowe narodzenie.**

Regulacja urodzeń. Używanie naturalnych, lub sztucznych środków mających na celu zapobieżenie poczęciu podczas stosunku seksualnego. Do środków naturalnych należy powstrzymywanie się od stosunków seksualnych, gdy kobieta może być płodna oraz stosunek przerywany. Wśród środków sztucznych te, które działają po stosunku, gdy mogło już dojść do poczęcia poprawnie nazywają się środkami poronnymi. Środki antykoncepcyjne (“zapobiegające poczęciu”), np. pigułki i środki mechaniczne, działają uprzednio, by zapobiec możliwości poczęcia. W swej encyklice z 1968 r. *Humanae vitae* Paweł VI (papież w latach 1963-1978), polecając głębokie wartości miłości małżeńskiej i odpowiedzialnego rodzicielstwa, nauczał, że każdy akt seksualny musi pozostać otwarty na poczęcie, potępił bezpośrednią sterylizację oraz odrzucił sztuczne środki regulacji urodzeń jako pozbawione ładu wewnętrznego (DH 4470-4479; ND 2220-2225). **Zob. aborcja.**

Reguła fidei (łac. “reguła, norma wiary”). **Zob. reguła wiary.**

Reguła (łac. “prawidło, przepis”). Spisany i zatwierdzony sposób życia mężczyzn i kobiet związanych ślubami, którzy należą do jakiegoś instytutu zakonnego. Sobór Watykański II wezwał instytuty zakonne, by unowocześniły różne reguły (PC 3-4, zob. CIC 578, 587). Ludzie świeccy stowarzyszeni z zakonami żyją czasem według uproszczonej reguły konkretnego zakonu. **Zob. życie zakonne.**

Reguła wiary. Norma wiary jako publiczne kościelne kryterium umożliwiające stwierdzenie prawdziwości objawienia przekazanego Kościołowi przez Jezusa Chrystusa. Św. Ireneusz z Lyonu (ok. 130 - ok. 200) odwoływał się do tej normy odpierając twierdzenia gnostyków, że istnieje szczególne objawienie, dostępne tylko dla elity. Powstające wyznania wiary, wyrażając treść reguły wiary, przejęły jej rolę. **Zob. gnostycyzm, objawienie, tradycja, wyznanie wiary.**

Reinkarnacja (łac. “ponowne wcielenie”). **Zob. wędrówka dusz.**

Rekapitulacja (łac. “ponowne zebranie, streszczenie”). **Zob. nowe zjednoczenie w Chrystusie jako głowie.**

Rekolekcje. Indywidualny lub grupowy wyjazd (zazwyczaj do domu zakonnego przeznaczonych do tego celu), mający na celu obudzenie lub pogłębienie życia duchowego poprzez milczenie, modlitwę, a także

ćwiczenia, jak i rachunek sumienia. Często można skorzystać z kierownictwa mężczyzn lub kobiet, którzy prowadzą rekolektantów ku rozeznaniu woli Bożej na ich obecnej, a czasem nowej, drodze życia. Długość rekolekcji waha się od trzech do trzydziestu dni, którą to długość spopularyzował św. Ignacy Loyola (1491-1556), patron ćwiczeń duchowych. Obecnie od kilkudziesięciu lat w niektórych rekolekcjach wykorzystuje się azjatyckie metody ascezy i modlitwy. **Zob. duchowość, modlitwa, zen.**

Relacje między Osobami Boskimi. Taka hierarchia Osób Boskich między sobą, że stanowią one Trzy Osoby w jednym Bogu. Znamy cztery takie relacje: ojcostwo, synostwo, tchnienie czynne i tchnienie bierne. Ojcostwo stanowi o Ojcu, synostwo o Synu Bożym, a tchnienie bierne - o Duchu Świętym. Tchnienie czynne jest wspólne Ojcu i Synowi i nie tworzy nowej Osoby. **Zob. filioque, pochodzenie Osób Boskich, tchnienie, teologia Trójcy Przenajświętszej, Trójca immanentna.**

Relatywizm (z łac. "relativus = odnoszący się do czegoś, względny, warunkowy"). Pogląd głoszący, że nie ma żadnych absolutnych prawd ani wartości i że wszystko jest zdeterminowane przez poszczególne okresy dziejów, przez kultury, społeczeństwa i osoby. Czysty relatywizm ("wszystkie roszczenia i prawdy są względne") jest sam w sobie sprzeczny. Łagodniejsza odmiana relatywizmu kładzie nacisk na fakt, że założenia historyczne, kulturalne i religijne warunkują pójście znaczenia i prawdy. Relatywizujący sposób podejścia Ernesta Troeltscha (1865-1923) zmusił współczesnych teologów do lepszego wyjaśnienia, na czym polega "absolut" Chrystusa, tak by ukazać, że jest On w sposób ostateczny i nieodróżniony pełnią Bożego objawienia i zbawienia dla wszystkich narodów i wszystkich czasów. Jeżeli idzie o określenia dogmatyczne, to trzeba odróżnić historycznie uwarunkowane sformułowania od trwałych prawd, które są przedmiotem nauczania. **Zob. chrystologia, dogmat, idealizm, krytyka biblijna, modernizm, pluralizm, świadomość klasyczna.**

Religia i nauka. **Zob. nauka i religia.**

Religia obywatelska Wykorzystywanie tradycji religijnych w celu podtrzymania działalności publicznej w krajach, w których żadna religia nie ma zdecydowanej przewagi. W Stanach Zjednoczonych na przykład religia obywatelska to zlepek odziedziczony z tradycji żydowsko-chrześcijańskiej przejawiający się w różny sposób, kiedy na przykład przywódcy polityczni się odwołują do "oczywistego przeznaczenia" narodu, kładą rękę na Biblii, składając przysięgę przed objęciem urzędu; albo nawiązują do podstawowego wyznania: "wierzymy w Boga". **Zob. Kościół i państwo, religijność.**

Religia żydowska. **Zob. judaizm.**

Religie. Systemy wierzeń w bóstwo i dawanych mu odpowiedzi, obejmujące także księgi święte, obrzędy kultowe i życie etyczne jej zwolenników. Chrześcijanie ogólnie, a katolicy w sposób szczególny, zostali wezwani do prowadzenia życia w ciągłym napięciu między ewangelizacją a dialogiem, co jest wyrażone, odpowiednio, w dekreście Soboru Watykańskiego II o działalności misyjnej Kościoła (*Ad gentes*) i w jego deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich (*Nostra aetate*). **Zob. animizm, buddyzm, chrześcijanie anonimowi, chrześcijaństwo 2, dialog, ewangelizacja, hinduizm, islam, judaizm, teologia misyjna.**

Religie tajemne. Religie pochodzenia greckiego (np. orfizm) albo wschodniego (np. mitraizm), w których obrzędy były często tajemne i zastrzeżone dla wtajemniczonych. Religie te - inaczej niż judaizm i chrześcijaństwo, które się opierają na Bożej interwencji w dzieje świata - oparte są na mitycznej interpretacji zjawisk przyrodzonych, takich jak: zmiana pór roku, wegetacja, a przede wszystkim płodność. Kluczowe role przypisuje się bóstwom męskim i żeńskim, a ich bohaterskie czyny świętuje się przez takie akty kultu, jak obmycia oczyszczające lub posiłki ofiarne - zewnętrznie podobne do sakramentów chrze-

ścijańskich. Religie tajemne cieszyły się wielkim uznaniem w okresie od pierwszego stulecia przed Chrystusem do czwartego po Chrystusie. **Zob. mit, religijność, szkoła historyczno-religijna, tajemnica.**

Religie świata. Te religie, które wzbudzają zainteresowanie światowe ze względu na wiek, wielką ilość zwolenników oraz przemyślaną naukę. Można się zastanawiać, czy lista jest kompletna, ale do tych religii trzeba przynajmniej zaliczyć chrześcijaństwo, judaizm, islam, buddyzm, hinduizm i taoizm. **Zob. buddyzm, chrześcijanie anonimowi, chrześcijaństwo, dialog, hinduizm, islam, judaizm, taoizm.**

Religijność (łac. “związanie, przywiązanie”). Zasadnicza postawa ludzi wobec Boga jako ich Stwórcy i Zbawiciela. Moralna cnota religijności wyraża się w adoracji i wielkodusznej służbie okazywanej naszemu miłującemu Bogu. Karl Barth (1886-1968) przeciwstawił wiarę (opartą na Słowie Bożym i całkowicie zależną od łaski Bożej) “religijności”, którą odrzucał jako zupełnie bezwartościowy wynik ludzkich dążeń. **Zob. adoracja, miłość 2, oddawanie czci Bogu, odkupienie, stworzenie 1.**

Religioznawstwo. Nauka, która się rozwinęła pod koniec XIX stulecia i zajmuje się studiami nad podobieństwami i różnicami w wierzeniach i życiu religijnym wyznawców różnych religii. Religioznawstwo jako takie nie wypowiada się o względnych zasługach i ostatecznej prawdzie religii, które są przedmiotem jego badań. **Zob. religie świata, religijność.**

Relikwie (łac. “resztki, szczątki”). Resztki ciała pozostałe po świętych, a także przedmioty ściśle z nimi związane (np. ich ubrania, listy itp.). Od najwcześniejszych stuleci otaczano czciami groby i relikwie męczenników i innych świętych. Wyprawy krzyżowe spowodowały powstanie handlu relikwiami, które zresztą - sprowadzane do Europy - często były fałszywe. Od czasu Soboru Trydenckiego (DH 1821-1823; ND 1255-1257) nauka Kościoła oficjalnego próbowała naprawić nadużycia związane z relikwiami (zob. CIC 1190) i powiązać ogólnie kult świętych, ich obrazów i relikwii z podstawowym okazywaniem czci Bogu (SC 111, LG 51). Na Zachodzie relikwie męczenników i innych świętych zazwyczaj się umieszcza pod stałymi ołtarzami (CIC 1237; zob. Ap 6, 9). **Zob. ikona, kult świętych, obrazoburstwo, Sobór Nicejski II, Sobór Trydencki, święty, wyprawy krzyżowe.**

Reprobacja (łac. “odrzuć”). **Zob. odrzucenie.**

Res et sacramentum (łac. “rzecz oznaczająca i jej znak”). Jest to rzeczywistość nadprzyrodzona, którą trzeba odróżnić zarówno od *sacramentum tantum* (łac. “tylko znak”), np. od chleba i wina przeznaczonych do sprawowania Eucharystii, jak od *res sacramenti tantum* (łac. “tylko rzecz oznaczana sama w sobie”), czyli od łaski, którą sakrament oznacza i sprawia. “Res et sacramentum” to rzeczywistość przekraczająca łaskę sprawioną bezpośrednio przez sakrament; oznacza ona takie trwałe rzeczywistości, jak rzeczywista obecność Chrystusa w sakramencie Eucharystii (a nie tylko przez łaskę Komunii św.) i niezniszczalne znamie, jakie pozostawia chrzest, bierzmowanie i święcenia kapłańskie. **Zob. charakter, Komunia święta, łaska, sakrament, sfragis, symbol.**

Revivalizm. **Zob. odnowa życia**

Rękopisy z Qumran. Teksty religijne w języku hebrajskim, aramejskim lub greckim przepisane, lub stworzone w latach między 20 przed Chrystusem a 60 po Chrystusie i odnalezione w roku 1947 (i później) w jaskiniach koło Qumran, jakieś 13 kilometrów na południe od Jerycha, tuż obok Morza Martwego. Stąd znane są również jako rękopisy znad Morza Martwego. Wydaje się, że należały one do znajdującej się w sąsiedztwie wspólnoty żydowskiej, a zawierają fragmenty - czasem bardzo obszerne - z niemal wszystkich ksiąg Starego Testamentu i innych utworów religijnych. To odkrycie miało ogromne znaczenie dla badań nad Starym Testamentem i nad środowiskiem, w którym się narodziło chrześcijaństwo. **Zob. biblia, esseńczycy, Stary Testament.**

Rodzice chrzestni. *Zob. chrzestny.*

Rozeznanie duchów. Szczególny dar sprawiający, że człowiek staje się zdolny do odróżniania Bożych charyzmatów od całkiem naturalnych uzdolnień i wpływów złego ducha (I Kor 12, 10). Aby można było odróżnić, czy konkretne wydarzenia lub stany pochodzą od Ducha Świętego, czy też od ducha złego i wprowadzającego w błąd (1 J 4, 1-6), wielu Ojców Kościoła i późniejszych autorów obmyśliło różne zasady albo sposoby, takie jak te, które napisał św. Ignacy Loyola (1491-1556) dla udzielających ćwiczeń duchownych. Myśl o rozeznaniu duchów zawdzięcza wiele Orygenesowi (ok. 185 - ok. 254) i jego nauce o pięciu zmysłach duchowych oraz św. Diadochowi z Photike (połowa V wieku). Podkreślał on potrzebę dokonywania wyborów w kontekście Kościoła i jego sakramentów, zwłaszcza chrztu. *Zob. charyzmaty, doświadczenie religijna, roztropność.*

Rozgrzeszenie. Wypowiedzenie nad skruszonymi grzesznikami formuły przebaczenia grzechów osobistych przez Chrystusa (zob. DH 1673). Rozgrzeszenie może być wyrażone w formie orzekającej (np. "Ja tobie odpuszczam grzechy") albo modlitwowej (np. "Niech Bóg wszechmogący zmiłuje się nad nami i odpuści nam nasze grzechy"). Wschodnie formuły rozgrzeszenia mają zazwyczaj postać modlitewną (np. "Niech Bóg ci przebaczy"), Rozgrzeszenie jest istotną częścią sakramentu pokuty i nawiązuje do Chrystusowej posługi przebaczenia (Mt 18, 21-35; Mk 2, 1-12. 15-17; Łk5, 17-26; 7, 36-50; 15, 1-32; 19, 1-10; J 8, 3-11), a także do władzy "związywania" i "rozwiązywania", jaką pozostawił On Kościołowi (Mt 16, 19; 18, 18; J 20, 22-23). W obrządku łacińskim formuła rozgrzeszenia brzmi tak: "Bóg, Ojciec miłosierdzia, który pojednał świat ze sobą przez śmierć i zmartwychwstanie swojego Syna i zesłał Ducha Świętego na odpuszczenie grzechów, niech ci udzieli przebaczenia i pokoju przez posługę Kościoła. I ja odpuszczam tobie grzechy w imię Ojca, i Syna, i Ducha Świętego". Sobór Trydencki (1545-1563) określił, że rozgrzeszenie jest nie tylko deklaracją, czyli stwierdzeniem, lecz że jest także aktem prawnym (DH 1685, 1709; ND 1628, 1649). Rozgrzeszenia udziela biskup zarządzający diecezją, udzielają go także kapłani, którzy od biskupa otrzymują upoważnienie do słuchania spowiedzi (por. DH 1323; ND 1612). Zgodnie z Kodeksem Prawa Kanonicznego z roku 1983 mają oni wtedy prawo słuchania spowiedzi na całym świecie, chyba że biskup innej diecezji wyraźnie im tego zakaze na terenie swojej diecezji (por. CIC 967; CCEO 722 § 4). Jeżeli zagraża niebezpieczeństwo śmierci albo jeżeli ze względu na wielką ilość chcących przystąpić do sakramentu pokuty niemożliwa jest spowiedź indywidualna, można udzielić rozgrzeszenia ogólnego (CIC 961; CCEO 720 § 2). Tym jednak, którzy w ten sposób przystąpili do tego sakramentu, trzeba powiedzieć, że przy najbliższej nadarzającej się sposobności powinni się wypowiedzieć indywidualnie. Rozgrzeszenie na początku Mszy św. i podczas Liturgii Godzin nie jest sakramentem, lecz "sakramentale" *Zob. diecezja, epikleza, jurysdykcja, odpuszczenie grzechów, ordynariusz, przebaczenie grzechów, sakrament, sakrament pokuty, sakramentale, spowiedź.*

Rozluźnienie obyczajów. *Zob. laksyzm.*

Rozłam w Kościele. *Zob. schizma.*

Rozmyślanie. Modlitwa myślna, której celem jest zjednoczenie z Bogiem i wglądnięcie w wolę Bożą przez zastanawianie się nad zagadnieniem poruszonym w Piśmie Świętym lub nad innym zagadnieniem duchownym. Ponieważ rozmyślanie jest odmianą modlitwy dla początkujących, stopniowo ćwiczenie się w nim powinno doprowadzić do wyższego i prostszego stadium kontemplacji. *Zob. kontemplacja.*

Rozproszenie. *Zob. diaspora.*

Roztropność. Pierwsza cnota kardynalna, dająca możliwość wprowadzania w życie ogólnych zasad i ideałów. Roztropność chrześcijańska to coś więcej niż przenikliwość, umożliwiająca przewidywanie

trudności i unikanie konsekwencji, których się nie chce. Pociąga ona za sobą ćwiczenie praktycznej wyobraźni, co sprawia, że całe życie moralne człowieka staje się rozumne. **Zob. cnoty kardynalne.**

Rozwój. **Zob. ewolucja.**

Rozwój dogmatów. Rozwój nauczania w Kościele od czasów apostoelskich (DV 8). Autentyczny rozwój domaga się zachowania -mimo zmian- identyczności między nową nauką, a oryginalnym depozytem wiary albo objawieniem, które punkt szczytowy osiągnęło w Jezusie Chrystusie. Św. Wincenty z Lerynu (zm. przed rokiem 450) rozwój dogmatów porównywał do rozwoju człowieka, który mimo zmian zachowuje tożsamość, przekształca się bowiem z dziecka w człowieka dorosłego, a mimo to zawsze pozostaje tą samą osobą. John Henry Newman (1801-1890) przeszedł na katolicyzm, gdy kończył pisać *O rozwoju doktryny chrześcijańskiej* (1845). Skrytykował on podaną przez św. Wincentego regułę wszechobecności, powszechności i jednomysłności, "quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est" (łac. "to, w co wierzą wszędzie, zawsze i wszyscy") jako zbyt abstrakcyjną! opracował siedem oznak, lub kryteriów rozróżniania pomiędzy rozwojem wiernym, a zniekształceniem. W zmaganiu się z zagadnieniem rozwoju wiele zależy od tego, w jaki sposób człowiek pojmuje objawienie, rozumienie i interpretację. **Zob. depozyt wiary, doktryna, tradycja.**

Rozwój moralny. Wzrastanie w człowieku świadomego poczucia odpowiedzialności i odpowiadające mu dojrzwianie osobowej wolnej woli. Oficjalna nauka Kościoła głosi, że dziecko osiąga "wiek posługiwania się rozumem" około siódmego roku życia i że od tego czasu zaczyna działać jako odpowiedzialna osoba ludzka. Współczesna psychologia jednak ukazała, że dzieci często działają pod przymusem i że moralne zasady tylko powoli docierają do ich wnętrza, by mogły rozpocząć działalność jako wolne i odpowiedzialne osoby ludzkie. Wspólnoty chrześcijańskie mają obowiązek tworzyć warunki sprzyjające rozwojowi ku odpowiedzialności moralnej w pełnej wolności. **Zob. rozwój wiary, teologia moralna.**

Rozwój wiary. Postęp w przeżywaniu i rozumieniu wiary chrześcijańskiej, odpowiedni do etapów ludzkiego dojrzwiania. Św. Paweł pisze, że się wyzbył tego, co dziecięce (1 Kor 13, 11), i dodaje, że nasze życie z wiary nieustannie się "zmienia", tak że "coraz bardziej jaśniejac", stajemy się podobni do obrazu Chrystusa (2 Kor 3, 18). Doświadczenia sprawdzają i udoskonalają wiarę (Jk 1, 2-12), a "karność" powoduje wzrost w świętości (Hbr 12, 5-13). Dojrzwianie w wierze domaga się nie tylko pełni życia sakramentalnego, wytrwałej modlitwy i uczynków miłości okazywanych bliźnim będącym w potrzebie, ale także regularnego pogłębiania znajomości objawienia chrześcijańskiego, które nadążałoby za rozwojem intelektualnym człowieka. **Zob. doskonałość, katecheza, neokatechumenat, rozwój moralny, uświęcenie, wtajemniczenie.**

Różaniec (łac. "ogród różany"). Powszechnie przyjęta na Zachodzie modlitwa, będąca wyrazem nabożeństwa do Matki Bożej. Składa się ona z piętnastu tajemnic, z których każda przypomina jakieś wydarzenie z życia Jezusa lub Maryi. W obręb jednej tajemnicy wschodzą: *Modlitwa Pańska* (jeden raz), *Zdrowaś Maryjo* (dziesięć razy) i *Chwałą Ojcu* (jeden raz). Pięć tajemnic radosnych skupia się na narodzeniu i dzieciństwie Chrystusa. Pięć tajemnic bolesnych zaczyna się od konania Chrystusa w Ogródzie Oliwnym, a kończy się Jego śmiercią na krzyżu. Pięć tajemnic chwalebnych zaczyna się zmartwychwstaniem Chrystusa, a kończy się udziałem Matki Bożej w zwycięstwie Jej Syna. Mimo takiej tradycji, różaniec najprawdopodobniej nie wprowadził św. Dominik (1170-1221). Upowszechnili go jednak dominikańscy kaznodzieje, a papież-dominikanin, św. Pius V, oficjalnie różaniec poparł w roku 1569. Z powodu powtarzania się tej samej modlitwy różaniec czasem nazywa się zachodniokatolickim odpowiednikiem "Modlitwy Jezusa". **Zob. modlitwa Jezusa, nabożeństwa.**

Rubryka (z łac. "ruber = czerwony"). Wskazówka w księgach liturgicznych wydrukowana czerwonym kolorem obok głównego tekstu (drukowanego w czarnym kolorze), który się śpiewa lub czyta podczas

zgrupowań liturgicznych. Rubryki wskazują, w jaki sposób można lub trzeba sprawować obrzędy liturgiczne. **Zob. liturgia.**

Ruch liturgiczny. Nowożytny ruch, który się zaczął wśród katolików, ale wkrótce rozszerzył się także na inne wyznania chrześcijańskie, a który popiera czynny udział wszystkich członków Kościoła w oficjalnym kulcie i prowadzi do tego, żeby Eucharystia stała się rzeczywistym ośrodkiem ich życia wspólnotowego. Inicjatorem tego ruchu był opat Prosper Gueranger (1805-1875) i benedyktyńskie opactwo w Solesmes. Oficjalne jego poparcie pojawiło się w roku 1903, kiedy to Pius X podjął kroki prawne zachęcające do częstszego przystępowania do Komunii św. i umożliwiające skuteczną reformę muzyki kościelnej. W Europie benedyktyni tacy, jak Lambert Beauduin (1873-1960) i Odo Casel (1896-1948) z innymi, jak Pius Parsch (1884-1954), Romano Guardini (1885-1968) i Joseph Jungmann (1889-1975) wspierali nie tylko studia akademickie nad liturgią, ale także jej rozwój w duszpasterstwie. Encyklika Piusa XII *Mediator Dei* z 1947 r. (łac. "Pośrednik między Bogiem a ludźmi") wprowadziła pewne reformy; szczyt osiągnęły one w przywróceniu obrzędów Wielkiego Tygodnia i w pracach Soboru Watykańskiego II, który wprowadził języki narodowe do liturgii i zreformował obrzędy. Dla prawosławnych liturgia miała zawsze miejsce centralne. Nawet mniejszej wagi reformy, jak przyjęcie kalendarza gregoriańskiego, czasami prowadziły do protestów, a nawet do schizm. Rosyjski prawosławny Ojciec Jan z Cronstadt (1829-1908), który zasłynął jako autor żywota Chrystusa, opowiadał się za obniżeniem, a nawet usunięciem ikonostasu, aby liturgia stała się przez to bardziej przystępna, a komunie częstsza. Protestantyzm zrodził się jako ruch reformatorski, który zakładał wprowadzenie języka miejscowego do liturgii i podkreślał znaczenie Liturgii Słowa kosztem Eucharystii. W ostatnim stuleciu wiele wspólnot anglikańskich i niektóre Kościoły protestanckie rozpoczęły reformę i popierają rozwój kultu sakramentalnego. W ostatnich dziesięcioleciach ruch ekumeniczny wsparł szerzenie reformy liturgicznej w wielu wyznaniach chrześcijańskich. **Zob. ikonostas, języki narodowe, kalendarz gregoriański, kult, obrządek, ruch oksfordzki, starowiercy, śpiew gregoriański, Wielki Tydzień.**

Ruch oksfordzki. Ruch w Kościele anglikańskim w latach 1833-1845, którego ośrodkiem był Uniwersytet Oksfordzki. Na jego czele stali: John Keble (1792-1866), John Henry Newman (później kardynał) (1801-1890) i Edward Bouverie Pusey (1800-1882). Był to pierwszy okres anglokatolicyzmu. Inspirowany raczej tradycją *High Church* (ang. "Wysoki Kościół") a nie Kościoła Niskiego czy ewangelicką, ruch ten miał na celu reformę anglikanizmu, kładł nacisk na apostołski i sakramentalny charakter Kościoła i na jego znamie kapłańskie, opierał się wpływowi liberalizmu, popierał katolicką tradycję w sprawach kultu, pracował na rzecz ubogich i zachęcał do tworzenia męskich i żeńskich wspólnot zakonnych. Żeby promować swoją sprawę. Ruch Oksfordzki wydawał *Tracts for the times* (ang. "rozprawy okolicznościowe") w latach 1833-1841, spośród których rozprawa Newmana *Tract 90* (1841) spowodowała dużą dyskusję ze względu na jej prokatolicką orientację. Od roku 1836 Keble, Newman i Pusey zaczęli wydawać *Library of the Fathers* (ang. "Biblioteka Ojców"), która ukazała, że ich natchnieniem był powrót do Ojców Kościoła. Początek ruchu wyznacza mowa Keble'a pt. "Narodowe odstępstwo" (1833), a za jego koniec zazwyczaj uważa się wstąpienie Newmana do Kościoła katolickiego (1845). **Zob. anglokatolicyzm, ewangelicy, liberalizm, Ojcowie Kościoła, wspólnota anglikańska, życie zakonne.**

Rusini. Nazwa nadawana plemionom wschodniosłowiańskim na Rusi (Białorusini, Wielkorusini, Małorusini); w XIX stuleciu nazwa ta została rozszerzona na Ukraińców mieszkających w dawnej Galicji na Podkarpaciu i na Bukowinie. Katolicy ruscy są zazwyczaj członkami Kościoła Bizantyńsko-Ukraińskiego. **Zob. Kościoły wschodnie.**

Rygoryzm (z łac. "rigor = sztywność, surowość, nieugiętość"). System teologii moralnej, który w wypadkach, kiedy zachodzi wątpliwość, kładzie nacisk na prawo z uszczerbkiem dla wolności, nawet jeżeli opowiedzenie się za swobodą ma większy stopień prawdopodobieństwa. Taki sposób myślenia tłum

wolność postępowania na korzyść pewności; został on potępiony w roku 1690 (zob. DH 2303; ND 2009/3). **Zob. laksyzm, probabilizm, teologia moralna.**

Ryt (łac. “forma, obrządek”). **Zob. obrządek.**

Rytuał (z łac. “ritus =- obrządek”). Oficjalna księga liturgiczna zawierająca modlitwy i opis czynności przepisanych podczas udzielania sakramentów, prowadzenia pogrzebów, publicznego składania ślubów, konsekracji kościoła i innych obrzędów religijnych.

Rzeczy ostateczne. To powszechnie przyjęte wyrażenie odpowiada temu samemu, co oznacza grecki wyraz *ta eschata* i łaciński *novissima*, czyli śmierć, sąd (zarówno szczegółowy pojedynczego człowieka, jak ostateczny całej ludzkości), niebo lub piekło. Te części składowe naszego przeznaczenia, z konieczności za naszego życia osłonięte tajemnicą, punkt szczytowy osiągają w samym Chrystusie, który jest Alfą i Omegą, Początkiem i Końcem (Ap 22, 13). Bez zajmowania wyraźnego stanowiska w sprawie współczesnych dyskusji o oczyszczeniu w chwili śmierci i o możliwości zbawienia wszystkich ludzi, dokonanego przez Boga nieskończenie miłosiernego. List Kongregacji Doktryny Wiary z roku 1979 zwraca uwagę na naukę Kościoła o zmartwychwstaniu całej osoby ludzkiej, oczyszczeniu w czyściecu i o dwóch naszych ostatecznych możliwościach, niebie albo piekle (DH 4650-4659; ND 2317). **Zob. apokatastaza, czyściec, niebo, piekło, sąd ostateczny, śmierć, tajemnica, wizja uszczęśliwiająca.**

Rzeczywista obecność. Wśród wielu sposobów obecności Chrystusa zmartwychwstałego na naszym świecie jest to obecność jedyna w swoim rodzaju (SC 7). Po dokonaniu konsekracji podczas Mszy św. jest On obecny z Ciałem, Krwią, duszą i bóstwem pod postaciami Chleba i Wina (zob. DH 1637, 1640-1641, 1651-1654; ND 1514, 1517-1518, 1526-1528). **Zob. epikleza, Eucharystia, konsekracja, przeistoczenie.**

Sabelianizm. **Zob. modalizm, monarchianizm, patripasjanizm.**

Saduceusze (hebr. “sadduki”, prawdopodobnie od imienia własnego Sadduk). Tradycyjnie uważa się ich za potomków kapłana Sadoka (2 Sm 8, 17; 1 Krl 1, 8). Od II wieku przed Chrystusem ta arystokratyczna grupa kapłańska odgrywała bardzo ważną rolę polityczną i ekonomiczną. Opierając się na Torze, saduceusze odrzucali tradycję ustną, zmartwychwstanie umarłych oraz istnienie aniołów (Mk 12, 18-27; Dz 23, 6-8). Najwyższy kapłan, Kajfasz, i inni saduceusze mieli własne powody polityczne i religijne, żeby ułatwić Poncjuszowi Piłatowi wykonanie wyroku śmierci na Jezusie (zob. także Dz 4, 1; 5, 17). Po zburzeniu Jerozolimy w roku 70 po Chrystusie saduceusze jako grupa przestali istnieć. **Zob. aniołowie, faryzeusze, tora, zmartwychwstanie umarłych.**

Sakrament (łac. “zastaw, przysięga wojskowa na wierność, zobowiązanie”). Ustanowiony przez Chrystusa znak widzialny, który wskazuje i przekazuje łaskę. W Kościele katolickim i prawosławnym przyjmuje się siedem takich sakramentów: chrzest, bierzmowanie, Eucharystię, małżeństwo, kapłaństwo, namaszczenie chorych i pokutę (zob. CIC 840-1165). Chrześcijanie wschodni mówią o sakramencie jako o misterion (gr. “rzeczywistość ukryta, tajemnica”), wyraz ten jednak sam w sobie nadaje się do bardziej ogólnego użycia (zob. DH 680, 1310; ND 28, 1305). Protestanci powszechnie uznają dwa sakramenty: chrzest i Eucharystię. Trzy sakramenty (chrzest, bierzmowanie i kapłaństwo) pozostawiają trwałe znamię na duszy, dlatego nie można ich powtórzyć (zob. DH 781, 1313, 1609, 1767, 1774; ND 1308, 1319, 1410, 1710, 1717). Od czasów Średniowiecza często analizowano sakramenty odpowiednio do ich “formy”, czyli słów, i “materii”, czyli takich elementów, jak: woda, chleb, wino lub olej -używanych w czasie ich sprawowania. Przy sakramencie pokuty czyny penitenta uważa się za “Jakby materię” tego sakramentu (zob. DH 1620; ND 1673). Wspaniały wkład do nauki o sakramentach wnieśli: św. Augustyn z Hippony (354-430), Pseudo-Dionizy Areopagita (ok. 500), Piotr Lombard (ok. 1100-1160), Hugo od św. Wiktora

(ok. 1096-1142; symboliczna analiza rzeczywistości zbliża go do teologii wschodniej), św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274), Matthias Joseph Scheeben (1835-1888) i Odo Casel (1886-1948). Współczesna teologia mówi (a) o Chrystusie jako o prasakramencie ("Ursakrament") albo o znaku skutecznym łaski Bożej, (b) o ustanowionym przez Niego Kościele jako o sakramencie podstawowym ("Grundsakrament"), który się konkretnie urzeczywistnia w życiu siedmioma sakramentami - taką wizję życia sakramentalnego mieli: Otto Semmeiroth (1912-1979), Karl Rahner (1904-1984) i Edward Schillebeeckx (ur. 1914) (zob. SC 27, LG 7 i 11). **Zob. bierzmowanie, charakter, chrzest, donatyzm, Eucharystia, ex opere operantis, ex opere operato, łaska, małżeństwo, namaszczenie chorych, res et sacramentum, sakrament pokuty, sfragis, szafarz, sakrament święceń, teologia symboliczna, ważność.**

Sakramentale. Znak święty, ustanowiony przez Kościół, podobny do sakramentów oraz oznaczający i sprawiający duchowe skutki za wstawieniem Kościoła (SC 60, CIC 1166). Rozszerzając definicję sakramentaliów z rzeczy (a takimi są np. palmy rozdawane w Niedzielę Palmową) lub praktyk (a taką jest np. odmawianie różańca) na znaki ogarniające wszystko, Sobór Watykański II wskazał, że można w życiu wszystko uświęcić. Dawniej uprawnionymi szafarzami sakramentaliów mogli być tylko duchowni. Obecnie ludzie świeccy mogą udzielać niektórych z nich na podstawie decyzji biskupa miejscowego i zgodnie z księgami liturgicznymi (SC 79, CIC 1168). Na przykład ludzie świeccy mogą posypywać głowy popiołem w Środę Popielcową albo - jako rodzice - przewodniczyć różańcowi odmawianemu przez dzieci. **Zob. Niedziela Palmowa, ordynariusz, różaniec, sakrament, Środa Popielcowa, Wielki Tydzień.**

Sakrament pojednania. **Zob. sakrament pokuty.**

Sakrament pokuty. Jeden z siedmiu sakramentów, ustanowiony przez Chrystusa na odpuszczenie grzechów popełnionych po chrzcie świętym. Ten sakrament odpowiada na głęboką potrzebę wyznawania grzechów, otrzymania przebaczenia od Boga i pojednania się ze wspólnotą zranioną naszymi grzechami (2 Sm 12, 1-25; Ps 51; Mk 1, 4-5; Łk 7, 36-50; 15. 11, 32, 18, 9-14). Tę pojednawczą funkcję sakramentu pokuty podsuwa wypowiedź św. Augustyna z Hippony (354-430); *Pax cum Ecclesia dimittit peccata* (łac. "pokój z Kościołem odpuszcza grzechy") (zob. PO 5). Ewangelie przedstawiają Chrystusa jako odpuszczającego grzechy (Mk 2, 5-11; Łk 7, 36-50) i dającego swoim uczniom władzę odpuszczania grzechów (J 20, 19-23). We wczesnym Kościele ochrzczeni chrześcijanie, którzy popełnili morderstwo, zaparli się wiary lub byli winni cudzołóstwa, a potem za to wszystko żalowali, musieli poddać się długiej, surowej i publicznej pokucie czasowej, zanim biskup ponownie przyjął ich do świętej wspólnoty. Od VI wieku misjonarze irlandzcy i inni upowszechnili praktykę powtarzanej prywatnej spowiedzi kapłanowi, a pokuty nadawane penitentom stawały się nieco łagodniejsze. Sobór Laterański IV (1215) nakazał spowiedź przynajmniej raz w roku dla tych, którzy popełnili grzechy ciężkie (zob. DH 812; ND 1608). Sobór Florencki (1438-1445) oświadczył, że wyznanie grzechów jest materią sakramentu, a słowa odpuszczenia jego formą (zob. dh 1323; nd 1612). Marcin Luter (1483-1546) uznawał pokutę za sakrament, następujący jednak po nim reformatorzy uważali, że tylko chrzest i Eucharystia są sakramentami. Sobór Trydencki (1545-1563) ponownie stwierdził sakramentalny charakter pokuty (dh 1667-1693; nd 1615-1634). Wschód podchodzi "terapeutycznie" do tego sakramentu, którego celem miałyby być uleczenie ludzi z ran i złych skłonności. Warunkami do owocnego przyjęcia tego sakramentu są: rzeczywisty żal za grzechy, wyznanie przynajmniej wszystkich grzechów śmiertelnych, prawdziwy zamiar niepowtarzania grzechów i unikania jakichkolwiek okazji do grzechu, gotowość wypełnienia pokuty nałożonej przez kapłana. Ta pokuta, która może przyjmować różne postaci (np. modlitwę, post, jałmużnę lub jakieś inne dobre uczynki) ma na celu ułatwienie nawrócenia od grzechu do Boga. **Zob. grzech, pojednanie, przebaczenie grzechów, sakrament, skrucza doskonała, skrucza mniej doskonała, spowiedź.**

Sakrament święceń. Sakrament wyciskający na przyjmującym szczególne znamię i nadający mu możliwość uczestniczenia w kapłańskim posługiwaniu Chrystusa przez nauczanie, rządzenie i przewodniczenie w sprawowaniu obrzędów liturgicznych na stanowisku biskupa, kapłana lub diakona. W każdym z tych

wypadków w obrzędzie święceń stwierdza się najpierw, że kandydat został wybrany i powołany, następnie prosi się Ducha Świętego o skuteczne wykonywanie obowiązków przez nowego sługę, wreszcie wśród różnych modlitw wkłada na niego ręce biskup udzielający święceń. Kościół anglikański, katolicki i prawosławny utrzymuje, że święcenia kapłańskie są ustanowione przez Chrystusa i że upoważniają one wyświęconych do reprezentowania Chrystusa w pewnych posługach, których nie mogą wykonywać ludzie nie mający święceń. **Zob. biskup, charakter, diakon, duchowieństwo, kapłani, kapłaństwo, namaszczenie, sakrament, święcenia.**

Sardyka. **Zob. synod w Sardyce.**

Sarks (gr. “żywe ciało”). Ciało zwierząt i ludzi (1 Kor 15, 39), ciało ludzkie (Dz 2, 31), człowieczeństwo (J 1, 14), ziemskie pochodzenie (Rz 1, 3), naturalne właściwości życia (1 Kor 1, 26) i moce cielesnego istnienia prowadzące do grzechu i przeciwstawione życiu według Ducha (Ga 5, 16-26). **Zob. chrystologia “logos-sarks”, ciało, duch, natura.**

Sąd ostateczny. Ponowne przyjście na świat Chrystusa przy końcu dziejów, żeby sądzić żywych i umarłych (zob. DH 10, 13-14, 76, 150; ND 2-3, 12, 17). Prorocy Starego Testamentu zapowiadają nadejście “Dnia Pańskiego”, kiedy się objawi wola Boża, narody zostaną osądzone i udzielona zostanie obfitość Bożych błogosławieństw (Iz 2, 6-22; Jr 17, 16-18; J 1 2, 28-3, 21; Am 5, 18-20). Ewangelie synoptyczne, nawiązując często do starotestamentalnych obrazów sądu ostatecznego, mówią o tym, że przy końcu świata pszenica zostanie oddzielona od plew (Łk 3, 17), kłkol zostanie spalony, a pszenica zachowana (Mt 13, 24-30; 36-43), ryby dobre zostaną oddzielone od złych (Mt 13,47-50). Ewangelia św. Jana podtrzymuje wprawdzie przekonanie o sądzie ostatecznym (J 5, 28-29), podkreśla jednak fakt, że już obecnie się odbywa sąd nad ludźmi, którzy uwierzyli w Chrystusa albo którzy Mu odmówili wiary (J 3, 18-19). Sobór Florencki naucza, że oprócz sądu ostatecznego przy końcu świata istnieje także sąd szczegółowy nad pojedynczymi ludźmi po śmierci (zob. DH 1304-1306; ND 2308-2309). Mimo to - jeżeli się weźmie pod uwagę społeczną naturę ludzi i ich odkupienie - powszechny sąd ostateczny pozostaje wydarzeniem najważniejszym. Grecki teolog prawosławny Christos Androustos (1867-1935) sprzeciwiał się katolickiej wierze w sąd szczegółowy, który jakoby czynił zbędnym sąd ostateczny; podobnie jak inni chrześcijanie prawosławni twierdził, że dopiero na sądzie ostatecznym definitywnie rozstrzygnie się los wszechświata. **Zob. adwent, paruzja, rzeczy ostateczne, teologia Janowa.**

Sceptycyzm (gr. “badać, myśleć, wątpić”). Wątpienie w możliwość poznania czegoś jako *rzeczy pewnej*. Gorgiasz (zm. 376 r. przed Chr.) i Pyrron z Elidy (ok. 360 - ok. 270 przed Chr.) utrzymywali, że ludzie nigdy nie mogą mieć pewności o czymkolwiek. Taki absolutny sceptycyzm, zwany też czasami pyrronizmem, jest oczywiście sam w sobie sprzeczny. Sceptycyzm względny ogranicza się do pewnych dziedzin wiedzy, np. do prawd religijnych lub moralnych. **Zob. relatywizm.**

Schizma (gr. “podział, rozłam”). Podział na przeciwstawne sobie grupy (J 7, 43; 1 Kor 1, 10-13; 11, 18; 12, 25). Schizma, której obrazem jest odnotowany w Starym Testamencie rozłam między Północnym, a Południowym Królestwem po śmierci Salomona (931, lub być może 926 r. przed Chr.), wyrządza szkodę życiu i jedności Kościoła. Nie zawsze da się jasno odróżnić schizmę od herezji. Można jednak powiedzieć tak: podczas gdy *rzeczywista* herezja oznacza wykroczenie przeciw wierze przez dobrowolne odrzucenie prawdy objawionej, to schizmatycy wykraczają przeciw miłości, zrywając łączność z innymi członkami Kościoła. Powodem schizmy nie są na pierwszym miejscu sprawy doktrynalne, lecz różnica zdań co do autorytetu i ustroju w Kościele. Najpoważniejsza schizma w chrześcijaństwie powstała między katolickim Zachodem a prawosławnym Wschodem. Za datę tego rozłamu przyjęto wprawdzie umownie rok 1054, w rzeczywistości jednak, z jednej strony, poprzedzały ją różne *wcześniejsze* napięcia, a z drugiej przez dłuższy czas nie odczuwali jej szeregowi chrześcijanie po obu stronach. Pomimo pojednania między Rzymem i Konstantynopolem, wyrażonego w czasie uroczystości 7 grudnia 1965 r., którym

przewodniczył Paweł VI (papież w latach 1963-1978) w Watykanie i Atenagoras Konstantynopolitański (patriarcha w latach 1948-1972) w Stambule, do dnia dzisiejszego schizma ta nie została jeszcze w pełni zażegnana. Sobór Watykański II uznaje istnienie podziałów (Ur 3, 13), nigdy jednak nie posługuje się wyrazami “schizma” ani “schizmatyk”, nigdy też zresztą nie mówi o “herezji” ani o “heretykach”. **Zob. dialog, ekumenizm, filioque, herezja, prymat, Sobór Florencki, Sobór Watykański II.**

Scholastyka (gr. “czas wolny”, łac. “szkolny”) Akademicka i monastyczna tradycja, która się posługiwała filozofią arystotelesowską i platońską, żeby zrozumieć, systematycznie wytłumaczyć i przemyśleć prawdy wiary. Opierając się na św. Augustynie z Hippony (354-430), Boecjuszu (ok. 480 - ok. 524) i innych, scholastyka zaczęła się naprawdę ze św. Anzelmem z Canterbury (ok. 1033-1109) i jego programowym zdaniem *fides quaerens intellectum* (łac. “wiera szukająca zrozumienia”). Po Piotrze Abelardzie (1079-1142) i Piotrze Lombardzie (ok. 1100-1160) największymi jej przedstawicielami byli: św. Tomasz z Akwinu (1225-1274), św. Bonawentura (1217-1274) oraz bł. Duns Szkot (1265-1308). Z Williamem Ockhamem (1285-1347) scholastyka przekształciła się w pusty nominalizm. **Zob. arystotelizm, filozofia, filozofia wieczysta, neoscholastyka, neotomizm, nominalizm, summa, platonizm, szkoły teologiczne, tomizm.**

Scientia media (łac. “wiedza pośrednia”). Teoria po raz pierwszy opracowana przez jezuitę, Ludwika de Molinę (1536-1600), który chciał pogodzić rzeczywistą wolną wolę człowieka z Bożą uprzednią znajomością tego wszystkiego, co się wydarzy. Twierdził on, że Bóg zna i bierze pod uwagę decyzje, jakie stworzenia rozumne podjęłyby z własnej woli w jakiegokolwiek sytuacji, w jakiej mogłyby się znaleźć. Molina nazywał to wiedzą “pośrednią”, ponieważ jest to poznanie większe niż poznanie samych tylko możliwości, mniejsze jednak niż widzenie przyszłych wydarzeń. Począwszy od lat siedemdziesiątych XX w. Alvin Plantinga (ur. 1932 r.) i inni ożywili zainteresowanie tą teorią i wznieśli nową dyskusję na jej temat. **Zob. molinizm, wiedza uprzednia.**

Sekularyzacja (łac. “zeświecczenie, przemiana z duchownego na świeckie”). Wyraz ten odnosi się do każdego społecznego lub historycznego procesu, który przynosi ze sobą wyłączenie spod kontroli i spod celów sakralnych czegokolwiek. Na przykład: zniesienie klasztorów w szesnastowiecznej Anglii, wpływ Rewolucji Francuskiej na samą Francję i na politykę Napoleona Bonaparte (1769-1821), czy też w Niemczech, kiedy to majątki i budynki, będące przedtem własnością klasztorów, przywłaszczyli sobie ludzie możni, kupcy i inni dla celów wyłącznie świeckich. **Zob. laicyzacja.**

Sekularyzm (z łac. “saecularis = pogański, światowy”). Ideologia ateistyczna lub agnostyczna, która przekreśla wierzenia i wartości religijne, a wyjaśnia wszystko, posługując się terminologią z tego świata. Trzeba ją odróżnić od “świeckości”, czyli od postawy nachylonej ku temu światu i ku jego sprawom, ale niekoniecznie w sposób antyreligijny. **Zob. agnostycyzm, ateizm.**

Semiarianie. Nauka biskupa Bazylego z Ancyry (Ankara w Turcji) i innych głoszona po Soborze Nicejskim I (325). Nie szli oni w ślady arian głoszących, że Chrystus jest tylko pierwszym wśród stworzeń, nie popierali jednak prawowiernej nauki o tym, że jest On *homoousios* (gr. “współistotny”) z Ojcem. Nazywali oni Syna Bożego *homo-i-ousios* (gr. “podobnej natury”) z Ojcem. Wyraz ten był neologizmem, a różnica jednej tylko litery “i” stworzyła podstawę do dialogu i ułatwiła wielu semiarianom powrót do prawowierności. **Zob. arianizm, homoousios, Sobór Nicejski I.**

Semipelagianie. Pogląd wywodzący się od św. Jana Kasjana z Marsylii (ok. 360-435), św. Wincentego z Lerynu (zm. przed 450) i innych mnichów z południowej Francji, według którego ludzie mogą zrobić pierwszy krok ku Bogu bez pomocy łaski Bożej. Wprawdzie uważając, że to łaska jest niezbędna do zbawienia, odrzucali oni pelagianizm, mimo to twórcy semipelagianizmu (tak ten ruch nazwano pod koniec XVI wieku) czynili tak przynajmniej częściowo z powodu swego sprzeciwu wobec krańcowej od-

miany przeznaczenia głoszonej przez św. Augustyna z Hippony (354-430). Ostatecznie semipelagianizm został potępiony na Drugim Synodzie w Oranges (529); niestety dokumenty tego synodu, przez wieki zapomniane, poznano znowu dopiero pod koniec XVI wieku. Oficjalna nauka Kościoła, chociaż w poglądach na łaskę szła śladami św. Augustyna (zob. DH 370-397, 2004-2005, 2618, 2620; ND 373-378, 396-397, 1989/4-5), nigdy nie poparła jego interpretacji przeznaczenia. **Zob. antropologia, łaska, pelagianizm, przeznaczenie.**

Sens pełniejszy. **Zob. sensus plenior.**

Sens Pisma Świętego. Różne znaczenia, jakie mogą nieść ze sobą biblijne teksty. Sens “dosłowny” to znaczenie zamierzone przez pierwotnego autora, który pisał dla szczególnego odbiorcy w konkretnych historycznych warunkach i posługiwał się szczególnymi formami literackimi. Po napisaniu jednak tekst biblijny - podobnie jak różne inne teksty - zaczyna żyć własnym życiem. Trzeba go odczytywać i interpretować w zupełnie innym kontekście niż ten, w którym został pierwotnie napisany. Może on przekazywać i wywoływać znaczenia wychodzące daleko poza to, co zamierzał oryginalny autor. W ciągu stuleci ci, którzy słyszą i czytają teksty biblijne, a także z nich korzystają podczas modlitwy, wnoszą do tego dialogu swoje własne zagadnienia i sprawy, dzięki temu mogą odkrywać nowe zakresy znaczeń. Żeby odkryć - a często także ustalić (przynajmniej częściowo) - sens dosłowny, istotną pozostaje krytyka biblijna; między innymi może ona trzymać na wodzy niekontrolowane fantazjowanie subiektywnej interpretacji. Równocześnie Duch Święty, który był pierwszym źródłem natchnienia podczas spisania tekstów biblijnych, oświeca jednostki i całą wspólnotę i ułatwia im odnalezienie znaczenia tych tekstów i zastosowanie ich do współczesnego życia (zob. DV 12, 21-25). W dokumencie z 1993 roku “Interpretacja Pisma Świętego w Kościele” Papieska Komisja Biblijna przedstawiła dosłowne i duchowe znaczenia Pisma Świętego (ND 273-276). Od czasów Orygenesa (ok. 185 - ok. 254) do papieża Benedykta XV (1854-1922) i później wierzący dawali swoje świadectwo o przekonaniu, że całe Pismo Święte jest ukierunkowane na Chrystusa i że w Nim znajduje swoje znaczenie. **Zob. alegoria, egzegeza, fundamentalizm, hermeneutyka, krytyka biblijna, natchnienie biblijne, orygenizm, sensus plenior, teologia aleksandryjska, teologia antiocheńska, typologia.**

Sensus fidelium (łac. “wyczucie wierzących”). Instynktowne wyczulenienie na sprawy wiary, którym jest obdarzony cały Kościół (LG 12, DV 8). Ich oceną objawienia i trafnością sądu w tych sprawach kieruje Duch Święty (J 16, 13; 1 J 2, 20, 27). Wyczucie to jest źródłem *consensus fidelium* (łac. “zgoda wierzących”) i w niej się ono ukazuje, jest ono bowiem przyczyną, która wydaje odpowiednie owoce. Do tych, którzy ułatwili opracowanie tego pojęcia, zaliczamy: Johna Henry'ego Newmana (1801-1890), Matthiasa Josepha Scheebena (1835-1888) i Johanna Adama Möhlera (1796-1838). **Zob. Duch Święty, hierarchia, laikat, łaska, niezawodność, sobornost', wiara.**

Sensus plenior (łac. “sens pełniejszy, znaczenie, pełniejsze”). Odnosi się do tekstów Pisma Świętego, które mają znaczenie wykraczające poza sens dosłowny (czyli poza znaczenie bezpośrednio zamierzone przez oryginalnego autora ludzkiego). Takie znaczenie, zamierzone przez Autora głównego (Boga) wynurzyło się w świetle późniejszych wypadków w kierowanym przez Boga dziele zbawienia. **Zob. sens Pisma Świętego.**

Sentencje Ojców. Spisany w języku greckim przez anonimowego autora (koniec V w.) zbiór opowiadań i powiedzeń egipskich Ojców pustyni i innych łącznie z św. Antonim Opatem (ok. 251-356), św. Synkletyką (IV wiek) i Pojmenem (V wiek). Pomijając niektóre przesadne wypowiedzi i wydarzenia, utwór odznacza się mądrością i roztropnością. Jest to bezcenne źródło do poznania początków życia monastycznego i życia duchowego chrześcijan. Analogiczne zbiory przetłumaczone na łacinę znane są pod nazwą *Verba Seniorum* (“Słowa starszych”). **Zob. anachoreci, cenobici, życie monastyczne.**

Septuaginta (gr. “siedemdziesiąt”). Najważniejszy grecki przekład Starego Testamentu, znany w nauce pod skrótem “LXX” z powodu legendy, według której tłumaczenia dokonało siedemdziesięciu (albo siedemdziesięciu dwóch) uczonych działających niezależnie od siebie. Zgodnie z tradycją żydowską dokonanie tłumaczenia zlecił król Egiptu Ptolemeusz Filadelf (285-246 przed Chr.) dla swej sławnej biblioteki w Aleksandrii. Wprawdzie przekład wydaje się być dziełem wielu tłumaczy, ukończony został jednak prawdopodobnie później - chyba około roku 132 przed Chrystusem. Poważnie różni się on od Biblii hebrajskiej. Wprowadzono do niego również księgi, których po prostu nie ma w Biblii hebrajskiej (np. Tobiasza, Judyty, Mądrości, Syracha i Barucha), do niektórych ksiąg dodano dodatkowe fragmenty (np. Estery). Te dodatkowe księgi i uzupełnienia, zwane przez protestantów “apokryficznymi”, katolicy i prawosławni uważają za “deuterokanoniczne”. Autorzy Nowego Testamentu, kiedy przytaczają Stary Testament, często posługują się raczej *Septuagintą* niż oryginałem hebrajskim. Wielu Ojców Kościoła uważało *Septuagintę* za wzorcowy przekład Starego Testamentu. Grecki Kościół Prawosławny uznaje *Septuagintę* za księgę natchnioną. Do czasu uchwalenia konstytucji greckiej z 1978 r., żeby tłumaczyć *Septuagintą* na współczesną grekę trzeba było mieć pozwolenie Świętego Synodu, przy czym nawet wtedy tekst oryginalny musiał być wydrukowany na sąsiedniej stronie. **Zob. apokryfy, Biblia, kanon Pisma Świętego, księgi deuterokanoniczne, Stary Testament, wulgata.**

Serce. Według Pisma Świętego najbardziej wewnętrzne źródło wiedzy człowieka, jego uczuć i postanowień (Iz 65, 14; Jr 24, 7; Łk 12, 19). Serce jest źródłem dobrych i złych myśli (Mk 7, 21; Łk 6, 45), może być siedliskiem mądrości (1 Krl 3, 12) i narzędziem wiary (Rz 10, 10). Duch Święty działa w sercach usprawiedliwionych (Rz 5, 5); jest to temat przewodni w rozważaniach Ojców Kościoła i główna idea w antropologii wschodniej. Scholastycy zachodni, choć cenią sobie biblijne znaczenie tego wyrazu, uważają “serce” za zbyt nieściśle i wolą się posługiwać wyrazami oznaczającymi władzę duszy (rozum, wola, uczucia). **Zob. antropologia, czytanie w sercu, hezychazm, modlitwa Jezusa, scholastyka.**

Sfragis (gr. “pieczęć”). Wyraz, którego w świeckim języku greckim używa się na oznaczenie urzędowej pieczęci (np. pieczęci cesarskiej) albo znaku wskazującego na właściciela jakiejś rzeczy (zob. też Ap 5, 1-9; 6, 1-12). W języku greckich Ojców Kościoła wyraz ten oznacza krzyż znaczony na czołach katechumenów podczas udzielania im sakramentu chrztu, żeby wskazać, że należą oni do Chrystusa. “Sfragis” oznacza także to, co Ojcowie łacińscy nazywają charakterem sakramentalnym. **Zob. charakter, chrzest.**

Siedem grzechów głównych. Grzechy tradycyjnie uważane za źródło wszystkich innych grzechów. Ich lista, ustalona przez Ewagriusza Pontyjskiego (346-399), św. Grzegorza Wielkiego (ok. 540-604) i innych, wygląda następująco: pycha, chciwość, rozwiązłość, zazdrość, obżarstwo, gniew i lenistwo. Wyraz “lenistwo” jest niedokładnym tłumaczeniem greckiego wyrazu *acedia* (“obojętność”) oznaczającego apatię, obojętność lub niechęć wobec spraw duchowych.

Siedem Soborów Powszechnych. Sobory Powszechne - od Nicejskiego I (325) do Nicejskiego II (787) - uznawane za powszechne zarówno przez katolików rzymskich, jak przez prawosławne Kościoły wschodnie. Mają one szczególne znaczenie podczas każdego dialogu między Wschodem a Zachodem. Wprawdzie prawosławni zwołali później ważne sobory - taki jak Konstantynopolitański w roku 1351 i Jerozolimski w roku 1672 - żadnego z nich jednak nie uznano za powszechny. Katolicy rzymscy normalnie liczą dwadzieścia jeden soborów powszechnych aż do Soboru Watykańskiego II włącznie. **Zob. Sobór Chalcedoński, Sobór Efeski, Sobór Konstantynopolitański I, Sobór Konstantynopolitański II, Sobór Konstantynopolitański III, Sobór Nicejski I, Sobór Nicejski II, Sobór Powszechny.**

Siedmiorakie dary. **Zob. dary Ducha Świętego.**

Simul iustus et peccator (łac. “równocześnie sprawiedliwy i grzesznik”). Wypowiedź ujmująca krótko przekonanie luterzańskie, że powinniśmy zawsze wyznawać, iż jesteśmy grzesznikami, ilekroć spogląda-

my na siebie w świetle prawa, które nas oskarża, i w świetle naszych naturalnych możliwości. Jak to przyznawał Jan XXIII (papież w latach 1958-1963), jeśli zagłębisz w swoje sumienie, zauważysz grzesznika”. Równocześnie jednak powinniśmy się uważać za rzeczywiście usprawiedliwionych, gdy wierzymy w Boże obietnice o przebaczeniu i miłosierdziu za sprawą Chrystusa. **Zob. grzech, luteranizm, protestanci, przypisywanie, skażenie ludzkiej natury, usprawiedliwienie.**

Sitz im leben (niem. “miejsce w życiu”, “kontekst życiowy”). **Zob. wkorzenie w życie.**

Skandal (łac. “zgorszenie”). **Zob. zgorszenie.**

Skarb wiary. **Zob. depozyt wiary.**

Skażenie ludzkiej natury. Sformułowanie używane przez zwolenników kalwinizmu na wyrażenie poglądu, że istoty ludzkie wskutek popełnienia grzechu zostały w samej swojej istocie zepsute. **Zob. kalwinizm, upadek.**

Składanie ofiary. Czynność ofiarna obejmująca ofiarę, kapłana i lud podczas oddawania ofiary Bogu. Podczas sprawowania Eucharystii jest uobecniana (ale nie powtarzana!) ofiara Chrystusa, obrzędowo wyrażona podczas Ostatniej Wieczerzy, a dokonana na Kalwarii; jej skutki stają się dzisiaj dostępne (zob. 2 Kor 11, 23-26; DH 1740-1741; ND 1546). **Zob. Eucharystia, ofiara.**

Skład Apostolski. **Zob. Apostolskie wyznanie wiary.**

Skotyzm. System *filozoficzno-teologiczny*, opracowany przez franciszkanina, bł. Dunsza Szkota (ok. 1265-1308), który pochodził ze Szkocji, a wykłady prowadził w Cambridge, Oksfordzie, Paryżu i Kolonii; z powodu ogromnych zdolności do spekulacji nazwano go *doctor subtilis* (łac. “doktor, uczony wnikliwy”). Inaczej niż św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274), pierwszeństwo dawał miłości i woli (a nie wiedzy i rozumowi) i dlatego był przekonany, że nasze szczęście wieczne w niebie polegać będzie przede wszystkim na naszym umiłowaniu Boga (raczej niż na oglądaniu Go). Szkot różnił się też od Akwinaty tym, że bronił Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Twierdził także, że wcielenie było nie tylko zorganizowanym ku naszej pomocy działaniem z powodu upadku, ale że i tak byłoby do niego doszło. Przekonanie Szkota, że pojedyncze byty stają się osobnikami dzięki *haecceitas* (łac. “haec = ta”, a więc mniej więcej tyle, co “toż-samość” poznawalna do pewnego stopnia), a także jego spekulacje o “możliwościach” wywarły pewien wpływ na Martina Heideggera (1889-1976). **Zob. Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryi Panny, scholastyka, szkoły teologiczne, tomizm, upadek, wcielenie, wizja uszczęśliwiająca.**

Skrucha. **Zob. metanoia.**

Skrucha doskonała. Szczery smutek z powodu popełnionych grzechów, któremu towarzyszy postanowienie, że nie będzie się już grzeszyć (zob. Ps 51; Łk 15, 11-32; 18, 9-14; DH 1676-1678; ND 1622-1624). Skrucha doskonała jest konieczna do ważności sakramentu pokuty (zob. DH 1451-1465, 1704; ND 1614/5-14, 1644). **Zob. sakrament pokuty, skrucha mniej doskonała.**

Skrucha mniej doskonała. Termin łaciński *attritio*, wymyślony w wieku XII na oznaczenie żalu za grzechy (a) będącego raczej wynikiem zawstyżenia i bojaźni przed karą niż miłości do Boga (b) czasami nazywanego “żalem za grzechy niedoskonałym”. Sobór Trydencki (1545-1563) naucza, że skrucha mniej doskonała wystarczy do owocnego przyjęcia sakramentu pokuty, jeżeli ją ożywia nadzieja przebaczenia i postanowienie unikania nowych grzechów (por. DH 1678; ND 1624). **Zob. sakrament pokuty, skrucha doskonała.**

Skrybowie (łac. "pisarze"). **Zob. uczeni w piśmie.**

Słowo Boże. Objawienie się Boga w dziejach (DV 1-5, 26) jako Słowo wypowiedziane, napisane i wcielone.

1. Słowo Boże jest twórcze (Rdz 1, 1-2, 4) i skuteczne (Iz 55, 10-11). Bóg przemawiał przez proroków (Hbr 1, 1; 2 P 1, 21). Jezus głosił słowo Boże (Łk 5, 1), podobnie Jego apostołowie (Dz 13, 5; 17, 13; 1 Tes 2, 13) oraz ci, którzy ich naśladowali w prawdziwym przepowiadaniu "Ewangelii Bożej" (1 Tes 2, 9), rzeczywistości, która się równocześnie objawia i zbawia (Rz 1, 15-17; 1 Kor 1, 18; 2 Kor 2, 14-16).
2. Pismo Święte, napisane pod szczególnym natchnieniem Ducha Świętego (Rz 15, 4; 2 Tm 3, 16; 2 P 1, 20-21; zob. DV 11), jest słowem Bożym, które oświeca i żywi liturgię Kościoła, jego naukę i życie.
3. Odwieczny Syn Boży jest Słowem, które "stało się Ciałem" (J 1, 14), czyli osobowym samoukazywaniem się Boga.

Zob. logos, natchnienie biblijne, objawienie, preegzystencja, prorok, słowo i sakrament.

Słowo i sakrament. Słowo Boże i odpowiadający mu znak, symbol i (albo) wydarzenie. W Ewangeliach św. Jana słowa (J 3, 34; 5, 24; 8, 31; 15, 3) i znaki (J 2, 11. 18. 23; 3, 2; 4, 54) Chrystusa zgadzają się w tym, że przekazują "prawdę" (objawienie) i "życie" (zbawienie). Orygenes (ok. 185 - ok. 254) połączył słowo i symbol w swojej teologii o istniejącym od wieków i wcielonym Słowie, które nam ukazuje Ojca. Jeżeli idzie o słowo i symbol w życiu chrześcijańskim, to św. Augustyn z Hippony (354-430) mówił o sakramencie jako o słowie widzialnym. Reformacja - szczególnie w tradycji kalwińskiej - położyła jednostronny nacisk na słowo kosztem znaku i sakramentu. Sobór Watykański II zrozumiał objawienie się Boga jako Jego przyjście - nie przez samo słowo, ani przez samo znamienne wydarzenie, lecz przez harmonię słów i wydarzeń (zob. DV 2, 4, 14, 17). **Zob. objawienie, sakrament, symbol.**

Sobornost' (ros. "zebranie, zgromadzenie"). Wyraz, którego użył Jurij Samarin (1819-1876) w rosyjskim przekładzie pisanych po angielsku i francusku dzieł Aleksego Chomjakowa (1804-1860), rosyjskiego prawosławnego teologa świeckiego. Wyraz ten odpowiada wyrazom *koncyliaaryzm* i *kolegialność* (rosyjski wyraz *sobór* to mniej więcej tyle samo, co "zgromadzenie, synod"). Od wieku XI wyraz *soborny* w słowiańskim przekładzie wyznania wiary używa się na oznaczenie tego, co w wyrażeniu "Kościół katolicki" oznacza wyraz "katolicki". Chomjakow uważał, że *sobornost'* jest cechą charakterystyczną Kościoła prawosławnego: jest to pełna miłości współpraca wiernych i hierarchii w życiu, wierze i kulcie. Dowodził on też, że katolicy mają jedność bez wolności, protestanci - wolność bez jedności, a prawosławni - wolność w miłości. *Sobornost'* sprowadza się do kolegialności wszystkich członków Kościoła. **Zob. katolickość, kolegialność, Kościoły wschodnie, ortodoksja, synod.**

Sobory laterańskie. Cała seria synodów i soborów, które się odbywały w pałacu na Lateranie przyległym do bazyliki św. Jana, która jest katedrą biskupa Rzymu. W pierwszym tysiącleciu wszystkie sobory powszechne, obradowały na Wschodzie, jednak niektóre synody laterańskie cieszyły się pewnym znaczeniem. Pierwszy został zwołany przez Konstantyna Wielkiego przeciw donatystom i odbył się w roku 313 za pontyfikatu papieża Milejadesa. Przeciw monoteletom odbył się inny sławny synod, zwołany w roku 649 przez papieża św. Marcina I, a popierany przez wielkiego teologa wschodniego, św. Maksyma Wyznawcę. W Średniowieczu odbyło się na Lateranie pięć soborów, które w Kościele łacińskim uchodzą za powszechne. **Zob. donatyzm, monoteletyzm, Sobór Laterański I-IV, Sobór Powszechny, synod.**

Sobór Chalcedoński. Czwarty sobór powszechny, który się odbył w mieście zwanym obecnie Kadi-Koy (Turcja), leżącym na przeciwległym Konstantynopolowi brzegu Bosforu. Sobór został zwołany, by się zająć monofizyczną herezją Eutychesa (ok. 378-454), który tak się przeciwstawiał istnieniu dwóch natur w

Chrystusie (nestorianie), że wpadł w błąd przeciwny i twierdził, że Chrystus ma tylko jedną naturę, mianowicie boską, albo trzecią, która powstała z pierwotnych dwóch, a po wcieleniu stała się tylko jedną. Eutyches został potępiony na synodzie lokalnym w Konstantynopolu w roku 448, ale już w roku następnym został zrehabilitowany na zwołanym przez cesarza Teodozjusza II (panował w latach 401-450) synodzie w Efezie. Leon I (papież 440-461) napiętnował synod w Efezie (449) jako *latrocinium* (łac. “łotrstwo”), ponieważ stosowana na nim przemoc i brak zachowania procedury kanonicznej pozbawiła go prawa do wyrokowania, co papież wyraził w słynnym *Liście do Flawiana*, patriarchy Konstantynopola (zm. 449). Kiedy Teodozjusz II spadł z konia i zmarł, cesarz Marcjan, który był mężem siostry zmarłego cesarza św. Pulcherii (399-453), w porozumieniu z papieżem zwołał nowy sobór do Chalcedonu. Zebrało się na nim 500 do 600 biskupów; wszyscy byli ze Wschodu oprócz trzech legatów papieskich i dwóch biskupów z Afryki. Ojcowie soboru potępił Eutychesa; zrobił to także Dioskor, patriarcha Aleksandrii, który go wcześniej popierał. Sam Dioskor (zm. 454) został usunięty ze stanowiska, ponieważ ośmielił się ekskomunikować papieża Leona. Sobór ogłosił dogmat o dwóch naturach w Chrystusie, boskiej i ludzkiej, oraz o jednej Osobie. Podkreślono wtedy szczególnie, że “jeden i ten sam Chrystus, Pan, Syn Jednorodzony” został poznany w tych dwóch naturach, które bez uszczerbku dla ich właściwości nadal istnieją “bez pomieszania, bez zmiany, bez podziału i bez rozłączenia”, chociaż należą tylko do jednej Osoby, a nie do dwóch (DH 300-302; ND 613-615)). Ponadto Sobór ogłosił 27 kanonów dotyczących spraw dyscyplinarnych. Jerozolima stała się piątym patriarchatem, papież Leon odmówił jednak uznania dwudziestego ósmego kanonu, który przyznawał Konstantynopolowi, “nowemu Rzymowi”, daleko idące uprawnienia jurysdykcyjne jako drugiemu po starym Rzymie. **Zob. eutychianizm, Jerozolima, monofizytyzm, Sobór Efeski, Sobór Konstantynopolitański I, Sobór Konstantynopolitański II, trisagion, trzy rozdziały.**

Sobór Efeski. Trzeci sobór powszechny, a zarazem pierwszy, którego akta soborowe posiadamy. Został zwołany przez wschodniego cesarza, Teodozjusza II (panował w latach 408-450), aby zakończyć spór wywołany przez Nestoriusza (zm. ok. 451), patriarchę Konstantynopola, który miał zastrzeżenie co do powszechnie przypisywanego Maryi tytułu “Theotokos” (gr. “Bogurodzica”). Nie czekając na legatów papieskich ani na biskupów syryjskich, którym przewodził Jan, patriarcha Antiochii (zm. 441), św. Cyryl Aleksandryjski (zm. 444) 22 czerwca 431 roku otworzył obrady soboru, który naukę Nestoriusza potępił, a jego samego obłożył klątwą. Sobór Efeski nie uchwalił żadnej nowej formuły dogmatycznej, stwierdził raczej, że drugi list św. Cyryla do Nestoriusza zgadza się z *Nicejskim wyznaniem wiary* (325) (zob. DH 250-268; ND 604-606). Ogłaszając, że Maryja jest Matką Boga, sobór uznawał, że Jezus Chrystus jest Jedną i tą samą” Osobą Bożą. Ta w pierwszym rzędzie chrystologiczna nauka uutorowała drogę do sformułowań Soboru Chalcedońskiego (451). Ósmy kanon Soboru Efeskiego uznawał autokefaliczność Kościoła na Cyprze. **Zob. apolinaryści, Kościoły wschodnie, nestorianizm, Sobór Chalcedoński, Sobór Konstantynopolitański II, theotokos, trzy rozdziały.**

Sobór Florencki (1438-1445). Powszechnie się go uważa za siedemnasty sobór powszechny Kościoła rzymskokatolickiego, a czasami jego początek datuje się na rok 1431, ponieważ pierwsza część Soboru w Bazylei była przygotowaniem Soboru Florenckiego. Pierwotnie zwołano go po to, by doprowadzić do jedności z Kościołem greckim. Kiedy legaci greccy przybyli, sobór zebrał się najpierw w Ferrarze (1438-1439), potem się przeniósł do Florencji w roku 1439, a wreszcie do Rzymu w roku 1443. W dniu 6 lipca 1439 roku podpisano bullę o nawiązaniu jedności z Grekami, a 22 listopada tego samego roku doszło do unii z Ormianami. Sobór doprowadził do unii z Koptami i Etiopczykami (4 lutego 1442 roku) i z kilkoma innymi Kościołami wschodnimi. Sobór Florencki kładł nacisk na wyrażenie *Filioque* (ale nie nalegał na Greków, żeby je włączyli do odmawianego wyznania wiary), na bezpośrednie oglądanie Boga po śmierci przez tych, którzy nie popełnili grzechu po chrzcie świętym albo się z niego oczyścili, na prymat papieża (choć wyrażono to bardzo ogólnie) i na istnienie siedmiu sakramentów (DH 1304-1308, 1310-1327; ND 2308-2309). Jedność osiągnięta, częściowo na skutek obawy inwazji tureckiej, nie trwała długo, jednakże Sobór Florencki posłużył za platformę dla Unii Brzeskiej (1595-1596), za sprawą której miliony Słowian przystąpiły do Kościoła katolickiego, tak jak to miały uczynić inne grupy wschodnie. **Zob. fi-**

lioque, koncyliaryzm, Kościoły wschodnie, pochodzenie Osób Boskich, prymat, sakrament, schizma, Sobór w Bazylei.

Sobór Konstantynopoliński I (381). Zwołany został przez cesarza Teodozjusza I w celu wzmocnienia jedności w wierze po długo trwających sporach ariańskich. Wzięli w nim udział, zgodnie z planem, tylko biskupi ze Wschodu, według tradycji 150-ciu, a w rzeczywistości 146-ciu. Nie było na nim oficjalnego przedstawiciela papieża św. Damazego I (papieża w latach 566-584), ani żadnego z biskupów Zachodu. Po śmierci pierwszego przewodniczącego soboru, św. Melicjusza z Antiochii, przez jakiś czas - do chwili złożenia rezygnacji - przewodniczył mu św. Grzegorz z Nazjanzu (ok. 329 - ok. 389), a po jego rezygnacji sobór wybrał św. Nektariusza (zm. 397) na przewodniczącego i równocześnie na biskupa Konstantynopola. Sobór Konstantynopoliński I potwierdził i rozszerzył Nicejskie wyznanie wiary, przeciw pneumatomachom (duchoburcom) ogłosił bóstwo Ducha Świętego, a przeciw apolinarystom podtrzymał pełne człowieczeństwo Jezusa Chrystusa. Stolicę w Konstantynopolu dawał drugie honorowe miejsce po Rzymie. Później został uznany jako drugi sobór powszechny - częściowo przez Sobór Chalcedoński, który ogłosił Nicejsko-konstantynopolińskie wyznanie wiary (por. DH 150, 300; ND 12). **Zob. apolinaryści, duchoburcy, Duch Święty, macedonianie, nicejskie wyznanie wiary, pentarchia, Sobór Chalcedoński.**

Sobór Konstantynopoliński II (553). Piąty sobór powszechny, zwołany przez cesarza Justyniana I (panował w latach 527-565), żeby zaprowadzić pokój w Kościele wschodnim. Żeby odnieść zwycięstwo nad monofizytami, Justynian zachęcił 165 biskupów obecnych na Soborze (praktycznie wszyscy byli ze Wschodu) do potępienia Teodora z Mopsuestii (ok. 350-428), Teodoretę z Cyru (ok. 393 - ok. 458) oraz Ibasę z Edessy (435-454) za poglądy nestoriańskie. Mimo poważnych wątpliwości papież Wigiliusz (papież w latach 537-555) złagodził swoje negatywne nastawienie co do procedury i zatwierdził ostatecznie uchwały soboru (zob. DH 421-438; ND 620-623). **Zob. monofizytyzm, neochalcedonianizm, nestorianie, synod quinisextum, trzy rozdziały.**

Sobór Konstantynopoliński III (680/681). Szósty sobór powszechny, który zwołał cesarz Konstantyn IV (Pogonatus) (cesarz w latach 668-685) w celu rozwiązania sprawy monoteletów. Papieża Agatona reprezentowali trzej delegaci, jednak żaden z nich nie przewodniczył obradom; czynił to sam cesarz. Sobór ponownie zatwierdził chalcedońskie wyznanie wiary i jako konieczny wniosek z obrad ogłosił naukę, że Chrystus ma dwie odrębne wole (boską i ludzką), które jednak współpracują ze sobą w pełnej harmonii moralnej (zob. DH 550-559; ND 635-637). **Zob. monoenergizm, monoteletyzm, sobory laterańskie, Sobór Chalcedoński, Synod Quinisextum.**

Sobór Konstantynopoliński IV (869/870). Przez katolików rzymskich jest uważany za ósmy sobór powszechny. Potwierdził on prymat jurysdykcyjny Rzymu, potępił obrazoburstwo i próbował odnieść zwycięstwo nad tymi, którzy popierali Focjusza (ok. 810 - ok. 895), złożonego ze stanowiska patriarchy Konstantynopola, który później został przywrócony na stolicę i znowu złożony ze stanowiska, ale przez prawosławie uznany został za świętego. W opracowanym przez Sobór kanonie dwudziestym pierwszym papież Hadrian II (papież w latach 867-872) po raz pierwszy uznawał pierwszeństwo Konstantynopola nad Aleksandrią (por. DH 650-664; ND 1253). **Zob. obrazoburstwo.**

Sobór Laterański I (1123). Zwołany został przez Kaliksta II (papieża w latach 1119-1124) w celu ratyfikowania Konkordatu Wormackiego, który rozwiązywał długotrwałą walkę o inwestyturę między Kościołem, a cesarstwem. Sprawą do rozstrzygnięcia było prawo cesarza i książąt do wręczania biskupom oznak władzy oraz do odbierania od nich przysięgi lojalności. Sobór opowiedział się przeciwko nadawaniu inwestytury przez władze świeckie i próbował przeprowadzić reformę duchowieństwa, ogłaszając dwadzieścia kanonów (zob. dh 710-712). W Kościele katolickim uważa się go za dziewiąty sobór powszechny.

Sobór Laterański II (1139). Zwołany został przez Innocentego II (papieża w latach 1130-1143), którego wybór spowodował schizmę; chodziło o potępienie antypapieży Anakleta II (zm. 1138) i jego zwolenników. Sobór ten ogłosił także kanony przeciw lichwie i symonii (zob. DH 715-716) i potępił tych, którzy zmieniali sakramenty albo je całkowicie odrzucali (zob. dh 717-718). Brała w nim udział jakaś reprezentacja ze Wschodu. Katolicy uważają go za dziesiąty sobór powszechny.

Sobór Laterański III (1179). Sobór zwołany przez Aleksandra II (papieża w latach 1159-1181) w celu zapewnienia wolności Kościołowi po tym, jak Fryderyk I Barbarossa (cesarz rzymski 1152-1190) poparł trzech antypapieży. Najbardziej znamienitym postanowieniem soboru był dekret, na mocy którego do wyboru papieża wymagana jest większość dwóch trzecich głosów kardynalskich. Sobór ten ogłosił także dekrety o nierozzerwalności węzła małżeńskiego i o formie chrztu (zob. dh 751-758). Katolicy uważają go za jedenasty sobór powszechny.

Sobór Laterański IV (1215). Najważniejszy zachodni sobór powszechny w Średniowieczu, zwołany przez papieża Innocentego III w czasie największej doczesnej potęgi Kościoła. Jego celem było utwierdzenie bezpieczeństwa powszechnej społeczności chrześcijańskiej, o której marzono w związku z najnowszym utworzeniem cesarstwa rzymskiego i patriarchatu w Konstantynopolu (1204-1263). Zakładając, że się skończył rozłam między Wschodem a Zachodem, Sobór Laterański IV ustanowił następujące patriarchaty: konstantynopolitański, aleksandryjski, antiocheński i jerozolimski. Podejmując kroki przeciw albigenom, katarom i waldensom, Sobór potępił także niektóre poglądy Joachima de Fiore (zm. 1202). Od kaznodziejów zaczęto się domagać, by mieli specjalne zezwolenia od biskupa, czyli tzw. *missio canonica* (łac. "posłanie na mocy prawa kanonicznego"). Wyrazu "przeistoczenie" zaczęto używać na oznaczenie zmian dokonanych wskutek konsekracji podczas sprawowania Eucharystii. Sobór zabronił tworzenia nowych zakonów, a dominikanów zmusił do przyjęcia istniejącej reguły. Od tych, którzy popełnili grzech ciężki, domagano się corocznej spowiedzi (zob. DH 800-820; ND 19-21, 317-320, 1103, 1201-1202, 1608-1609). Katolicy uważają, że Sobór Laterański IV był dwunastym soborem powszechnym. **Zob. albigeni, inkwizycja, jurysdykcja, przeistoczenie, waldensi, wyprawy krzyżowe.**

Sobór Laterański V (1512-1517). Zwołany przez papieża Juliusza II (1443-1513) w celu załatwienia spraw spornych związanych z odradzającym się koncyliaryzmem i niektórymi poglądami, które zdawały się przeczyć indywidualności i nieśmiertelności duszy. Po śmierci Juliusza II obrady prowadził Leon X (1475-1521). Przyjęto kilka bardzo pożytecznych projektów reform, mało jednak zdziałano, by je wprowadzić w życie. Skutek był taki, że Kościół stanął nieprzygotowany wobec *rzeczywistego* zagrożenia, które się pojawiło w roku zamknięcia Soboru: w roku 1517 Marcin Luter (1483-1546) ogłosił 95 tez (zob. DH 1451-1492; ND 1309, 1923). Katolicy Sobór Laterański V uważają za osiemnasty sobór powszechny. **Zob. koncyliaryzm, luteranizm, reformacja.**

Sobór Lyoński I (1245). Zwołany przez Innocentego IV (papieża w latach 1243-1254), żeby omówić to, co on sam we wstępnej homilii nazwał "pięcioma ranami Kościoła": gorszący sposób życia prowadzony przez wielu duchownych i świeckich, zdobycie Jerozolimy przez Saracenów, zagrożenie greckie wobec cesarstwa łacińskiego w Konstantynopolu, inwazję Mongołów na Węgry, konflikt między Kościołem a Fryderykiem II (cesarzem rzymskim 1215-1250). Sobór nakazał Grekom, by się dokładniej dostosowali do obrządku łacińskiego, ponadto wyjaśnił kilka spraw związanych z sakramentami i czyszcem (zob. DH 830-839), wreszcie złożył z urzędu cesarza za herezję i za to, że naruszał prawa Kościoła. Katolicy uważają go za trzynasty sobór powszechny. **Zob. Sobór Laterański IV, wyprawy krzyżowe.**

Sobór Lyoński II (1274). Zwołany przez Grzegorza X (papieża w latach 1271-1276), który chciał: zorganizować wyprawę krzyżową (w celu wyzwolenia Ziemi Świętej spod panowania Saracenów), zgody z Grekami, reformy Kościoła. Brali w nim udział wielcy teologowie, tacy jak: św. Albert Wielki (ok. 1200-1280) i św. Bonawentura (ok. 1217-1274), którego pogrzeb odbył się w ostatnim dniu Soboru. Zaproszo-

no też św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274), który zmarł w drodze, zdołał jednak ukończyć studium *W sprawie błędów Greków*. Pomimo podatku nałożonego na dochody duchowieństwa wyprawa krzyżowa nigdy nie doszła do skutku. Legaci greckiego cesarza Michała VIII Paleologa (panował 1259-1282) podpisali ugodę zjednoczeniową, którą uroczyście świętowano 6 lipca, kiedy to trzykrotnie odśpiewano *Filioque*. Unia, której celem było częściowo usmierzanie obaw, że Karol Andegaweński (1220-1285) będzie próbował odnowić cesarstwo łacińskie w Konstantynopolu, okazała się efemeryczna. Prawodawstwo dotyczące reformy Kościoła zniósł niektóre nowe zakony i ustaliło ścisłe zasady, którymi się mieli kierować kardynałowie zebrani w celu dokonania wyboru nowego papieża. Uważano, że zasady te są potrzebne, gdyż przez trzy lata (1268-12710) nie zdołano wybrać papieża. Katolicy uważali zazwyczaj Sobór Lyoński II za czternasty sobór powszechny, ale w roku 1974 Paweł VI (papież w latach 1963-1978) mówił o nim jako o "powszechnym soborze Zachodu". **Zob. filioque, konklawe, wyprawy krzyżowe, Stolica Święta.**

Sobór Nicejski I (325). Pierwszy sobór powszechny, zwołany przez cesarza Konstantyna Wielkiego (zm. 337), który obradował w Nicei (obecnie Iznik w Turcji) i zajmował się herezją ariańską, grożącą rozbięciem jedności Kościoła i cesarstwa rzymskiego. Kapłan aleksandryjski, Ariusz, głosił, że Chrystus, będąc daleki od tego, by być w pełni naprawdę Bogiem, był tylko pierwszym z Bożych stworzeń. W odpowiedzi sobór nauczał, że Chrystus był Jednorodzoną Synem Ojca niebieskiego i *homoousios* (gr. "współistotny, z tej samej istoty") z Ojcem (zob. DH 125-130; ND 7-8). Sobór uznał także prawa patriarche arcybiskupów Aleksandrii, Antiochii i Rzymu, a wszystkim nakazał przyjęcie aleksandryjskiego rozwiązania co do terminu obchodu świąt Wielkanocy. Podczas obrad soboru wschodziła także gwiazda św. Atanazego, późniejszego biskupa Aleksandrii (zm. 373), który jako archidiakon towarzyszył swemu biskupowi, św. Aleksandrowi z Aleksandrii (zm. 328). **Zob. arianizm, nicejskie wyznanie wiary, patriarcha, Sobór Powszechny, współistotny.**

Sobór Nicejski II (787). Sobór zwołany przez cesarzową-regentkę, Irenę, i patriarchę konstantynopolitańskiego, św. Tarazjusza (zm. 806). Łącznie z delegacją z Zachodu wzięło w nim udział około 350 biskupów. Patriarchaty: aleksandryjski, antiocheński i jerozolimski mogły wysłać tylko po dwóch mnichów, znajdowały się bowiem pod panowaniem muzułmańskim. Potępiając herezję obrazoburstwa, sobór opowiedział się za listem Hadriana I (papież 772-795) i wprowadził rozróżnienie między *proskynesis* (gr. "oddawanie czci, okazywanie szacunku") obrazom dlatego, że przedstawiają Boga i świętych, a *latría* (gr. "adoracja"), oznaczającą kult, który się należy samemu tylko Bogu. Sobór potępił także symonię i oświadczył, że elekcja biskupów dokonana przez władze świeckie jest nieważna (zob. DH 600-609; ND 206,1251 -1252). Grecy prawosławni uważają ten Sobór za siódmy - i ostatni - powszechny. Jest on streszczeniem i zakończeniem poprzednich sześciu. **Zob. ikona, kult świętych, obrazoburstwo, siedem Soborów Powszechnych.**

Sobór Powszechny. Spowodowane odpowiednimi okolicznościami spotkanie biskupów całego Kościoła, którzy - z papieżem i pod jego kierownictwem - głoszą naukę i ustanawiają prawa jako zespół, a także mogą wypowiadać się nieomylnie w sprawach dotyczących wiary i obyczajów. Sobór Nicejski II (787), odrzucając twierdzenia obrazoburczego Synodu w Hierii (753), postanowił, że jeśli sobór ma być uważany za powszechny, muszą wyrazić zgodę papież w Rzymie i czterej patriarchowie wschodni (konstantynopolitański, aleksandryjski, antiocheński i jerozolimski). Opierając się na wykazie sporządzonym przez św. Roberta Bellarmina (1542-1621), katolicy rzymscy zazwyczaj przyjmują, że odbyło się dwadzieścia jeden soborów powszechnych od Nicejskiego I (325) do Watykańskiego II (1962-1965). Zgodnie z obowiązującymi obecnie postanowieniami prawnymi rzeczą papieża jest zwoływanie soboru, przewodniczenie mu osobiście lub przez swoich delegatów, określanie programu obrad, rozszerzenie wysłania zaproszeń do tych, którzy nie są ściśle uprawnieni do uczestnictwa, wreszcie zatwierdzenie dekretów soborowych. Jeżeli papież umrze podczas obrad soboru, obrady muszą być zawieszane, a sobór musi być po-

nownie zwołany przez następcę (CIC 337-341). **Zob. koncyliaryzm, konferencja episkopatu, oikumene, recepcja, siedem Soborów Powszechnych, Sobór Nicejski II, synod biskupów.**

Sobór Trydencki (1545-1563). Zwołany przez Papieża Pawła III, żeby wyjść naprzeciw poważnej potrzebie reform, zebrał się w północnowłoskim mieście Trydent; katolicy uważają go za dziewiętnasty sobór powszechny. Sobór Trydencki, wielki sobór kontreformacji, wyjaśnił naukę Kościoła i odnowił jego dyscyplinę. Dzieli się go na trzy okresy. Podczas pierwszych ośmiu sesji (1545-1547) omawiano zagadnienia zaatakowane przez reformację, np. stosunek między Pismem Świętym, a Tradycją; grzech pierworodny; usprawiedliwienie i sakramenty. Napięcie między cesarzem Karolem V, a papieżem Pawłem III doprowadziło do zawieszenia obrad Soboru; zostały one wznowione za papieża Juliusza III - i to był drugi okres Soboru (1551-1552). Do osiągnięć sesji IX-XIV należy zaliczyć dekrety o Eucharystii, o sakramencie pokuty i ostatniego namaszczenia, zwanego obecnie namaszczeniem chorych. Kiedy rzymscy książęta zbuntowali się przeciw cesarzowi Karolowi V, obrady Soboru Trydenckiego znowu zawieszono. Ostatecznie zebrał się on w trzecim okresie (1562-1563) za pontyfikatu papieża Piusa IV. Podczas sesji XV-XXV zdefiniowano naukę o Eucharystii, o sakramentach kapłaństwa i małżeństwa oraz o czyśćcu. Wśród spraw dyscyplinarnych znalazły się takie, jak: "forma" małżeństwa, odpusty, konieczność indeksu książek zakazanych oraz szereg reform Kościoła. Dekrety Soboru Trydenckiego, zatwierdzone przez Piusa IV w roku 1564, doprowadziły do powstania solidnej i jasnej podstawy pod późniejszą katolicką naukę, teologię, reformę instytucjonalną i duchową odnowę. **Zob. anabaptyści, chrzest, Eucharystia, forma sakramentu małżeństwa, kalwinizm, kontreformacja, luteranizm, łaska, namaszczenie chorych, Pismo Święte i tradycja, protestanci, reformacja, sakrament, sakrament pokuty, sola fides, sola gratia, sola scriptura, usprawiedliwienie, zwinglianizm.**

Sobór Wienneński (1311-1312). Sobór, który został zwołany przez papieża Klemensa V (1264-1314) i zebrał się w Wienne w południowej Francji. W roku 1309 papież - z pochodzenia Francuz - przeniósł swoją rezydencję do Awinionu w południowej Francji; papież przebywali tam do roku 1377, co nazywano "niewolą awiniońską". Chcąc zdobyć własność templariuszy, zakonu rycerskiego założonego przez Hughes de Payens w roku 1119, Filip IV Piękny zmusił papieża i sobór, żeby ich potępił na podstawie zmyślonych zarzutów o niemoralność i herezję. Sobór potępił beginki, siostry prowadzące półzakonne życie wspólne, oraz ich odpowiednik męski, begardów, za twierdzenie, że każdy człowiek może zobaczyć Boga dzięki naturalnym wysiłkom (zob. DH 891-899). Sobór zarządził podatek na zorganizowanie wyprawy krzyżowej, ale zebrane pieniądze znalazły się w końcu w kieszeniach Filipa IV. Nie wymieniając nazwiska Piotra Oliviego (ok. 1248-1298), przywódcy franciszkanów "spiritualnych", sobór potępił całą serię przypisywanych mu wypowiedzi i uczył, że Chrystus rzeczywiście cierpiał, ponieważ miał pełną ludzką naturę, że dusza jest formą ciała, i że chrzest dzieci jest konieczny do ich zbawienia (DH 900-904; ND 405). **Zob. Sobór Powszechny, wizja uszczęśliwiająca, wyprawy krzyżowe.**

Sobór Watykański I (1869-1870) Zwołany przez Piusa IX (który był papieżem w latach 1846-1878), zamierzał się zająć wieloma zagadnieniami, także Kościołami wschodnimi (patriarchowie wschodni zostali zaproszeni na Sobór, ale nie przybyli). Obrady zawieszono, kiedy wojska włoskie zajęły Rzym we wrześniu 1870 roku. Do tego roku sobór uchwalił dwie konstytucje: *Dei Filius* (łac. "Syn Boży") o Bogu Stworzycielu, o objawieniu, o wierze i o związkach zachodzących między wiarą a rozumem oraz *Pastor aeternus* (łac. "Odwieczny Pasterz") o prymacie papieża i o jego nieomyślności. Przeciwko fideizmowi i tradycjonalizmowi konstytucja *Dei Filius* uczyła, że z dzieł stworzenia można z całą pewnością poznać Boga. W Starym i Nowym Testamencie znajduje się "nadprzyrodzone" objawienie Bożych prawd i tajemnic. Dogmatyczne ogłoszenie nieomyślności papieskiej wywołało schizmę "starokatolików"; skorzystał też z tego w złym znaczeniu "Żelazny Kanclerz" Niemiec, Otto von Bismarck (1815-1898), który w swej polityce *Kulturkampf* (niem. "walka o kulturę") próbował podporządkować Kościół władzy cywilnej (zob. DH 3112-3117; ND 841). Sobór Watykański I wzmocnił wiarę katolicką i powagę papieską, a jego nauka o objawieniu i nieomyślności została udoskonalona nauką Soboru Watykańskiego II odpowiednio o

osobistej odpowiedzi wiary na objawienie się Boga i o kolegalności biskupów. **Zob. fideizm, nadprzyrodzoność, nieomylność, objawienie, prymat, racjonalizm, starokatolicy, tradycjonalizm, ultramontanizm.**

Sobór Watykański II (1962-1965). Zwołany przez papieża Jana XXIII (papież w latach 1958-1963) i uważany przez katolików za dwudziesty pierwszy sobór powszechny. Zebrany na jednej sesji pod przewodnictwem papieża Jana XXIII i na trzech sesjach pod przewodnictwem papieża Pawła VI (papież w latach 1963-1978), sobór miał na celu dostosowanie życia Kościoła oraz jego doktrynalnych sformułowań do współczesnych czasów. Zamiast definiować dogmaty, sobór chciał przekazać naukę duszpasterską i rozbudzić sprawę jedności chrześcijańskiej i ogólnoludzkiej. niespotykana dotąd ilość uczestniczących biskupów nieeuropejskich doprowadziła Karla Rahnera (1904-1984) do podzielenia historii chrześcijaństwa na trzy okresy:

- a. Kościół i jego początki w chrześcijaństwie judaistycznym,
- b. Kościół określonej kultury, hellenistycznej albo łacińskiej (europejskiej), który trwał przez stulecia,
- c. Kościół wszystkich narodów zapoczątkowany przez Sobór Watykański II.

W soborze wzięło udział ponad dwa tysiące biskupów katolickich i niekatolickich obserwatorów ze wszystkich wyznań chrześcijańskich, co podniosło jego wartość jako platformy dialogu i punktu odniesienia dla innych. W dniu 7 grudnia 1965 roku papież Paweł VI i prawosławny patriarcha Konstantynopola wydali wspólne oświadczenie wyrażające żal z powodu dziewięciowiekowego podziału i nadzieję na przyszłe pojednanie. Pierwszym z szesnastu dokumentów soborowych była ogłoszona 4 grudnia 1963 roku konstytucja *Sacrosanctum Concilium* (łac. "Święty Sobór"), czyli Konstytucja o liturgii, która poparła reformę przez:

- a. powrót do wcześniejszych i prostszych form
- b. zastosowanie języka narodowego lub miejscowego.

Dekret *Inter mirifica* (łac. "Spośród podziwu godnych") wydany 4 grudnia 1963 roku zwrócił uwagę na rolę środków komunikacji społecznej. Druga sesja przyniosła konstytucję dogmatyczną o Kościele *Lumen gentium* (łac. "Światłość narodów"), jedno z większych osiągnięć soboru. Została ona zatwierdzona tego samego dnia (21 listopada 1964 roku), co Dekret o wschodnich Kościołach katolickich *Orientalium Ecclesiarum* (łac. "Z Kościołów wschodnich") i Dekret o ekumenizmie *Unitatis redintegratio... promovenda* (łac. "Przywrócenie jedności"), czyli deklaracje zobowiązujące Kościół do pracy ekumenicznej, która miała wydać owoce w późniejszych nieoficjalnych i oficjalnych dialogach. Podczas czwartej sesji ogłoszono Dekret o pasterskich obowiązkach biskupów *Christus Dominus* (łac. "Chrystus Pan"), dokument, którego celem była także odnowa synodalnych struktur Kościoła. W tym samym dniu (28 października 1965 roku) Sobór ogłosił dwa inne dekrety: *Oplatam totius* (łac. "Upragniona [odnowa] całego [Kościół]") o formacji kapłanów oraz *Perfectae caritatis* (łac. "Doskonałej miłości") o odnowie życia zakonnego, a także dwie deklaracje: *Gravissimum educationis* (łac. "Najważniejszy [obowiązek] wychowania") o wychowaniu chrześcijańskim oraz *Nostra aetate* (łac. "W naszym wieku") o pozytywnych stosunkach Kościoła z religiami niechrześcijańskimi. W dniu 18 listopada 1965 roku sobór zatwierdził dwa dalsze dokumenty: *Dei Verbum* (łac. "Słowo Boże"), będący znaczącym wkładem w naukę o Bożym objawieniu, a zajmujący się równocześnie wiarą. Pismem Świętym, Tradycją, prawdą biblijną, interpretacją Ewangelii i rolą Pisma w odnowie całego Kościoła; *Apostolicam actuositatem* (łac. "Apostolska działalność"), czyli dekret o posługiwaniu ludzi świeckich. W dniu 7 grudnia 1965 roku Sobór wydał ostatnie cztery dokumenty: *Dignitatis humanae* (łac. "Ludzkiej godności"), czyli Dekret o wolności religijnej, *Ad gentes* (łac. "Do narodów"), czyli Dekret o działalności misyjnej Kościoła, *Presbyterorum ordinis* (łac. "Kapłańskiego urzędu"), czyli Dekret o posługiwaniu i życiu kapłanów, wreszcie najdłuższy tekst Soboru Watykańskiego II, Konstytucję duszpasterską o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* (łac. "Radość i nadzieja"). W dniu 7 grudnia 1965 roku, podczas ceremonii odbywających się jednocześnie w Watykanie i w rezydencji patriarchy ekumenicznego w Konstantynopolu, Kościoły katolicki i prawosławny zdjęły nałożone na siebie nawzajem ekskomuniki. Następnego dnia sobór, będący największym

wydarzeniem w Kościele katolickim dwudziestego stulecia, zakończono uroczystą liturgią. **Zob. chrześcijaństwo bizantyńskie, dogmat, języki narodowe, schizma, Sobór Powszechny, synod, synod biskupów.**

Sobór w Bazylei (1431-1449). Sobór ten, zwołany przez papieża Marcina V (1417-1431), a później przez Eugeniusza IV (1431-1447), miał nadal na sobie płamę koncyliaryzmu poprzedniego Soboru w Konstancji (1414-1418). Częściowo z tego powodu, a częściowo dlatego, że przedstawiciele Kościoła greckiego zgodzili się wziąć udział w soborze powszechnym w Ferrarze, papież Eugeniusz IV nakazał, żeby sobór przeniósł się do tego miasta w roku 1437. Mniejszość zebranych w Bazylei podporządkowała się temu zarządzeniu, większość jednak została i wybrała antypapieża Feliksa V. Wydarzenie to wystawiło na próbę cierpliwość zachodnich chrześcijańskich narodów, które okazały wierność papieżowi Eugeniuszowi, podczas gdy zwolennicy Soboru w Bazylei stali się schizmatykami. Feliks V abdykował w roku 1449. Oprócz niemożliwych do przyjęcia poglądów koncyliarystycznych Sobór w Bazylei zaplanował całą serię reform w Kościele (zob. DH 1445). **Zob. koncyliaryzm, Sobór Florencki, Sobór w Konstancji.**

Sobór w Konstancji (1414-1418). Na ogół uważany przez katolików rzymskich za szesnasty sobór powszechny, zebrał się, żeby położyć kres wielkiej schizmie (1378-1417), której ostatni okres był znamienny dlatego, że panowało aż trzech papieży roszczących sobie prawo do domagania się posłuszeństwa od chrześcijan: Jan XXIII, który pod wpływem cesarza niemieckiego Zygmunta zwołał sobór i podczas jego obrad został zdjęty z urzędu; Grzegorz XII, który sam złożył rezygnację; wreszcie Benedykt XIII, który też został złożony z urzędu. Na ich miejsce wybrano Marcina V. Sobór potępił Jana Wycliffe'a (ok. 1329-1384) i Jana Husa (ok. 1369-1415) (por. DH 1151-1195, 1201-1279; ND 807-808, 1303, 1610), a także ogłosił dogmat, że w Eucharystii cały Chrystus jest obecny pod postacią chleba i cały pod postacią wina (DH 1198-1200; ND 1506). **Zob. husyci, koncyliaryzm.**

Society of friends. **Zob. kwarkowie.**

Socynianizm. System religijny odrzucający istnienie Trójcy Przenajświętszej i bóstwo Jezusa Chrystusa. Nazwę zawdzięcza Włochowi, Leliuszowi Franciszkowi Marii Sozini (1525-1562) i jego siostrzeńcowi, Faustowi Pawłowi Sozzini (1539-1604; nazwisko jego pisano rzeczywiście inaczej niż nazwisko wuja) (zob. DH 1880; ND 648). Faust Sozzini ostatnią część życia spędził w Polsce i znany jest jako Socyn, założyciel Braci Polskich, zwanych także arianami polskimi. Ostatecznie wielu socynian połączyło siły, żeby stworzyć Kościół unitaryjny. **Zob. teologia Trójcy Przenajświętszej, uniatarianizm.**

Sofiologia (gr. "nauka o mądrości"). **Zob. mądrość 4.**

Sola fides (łac. "tylko wiara"). Główne twierdzenie Marcina Lutera (1483-1546) przekazane protestanckim reformatorom. Usprawiedliwienie otrzymujemy przez wiarę w Jezusa Chrystusa (Rz 1, 17), a nie przez wypełnianie prawa (Rz 3,28). **Zob. prawo i Ewangelia, protestanci, usprawiedliwienie, wiara, zaśluga.**

Sola gratia (łac. "tylko łaska"). Podstawowa zasada reformatorów protestanckich wyrażająca - w gruncie rzeczy - to samo przekonanie, co zasada *sola fides* (łac. "tylko wiara"). Usprawiedliwieni jesteśmy tylko dzięki miłosierdziu Bożemu oraz dzięki zasługom Chrystusa, do których Igniemy przez wiarę, a nie przez zachowanie prawa i zasługujące uczynki. Teologia katolicka także uczy o bezwzględnej potrzebie łaski Bożej, kładzie jednak nacisk na wagę ludzkiej "współpracy" z ogarniającą wszystko inicjatywą Bożego dzieła. Bóg i ludzie nie współzawodniczą ze sobą: Bóg jest koniecznym natchnieniem i oparciem dla każdego ludzkiego powodzenia. **Zob. pelagianizm, przypisywanie, semipelagianizm, synergizm, usprawiedliwienie, uświęcenie, wiara i uczynki.**

Sola scriptura (łac. “tylko Pismo”). Jeszcze jedna zasada reformacyjna wywodząca się od Marcina Lutra (1483-1546) i uznająca najwyższą powagę religijną słowa Bożego takiego, jakie się nam jawi w Piśmie Świętym. W tym sensie zasada ta może stać w tym samym szeregu, co stwierdzenie Soboru Watykańskiego II, że “urząd nauczycielski Kościoła nie jest ponad słowem Bożym, lecz jemu służy” (DV 10). Zasada Lutra jest nie do przyjęcia (i nie do wykonania), jeżeli się ją pojmuje w ten sposób, że wyklucza ona tłumaczącą i aktualizującą funkcję Tradycji (DV 9, 21, 24). **Zob. Biblia, objawienie, Pismo Święte i tradycja, tradycja, urząd nauczycielski Kościoła, wystarczalność Pisma Świętego.**

Soma (gr. “ciało”). Ciało żywe (Mk 5, 29) albo martwe (Mk 15, 43). Zupełnie inaczej niż w platonizmie i neoplatonizmie, pojęcie biblijne “soma” nie zawiera w sobie jakiegokolwiek zabarwienia nienawiści wobec materii, jak gdyby dusza była uwięziona w ciele. W Listach św. Pawła - inaczej niż *sarks* (gr. “ciało żywe”), które można oznaczać całego człowieka jako ukierunkowanego na grzech - wyraz *soma* jest bardziej neutralny. Może on oznaczać po prostu ciało jako element różny od duszy (1 Tes 5, 23). Wyrazu *soma* używa się na oznaczenie Ciała Chrystusa w Eucharystii (Mk 14, 22; 1 Kor 11, 24), Jego Kościoła (Rz 12, 4-5; 1 Kor 12, 12-27) i naszego ziemskiego ciała, które zostanie uwielbione i “uduchowione” przez zmartwychwstanie (1 Kor 15,35-58; Flp 3,21). **Zob. ciało Chrystusa, Eucharystia, neoplatonizm, platonizm, sarks, zmartwychwstanie Chrystusa, zmartwychwstanie umarłych.**

Soteriologia (gr. “nauka o zbawieniu”). Systematyczna interpretacja zbawczego dzieła Chrystusa na korzyść ludzi i świata. Nowy Testament uznając, że Chrystus umarł i powstał z martwych, żeby zbawić grzeszną ludzkość (Mk 14, 24; J 11, 49-52; Rz 4, 25; 5, 6-11; 1 Kor 15, 3; 1 P 1, 3), utrzymuje również, że zbawcza funkcja i osobowa tożsamość Chrystusa jako Syna Bożego są od siebie nierozdzielne. Nowy Testament, podobnie jak stosuje różne tytuły mesjańskie do Jezusa, tak też Jego dzieło zbawcze rozumie na różne sposoby, przede wszystkim jako zwycięskie wyzwolenie, jako wynagrodzenie i jako przekształcającą miłość (J 1, 29; 13, 1; 16, 33). Pod wpływem Filipa Melanctona (1497-1560) i innych spojrzenie na zbawcze dzieło Chrystusa dość często częściowo odrywano od chrystologii. Bywało i tak, że w traktatach soteriologicznych zajmowano się badaniem “obiektywnego” zbawienia w oderwaniu od “subiektywnego” przysposobienia przez łaskę. Ogólnie rzecz biorąc, współczesna teologia zachodnia próbuje skończyć z rozdarciem między soteriologią a chrystologią. Tam, gdzie nie przeważał wpływ myśli zachodniej, teologia wschodnia zawsze rozważała razem osobę i zbawcze dzieło Chrystusa. **Zob. chrystologia, ekonomia, ekspiacja, łaska, miłość 2, odkupienie, odpokutowanie, zadośćuczynienie, zbawienie.**

Spirytyzm (z łac. “spiritus = duch”). System praktyk oparty na przekonaniu, że dusze zmarłych mogą nawiązywać kontakt z ludźmi żyjącymi, szczególnie za pośrednictwem medium. Wprawdzie próby takiego kontaktowania się ze zmarłymi były dość powszechne w przeszłości (np. 1 Sm 28, 3-25), to jednak spirytyzm współczesny zapoczątkowano w roku 1848 anormalnymi doświadczeniami z Małgorzatą i Katarzyną Fox w Hydesville, w stanie Nowy Jork w Stanach Zjednoczonych. Wpływ tych doświadczeń upowszechnił seanse z mediami w Ameryce Północnej i na Wyspach Brytyjskich. Znamienną cechą spirytyzmu było często oszustwo, wykorzystywano go też w celach zarobkowych. W roku 1882 Fryderyk W. H. Meyers stworzył w Londynie Towarzystwo Badań Psychicznych. Towarzystwo to działa do dzisiaj i zajmuje się zjawiskami parapsychologicznymi albo nienormalnymi. Naukowcy na ogół są przeciwni uznaniu parapsychologii za naukę we właściwym znaczeniu.

Spoleczna nauka Kościoła. **Zob. nauka społeczna Kościoła.**

Spowiedź. Cały sakrament pokuty albo ta jego część, kiedy to penitent wyznaje przed kapłanem swoje grzechy (CIC 959-991; zob. CIC 916; CCEO 707, 711, 718-727, 729-730, 732-736). Spowiedź zazwyczaj odbywa się indywidualnie, w pewnych okolicznościach jednak można udzielić rozgrzeszenia ogólnego (albo rozgrzeszyć pewną grupę ludzi bez uprzedniej spowiedzi) (zob. CIC 961; CCEO 720 § 2-3). Wszyscy katolicy, którzy już doszli do używania rozumu, mają obowiązek przynajmniej raz w roku się

wyspowiadać (CIC 989; CCEO 719). Zalecana jest spowiedź z grzechów powszednich, natomiast wszystkie grzechy ciężkie muszą być wyznane (CIC 988; CCEO 719) -jak widać, nowy kodeks mówi raczej o grzechach ciężkich, a nie śmiertelnych. **Zob. grzech, rozgrzeszenie, sakrament pokuty, skrucha doskonała, skrucha mniej doskonała, Sobór Laterański IV, wyrzuty sumienia, zadośćuczynienie.**

Spór o cierpienie Boga. Spór, który trwał od piątego stulecia aż po Sobór Konstantynopolitański II (553), a którego przedmiotem były stwierdzenia o Synu Bożym, który za nas cierpiał i umarł. Zakładając, że Bóg jako Bóg nie może cierpieć, możemy jednak przyjąć, że zjednoczenie natury boskiej z ludzką w jednej Osobie Jezusa Chrystusa usprawiedliwiało wyznanie wiary tych mnichów scytyjskich, którzy po przybyciu do Rzymu około roku 519 oświadczyli, że „jedna Osoba Trójcy Przenajświętszej za nas cierpiała w ciele” (zob. DH 401, 432; ND 617, 620/10). **Zob. cierpienie Boga, communicatio idiomatum, Sobór Konstantynopolitański II, trisagion.**

Sprawiedliwa wojna. **Zob. wojna sprawiedliwa.**

Sprawiedliwość. Bezstronność i uczciwość - cechy znamienne dla dobrego sędziego. W Starym Testamencie sprawiedliwość Boga jest synonimem Bożej wierności i Jego nieustannej miłości (Mi 7, 8-20) i jest ściśle związana z Jego miłosierdziem (Syr 35, 11-24). Król mesjański przyniesie sprawiedliwość i mądrość (Iz 11, 3-5; Dz 7, 52). Sprawiedliwość Boża objawiła się w zbawieniu, którym obdarowani zostali ludzie wierzący w Jezusa Chrystusa (Rz 3, 21-26) i którzy sami prowadzą życie bez skazy (Mt 5, 6). Tradycja chrześcijańska sprawiedliwość razem z umiarkowaniem, roztropnością i męstwem zalicza do czterech cnót kardynalnych (łac. “głównych”), ponieważ na nich się opiera właściwe ludzkie postępowanie. Papież Jan Paweł II w encyklice *Sollicitudo rei socialis* (łac. “Troska o sprawy społeczne”) z roku 1987 dał naświetlenie zbiorowego zła i struktur grzechu, które przeszkadzają wprowadzaniu zarówno sprawiedliwości narodowej, jak międzynarodowej. **Zob. cnoty kardynalne, nauka społeczna Kościoła, teologia wyzwolenia, wybór na rzecz ubogich.**

Sprawiedliwość pierwotna. Stan łaski pierwszych ludzi, zanim popełnili grzech pierworodny. Przez całe stulecia interpretowano to jako okres historyczny lepiej jednak rozumieć tę pierwotną niewinność jako dobroć nas samych jako istot stworzonych i uświęconych przez Boga (Rdz 1, 26-31). Do najnowszych czasów teologowie opracowali całą serię darów “pozaprzrodzonych” albo specjalnych, jakie przypuszczalnie otrzymali Adam i Ewa. Nie wszyscy następcy św. Augustyna (354-430) naśladowali jego ostrożny sposób wyrażania się: na przykład, “nieśmiertelność” Adama i Ewy rozumiał on jako *posse non mori* (“możliwość nie umierania”), a niejako *non posse mori* (“niemożliwość umierania”). **Zob. Adam, dary pozaprzrodzone, Ewa, grzech pierworodny, łaska, pożądlivość, upadek.**

Sprawności. (1) zob. nawyki. (2) Zachodnia scholastyka nazywa łaskę uświęcającą sprawnością stworzoną, ale nadprzyrodzoną, ponieważ (a) przemienia ona naszą duszę i jej całkiem naturalne uzdolnienia, (b) wspiera te cnoty teologalne, które przewyższają nasze naturalne władze. **Zob. cnota, cnoty teologalne, łaska habitualna, nadprzyrodzoność, scholastyka.**

Starokatolicy. Katolicy, którzy z różnych powodów opuścili kościół rzymskokatolicki, ale zachowali wiele tych samych zwyczajów. Najznacniejsza ich grupa posługuje się językiem niemieckim, a odeszła ona w proteście przeciwko dogmatowi o nieomyślności papieża i powszechnej jurysdykcji papieskiej, ogłoszonej na Soborze Watykańskim I w roku 1870 (DH 3050-3075; ND 818-840). Do tego kroku zachęcił ich kapłan bawarski i historyk Kościoła, Johann Joseph Ignaz von Dollinger (1799-1890). W roku 1889 Kościół jansenistów w Utrechcie, który zerwał z Rzymem w roku 1724, przyłączył się do starokatolików. W roku 1932 starokatolicy nawiązali pełną łączność z Kościołem anglikańskim. **Zob. jansenizm, jurysdykcja, nieomyślność, papież, Sobór Watykański I.**

Starowiercy. Ci Rosjanie, przede wszystkim mieszkający w wioskach, którzy odrzucili (głównie liturgiczne) reformy patriarchy moskiewskiego, Nikona (1605-1681); znani są również pod nazwą staroobrzędowców. W roku 1667 zostali oni ekskomunikowani jako *raskolniki* (czyli schizmatycy), byli przesładowani przez państwo, szczególnie za panowania Piotra Wielkiego (1672-1725), a ich przywódca, kapłan Awwakum, został spalony na stosie (l 682). Kiedy się do nich nie przyłączył żaden biskup, starowiercy podzielili się na dwie grupy: jedni chcieli mieć kapłanów, inni uważali, że mogą bez nich istnieć. W roku 1846 przyłączył się do nich złożony z urzędu biskup Ambroży z Bośni, a w roku 1881 uzyskali oni zatwierdzenie państwowe. Począwszy od lat siedemdziesiątych XX wieku czyniono wysiłki na rzecz zniesienia ekskomuniki z 1667 r.

Starsi. Ludzie odpowiedzialni w synagodze żydowskiej (Łk 7, 3), w sanhedrynie jerozolimskim (Mk 14, 43. 53; 15, 1) i we wczesnych wspólnotach chrześcijańskich (Dz 11, 30; 14, 23; 15, 22). W Nowym Testamencie wyrazy “starszy” lub “prezbiter” wydają się być synonimami wyrazów “nadzorca” albo “biskup” (Flp 1, 1; Tt 1, 5. 7). Jan Kalwin (1509-1564) odróżnia “starszych nauczających” (pasterzy wyświęconych) od “starszych kierujących” (ludzi świeckich); podział ten można jeszcze dzisiaj odnaleźć w Kościele reformowanym i prezbiteriańskim. **Zob. biskup, laikat, prezbiter.**

Stary Testament. Księgi święte, które Żydzi i chrześcijanie uważają za natchnione i kanoniczne (NA 4). Żydzi stosują potrójny podział tych ksiąg:

- a. Prawo albo Pięcioksiąg (czyli księgi Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb i Powtórzonego Prawa),
- b. Prorocy, do których się zalicza większość ksiąg historycznych oraz proroków większych i mniejszych (oprócz Księgi Daniela),
- c. Pisma, czyli takie księgi jak: Psalmy, Przysłowia, Księga Hioba, Księga Daniela.

Kościół uznaje ponadto kilka innych ksiąg, np. Księgę Mądrości Salomona oraz Księgę Judyty, co daje czterdzieści pięć ksiąg Starego Testamentu, a dzieli się je w następujący sposób: Pięcioksiąg, Księgi historyczne, Literatura mądrościowa i Prorocy. Przeciwno Marcjonowi (zm. ok. 160) i niektórym innym autorom Kościoła zawsze był zdania, że księgi Starego Testamentu są natchnione przez Boga i że należą do kanonu Pisma. Sobór Watykański II podkreślił nieustanną wartość ksiąg Starego Testamentu (DV 11, 14-15), które przechowują i wyjaśniają dzieje przygotowania na przyjście Chrystusa i na powstanie Jego Kościoła (DV 16, LG 2, 6; SC 5). **Zob. Biblia, kanon pisma świętego, marcjonizm, natchnienie biblijne, Nowy Testament.**

Starzec. Mnich prowadzący życie kontemplacyjne, wokół którego gromadzą się młodzi mnisi albo inni ludzie pragnący kierownictwa duchownego. Ta odmiana kierownictwa jest bardzo znamieną dla rosyjskiej historii życia religijnego, a także dla Greków, którzy takiego kierownika nazywają geron (gr. “Starzec”). **Zob. duchowość, sentencje Ojców.**

Staurologia (gr. “nauka o Krzyżu”). **Zob. theologia crucis.**

Stoicy (gr. “nauczający w portyku”). Szkoła filozoficzna, założona przez Zenona z Kitionu (335-263 przed Chr.), nazwana tak od *stoi*, czyli od portyku w Atenach, w którym Zenon nauczał. Stoicy głosili, że istnieje harmonia między człowiekiem, który jest *mikrokosmosem* (gr. “mały świat”), a wszechświatem, który jest *makrokosmosem* (gr. “wielki świat”). Logos (rozum lub dusza świata) kieruje wszechświatem, a ludzie powinni tylko sprawować kontrolę nad swoimi namiętnościami tak, aby żyć zgodnie z naturą i jej prawami. Stoicyzm jest przede wszystkim filozofią moralności, głosi jednak także panteistyczną kosmologię, według której wszystko jest przeniknięte przez Boga i przez Boże oddziaływanie. Przez całe stulecia był to przeważający pogląd wśród intelektualistów w świecie grecko-rzymskim (zob. Dz 17, 18); jego zwolennikiem był Seneka (ok. 4 przed Chr. do 65 po Chr.) i Marek Aureliusz (cesarz w latach 161-180). Wpływ tego kierunku filozoficznego na teologię chrześcijańską można już zauważyć u św. Justyna Męczennika (zm. ok. 165), który przyswoił stoickie rozróżnienie między *Logos endiathetos* (gr. “Słowo we-

wewnętrzne”) oraz *Logos prororikos* (gr. “Słowo wypowiedziane”), żeby wyjaśnić pojęcie Boga i rozwój objawienia, w którym Ojciec wypowiada Słowo. Pojęcia stoickie wywarły też pewien wpływ na Ojców Kapadockich oraz na spory trynitarne i chrystologiczne. Wiele też zawdzięcza stoikom chrześcijańska nauka o prawie naturalnym. **Zob. apologetyci, immanencja Boża, kosmologia, logos, ojcowie kapadoccy, panteizm, prawo naturalne.**

Stolica prymasowska. **Zob. prymat.**

Stolica Święta. Oficjalna nazwa państwa watykańskiego, a także władza papieża jako biskupa Rzymu, której symbolem jest jego tron. Prawo kanoniczne przez wyrażenie “Stolica święta” lub “Stolica apostołska” rozumie nie tylko samego papieża, ale także - jeżeli na to wskazuje kontekst - sekretariat stanu i inne urzędy administracji papieskiej (CIC 361; CCEO 48). **Zob. ingres, katedra 1, papież.**

Strukturalizm (z łac. “structura = budowa, konstrukcja”). Metoda stworzona przez Ferdynanda de Saussure'a (1857-1913) i zastosowana w lingwistyce. Claude Levi-Strauss (1908-1995) posłużył się nią do analizy mitów tradycyjnych społeczeństw i zastosował ją w takich dyscyplinach, jak psychologia i socjologia. W egzegezie biblijnej strukturalizm nie zajmuje się ani powstaniem tekstu i związanym z tym zamierzonym przez autora jego znaczeniem (czyli egzegezą historyczną), ani czytelnikami oraz ich próbami zrozumienia samych siebie (czyli egzegezą egzystencjalną), lecz znaczeniem, jakie obecnie niesie ze sobą tekst. Metoda ta zwraca uwagę na głębię struktur opowiadania i na symboliczną funkcję języka (np. w przypowieściach). **Zob. egzegeza, egzystencjalizm, hermeneutyka, krytyka biblijna, sens Pisma Świętego.**

Stworzenie.

1. Akt, którym Bóg całkowicie dobrowolnie powołał do istnienia z niczego i podtrzymuje w istnieniu wszystkie istoty (DH 800, 3001-3003, 3021; ND 19, 327, 828). Pismo Święte interesuje sienie tyle początkiem aktu stwórczego, ile jego końcowym skutkiem, mianowicie światem stworzonym dla chwały Bożej (np. Iz 43, 7; Ps 8; zob. DH 3025). **Zob. deizm, ewolucja, panteizm, przyczynowość, przypadkowość.**
2. To wszystko, co nie jest Bogiem i co w swoim istnieniu od Boga zależy. Podczas gdy wszystkie stworzenia mają udział w dobroci Bożej (Rdz 1, 31), ludzie - mężczyźni i kobiety - zostali stworzeni na obraz i podobieństwo Boże (Rdz 1, 26-27) i swoje przeznaczenie realizują przez szczere umiłowanie Boga oraz bliźnich.

Zob. obraz Boży.

Subdiakon (łac. “sub” = “pod” plus gr. “diakonos” = “sługa”). W Kościele człowiek, który jest na drodze albo do tego, by się stać wieczystym diakonem, albo do tego, by się stać diakonem, a potem kapłanem. Posługa subdiakona istniała od III wieku. Na Zachodzie, gdzie go uważano raczej za sakramentale niż za sakrament, został zniesiony po Soborze Watykańskim II. W Kościołach wschodnich uważa się, że subdiakoniat jest święceniem niższym, a funkcja subdiakona polega głównie na asystowaniu biskupowi podczas sprawowania liturgii. **Zob. diakon, duchowieństwo, sakramentale.**

Subordynacjonizm (z łac. “subordinare = podporządkowywać”). Wyznaczenie niższej pozycji Synowi Bożemu w stosunku do Boga Ojca oraz Duchowi Świętemu w stosunku do Boga Ojca i Syna Bożego. Dopóki nie została wypracowana nauka o Trójcy Przenajświętszej, a teologowie starali się usprawiedliwić i obronić *monarchię* (gr. “jedna zasada”) Boga Ojca, tendencje do rozumienia Syna Bożego i Ducha Świętego jako Osób podporządkowanych całkowicie transcendentnemu Ojcu pojawiały się u św. Justyna męczennika (ok. 100-ok. 165), Tacjana (zm. ok. 160), św. Ireneusza z Lyonu (ok. 130 - ok. 200), św. Klemensa z Aleksandrii (ok. 150 - ok. 215), a przede wszystkim u Orygenesza (ok. 185 - ok. 254). Anusz (ok. 250 - ok. 336), odmawiając Synowi Bożemu rzeczywistej i pełnej Bożej natury, doprowadził subordynacjonizm do krańcowej herezji, która została potępiona w roku 325 na Soborze Nicejskim I (zob. DH

125-126; ND 7-8)). Ponieważ pneumatomachowie (gr. “zwalczający Ducha Świętego”) głosili podobnie fałszywy subordynacjonizm i twierdzili, że Duch Święty został stworzony przez Syna Bożego, Sobór Konstantynopolitański I (381) stwierdził, że Duch Święty jest równy w godności z Bogiem Ojcem i Synem Bożym i że Mu przysługuje ten sam rodzaj kultu (zob. DH 150; ND 12). **Zob. arianizm, duchoburcy, macedonianie, monarchianie, Sobór Konstantynopolitański I, Sobór Nicejski I, teologia Trójcy Przenajświętszej, współlistotny.**

Substancja (łac. “to, co się znajduje pod czymś drugim jako jego podstawa”). **zob. ousia.**

Substancja i przypadłość. Rzeczywistość, która mimo zmian pozostaje ta sama, i cechy znamienne (często podlegające zmianie), które w niej tkwią. Substancja (łac. “rzeczywistość, która się pod czymś znajduje jako jego podstawa”). może istnieć sama z siebie, podczas gdy przypadłości mogą istnieć tylko w substancji, a nie mogą istnieć niezależnie od niej. **Zob. arystotelizm, natura, osoba, ousia, przeistoczenie, przypadłość, współlistotny.**

Suche dni. Cztery okresy postu i powstrzymywania się od pokarmów mięsnych, które pierwotnie mogły być związane ze świętowaniem zbiorów i następnie tworzyły przygotowanie do święceń. Przypadają one w środę, piątek i sobotę na początku Wielkiego Postu, po Niedzieli Zesłania Ducha Świętego, po święcie Podwyższenia Krzyża Świętego (14 września) i po wspomnieniu św. Łucji (13 grudnia). **Zob. post, wstrzeźliwość.**

Sukcesja apostołska (z łac. “succedere = następować po kimś lub po czymś”). Nieprzerwana ciągłość w sprawach istotnych, dotyczących wiary i praktyk religijnych, między Kościołem dzisiejszym a Kościołem, jaki założył Chrystus za pośrednictwem apostołów. Ciągłość ta jest wyrażana poprzez nazywanie biskupów następcami apostołów (LG 20). Widzialnym znakiem tej sukcesji i łączności każdego biskupa z osobną z innymi biskupami jest nałożenie rąk przez biskupów konsekrujących na biskupa-elekta. **Zob. apostoł, biskup, posługiwanie Piotrowe.**

Sumienie. Zdolność do dokonania oceny i wyboru przebiegu działania zgodnie z prawem, jakie Bóg zapisał w naszych sercach (Rz 2, 12-16; zob. GS 16; DHu 3). Sumienia nie można tak po prostu utożsamiać z prawem Bożym, ponieważ może ono być nawiedzone skrupułami, poddawać się rozluźnieniu albo być nieczule na oddziaływanie Ducha Świętego. **Zob. serce, teologia moralna.**

Summa (z łac. “summus = najwyższy, główny”). Systematyczne omówienie tego, co wiemy o jakiejś dziedzinie, np. o teologii. W Średniowieczu odróżniano *summę* od *opusculum* (łac. “dziełko, przyczynek”), które się zajmowało zagadnieniami szczegółowymi, oraz od *sentencji*, czyli zbioru poglądów Ojców Kościoła na rozmaite tematy. Do tych, którzy tworzyli *summy*, należą: św. Albert Wielki (ok. 1200-1280), Aleksander z Hales (ok. 1170-1245) oraz św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274). Akwinata w *Summa theologiae* fachowo stosował metodę dialektyczną, tak że najpierw przedstawiał dwa wyraźnie sprzeczne poglądy, a potem dawał własną odpowiedź na zadane na początku pytanie. **Zob. scholastyka.**

Suplikacje (z łac. “supplicare” = “błagać”). **Zob. hagios, trisagion.**

Sutanna. Szata do kostek noszona przez duchownych. Kolor sutanny różni się w zależności od pozycji w hierarchii tego, kto ją nosi: kolor biały przysługuje papieżowi, czerwony kardynałom, fioletowy biskupom, czarny księżom, biały misjonarzom w krajach tropikalnych. Szczególnie w przeszłości odmienne sutanny wskazywały na członków zakonów i seminariów. W Grecji nosi się *rason*, czyli czarną, luźną sutannę, razem z walcowatym nakryciem głowy zwanym *kamilafkion*. Inne Kościoły prawosławne mają różne nakrycia głowy: na przykład, duchowieństwo ormiańskie podobną do kaptura czapkę, a syryjskie ściśle przylegającą do głowy kanadyjkę. Św. Celestyn I (papież w latach 422-432) odradzał swym du-

chownym w Rzymie noszenie sutanny poza domem; mieli się raczej wyróżniać świętością życia. Jednakże Synod w Bradze w 572 r. zalecił duchownym noszenie sutanny, gdy wychodzą z domu, to samo nakazały kanony anglikańskie z 1604 r. Obecnie wielu duchownych nosi sutannę zgodnie ze zwyczajami swego kraju. **Zob. biskup, chrześcijaństwo ormiańskie, kapłani, kardynał, papież, syryjski Kościół prawosławny, wspólnota anglikańska, życie monastyczne, życie zakonne.**

Symbol (gr. “coś zebranego, poskładanego”). Coś dostrzegalnego, co w sposób “naturalny” (np. lew jako symbol odwagi) albo umowny (np. flaga jako symbol państwa) oznacza jeszcze coś innego. Oznaczając inne rzeczy, symbole wkraczają w naszą wyobraźnię, ogarniają nasze uczucia i wpływają na nasze zachowanie. Rozumowe wyjaśnienia nigdy nie będą odpowiadały możliwej sile znaczenia, jakie wyrażają konkretne symbole. W szczególności jeżeli mówimy o symbolach religijnych, które oznaczają ostateczne i transcendentne rzeczywistości, możemy oczekiwać, że ich znaczenie jest nie do wyczerpania. Trwają spory na temat związku pomiędzy symbolami a znakami. Wielu uważa symbole za szczególnego rodzaju znaki. Wszystkie symbole są znakami, lecz nie wszystkie znaki są symbolami: np. znak drogowy nie jest zazwyczaj traktowany jako symbol. **Zob. krzyż, sakrament, wyznanie wiary.**

Symbolika. W teologii jest to systematyczne studium nad symbolami (gr. “wyznaniami wiary”) i podstawowymi prawdami wiary różnych wyznań chrześcijańskich. Ta gałąź teologii, rozwinięta przez Georga Callixtusa (1586-1656), Johanna Adama Möhlera (1796-1838) oraz innych, ożywiła się na nowo dzięki ruchom ekumenicznym, zwłaszcza dzięki dialogom dwustronnym (albo dialogom między oficjalnymi przedstawicielami dwóch Kościołów chrześcijańskich) oraz dzięki pracom Komisji do Spraw Wiary i Ustroju Światowej Rady Kościołów (np. jej raport z roku 1982 *O chrzcie, Eucharystii i kapłaństwie*). **Zob. augsburskie wyznanie wiary, dialog, ekumenizm, Światowa Rada Kościołów, trzydzieści dziewięć artykułów, wiara i ustrój.**

Symbolum apostolicum (łac. “symbol apostołski”). **Zob. apostołskie wyznanie wiary.**

symfonia (gr. “współbrzmienie”). Powstała w teologii wschodniej teoria, że Kościół i państwo powinny ze sobą współdziałać dla Chwały Boga. **Zob. Kościół i państwo, teokracja, źródła wschodniego prawa kanonicznego.**

Symonia. Takie postępowanie z dobrami duchownymi, jakby były przeznaczone do kupna lub sprzedaży. Sprzedaż lub kupno urzędów kościelnych lub sakramentów to grzechy symonii. Nazwa pochodzi od Szymona Maga, który od świętych Piotra i Jana chciał kupić władzę udzielania Ducha Świętego (Dz 8, 9-25). Czasami wskutek grzechu symonii życie Kościoła się zniekształcało, toteż była ona wielokrotnie potępiana (zob. DH 304, 473, 586, 691-694, 707, 715, 751, 820; CIC 149, 188 oraz 1380). **Zob. Sobór Laterański II.**

Synagoga (gr. “zgromadzenie ludzi lub rzeczy”). Żydowska szkoła i miejsce kultu. Hebrajskim odpowiednikiem jest wyraz *knesset*, którym się obecnie oznacza parlament Izraela. Św. Łukasz pierwszą mowę Jezusa umieszcza w synagodze w Nazarecie (Lk 4, 16-30), czytamy także o innych pobytach Jezusa w synagogach (Mt 9, 35; Mk 1, 39; Lk 4, 44; 13, 10; J 6, 59). Św. Paweł i inni wcześniejsi chrześcijanie w synagogach prowadzili dialogi i rozprawiali z Żydami (zob. Dz 13, 14-43; 17, 1-2. 10-12). Synagogi, które się pojawiły po raz pierwszy w wieku VI przed Chrystusem, były przez wiele stuleci ośrodkami żydowskiego kultu i nauczania. Wśród Żydów współczesnych reformowani mówią o “świątyniach”, prawowierni - o szkołach. **Zob. Izrael, judaizm.**

Synaksarion (gr. “księga zgromadzenia”). Krótkie opowiadanie o życiu świętego albo nauka o znaczeniu poszczególnego świętego, czytane w Kościele bizantyńskim “o brzasku”, czyli podczas porannej Liturgii Godzin. **Zob. liturgia godzin.**

Synaksis (gr. "zgromadzenie"). Zgromadzenie wiernych w celu sprawowania Liturgii Słowa, Eucharystii albo jakichkolwiek innych funkcji religijnych. W praktyce wyraz ten oznacza dokładnie to samo, co wyraz "synagoga" (gr. "zgromadzenie"); możliwe, że pierwotnie posługiwali się nim chrześcijanie, żeby swój własny kult odróżnić od kultu żydowskiego. **Zob. Eucharystia, liturgia słowa, oddawanie czci Bogu, synagoga.**

Syn Boży. Określenie używane w Starym Testamencie w odniesieniu do aniołów. Narodu Wybranego (np. Oz 11, 1), oraz czasami do takich osób jak namaszczony król (np. Ps 2, 7; 89, 26-27) i ludzie sprawiedliwi (ale nigdy w odniesieniu do proroków). Wskazuje szczególną relację z Bogiem i powołanie otrzymane od Boga. Głos z nieba podczas chrztu i przemienienia Jezusa, Jego serdeczne zwracanie się do Boga jako Ojca (np. Mk 14, 36), a potem powstanie z martwych (np. Rz 1, 4; Ga 1, 16) przyczyniły się do powstania tego tytułu, który zajmował główne miejsce w Ewangeliach Mateusza i Jana oraz w Liście do Hebrajczyków. Jezus nigdy sam nie nazwał się Synem Bożym, ale przynajmniej trzy razy dał do zrozumienia, że jest "Synem" (Mt 11, 25-27; Mk 12, 6-8; 13,32). Wierzący mieli stawać się przybranymi synami i córkami w Synu (np. Ga 4, 4-7), czyli "dziećmi Bożymi" poprzez "Jednorodzonego" Syna Bożego (J 1, 12-14). Od czasów Soboru Nicejskiego tytuł "Syn Boży" stał się, obok "Pana", głównym, najwyższym tytułem Jezusa. **Zob. abba, chrystologia, Jezus Chrystus, kyrios, przybranie za dzieci Boże, Sobór Nicejski I, tytuły chrystologiczne.**

Syn Człowieczy. Wyrażenie hebrajskie (oraz aramejskie) wielokrotnie używane w Księdze Ezechiela na oznaczenie "kogoś", kto jest słaby i śmiertelny (tzn. proroka), ponadto jeden raz w Księdze Daniela, by wskazać apokaliptyczną postać z nieba (Dn 7, 13-14). Jezus wiele razy używał tego określenia w stosunku do siebie w odniesieniu do 1) swego dzieła i życia na ziemi (np. Mt 8, 20; 11, 19), 2) swej śmierci i zmartwychwstania (np. Mk 8, 31), oraz 3) swego przyjścia w chwale na Sądzie Ostatecznym (np. Mk 8, 38; 13, 26-27). Poza Ewangeliami synoptycznymi tytuł ten prawie się nie pojawia; w swym przepowiadaniu i nauczaniu Kościół pierwotny preferował tytuły "Syn Boży", "Pan" i "Chrystus". W okresie patrystycznym i później tytuł ten pojawił się na nowo tylko jako sposób na wskazanie człowieczeństwa Jezusa - używając go nie brano wtedy pod uwagę pkt. 3, a mianowicie Boskiego posłannictwa Syna Człowieczego, przychodzącego, by zrealizować należne Bogu sądenie wszystkich ludzi. **Zob. chrystologia, Jezus Chrystus, kyrios, mesjasz, Syn Boży, tytuły chrystologiczne.**

Synergizm (gr. "współdziałanie"). Nauka Kościoła wschodniego o tym, że Bóg i ludzie współpracują ze sobą w łasce i wolności. Naukę tę czasami odrzucano jako semipelagiańską, uważano bowiem, że pomniejsza ona nadrzędną rolę Boga w całym procesie zbawienia człowieka - od pierwszego kroku ku nawróceniu aż po ostateczne wytrwanie w dobrem. To krytyczne stanowisko jednak fałszywie zakłada, że Bóg i ludzie to walczące ze sobą strony, a nie uznaje, że to przecież łaska Boża uzdalnia ludzi do żalu i wydaje w nich owoce nawrócenia w wolności. Podobna do synergizmu nauka luteranina Filipa Melanchtona (1497-1560) spotkała się z podobnym (nieuzasadnionym) krytycznym spojrzeniem. **Zob. semipelagianizm.**

Synkretyzm (gr. "związek dwóch miast kreteńskich przeciw trzeciemu"). Próba pogodzenia, a nawet wymieszania różnych - często niemożliwych do połączenia - zasad i praktyk. Synkretyzm - często powierzchowny i przemijający - może zachodzić między religiami, filozofiami, a także wewnątrz samego chrześcijaństwa. Pierwszym człowiekiem, który na szeroką skalę próbował doprowadzić do synkretyzmu ekumenicznego, był Georg Callixtus (1586-1656), teolog protestancki dążący do pogodzenia luteranów, kalwinów i katolików; opierał się on na Piśmie Świętym, wierze pierwszych pięciu stuleci chrześcijaństwa i apostołskim wyznaniu wiary. **Zob. apostołskie wyznanie wiary, ekumenizm, religioznawstwo, Szkoła historyczno-religijna.**

Synod (gr. "spotkanie"). Zgromadzenie biskupów i innych chrześcijan zebranych w celu omówienia spraw związanych z nauką Kościoła i jego życiem. Wyraz ten stosuje się na oznaczenie każdego takiego oficjalnego spotkania - od synodu diecezjalnego aż po sobór powszechny (CD 36-38). Tradycje wschodnich Kościołów chrześcijańskich są bardziej synodalne. *Zob. kolegalność, sobornost', Sobór Powszechny.*

Synod biskupów. Zgromadzenie biskupów, na którym są reprezentowane wszystkie konferencje episkopatów i które się zazwyczaj odbywa co trzy lata w Rzymie w październiku. Celem jego jest podtrzymywanie kolegalnej jedności między biskupami, a papieżem przez wspieranie go poradami w sprawach wiary, obyczajów i dyscypliny kościelnej (CD 5, CIC 342-348). Synod zebrany w roku 1987 omawiał rolę ludzi świeckich w Kościele, a zebrany w roku 1990 - formację kapłanów. W celu przygotowania Jubileuszowego Roku 2000 odbyły się synody różnych kontynentów: np. 233 biskupów wzięło udział w synodzie biskupów poświęconemu Ameryce (listopad/grudzień 1997), 191 biskupów uczestniczyło w Synodzie poświęconemu Azji (kwiecień/maj 1998). *Zob. kolegalność, Konferencja Episkopatu.*

Synod diecezjalny. Oficjalne zgromadzenie kapłanów i osób świeckich, zwołane przez biskupa odpowiedniej diecezji; celem jego jest udzielenie pomocy biskupowi w rządzeniu tą diecezją (CIC 460-468; CCEO 235-242). *Zob. biskup, diecezja, ordynariusz.*

Synod Quinisextum. Synod zwołany przez Justyniana II (cesarz 685-711), który odbył się w roku 691/692 w Konstantynopolu, w *trullusie* (gr. "sala z kopułą") pałacu cesarskiego i stąd nazywany czasami "Synodem Trullańskim". Miał się on zająć niektórymi sprawami kanonicznymi, co do których piąty i szósty sobór powszechny, czyli Sobór Konstantynopolitański II (553) i III (680-681) nie uchwałyły żadnych kroków dyscyplinarnych. Z tego powodu właśnie synod ten zwie się *quinisextum* (łac. "piątoszósty"). Zagadnienia prawne dotyczyły przeszkód małżeńskich, wieku święceń kapłańskich, małżeństw duchowieństwa i ubrań duchownych. Zakazano przedstawiania Jezusa pod postacią baranka, uważano bowiem, że jest to odchylenie monofizyckie. Była to również zapowiedź nadchodzącego obrazoburstwa. Z punktu widzenia wschodniego prawa kanonicznego synod ten jest jednym z najważniejszych, mimo że spotkał się ze sprzeciwem także na Wschodzie, a jego postanowienia, ze względu na antyłańskie nastawienie, nigdy nie zostały w pełni zatwierdzone w Rzymie. Tylko Hadrian I (papież w latach 772-795) dał jego kanonom pewną aprobatę, kiedy mu je błędnie przekazano jako kanony Soboru Konstantynopolitańskiego III. *Zob. islam, monofizytyzm, obrazoburstwo, Sobór Konstantynopolitański II, Sobór Konstantynopolitański III, źródła wschodniego prawa kanonicznego.*

Synod w Sardyce (ok. 343). Synod, który obradował w Sardyce (dzisiaj Sofia, stolica Bułgarii), a zwołany został przez cesarza wschodniego, Konstancjusza II (324-361), i jego brata, cesarza zachodniego Konstansa (ok. 323-350), by zaradzić rozłamowi między Wschodem i Zachodem, który powstał wskutek arianizmu i kwestii prawowierności św. Atanazego z Aleksandrii (ok. 296-373). Po przybyciu na miejsce większość biskupów wschodnich pod pretekstem świętowania zwycięstwa cesarza Konstancjusza przeniosła się do pobliskiego Filippopolis (dzisiaj: Płowdiw w Bułgarii). Przedstawiciele Zachodu pod przewodnictwem Rozjusza z Kordoby stwierdzili prawowierność Atanazego, a nawet Marcelego w Ancyry (obecnie: Ankara w Turcji), który zmarł ok. roku 374. Synod ten jest ważny także dlatego, że ogłosił kilka kanonów dyscyplinarnych, które dopuszczały odwołanie się do papieża (zob. DH 133-136). *Zob. arianizm, modializm, prymat.*

Synod Trullański (691 r.). *Zob. Synod Quinisextum.*

Syryjski Kościół prawosławny. Jest to nazwa Kościoła, któremu pomocy organizacyjnej udzielił Sewer (zm. 538), patriarcha antiocheński i teolog, ale przeciwnik Soboru Chalcedońskiego. Kościół ten - polemicznie nazwany "monofizyckim", ponieważ sprzeciwiał się sformułowaniu soboru o dwóch naturach w

Chryście (raczej niż samym dwóm naturom) - tak naprawdę zwie się Kościołem "jakobitów" od imienia Jakuba Baradeusza (ok. 500-578). Pod naciskiem cesarzowej Teodory wyświęcony na biskupa Edessy w 542 r., Jakub wędrował po świecie, głosząc Ewangelię i udzielając święceń biskupom. Żeby uniknąć pochwycenia, ubierał się w łachmany; stąd właśnie jego przydomek "Baradeusz" (syr. "człowiek w zniszczonym ubraniu"). Z nazwą "jakobici" spotykamy się po raz pierwszy na Soborze Nicejskim II (787), ale oni sami nazywają się Syryjskim Kościołem Prawosławnym. Ich przywódca rezyduje w Damaszku i nosi tytuł: syryjski prawosławny patriarcha Antiochii i całego Wschodu. Liturgia tego Kościoła, jedna z siedmiu znaczących zachowanych w obrządku wschodnim, zwie się "zachodniosyryjską" (albo "antiocheńską"). Obrządek zachodniosyryjski jest niezwykle bogaty. Ma on przynajmniej siedemdziesiąt anafor eucharystycznych i wiele tekstów zmiennych dla innych obrzędów. Główną Liturgią Eucharystyczną jest liturgia św. Jakuba, która może sięgać czasów apostołskich. Zazwyczaj liturgię sprawuje się w językach narodowych: na Środkowym Wschodzie w języku arabskim, w Indiach - w języku malajalamskim, a w Stanach Zjednoczonych - w języku angielskim. **Zob. anafora, edessa, jakobici, Kościół wschodni asyryjski, monofizytyzm, tradycja zachodniosyryjska.**

Systematyka łask. Rozumowa próba wyjaśnienia, jak się to dzieje, że absolutnie wolna wola Boga w udzielaniu łask oraz w uprzedzaniu decyzji człowieka nie przekreśla ludzkiej współpracy i odpowiedzialności. **Zob. molinizm, przeznaczenie, semipalagianie, synergizm, teologia apofatyczna.**

Szabat (hebr. "odpoczynek"). Sobota - ostatni dzień tygodnia, kiedy to należy oddać cześć Bogu i powstrzymać się od pracy (Wj 20,10; 31, 1317). W dniu tym wspomina się fakt, że Bóg "odpoczął" po dokonaniu dzieła stworzenia (Rdz 2, 2-3; Wj 20, 11; 31, 17) i że Naród Wybrany został wyzwolony z Egiptu (Pwt 5, 15). Chrystus, występując przeciw zachowywaniu szabat, które się stało ściśle legalistyczne (Mt 12, 9-14; Mk 2, 23-28; Łk 13, 10-17), wywołał sprzeciw, ponieważ głosił, że "Syn Człowieczy jest Panem także szabat" (Mk 2, 28; zob. J 5, 2-18). Adwentyści Dnia Siódmego świętują sobotę jako swój dzień święty, podobnie jak to czyni Kościół etiopski (niechalcedoński). **Zob. adwentyści dnia siódmego, chrześcijaństwo etiopskie, niedziela.**

Szafarz. Człowiek upoważniony do wykonywania funkcji duchownych w Kościele. Odpowiadającego mu terminu łacińskiego *minister*, którym się posługiwano we wspólnotach nie mających biskupa, używa się coraz częściej w Kościele katolickim. "Szafarzami Bożych tajemnic" Kodeks Prawa Kanonicznego nazywa duchownych mających święcenia wyższe, które ich uprawniają do udzielania sakramentów świętych (CIC 276; CCEO 369). Szafarze słowa (= *ministri verbi*; zob. Dz 6, 4; Kol 1, 23) oddają się głoszeniu Ewangelii, za co nie tylko papież i biskupi są odpowiedzialni (CIC 756), ale także kapłani, diakoni i inni, którym powierzono przepowiadanie i nauczanie (CIC 757-761; CCEO 608). Zwyczajnymi szafarzami Komunii św. są biskupi, kapłani i diakoni; nadzwyczajnymi szafarzami Komunii św. są ci ludzie świeccy, którym to zostało zlecone (CIC 910). W razie konieczności człowiek świecki może zostać uprawniony do udzielania chrztu, rozdawania Komunii św., głoszenia kazań i przewodniczenia Liturgii Słowa (CIC 920). **Zob. biskup, celebrans, diakon, duchowieństwo, duchowny, kapłani, laikat.**

Szaleni dla Chrystusa. Grupa świętych, którzy cieszyli się uznaniem szczególnie - choć nie wyłącznie - w Kościele wschodnim, a którzy na serio potraktowali słowa wypowiedziane przez św. Pawła: "My głupi dla Chrystusa" (1 Kor 4, 10; zob. 1 Kor 1, 18-19. 25; 3, 18-19; 2 Kor 6, 8; Mt 5, 11). Ten rodzaj życia świętych znany już z *Sentencji Ojców (Apophtegmata patrum)*. W języku greckim "człowiek głupi dla Chrystusa" jest określane wyrazem *salos* (prawdopodobnie z syryjskiego przekładu 1 Kor 4, 10 wyrazem *saklas*). Wśród Greków może najbardziej ulubionym z takich świętych jest legendarny św. Andrzej z Konstantynopola (X wiek?), którego życie łączy się z wielkim wschodnim świętem Opieki Bogurodzicy (Pokrow Bogomateri), związanym z płaszczem ochronnym Maryi. Krajem świętych szaleńców z prawdziwego zdarzenia jest Rosja, gdzie "głupi dla Chrystusa" nazywa się "jurodiwij". Dla przykładu wspomnijmy św. Izaaka Zatwornika (zm. 1090) i św. Bazylego Błogosławionego (zm. 1552). Sposobem życia,

który może uchodzić za czystą karykaturę świętości, tacy szaleni dla Chrystusa w sposób proroczy podważają przyjęte przez społeczeństwo pozorne wartości i powierzchowną religijność wielu chrześcijan. Na Zachodzie wśród świętych znanych ze świętego szaleństwa znajdujemy św. Franciszka z Asyżu (ok. 1181-1226), św. Filipa Nereusza (1515-1595) i św. Benedykta Józefa Labr'ca (1748-1783). Sprawa świętych szaleńców była natchnieniem dla klasycznych utworów literackich, takich jak: *Blanquerna* bł. Ramona Lulla (ok. 1233 - ok. 1315), *Don Kichot* Miquela de Cervantesa (1547-1616), *Idiota* Fiodora Dostojewskiego (1821-1881); bywali oni także wzorami różnych postaci występujących w utworach Aleksandra Puszkina (1799-1837) i Lwa Tołstoja (1828-1910). **Zob. eschatologia, krzyż, literatura mądrościowa, niewrażliwość, sentencje Ojców, świętość, święty, theologia crucis.**

Szatan (hebr. "przeciwnik"). Rozumiano go najpierw jako przeciwnika, który knuje przeciw komuś intrygi (Hi 1, 6-2, 10), następnie jako diabła i w najwyższym stopniu złego przywódcę upadłych aniołów, który się stara zniweczyć Boży plan zbawienia ludzkości (Mt 13, 39; Mk 1, 13; 4, 15; Łk 10, 18; 13, 16; J 13, 2, 27). Pan Jezus zganił Piotra i nazwał go "szatanem", ponieważ się sprzeciwiał Jego Męce (Mk 8, 33). **Zob. aniołowie, demony, diabeł.**

Szekina (hebr. "mieszkanie, miejsce zamieszkania"). Pełna chwały obecność Boga wśród nas. Stary Testament, chociaż nie używa tego wyrazu, pozwala go odnieść do namiotu spotkania na pustyni, gdzie się ukazała chwała Boża (Wj 33, 7-11; Lb 11, 16-25; 12, 1-10). W Talmudzie wyraz ten może być pełnym czci omówieniem zamiast imienia Boga. Czwarta Ewangelia używa pojęcia *szekina*, kiedy mówi o Wcieleniu Słowa, które "zamieszkało między nami", a my "oglądaliśmy Jego chwałę" (J 1, 14). **Zob. chwała, chwała Boża, talmud.**

Szema (hebr. "słuchaj"). Pierwsze słowo modlitwy, która w swojej pełnej postaci została utworzona z tekstów Pisma Świętego (Pwt 6, 4-9; 11, 13-21; Lb 15, 37-41), zaś w postaci krótszej wygląda w następujący sposób: "Słuchaj, Izraelu! Pan jest naszym Bogiem - Panem jedynym. Będiesz miłował Pana, Boga Twojego, z całego swego serca, z całej duszy swojej, ze wszystkich swych sił" (Pwt 6, 4-5). Chrystus przytoczył początek tej modlitwy, kiedy odpowiadał na pytanie uczonego w Piśmie o to, które jest największe przykazanie (Mk 12, 28-30). W pobożności żydowskiej *Szema* zajmuje pierwsze miejsce, podobnie jak *Modlitwa Pańska* w pobożności chrześcijańskiej. **Zob. miłość 2, modlitwa.**

Szeol (etymologia niepewna). Miejsce w świecie podziemnym, gdzie, według myśli wcześniejszych ksiąg Starego Testamentu, wszyscy zmarli wiodą życie cieni (Rdz 37, 35; Lb 16, 30-34; Pwt 32, 22; Hi 3, 13-19; 26, 5-6; Iz 14, 9-11). Należało pragnąć długiego życia na ziemi, ponieważ zmarli już nie mogą wychwalać Boga (Ps 6, 5; 88, 3-6, 11-12; Iz 38, 18). **Zob. czyściec, eschatologia, niebo, piekło.**

Szkoła frankfurcka. Grupa uczonych związanych z uniwersytetem we Frankfurcie nad Menem, których krytyczne spojrzenie naukowe odkryło różne powiązania między naszym sposobem rozumienia, spodziewaną korzyścią i stworzenie rozumniejszego społeczeństwa przez uwolnienie poznania od władzy i manipulacji. Wśród wybitnych członków tej szkoły (która wywarła poważny wpływ na współczesną teologię) znajdują się: Theodor Adorno (1903-1969), Jürgen Habermas (ur. 1929), Max Horkheimer (1895-1973) i Herbert Marcuse (1888-1979). **Zob. hermeneutyka, postmodernizm, teologia polityczna, teologia wyzwolenia.**

Szkoła historyczno-religijna. Grupa uczonych, w większości niemieckich, wśród których znajdowali się Wilhelm Bousset (1865-1920), Hermann Gunkel (1862-1932) i Richard Reitzenstein (1861-1931). Interpretując judaizm i chrześcijaństwo oraz ich pochodzenie, dowodzili oni wielu paralelnych zjawisk i źródeł w innych przekazach religijnych na Bliskim Wschodzie. **Zob. religioznawstwo.**

Szkoły teologiczne. Różne grupy teologów, którzy badają i systematycznie przedstawiają dane Pisma Świętego i Tradycji w charakterystyczny dla siebie sposób. Ich metody i kryteria są uzależnione od miejsca prowadzenia wykładów (np. od uniwersytetu, klasztoru lub seminarium duchownego), od ich słuchaczy (np. seminarzyści, szeroka publiczność lub cały Kościół) i od upodobań filozoficznych (np. od arystotelizmu, egzystencjalizmu, platonizmu). W Średniowieczu wielkie szkoły teologiczne (augustynianizm, szkoła dominikańska, szkoła franciszkańska) były przeważnie powiązane z takimi nowymi uczelniami, jak uniwersytety w Bolonii, Cambridge, Kolonii, Krakowie, Neapolu, Oksfordzie i Paryżu i z takimi wielkimi mistrzami, jak franciszkanin, św. Bonawentura (1221-1274), dominikanin: św. Albert Wielki (1200-1280) i św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274), a trochę później franciszkanin: bł. Duns Szkot (ok. 1265-1308) oraz William Ockham (ok. 1285-ok. 1347). W wieku XIX i XX szkoły teologiczne powiązały się podobnie z konkretnymi instytucjami (np. uniwersytety w Tybindze, w Chicago, Uniwersytet Gregoriański w Rzymie) lub z takimi postaciami, jak: Karl Barth (1886-1968), Hans Urs von Balthasar (1905-1988), Karl Rahner (1904-1984), Bernard Lonergan (1904-1984), Pał Tillich (1886-1965). **Zob. augustynianizm, neoscholastyka, neotomizm, nominalizm, scholastyka, skotyzm, tomizm, Tybinga i jej szkoły**

Sztuka umierania. Nauka rozwinięta w późnym Średniowieczu o tym, jak się powinni zachować chrześcijanie w obliczu śmierci. Książki na ten temat, np. dzieło Jana Gersona (1363-1429), cieszyły się wielkim powodzeniem i wpłynęły na przedstawianie śmierci w sztuce. **Zob. śmierć.**

Ślady Trójcy Przenajświętszej. **Zob. vestigia trinitatis.**

Ślub. Obietnica złożona Bogu dobrowolnie przez człowieka dorosłego, że spełni jakieś dobro, do którego nie jest zobowiązany przez Boże przykazania, prawo kościelne lub inne zobowiązania. Do wypełnienia takiego ślubu jest człowiek zobowiązany na mocy cnoty religii (zob. CIC 1191-1198). W Starym Testamencie śluby były znane (Kpł 27, 1-33; Pwt 23, 21-23; 1 Sm 1, 11), czasem je praktykowano nawet z tragicznymi skutkami (Sdz 11, 30-40). Możliwość składania ślubów podjął Nowy Testament (Dz 21, 23-26). Śluby mogą być prywatne albo publiczne. Publiczne są wtedy, gdy się składa w obecności świadków, jak się to dzieje już podczas pierwszych (nieuroczystych) ślubów, które członkowie instytucji zakonnych składają zaraz po nowicjacie. Jeżeli śluby publiczne wiążą człowieka na całe życie, zważają się wiecznymi. Jeżeli go wiążą tylko przez pewien okres czasu, o ile nie są odnowione, nazywają się czasowymi. Śluby wieczyste uroczyste nakładają na ślubującego surowsze obowiązki, są uznawane jako takie przez upoważnioną władzę kościelną, a dyspensować od nich może tylko papież. **Zob. czystość, nowicjat, posłuszeństwo, ubóstwo, życie zakonne.**

Śmierć. Ostateczny koniec naszego biologicznego istnienia, po którym dzieje naszego życia otrzymują wobec Boga pełny i nieodwracalny kształt (GS 18). Pismo Święte zauważa zarówno śmierć naturalną (np. Ps 49, 11-12; Iz 40, 6-7, jak śmierć będącą wynikiem grzechu (Rdz 3, 19; Rz 5, 12). Śmierć będzie ostatnim przeciwnikiem, którego trzeba pokonać przez uczestnictwo w zmartwychwstaniu Chrystusa (1 Kor 15, 26). **Zob. cmentarz, dusza, pogrzeb 1, zmartwychwstanie umarłych.**

Śmierć Boga. **Zob. teologia śmierci Boga.**

Śpiew. Śpiewane lub recytowane wypowiedzenie poetyckich lub prozaicznych tekstów (często wziętych z Pisma Świętego) podczas sprawowania obrzędów liturgicznych. Praktyka ta jest spadkiem odziedziczonym po judaizmie. Nowy Testament przytacza chrześcijańskie hymny (np. Łk 1, 46-55; Flp 2, 6-11; 1 Tm 3, 16), które uprzedziły powstanie tych ksiąg Pisma. Hymny św. Efrema Syryjczyka (ok. 306-373) na święta kościelne i inne okazje liturgiczne zjednały mu tytuł "Harfy Ducha Świętego". Wydaje się, że to dzięki św. Hilaremu z Poitiers (ok. 310-367) śpiew się rozszerzył ze Wschodu na Zachód. W obrządkach wschodnich liturgia jest zawsze śpiewana, a w wielu tradycjach są dozwolone co najwyżej instrumenty perkusyjne. **Zob. liturgia, śpiew gregoriański.**

Śpiew gregoriański. Muzyka obrządku łacińskiego tradycyjnie przypisywana papieżowi Grzegorzowi I Wielkiemu (ok. 540-604), który się mógł przyczynić do jej upowszechnienia w Rzymie. Śpiew gregoriański - zwany też melodią prostą, ponieważ jego rytmika nie jest skomplikowana - znamionuje się surowym i uporządkowanym pięknem, dzięki czemu stwarza atmosferę modlitwy (SC 116-117). Jego odrodzenie się w czasach współczesnych wiele zawdzięcza opatowi z Solesmes, benedyktynowi Dom Prosper Guerangerowi (1805-1875). **Zob. śpiew.**

Środa Popielcowa. W obrządku rzymskim, stosowanym na ogół na Zachodzie, pierwszy dzień Wielkiego Postu, charakteryzujący się nabożeństwem pokutnym, podczas którego wiernym posypuje się czoła lub czubek głowy popiołem wraz z napomnieniem: “Nawracajcie się i wiercie w Ewangelię”, lub “Pamiętaj, prochem jesteś i w proch się obrócisz”. Środa Popielcowa i Wielki Piątek są obecnie jedynymi obowiązującymi dniami postu dla katolików rzymskich. W obrządku ambrojańskim, nadal stosowanym przez archidiecezję mediolańską. Wielki Post zaczyna się w poniedziałek pierwszego tygodnia po Środzie Popielcowej i pierwszy postny dzień Wielkiego Postu wypada w piątek tego tygodnia. W obrządku rzymskim dodano 5 dni od Środy Popielcowej do następnej niedzieli włącznie, ponieważ kolejne sześć tygodni do Wielkanocy zawierało tylko 36 dni postu zamiast czterdziestu, jako że niedziele nie były dniami postnymi. **Zob. czyste poniedziałek, pokuta, post, wielki post.**

Świadkowie chrztu i bierzmowania. **Zob. chrzestny.**

Świadkowie Jehowy. Sekta, którą założył w Stanach Zjednoczonych Charles Taze Russell (1852-1916), a która pierwotnie nosiła nazwę “Międzynarodowe Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego”. Russel utrzymywał, że wkrótce nastąpi drugie przyjście Chrystusa, a swoje poglądy głosił w “Strażnicy”. Jego zwolennicy, nastawieni wrogo do głównych Kościołów, a wywrotowe wobec władzy cywilnej, często popadali w konflikt z prawem; bronił ich Joseph Franklin Rutherford (1869-1941). Stał się on drugim przywódcą tej sekty, która przybrała nazwę “Świadków Jehowy”. Stali się oni mniej agresywni w sposobie działalności misyjnej, ale nadal interpretują Pismo Święte i dzieje świata w sposób osobliwy. **Zob. fundamentalizm, millenaryzm, paruzja.**

Świadomość klasyczna. Wyrażenie, którego używał Bernard Lonergan (1904-1984) na oznaczenie tego, w jaki sposób kultura warunkuje świadomość, w jej rozwoju od wiedzy naiwnej do filozoficznej. Świadomość klasyczna jest rozwiniętą formą świadomości przekonanej, że pewna określona kultura jest normującym i wyższym kryterium, dzięki któremu można ocenić inne kulturalne doznania i sposoby ich wyrażania. Świadomość klasyczna przez całe stulecia panowała na Zachodzie, teraz jednak ustępuje miejsca świadomości pluralistycznej, która jest raczej opisową niż normatywną. W teologii oznacza to, że wielu klasycznych odpowiedzi nie można już dłużej uważać za jedyne wyjaśnienie wiary chrześcijańskiej, chociaż niekoniecznie utraciły one swoją wartość. **Zob. metody teologiczne, pluralizm, postmodernizm.**

Świat. Wszechświat stworzony przez Boga (Mt 25, 34; J 17, 5. 24). Wyraz “świat” może też oznaczać regiony w których powinna być przepowiadana Ewangelia (Mk 6, 15), a nawet tych, którzy nie uznają Chrystusa (J 1, 9-11) i są nastawieni wrogo wobec Niego i wobec Jego naśladowców (J 8, 23; 15, 18-20; 17, 14). Szatan jest księciem tego świata (J 12, 31; 14, 30; 16, 11), Bóg jednak kierując się miłością, wysłał Syna swego na świat (rozumiany jako ludzkość), żeby go zbawić (J 3,16-17). Najdłuższym tekstem Soboru Watykańskiego VII była konstytucja pastoralna o Kościele w świecie współczesnym, *Gaudium et spes*. Dokument ten, stojący w jednym szeregu z trwałą chrześcijańską opozycją przeciwko gnostycznym odmianom dualizmu, stwierdzał, że świat stworzony jest z istoty swej dobry. Świat - zamiast odgradać Boga od ludzi - powinien być punktem pośredniczącym, czego przykładem może być użycie materii podczas sprawowania sakramentów (zob. DH 800,3025; ND 19,418). **Zob. dualizm, gnostycyzm, manicheizm, oikoumene, sakrament, teologia polityczna, teologia wyzwolenia, wszechświat.**

Światło chwały. Światło, którego potrzebują ludzie będący w niebie, żeby mogli w wizji uszczęśliwiającej oglądać Boga. W Psalmie 36,9 jest mowa o tym, że w Bożym świetle widzimy światło, a Objawienie św. Jana mówi nam, że w nowej Jerozolimie normalne światło będzie zastąpione przez światło Boże (Ap 21, 23; 22,5). Przeciwno błędom przypisywanym begardom i beginkom Kościoł nauczający określił, że bez szczególnego światła chwały rozum ludzki nie może zobaczyć Boga (zob. DH 895). Na Zachodzie na ogół interpretowano to światło jako stworzoną nadprzyrodzoną cnotę, która przekształca nasz umysł. Na Wschodzie utożsamiano światło to z Bogiem, chociaż tam także uwzględniano rozróżnienie między niedostępną Bożą istotą, a przekształcającą Bożą energią. **Zob. hezychazm, istota i energie, palamizm, sprawności, wizja uszczęśliwiająca.**

Światowa Rada Kościołów. Zjednoczenie Kościołów, które się ukształtowało wskutek zlania się “Ruchu Wiary i Ustroju” z “Życiem i Pracą” podczas spotkania w roku 1948 w Amsterdamie. Głównym celem Światowej Rady Kościołów jest wezwanie skierowane do wszystkich Kościołów, by zmierzały do widzialnej jedności w wierze i w jednej eucharystycznej wspólnoty. Równocześnie Światowa Rada Kościołów uważa siebie samą za tymczasową wyrazicielkę tej jedności i jako taka jest ona forum dla spotkań i współpracy między Kościołami chrześcijańskimi. Spotkania ogólne odbyły się w Amsterdamie (1948), w Evanstone w Stanach Zjednoczonych (1954), w New Dehii (1961), w Uppsali (1968), w Nairobi (1975), w Vancouver (1983), w Canberra (1991) i w Harare (1998). Do Światowej Rady Kościołów, która ma siedzibę w Genewie, należy 314 Kościołów z rozmaitych tradycji chrześcijańskich: anglikańskiej, prawosławnej i protestanckiej. Od roku 1965 Kościół rzymskokatolicki, chociaż nie jest członkiem Światowej Rady Kościołów, ma z nią regularne kontakty za pośrednictwem Wspólnej Grupy Roboczej. **Zob. dialog, ekumenizm, wiara i ustrój.**

Świątynia. **Zob. Kościół 1.**

Świątynia Jerozolimska. Główna świątynia żydowska, zbudowana w Jerozolimie, i jedyne miejsce, w którym można było składać ofiary (zob. Pwt 12, 1-31). Po raz pierwszy zbudowano ją za panowania Salomona (ok. 970 - ok. 930 przed Chr.). Ta świątynia została zburzona przez Babilończyków w roku 586 przed Chr. Prorok Aggeusz oraz prorok Zachariasz zachęcali do budowy drugiej świątyni (520-515 przed Chr.; zob. Ezd 3, 1-13; Ag 2, 1-9, 15-19). Po jej zbezczeszczeniu przez króla Antiocha Epifanesa w roku 167 przed Chrystusem (Dn 9, 2-7, 11, 31; 1 Mch 1, 41-64; 2 Mch 6, 1-6) Juda Machabeusz dokonał jej oczyszczenia i ponownego poświęcenia (1 Mch 4, 36-59). *Hannuka*, doroczne święto świateł obchodzone w połowie grudnia, do dzisiaj przypomina to oczyszczenie świątyni. Herod Wielki, który panował w latach 37-4 przed Chrystusem, wybudował wspaniałą trzecią świątynię, którą zburzyli Rzymianie w roku 70 po Chrystusie. Na jej miejscu stoi meczet Al Aqsisa, czyli “Kopuła Skały”; tradycja w tym miejscu umieszcza Abrahama składającego ofiarę z Izaaka oraz wniebowstąpienie Mahometa. Dla muzułmanów jest to drugie najświętsze miejsce w świecie po El-Kaaba w Mekce. **Zob. islam, Jerozolima, synagoga.**

Świece. Walce, lub bryły wosku uformowane wokół knota i dające po zapaleniu światło. Ceremoniom kościelnym towarzyszy światło zapalonych świec. W dzień i w nocy światło, zwykle świeca, pali się przed tabernakulum, zawierającym konsekrowane hostie. Życie chrześcijan biegnie od świecy chrzcielnej, poprzez świecę pierwszokomunijną, aż do świec używanych przy pogrzebie. Podczas Wigilii Paschalnej celebrans zapala paschał i wnosi do kościoła. Śpiewa trzykrotnie “Lumen Christi!” (Światło Chrystusa) i dzieli się światłem z wiernymi, którzy trzymają małe świece. Wierni, kiedy przychodzą do kościoła, często zapalają świece przed swym ulubionym świętym. Na Wschodzie ludzie zapalają świece przed ikonami. Przy wejściu, zwanym *narthex* (gr. “przedpokój”), do kościołów wschodnich zwykle znajdują się stoliki na świece wotywny. “Manoualia”, czyli duże lichtarze przed ikonostasem zapalane są przed Liturgią Eucharystyczną, razem z trzema świecami symbolizującymi Trójcę Przenajświętszą (na ołtarzu), lub dwunastoma świecami (symbolizującymi Dwunastu Apostołów) na jednym, lub kilku kande-

labrach. Świece z uroczystości Wielkiego Piątku są zabierane i przechowywane w domu, podobnie jak katolicy na Zachodzie zabierają do domu palmy w Palmową Niedzielę. Świece symbolizują całkowite oddanie, lub “spalanie się” w służbie wspólnocie. **Zob. Eucharystia, ikona, ikonostas, Komunia święta, Najświętszy Sakrament, tabernakulum, triduum wielkanocne.**

Święcenia. Obrzęd liturgiczny, podczas którego kandydaci stają się diakonami, kapłanami (prezbiterami) lub biskupami. Udzielanie tego sakramentu, które się zaczyna pod koniec Liturgii Słowa, a przed Liturgią Eucharystyczną, następuje przez nałożenie rąk i wypowiedzenie przepisanej formuły. Po święceniach diakon otrzymuje stulę, a kapłan - ornat. Obydwaj otrzymują księgę Ewangelii, a kapłan także kielich i patenę. Biskup po święceniach otrzymuje pierścień, mitrę i krzyż pasterski, czyli pastorał, następnie siada na tronie, który jest symbolem jego władzy nauczania. **Zob. biskup, diakon, ingres, kapłani, prezbiter, sakrament święceń.**

Święto. Dzień szczególnego obchodu liturgicznego w kalendarzu liturgicznym. W niedzielę wspominamy zmartwychwstanie Chrystusa; na Wschodzie zwie się ją często “Dniem ósmym” albo pierwszym dniem nowego stworzenia, które nam przyniósł Chrystus. Święta ruchome to takie, jak Wielkanoc i Zesłanie Ducha Świętego, których daty się zmieniają każdego roku. Święta nieruchome albo stałe (np. Boże Narodzenie i dni poświęcone wspomnieniom świętych) zawsze się obchodzi w tym samym dniu. **Zob. dwanaście świąt, kalendarz liturgiczny, niedziela, szabat, zmartwychwstanie Chrystusa.**

Świętokradztwo. Znieważenie osób Bogu poświęconych, wydarzeń świętych, miejsc i przedmiotów. Przykładem może być profanacja kościoła, kradzież kielichów mszalnych albo puszek przeznaczonych do przechowywania Najświętszego Sakramentu, a także przemoc względem osób wiodących życie konsekrowane. **Zob. konsekracja.**

Świętokupstwo. **Zob. symonia.**

Święto Przaśników. Przaśniki (po grecku *azymoi* = bez kwasu) to cienkie, niekwaszone pieczone placki (por. Rdz 19, 3), które Żydzi jedli podczas siedmiodniowego święta będącego wspomnieniem ich wyjścia z Egiptu (Wj 12,15; 23, 15; 34, 18). Z powodu fermentacji kwaszony chleb nabrał znaczenia zepsucia (Mt 16, 6; 1 Kor 5, 7). Ponieważ Ewangelie synoptyczne opowiadają, że Ostatnia Wieczerza odbyła się w pierwszy dzień święta Przaśników (Mt 26, 17; Mk 14, 12; Łk 22, 7), we Mszy świętej w obrzędzie łańciskim używa się chleba niekwaszonego. Większość Kościołów wschodnich jednak idzie za św. Janem, według którego Ostatnia Wieczerza i ukrzyżowanie nastąpiły zanim się zaczęło święto Przaśników (J 13, 1; 18, 28; 19, 14). Ta różnica była jednym z pretekstów do schizmy między Wschodem a Zachodem w roku 1054. Arcybiskup Leon z Abhydy oskarżył katolików rzymskich o to, że są *azymitami*, czyli że używają do konsekracji chleba niekwaszonego, a znowu chrześcijanie wschodni otrzymali przezwisko *prozemitów*, czyli takich, którzy do konsekracji używają chleba kwaszonego. Sobór Florencki (1439) nauczał, że zarówno chleba przaśnego jak kwaszonego można używać podczas sprawowania Eucharystii (zob. DH 1303; ND 1508). Wszyscy chrześcijanie wschodni - oprócz Ormian i maronitów - używają do konsekracji chleba kwaszonego. **Zob. pascha, Sobór Florencki.**

Świętość. Przymiot bytu, który całkowicie spełnia cel swego istnienia i dzięki temu jest sam w sobie zjednoczony. Ściśle mówiąc, tylko Bóg jest święty, ponieważ jest On “Tajemnicą budzącą przerażenie i zachwyty” (*Mysterium tremendum et fascinans*), “całkowicie inny” niż ludzie i święty w sposób niemożliwy do opisania (zob. Iz 6, 3. 5), a mimo to jest On źródłem całej naszej duchowej i moralnej doskonałości. W Starym Testamencie kodeks świętości (Kpł 17-26) zachęca Izraelitów, by byli świętymi, ponieważ ich Bóg jest święty (Kpł 19, 2; 20, 26). Zdaniem św. Pawła zarówno cały Kościół, jak pojedynczy chrześcijanie - to świątynia Ducha Świętego (1 Kor 3, 16-17; 6, 19). Można także mówić o świętości miejsc,

obzędów, pism, prawa i przymierza, ponieważ są one pobłogosławione przez Boga i Jemu poświęcone. **Zob. chwała, doskonałość, hagios, konsekracja, łaska, przymierze, święty, trisagion, uświęcenie.**

Świętość Kościoła. Jedna z głównych cech znamienych dla Kościoła i jego członków, a zarazem artykuł wiary oparty na najwcześniejszych wyznaniach wiary (DH 1-2, 4, 5, 10-39, 41-43; ND 1-5, 9-10). Przez Ofiarę, którą złożył Chrystus, przez Ducha Świętego i przez chrzest święty cały Kościół został uświęcony (Rz 5, 5; 1 Kor 6, 11; Ef 5, 25-27). Św. Paweł zwraca się do wspólnot chrześcijańskich jako do “świętych” (2 Kor 1, 1) albo do “powołanych świętych” (Rz 1, 7; 1 Kor 1, 2). Niekiedy chrześcijanie - np. donatyści - zbyt mocno podkreślali świętość Kościoła jako instytucji. Prawda polega raczej na tym, że ze względu na obecne pielgrzymowanie Kościół stał się święty przez Ducha Bożego, że go nieustannie wspiera świadectwo wiary oddanych mu heroicznie niektórych członków, a mimo to (z powodu wielu grzechów popełnianych przez chrześcijan) potrzebuje on stale oczyszczenia (LG 8). Przy końcu świata Kościół niebieski, nowe Jeruzalem, zajaśnieje promienistą świętością (Ap 21, 2, 10-11; 22, 19). **Zob. cechy Kościoła, donatyzm, kanonizacja, święty, świętych obcowanie, uświęcenie.**

Świętość pierwotna. **Zob. sprawiedliwość pierwotna.**

Święty. Człowiek wezwany do pełnej osobowej doskonałości lub już teraz cieszący się tym stanem w życiu wiecznym z Bogiem. Wszyscy ochrzczeni chrześcijanie otrzymują powołanie do świętości (LG 39-42). Niektórzy z nich bywają po śmierci oficjalnie uznani za wybitnie świętych (SC 8, 104, 111, LG 50-51). Leon Bloy (1846-1919) napisał o życiu: “Jedyną smutną rzeczą jest brak miłości Boga i brak świętości”. **Zob. beatyfikacja, doskonałość, kanonizacja, kult świętych, świętość, świętość Kościoła, trisagion.**

Świętych obcowanie. Jedność duchowa między Chrystusem oraz wszystkimi chrześcijanami znajdującymi się w niebie (albo jeszcze cierpiącymi w czyśćcu) lub żyjącymi na ziemi (LG 49-50). Niewykluczone, że pierwotnie termin ten oznaczał więź chrześcijan między sobą i z Chrystusem przy sprawowaniu Eucharystii. **Zob. czyściec, Kościół walczący, koinonia, niebo.**

Tabernakulum (łac. “namiot”). Ozdobna skrzynka, lub szafka, w której przechowywane są konsekrowane hostie, używane do udzielania Komunii św. chorym i umierającym, do błogosławieństwa eucharystycznego, oraz do adoracji przez tych, którzy “nawiedzają” Najświętszy Sakrament. W niektórych kościołach tabernakulum znajduje się za ołtarzem głównym, w innych w bocznej kaplicy. Pali się przed nim świeca, lub przynajmniej światło elektryczne. Tabernakula chrześcijańskie nawiązują do tabernakulum żydowskiego, czyli przenośnej świątyni, w której Arkę Przymierza, symbolizującą Bożą obecność, przechowywano podczas wędrówki przez pustynię. **Zob. błogosławieństwo eucharystyczne, Eucharystia, Najświętszy Sakrament, szekina, świece, wiatyk.**

Tabliczki modlitewne. **Zob. dyptychy.**

Tajemne religie. **Zob. religie tajemne.**

Tajemnica. Wyraz ten nie oznacza sprawy po prostu niejasnej albo niemożliwej do wyjaśnienia (tak jak np. w wyrażeniu “tajemnicze zabójstwo”), lecz plan Boga miłującego, mający na celu zbawienie człowieka, a objawiony przez Jezusa Chrystusa (Rz 16, 25; Ef 1, 9; 3, 9; Kol 1, 26-27; 2, 2; 4, 3). Tajemnicza rzeczywistość Boga, chociaż została nam objawiona w Chrystusie, przekracza ludzki rozum i ludzkie pojmowanie. To nie umysł ludzki obejmuje myślą Boga, lecz Bóg obejmuje ludzki umysł. Teologia protestancka poszła za twierdzeniem Lutera: *Deus revelatus, sed absconditus* (łac. “Bóg objawiony, a mimo to ukryty”). Prawosławie uprawiało swoją teologię apofatyczną, która kładzie nacisk na to, że Bóg jest niedostępny. W wieku XIX Sobór Watykański I (DH 3015-3020; ND 131-136), Matthias Scheeben (1835-1888) i inni mówili o objawieniu tajemnic i prawd Bożych (w liczbie mnogiej!). Teologia nowsza razem

z oficjalnym nauczaniem Kościoła kładzie nacisk na jedność Boga, który nam sam siebie objawia. Karl Rahner (1904-1984), Sobór Watykański II i encykliki Jana Pawła II sprzyjają raczej wyrazowi "tajemnica" (=mysterium) niż "tajemnice" (-mysterid) Boże. Dla Rahnera istnieje ostatecznie tylko jedna tajemnica, tajemnica Boga w trzech Osobach, który poprzez zbawcze dzieło Chrystusa i posłannictwo Ducha Świętego zaprasza nas do udziału w życiu Bożym. **Zob. dzieje zbawienia, przebóstwienie, tajemnica wielkanocna, teologia apofatyczna, wtajemniczenie.**

Tajemnica Wielkanocna. Odkupienie dokonane przez Jezusa Chrystusa, przede wszystkim przez Jego śmierć, zmartwychwstanie i wniebowstąpienie (SC 5, GS 22), w którym chrześcijanie mają udział przez chrzest, Eucharystię, przez inne sakramenty oraz przez całe swoje życie (SC 6-10, zob. Rz 6, 3-4; 1 Kor 11, 23-26). **Zob. odkupienie, Wielkanoc, zmartwychwstanie Chrystusa.**

Tajemnica zła. Tajemnica Boga, który mimo że jest nieskończenie dobry i wszechmocny, pozwala na tak wiele grzechów, cierpień i innych trudnych spraw w naszym świecie. Mamy do dyspozycji tylko częściowe rozwiązania: odwoływanie się:

- a. do szacunku, jaki Bóg okazuje naszej stworzonej wolnej woli,
- b. do Chrystusowego poddania się tajemnicy zła przez śmierć na krzyżu,
- c. do chwalebного końca naszego świata (Rz 8, 18-23), kiedy to moce zła zostaną ostatecznie zwyciężone (1 Kor 15, 24-28).

Zob. tajemnica, teodycea, teologia apofatyczna.

Talmud (hebr. "pouczenie"). Zbiór przekazów żydowskich zawierający *Misznę* (pouczenie ustne) oraz *Gemara* (rozważania dyskusyjne nad *Miszną*). Istnieją dwie wersje Talmudu: Talmud palestyński i dłuższy Talmud babiloński; obydwa zostały zebrane w V stuleciu po Chrystusie, ale zawierają materiał o wiele wcześniejszy. **Zob. haggada.**

Taoizm (chin. "właściwa droga"). System wierzeń religijnych i przekonań filozoficznych, który - razem z konfucjanizmem i buddyzmem - ułatwił kształtowanie się chińskiej historii i kultury. Założycielem jego był Lao-Tse, co jest tytułem honorowym (Mądry Starzec) dla Li, chińskiego kierownika archiwum państwowego, który żył około 600 roku przed Chrystusem, a może nawet o wiele wcześniej. Przyjmuje się, że jest on autorem *Lao Teh Czing* (chin. "O pierwszej zasadzie świata i o jej wpływie"), w której Tao zostało uznane za jedyną drogę ostatecznej rzeczywistości - innymi słowy, za coś immanentnego w rozwoju wszechświata (zasada porządkująca ponad wszelkim życiem) i za sposób, w jaki ludzie powinni porządkować swoje życie zgodnie z Tao. Na tle przewrotów społecznych, jakie nastąpiły podczas panowania dynastii Czou (ok. 1127 - ok. 256 przed Chr.), taoizm uczył, że harmonię można osiągnąć tylko pod warunkiem, że postawy ludzi i ich prowadzenie się będą zgodne z pierwotną zasadą. System ten został później rozwinięty przez Czuang Czou (ok. 369-286 przed Chr.). **Zob. buddyzm, konfucjanizm.**

Tchnienie. Termin odnoszący się do Ewangelii św. Jana (J 3, 8), którym się posługuje nauka o Trójcy Przenajświętszej, kiedy mówi o sposobie, w jaki Duch Święty pochodzi od Ojca i od (lub poprzez) Syna. Nowy Testament nazywa Ducha Świętego "Tchnieniem Ojca" (Mt 10, 20) oraz "Tchnieniem Syna" (Ga 4, 6) oraz "Duchem Chrystusa" działającego poprzez proroków Starego Testamentu (1 P 1, 10-12), Teologia łacińska dodaje, że Duch Święty jest "Tchnieniem" Obydwu i wprowadza rozróżnienie między tchnieniem "czynnym" i "biernym". Tchnienie czynne, właśnie dlatego, że jest wspólne Ojcu i Synowi, nie stanowi nowej Osoby, natomiast Tchnienie Biernie jest inną nazwą dla Ducha Świętego. Dzięki temu Kościół łaciński odróżnia między Tchnieniem Ojca, który jest Początkiem bez początku i Przyczyną bez przyczyny, a Tchnieniem Syna, który jest Początkiem pochodzącym od Innego, mianowicie od Ojca. Większość teologów Kościoła greckiego jednak odmawia Synowi udziału w pochodzeniu Ducha Świętego, ponieważ mogłoby to osłabić "monarchię" (gr. "jedna zasada") albo bycie przyczyną bez przyczyny Ojca. Na Soborze Lyońskim II (1274) i na Soborze Florenckim (1439) sprecyzowano, że Duch Święty

jest Tchnieniem Ojca i Syna, będących razem jedną przyczyną (DH 850, 1300; ND 321-322). **Zob. filioque, pochodzenie osób boskich, relacje między osobami Boskimi, Sobór Florencki, Sobór Lyonński II.**

Teandryczny (gr. “bożo-ludzki”). Przymiotnik utworzony przez Pseudo-Dionizego Areopagitę (ok. 500), żeby wyrazić czyny Boga-Człowieka, Jezusa Chrystusa. Niektórzy posługują się tym wyrazem w znaczeniu monofizyckim i monoteleckim, jakoby Chrystus miał odpowiednio albo jedną (boską) naturę, albo tylko jedną (boską) wolę. Św. Maksym Wyznawca (ok. 580-662) i św. Jan z Damaszku (ok. 675 - ok. 749) używali tego wyrazu w znaczeniu całkiem prawowiernym. W dwóch naturach (i przez nie) oraz w dwóch wolach (i przez nie), które ani nie są od siebie oddzielone, ani ze sobą wymieszane, jedna boska Osoba Chrystusa dokonuje czynów bożo-ludzkich. **Zob. communicatio idiomatum, monofizytyzm, monoteleci, Sobór Chalcedoński.**

Teizm (gr. “Bóg”). Wiara w transcendentnego, osobowego Boga, który stwarza i utrzymuje w istnieniu nasz świat oraz działa w nim w szczególny sposób (np. przez cuda). W przeciwieństwie do panteizmu, teizm nie kładzie aż tak wielkiego nacisku na Bożą immanencję, żeby Boga utożsamiać ze światem. W przeciwieństwie do deizmu natomiast teizm głosi, że Bóg jest nie tylko odległym Stwórcą, ale także dzięki opatrności, objawieniu i różnorodności czynów zbawczych jest On nieustannie zainteresowany naszym dobrem. Platonik z Cambridge, Ralph Cudworth (1617-1688) jest prawdopodobnie twórcą tego wyrazu. Immanuel Kant (1724-1804) jasno odróżniał między teizmem a deizmem. Mimo wielu różnic, chrześcijaństwo, islam i judaizm można uznać za religie teistyczne (NA 3-4). **Zob. Bóg.**

Teocentryzm (gr. “ukierunkowanie na Boga”). Sposób myślenia, który wszystko systematycznie skupia na Bogu. Często przeciwstawia się go antropocentryzmowi (gr. “ukierunkowanie na człowieka”), który ludzkie istnienie, doświadczenie i wartości uważa za swój kierunek i przewodnika. Przesadny antropocentryzm zapomina o Bogu albo Go nawet całkowicie usuwa. Równocześnie jednak wyłączny teocentryzm jest także nie do przyjęcia, ponieważ Bóg stworzył człowieka na obraz i podobieństwo swoje (Rdz 1, 26-27), a “Słowo stało się Ciałem” (J 1, 14). W odniesieniu do chrześcijaństwa i innych religii podejście teocentryczne (które często kładzie zbyt wielki nacisk na pluralizm i jednakową wartość jakiegokolwiek wiary w Boga) często się przeciwstawia podejściu chrystocentrycznemu, które podkreśla, że Chrystus jest Objawicielem i Zbawcą wszystkich ludzi bez względu na to, czy zdają sobie z tego sprawę, czy nie (J 1, 9; 14, 6; Dz 4, 12; 2 Kor 5, 18-19). **Zob. antropocentryzm, Chrystocentryzm, chrześcijaństwo anonimowi, pluralizm.**

Teodycea (gr. “usprawiedliwienie Boga”) Termin wprowadzony przez filozofa Gottfrieda Wilhelma Leibniza (1641-1716) w odpowiedzi na zarzuty Pierre'a Bayle'a (1647-1706), który po raz któryś tam z kolei postawił pytanie: Jeżeli Bóg jest wszechdobry i wszechmocny, to skąd pochodzi zło na świecie i co ono oznacza? Pytanie to jest starsze niż księga Hioba, a w najbardziej ostrej postaci pojawiło się w opuszczeniu Jezusa na krzyżu (Mk 15, 34). W jaki sposób ludzie wierzący potrafią wytłumaczyć cierpienie człowieka niewinnego i wierzącego? Oświęcim, Drezno, Hiroszima i inne przykłady tajemnicy nieprawości we współczesnych czasach sprawiły, że to pytanie odżyło. Można słusznie powiedzieć, że bardzo często to ludzi trzeba by posadzić na ławie oskarżonych za to, że w okrutny sposób nadużyli swojej wolności. Mimo to pozostaje fakt istnienia tajemniczego i niezasłużonego cierpienia. Ponieważ czekamy na paruzję, odpowiedź tymczasową możemy dostrzec w sposobie, w jaki sam Jezus cierpiał z nami i za nas. Obecnie wyrazu “teodycea” używa się często w znaczeniu szerszym, stała się ona mianowicie synonimem teologii naturalnej. **Zob. cierpienie Boga, paruzja, tajemnica zła, teologia naturalna.**

Teofania (gr. “objawienie Boga”). Widzialne ukazanie się Boga. Stary Testament wprawdzie powtarza, że nikt nie może Boga zobaczyć i pozostać żywym (Wj 19, 21; 33, 20; Sdz 13, 22), opowiada jednak o teofaniach, jakie przeżył Mojżesz i inni (Wj 3, 1-6; 33, 17-23; 34, 5-9; Iz 6, 1-5). Ewangelie opowiadają o pewnego rodzaju teofaniach podczas chrztu Jezusa i podczas Jego przemienienia (Mk 1, 9-11; 9, 2-8). We

wczesnym Kościele epifanię albo objawienie się Chrystusa poganom (Mt 2, 1-12) nazywano teofanią i tego wyrazu używa się do dzisiaj na Wschodzie. **Zob. chrystofania, chwała, epifania, przeżycie religijne.**

Teokracja (gr. “panowanie Boga”). Rządy prowadzone przez samego Boga albo przez Bożych przedstawicieli. Wiele narodów starożytnych wierzyło, że ich przywódcy zostali obdarzeni Bożym autorytetem, a nawet że trzeba ich utożsamiać z bóstwami, Wyraz *teokracja* utworzył Józef Flawiusz (ok. 37 - ok. 100) i zastosował go do klasycznego przykładu, jakim jest naród żydowski. Psalmi królewskie, często układane z okazji koronacji, lub królewskiego ślubu, wysławiały Boże panowanie ukazywane i wykonywane przez króla (np. Psalmi 2, 45, 110). Prawo izraelskie (np. Dziesięć Przykazań) nie tylko wyrażało wolę Bożą, ale też niosło ze sobą sankcje cywilne, nawet karę śmierci. Po śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa teokracja się pojawiała nie tylko w nowych ruchach religijnych, takich jak islam, ale także w samym chrześcijaństwie. W cesarstwie bizantyńskim na władcę patrzono jako na obraz Chrystusa Pantokratora (gr. “Wszecpanujący”), a na państwo jako na obraz porządku niebieskiego. Teokratyczne elementy można odnaleźć w reformach papieża św. Grzegorza VII (ok. 1021 -1085). Zarówno Ulryk Zwingli (1484-1531), jak Jan Kalwin (1509-1564) usiłowali ustanowić Boże rządy odpowiednio w Zurychu i Genewie; ich przykład naśladował purytański Lord Protektor Oliver Cromwell (1599-1658). **Zob. dekalog, islam, kalwinizm, Kościół i państwo, pantokrator, symfonia, zwinglianizm.**

Teologia (gr. “nauka o Bogu”). Na Zachodzie metodyczna próba zrozumienia i wy tłumaczenia prawdy objawionej. Teologia jako *fides quaerens intellectum* (łac. “wiara szukająca zrozumienia”) posługuje się środkami rozumowymi, a w szczególności czerpie z takich dyscyplin, jak historia i filozofia. Wobec Bożych tajemnic teologia zawsze “poszukuje” i nigdy nie dociera do ostatecznych odpowiedzi ani definitywnych spojrzeń. Dzieli się ona na wiele gałęzi i dziedzin; niektóre z nich są tutaj podane. Chrześcijanie wschodni, którzy cechują się troską o duchowość, za sedno wszelkiej prawdziwej teologii uważają kontemplację Trójcy Przenajświętszej. **Zob. apologetyka, chrystologia, duchowość, eklezjologia, filozofia, hermeneutyka, historia, objawienie, patrystyka, teologia afroamerykańska, teologia apofatyczna, teologia biblijna, teologia dogmatyczna, teologia feministyczna, teologia fundamentalna, teologia katafatyczna, teologia misyjna, teologia maralna, teologia negatywna, teologia pastoralna, teologia polityczna, teologia pozytywna, teologia systematyczna, wtajemniczenie.**

Teologia afroamerykańska. Północnoamerykańska szkoła teologiczna, rozwinięta przez czarnoskórych chrześcijan, a będąca następstwem kierowanego przez Martina Lutera Kinga (1929-1968) ruchu na rzecz praw obywatelskich. Jej zwolennicy sprzeciwiali się rasistowskiemu i wyłącznie “białemu” interpretowaniu wiary chrześcijańskiej, popierali walkę o prawa społeczne i łączyli siły z ruchami o podobnym charakterze, np. z teologią feministyczną i z rozwiniętą w Ameryce Łacińskiej teologią wyzwolenia. **Zob. teologia feministyczna, teologia polityczna, teologia wyzwolenia.**

Teologia aleksandryjska. Szkoła teologiczna, której początkiem była istniejąca pod koniec II wieku po Chrystusie szkoła katechetyczna w Aleksandrii. Pismo Święte interpretowano w niej w sposób alegoryczny i - podobnie jak w klasycznej chrystologii odgórnej - skupiano się na tym, że Słowo stało się Ciałem, oraz podkreślano boską naturę Chrystusa jako Człowieka. Wśród wielu sławnych przedstawicieli teologii aleksandryjskiej wymienia się św. Pantainosa (zm. ok. 190), św. Klemensa Aleksandryjskiego (ok. 150 - ok. 215), Orygenesza (ok. 185 - ok. 254), św. Atanazego Aleksandryjskiego (zm. 373), Didyma Ślepego (ok. 313-398) i św. Cyryla Aleksandryjskiego (zm. 444). **Zob. teologia antiocheńska, chrystologia oddolna, chrystologia odgórna, chrystologia “logos-sarks”, monofizytyzm, orygenizm, sens Pisma Świętego.**

Teologia antiocheńska. Kierunek teologiczny z IV w, związany ze wspólnotą chrześcijańską w Antiochii, z bardzo wyraźnym zabarwieniem egzegetycznym. Kładł on nacisk na dosłowne i historyczne wyjaśnianie Pisma, dążąc jednak także do *teorii* (gr. “oglądanie, kontemplacja”), która posuwała się poza pro-

ste, literalne, znaczenie tekstu. Teologia antiocheńska była narażona na niebezpieczeństwo wyrażenia zgody na *dyofizyzm* (gr. “dwie natury”), ponieważ jej zwolennicy w niewłaściwy sposób zestawiali w jednej Osobie Jezusa Chrystusa boską i ludzką naturę, a przez uwydatnienie Jego pełnego człowieczeństwa częściowo uprzedzali współczesną chrystologię oddolną. Zazwyczaj się uważa, że teologii antiocheńskiej kształt nadał św. Lucjan z Antiochii, męczennik (zm. 312), który studiował w Edessie; rozwinął ją św. Eustacjusz z Antiochii (zm. ok. 336) oraz Diodor z Tarsu (zm. ok. 390), a punkt szczytowy osiągnęła w nauczaniu św. Jana Chryzostoma (ok. 347-407), Teodora z Mopsuestii (ok. 350-428) i Teodoretą z Cyru (ok. 393-466). **Zob. chrystologia “logos-anthropos”, chrystologia oddolna, chrystologia odgórna, Edessa, nestorianie, sens Pisma Świętego, teologia aleksandryjska, trzy rozdziały.**

Teologia apofatyczna (gr. “negatywny, przeczący”). Podstawowe pojęcie w teologii Wschodu, często tłumaczone jako teologia negatywna. Kładzie ono nacisk na niewspółmierność wszystkich naszych wysiłków zmierzających do opisanego absolutnej tajemnicy Boga. Każde nasze twierdzenie o Bogu musi być ograniczone przez odpowiednie zaprzeczenie i przez uznanie, że Bóg w sposób nieskończony przekracza wszelkie nasze kategorie. Wiedza o Bogu nigdy nie jest czysto intelektualna, lecz domaga się zbliżenia do Boga przez moralne i religijne oczyszczenie, klasycznie opisane przez św. Grzegorza z Nyssy (ok. 330 - ok. 395) w jego *Życiu Mojżesza*. **Zob. istota i energie, noc ciemna, teologia katafatyczna, teologia negatywna.**

Teologia biblijna. Każda teologia, która opiera się przede wszystkim na Piśmie Świętym. Poszczególne teologie biblijne rozwijają takie zagadnienia ze Starego i Nowego Testamentu, jak przymierze, usprawiedliwienie, obietnica, proroctwo albo dzieje zbawienia, by z Pisma Świętego wyprowadzić jednolite orędzie dla czasów nam współczesnych. **Zob. hermeneutyka, teologia.**

Teologia chwały. **Zob. theologia gloriae.**

Teologia dialektyczna. Mający duże znaczenie ruch w teologii protestanckiej w latach dwudziestych, któremu przewodził Karl Barth (1886-1968) i który się całkowicie różnił w poglądach od przeważającego protestantyzmu liberalnego. Teologia dialektyczna przez to, że podkreślała nieskończoną jakościową różnicę między Bogiem a ludźmi, lubowała się w paradoksach (np. wieczność i czas), które nie uwzględniały żadnej rozumowej syntezy. **Zob. protestantyzm liberalny.**

Teologia dogmatyczna. Główna gałąź teologii, która czerpiąc dane objawienia z Pisma Świętego i Tradycji, bada i przedstawia w sposób rozumowy wszystkie główne zagadnienia doktryny chrześcijańskiej. Współczesne próby odnowienia tej dyscypliny zmierzają do ustawienia tego, w co wszyscy wierzą, w świetle całej historii chrześcijaństwa i zmieniających się warunków życia w naszych czasach (OT 16). **Zob. dogmat, teologia, teologia systematyczna.**

Teologia feministyczna. Podejście do teologii (rozwinęte głównie w Stanach Zjednoczonych po roku 1968) protestujące przeciw długotrwałej przewadze mężczyzn w teologii, egzegezie i życiu Kościoła. Domaga się ono czasami między innymi święceń kapłańskich dla kobiet i posługiwania się językiem, który by nie uwzględniał struktur podtrzymujących męską przewagę. **Zob. teologia afroamerykańska, teologia polityczna, teologia wyzwolenia.**

Teologia fundamentalna. Dział teologii zachodniej, który się zajmuje sprawami podstawowymi, a szczególnie objawieniem Bożym w dziejach Izraela i w życiu Jezusa Chrystusa, warunkami, które sprawiają, że się człowiek otwiera na to objawienie Boże, znakami, dzięki którym wiara w Jezusa Chrystusa i przez Niego staje się rozumna, wreszcie przekazywaniem (w tradycji Kościoła i w pismach natchnionych) doznań związanych z objawieniem się Boga. **Zob. apologetyka, natchnienie biblijne, objawienie, przesłanki wiary, teologia dogmatyczna, tradycja, wiara.**

Teologia Janowa. Teologia wyprowadzona z czwartej Ewangelii i z Pierwszego Listu św. Jana, w mniejszym stopniu z Drugiego i Trzeciego Listu św. Jana i z Apokalipsy. Ewangelia św. Jana posługuje się symbolami (np. chleb, woda i pasterz, itp.), przeciwstawnymi obrazami (np. prawda - kłamstwo, miłość - nienawiść), a ogólnie rzecz biorąc, językiem rozmodlonym, wewnętrznym przeżytym i trynitarnym; celem jej jest rozbudzenie wiary w Jezusa jako Chrystusa i Syna Bożego (J 20, 31). Język tej Ewangelii jest bogaty w słownictwo zaczerpnięte z objawienia (np. chwała, znaki, prawda i świadectwo), nie pomija jednak tego, co Chrystus -prawdziwy "krzew winny", z którym jesteśmy złączeni jako latorośle (J 15, 1-8)-czyni, udzielając życia wiernym i dając im moc, by się stali dziećmi Bożymi (J 1, 12-13). Prolog do Ewangelii (J 1, 1-18) zapowiada walkę między światłością i ciemnością. Początkowe życzliwe nastawienie do Jezusa, który przychodzi jako Boże "światło świata" (J 8, 12; 9, 5; 12,46), skończyło się powstaniem podziału między (a) tymi, którzy pozostali duchowo ślepi, nienawidzą światła (J 1, 5; 3, 19; 9, 39-41) i pogrążają się w ciemnościach nocy (J 13, 30), (b) a tymi, którzy odzyskali zdrowie i widzą prawdę (J 1, 39; 9, 1-38; 20, 29). Po ostatniej mowie Jezusa skierowanej do najbliższych zwolenników, po złożeniu obietnicy zesłania Ducha Świętego i po modlitwie arcykapłańskiej (J 13, 1-17, 26) moce ciemności zdają się przeważać podczas męki, ale ustępują przed oślepiającym zwycięstwem podczas zmartwychwstania. Zeby odrzucić głoszone przez doketów fałszywe rozumienie prawdy o tym, że Słowo się stało Ciałem (J 1, 14), pierwszy List św. Jana kładzie jeszcze raz nacisk na rzeczywistość wcielenia (1 J 4, 2-3), podczas którego Bóg się nam objawił jako Miłość (1 J 4, 7-12). Kościół wschodni czci św. Jana jako teologa par excellence. Patmos, miejsce, na którym zgodnie z tradycją miał napisać Apokalipsę, jest celem pielgrzymek. **Zob. chwała, doketyzm, objawienie, Syn Boży, trzej teologowie.**

Teologia katafaticzna (gr. "twierdzący, pozytywny"). Pojęcie dopełniające do teologii apofatycznej, czyli negatywnej, właśnie dlatego nazywane czasami "teologią pozytywną". Mimo że kategorie poznawcze, którymi się kierujemy, są u samych swoich podstaw niewystarczające, możemy wypowiadać wiele prawdziwych twierdzeń o Bogu, który się nam objawił w sposób niezrównany w Jezusie Chrystusie i dał się nam poznać teraz przez Ducha Świętego. Teologia apofatyczna jednak kładzie nacisk na to, że nawet mimo faktu, iż Bóg sam siebie nam objawił i sam siebie nam darował, pozostaje On dla nas zasadniczą tajemnicą. **Zob. teologia apofatyczna, teologia pozytywna.**

Teologia kerygmaticzna (gr. "przepowiadać, głosić orędzie"). Teologia nastawiona na przepowiadanie decydujących wydarzeń z dziejów zbawienia. W latach trzydziestych tego stulecia Franz Lakner na wydziale teologicznym w Innsbrucku rozwijał teologię kerygmaticzną, której ośrodkiem był Chrystus taki, jakim Go trzeba głosić. Ta próba niezupełnie się powiodła. Mimo to dzięki pracom Hugona Rahnera, Josepha Jungmanna i innych, bardziej kerygmaticzne podejście do teologii powszechnie zastąpiło abstrakcyjne spekulacje scholastyczne. **Zob. scholastyka, szkoły teologiczne, teologia.**

Teologia kongregacyjna. Odmiana protestantyzmu, której źródłem jest reformacja i której zdaniem Kościoły lokalne mają prawo do załatwiania swoich własnych spraw w całkowitej niezawisłości; uzasadnienia tej opinii zwolennicy tej teorii dopatrują się w Piśmie Świętym. **Zob. Kościół, protestanci, reformacja.**

Teologia krzyża. **Zob. theologia crucis.**

Teologia misyjna. Systematyczna nauka o tym, w jaki sposób cały Kościół i wszyscy chrześcijanie zostali posłani przez Chrystusa. Św. Franciszek Ksawery (1506-1552), mimo że cechował się odwagą i szlachetnością, narzucił zwyczaje łacińskie mieszkańcom wybrzeża malabarskiego, podczas gdy żyjący później jezuita św. Robert Nobili (1577-1656) przyjął zwyczaje hinduskie. W Chinach inni misjonarze jezuita, Matteo Ricci (1552-1610) dostosował obrzędy chrześcijańskie do kultury miejscowej, co spowodowało gwałtowny spór na temat "obrzędów chińskich". Klemens XI (papież w latach 1700-1721) potępił tego rodzaju praktyki, a Benedykt XIV (papież 1740-1758) wymagał nawet od misjonarzy, by składali

przysięgę, że tego nie uczynią. W dwudziestym wieku zmianę poglądów na temat działalności misyjnej Kościoła wyrażały cztery encykliki papieskie: *Maximum illud* Benedykta XV (1919), *Rerum Ecclesiae* Piusa XI (1926), *Evangelii praecones* Piusa XII (1951) oraz *Princeps Pastorum* Jana XXIII (1959). Podkreślając fakt, że Kościół otrzymał polecenie upowszechniania Ewangelii na całym świecie, papieże ci wskazywali na konieczność kształtowania Kościołów miejscowych (Benedykt XV), kształcenia miejscowego duchowieństwa (Pius XI), zachęcania ludzi świeckich do odnawiania struktur społecznych (Pius XII), oraz przystosowania do kultur miejscowych (Jan XXIII). Sobór Watykański II dostrzegając, że posłannictwo Kościoła korzeniami tkwi w tym, że Chrystus posłał apostołów tak, jak On sam został posłany przez Ojca niebieskiego (LG 17). Kościół z samej swojej natury jest nieustannie wysyłany do całego świata (AG 2, 10). W czasach dawniejszych działalność misyjna ponosiła konsekwencje wynikające ze zgorzenia, jakie niósł ze sobą podział chrześcijaństwa, zgadzała się też na wiele politycznych, ekonomicznych, rasowych i kulturalnych niesprawiedliwości, mogła też być częściowo odmianą duchowego kolonializmu. Obecnie niemal cała teologia misyjna jest zdania, że troska o całościowy rozwój i wyzwolenie należy do pełnego misyjnego zadania Kościoła. W encyklice *Evangelii nuntiandi* (1975) papież Paweł VI daje katolikom wspiane wskazówki o naturze pracy ewangelizacyjnej we współczesnym świecie. **Zob. chrześcijanie anonimowi, Kościół miejscowy, prozelici, wkorzenie w kulturę.**

Teologia moralna. Dział teologii, który się zajmuje studiami nad tym, jak chrześcijanie (i inni ludzie) powinni postępować, i uczy ich tego. To systematyczne spojrzenie na życie moralne chrześcijan opiera się na Piśmie Świętym (np. na Dekalogu, na Kazaniu na Górze, na zaleceniach św. Pawła), na racjach filozoficznych i na tradycyjnym doświadczeniu i nauczaniu Kościoła. Powinna ona wynikać z pełnego spojrzenia na to, czego się domagało pierwotne stworzenie (Rdz 1, 26-27) i na odtworzeniu człowieczeństwa w Chrystusie (Rz 6, 4; 8, 28-30; 1 Kor 15, 49; 2 Kor 5, 17; Ef 4, 24; Kol 3, 10). Od czasów św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274) teologię moralną często odrywano od jej dogmatycznych i biblijnych korzeni, a zdrowa kazuistyka stawała się często pustym legalizmem. Znamienną cechą nauki moralnej św. Alfonsa Liguoriego (1696-1787) była głęboka erudycja i wielkie zrozumienie dla spraw duszpasterskich. Johannes Baptist Hirscher (1788-1865) z Tybingi systematycznie przedstawiał moralność, posługując się terminologią królestwa Bożego. W drugiej połowie wieku XX studia biblijne, nauki świeckie, rozwój filozofii, a nade wszystko odnowa w chrystologii, eklezjologii i antropologii - sprawiły, że teologia moralna stanęła przed wielkim wyzwaniem, a równocześnie się wzbogaciła. Od czasów Leona XIII (1810-1903) nauczanie papieskie coraz bardziej zachęcało moralistów, by się zajmowali nie tylko moralnością jednostek, ale także szerzej spojrzeli na sprawiedliwość społeczną, na stosunki między państwem a Kościołem i na pokój między narodami. Wschodnia teologia moralna uwypukla nasze "życie w Chrystusie", gdyż dogmat to reflektująca duchowość, a duchowość to życie dogmatem. Kwestie moralne dotyczące wiary rozwiązywane są przez *akribeia* (gr. "dokładność"), a kwestie dotyczące praktyki duszpasterskiej przez *oikonomia* (gr. "zarządzanie"). **Zob. antropologia, dekalog, doskonałość, etyka, jansenizm, kazuistyka, Kościół i państwo, nauka społeczna Kościoła, pareneza, probabilizm, rygorizm, sprawiedliwość, świętość, Tybinga i jej szkoły, wybór zasadniczy.**

Teologia narracyjna (łac. "opowiadać"). Nowoczesna próba odnowienia teologii chrześcijańskiej jako teologii religii historycznej, która nie tylko ma coś do przekazania, ale ma także wydarzenia do opowiedzenia. Wyzwalając się od abstrakcyjnych stwierdzeń doktrynalnych, teologia narracyjna odnajduje swoją ojcowiznę w biblijnych i innych religijnych opowiadaniach. Teologia narracyjna wprawdzie pożytecznie naprawia dążenia do oderwania teologii od życia i kultu, potrzeba jej jednak krytycznych zasad umożliwiających ustalenie znaczenia i prawdy. Wśród chrześcijan wschodnich narracyjny wątek w teologii ocalał w liturgii i ikonach. **Zob. ikona, liturgia, teologia.**

Teologia naturalna. Nauka zajmująca się wiedzą o Bogu dostępną tylko przy pomocy samego rozumu (zob. Ps 19, 1-4; Mdr 13, 1-9; Dz 14, 17; 17, 22-31; Rz 1, 18-23; 2, 14-15). Teologia naturalna, rozwinięta przez św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274), została zakwestionowana w czasach Oświecenia, kiedy

to celem ataku stała się słuszność argumentów na istnienie Boga. Sobór Watykański I (1869-1870) nauczał, że “z rzeczy stworzonych można z całą pewnością rozpoznać Boga przy pomocy naturalnego światła rozumu ludzkiego” (DH 3004; ND 113; zob. DV 6). Sobór stwierdził wprawdzie możliwość takiego poznania (“można rozpoznać”), nie wskazał jednak sposobu, w jaki Boga poznajemy (dowody rozumowe? intuicja? przeżycie mistyczne?), nie rościł też sobie prawa do zapewnienia, że ktokolwiek tę możliwość zrealizował bez ukrytej pomocy łaski. Karl Barth (1886-1968) i inni przedstawiciele teologii dialektycznej, dowodząc, że grzech po prostu uniemożliwił rozumowi ludzkiemu poznanie Boga, zdecydowanie odrzucają jakąkolwiek teologię naturalną. Teologię naturalną najczęściej uprawiają wierzący chrześcijanie. Jeżeli nawet pomijają oni to, co wiedzą z objawienia, to jednak podnoszą te zagadnienia o Bogu, które zakładają uprzednie życie się z odpowiedziami. Ostatecznie teologia czysto naturalna wskazuje na abstrakcyjny i filozoficzny sposób patrzenia na ludzkość - zupełnie różny od konkretnego spojrzenia na ludzkość grzeszną, jaką nam ukazuje teologia dziejów zbawienia. Sobór Watykański II ustawia poznanie Boga z rzeczy stworzonych (czyli teologię naturalną) w nawiązaniu do dziejów objawienia i zbawienia (DV 2-6, 14-17). **Zob. argumenty na istnienie Boga, dzieje zbawienia, oświecenie, pięć dróg, teodycea, teologia, teologia dialektyczna.**

Teologia negatywna. Podobnie jak w teologii apofatycznej podejście do Bożej Tajemnicy, które podkreśla, że raczej potrafimy powiedzieć, czym Bóg nie jest, niż czym jest w rzeczywistości. Jest to sposób uprawiania teologii, który kładzie większy nacisk na to, co się wyraża po łacinie słowem *sapientia* (łac. “mądrość”) niż *scientia* (łac. “wiedza”). Teolog prawosławny Włodzimierz Łoski (1903-1958) skrytykował zachodnią teologię negatywną za to, że szuka kompromisu pomiędzy wiarą i rozumem zamiast zaakceptować nierozwiązywalne antynomie, lub pozorne sprzeczności pomiędzy przekonaniami. **Zob. literatura mądrościowa, tajemnica, teologia, teologia apofatyczna, teologia katafaticzna.**

Teologia pastoralna. Teologia zwracająca uwagę na:

- a. przejście od studiowania Pisma Świętego i teologii systematycznej do przepowiadania i nauczania religii,
- b. praktykowanie życia liturgicznego i sakramentalnego,
- c. udzielanie rad w dziedzinie moralnej i duchowej,
- d. troskę o ludzi mających szczególne potrzeby (np. o uchodźców, narkomanów, chorych, podsztych wiekiem i umierających),
- e. walkę o sprawiedliwość i pokój,
- f. opiekę nad ludźmi w różnym wieku i w różnych sytuacjach życiowych.

Wielu uważa teologię pastoralną za synonim teologii praktycznej albo krytycznego spojrzenia na wielostronne posłannictwo Kościoła w świecie. Na przestrzeni wieków wśród znakomitych ludzi, którzy dali swój wkład w rozwój teologii pastoralnej, wymienić trzeba św. Jana Chryzostoma (ok. 349-407), św. Grzegorza Wielkiego (ok. 540-604) i Karła Rahnera (1904-1984). **Zob. ewangelizacja, homiletyka, kapłaństwo, katecheza, urząd duszpasterski, teologia, teologia misyjna.**

Teologia Pawłowa. Teologia rozwinięta przez św. Pawła (zm. ok. 67), którego powołanie będące nawróceniem ok. 34 roku (1 Kor 9, 1; 15, 8-11; Dz 9, 3-9) zmieniło z gorliwego faryzeusza (Flp 3, 5-8; Dz 22, 3-5), prześladowcy chrześcijan (1 Kor 15, 9; Ga 1, 13-14; Dz 7, 58 - 8, 3; 9, 1-2) w wielkiego apostoła narodów (Ga 1, 12. 15-16; 2, 7; Dz 9, 15). Radykalnie nastawiony na zmartwychwstanie ukrzyżowanego Jezusa (Rz 4, 25; 1 Kor 1, 17-25; 15, 14-15; Flp 2, 6-11), Paweł nauczał, że nasze usprawiedliwienie wywodzi się z wiary i Chrystusowej łaski pojednania (Rz 5, 6-11), a nie z wypełniania Prawa (Ga 2, 16-4, 31). Przez chrzest ludzie wierzący istnieją w Chrystusie (Rz 8, 1. 16, 7; 1 Kor 15, 22; Flp 3, 8-9), a przez Ducha Świętego żyją nowym życiem (Rz 5, 1-8, 39) i stopniowo się przemieniają w obraz Chrystusa (Rz 8, 29), tworząc równocześnie świątynię Ducha Świętego (1 Kor 3, 16-17) i Ciało Chrystusa (1 Kor 12, 12-27). W “nowym Izraelu Bożym” (Ga 6, 16) wszyscy ochrzczeni cieszą się podstawową jednością (Ga 3, 26-28) i są wezwani do tego, by korzystali z rozmaitych charyzmatów (1 Kor 12, 1 -31) w celu budo-

wania wspólnoty w miłości (Rz 5, 5; 1 Kor 12, 31-13, 13) i ukazania własnym życiem owoców Ducha (Ga 5, 16-26). Razem z teologią Janową, teologia Pawłowa była główną teologią nowotestamentalną i wywarła ogromny wpływ na dzieje chrześcijaństwa. **Zob. charyzmaty, Ciało Chrystusa, Duch Święty, Łaska, prawo, usprawiedliwienie, zjawienia zmartwychwstałego Pana.**

Teologia piękna. W estetyce piękno jest jakością albo zestawieniem jakości, które sprawiają przyjemność. Harmonia własnych Bożych doskonałości i współdziałania sił w dramacie zbawienia człowieka budzi zachwyt własnym pięknem. To piękno możemy kontemplować w chwale i blasku, które Chrystus nam objawił jako Jednorodzony Syn Ojca niebieskiego (J 1, 14). W nowszych czasach Hans Urs von Balthasar (1905-1988) na Zachodzie oraz Paweł Florenskij (1882 - ok. 1943) i Paul Evdokimov (1901-1970) na Wschodzie zrobili bardzo wiele dla rozwinięcia teologii piękna. **Zob. chwała Boża, estetyka, pojęcie transcendentalne.**

Teologia polityczna. Teologia protestująca przeciw “prywatyzacji religii” i kładąca nacisk na społeczną odpowiedzialność chrześcijan. Odkąd chrześcijanie uzyskali wolność religijną dzięki odnowie dokonanej przez Konstantyna Wielkiego (ok. 280-337), niektórzy z nich - tacy jak Euzebiusz z Cezarei (ok. 260 - ok. 340) czasami się posługiwali prawdami wiary, żeby usprawiedliwić cesarskie roszczenia, politykę i sposób postępowania. Nowe fałszywe skojarzenie ustroju politycznego i religii zachęcało nieraz do wojen i prześladowań, nie mówiąc o współczesnych “czystkach etnicznych”. Oświecenie doprowadziło do przeciwnej skrajności, głosząc pogląd, że religia i polityka nie powinny mieć ze sobą nic wspólnego i że wiara jest prywatną sprawą sumienia każdego człowieka z osobna. Teologia polityczna Johanna Baptista Metz (ur. 1928) i innych, choć daleka od myśli o upolitycznieniu religii, ma na celu ukazanie wzajemnych powiązań wiary chrześcijańskiej z ustrojem społecznym i politycznym - przede wszystkim przez wyrażenie sprzeciwu wobec ogromu niesprawiedliwości na naszym świecie i przez położenie nacisku na solidarność z ukrzyżowanym Jezusem i niezliczonymi ofiarami dawnych i obecnych dziejów świata. Ta teologia życia religijnego znalazła pewnego rodzaju oficjalny odpowiednik w wydanej w roku 1987 encyklice Jana Pawła II *Sollicitudo rei socialis*. **Zob. Kościół i państwo, oświecenie, symfonia, teologia afroamerykańska, teologia feministyczna, teologia wyzwolenia, wybór na rzecz ubogich, życie religijne.**

Teologia pozytywna. Gałąź teologii zajmująca się historycznymi przesłankami i szczegółowymi wyderzeniami (wziętymi z Pisma Świętego i Tradycji, żeby określić to, czego naucza wiara chrześcijańska) i przeciwstawna teologii naturalnej, która się zajmuje powszechnymi zasadami religijnymi znanymi z rozumu. Obecnie wyrażenie “teologia pozytywna” rzadko się pojawia w schematach zawierających podział całej teologii; jej miejsce często teraz zajmuje wyrażenie “teologia historyczna”. **Zob. patrystyka, teologia, teologia biblijna, teologia dogmatyczna, teologia fundamentalna, teologia moralna, teologia pastoralna, teologia systematyczna.**

Teologia praktyczna **Zob. teologia pastoralna.**

Teologia rozwoju. Kierunek teologiczny, któremu początek dał Alfred North Whitehead (1861-1947); jego filozofia, podobnie jak niektóre inne filozofie, kładzie nacisk na pierwszeństwo stawiania się nad istnieniem, przewyższa je jednak, ponieważ próbuje scalić to podejście do rzeczywistości z wynikami nauk przyrodniczych. Whitehead uważa, że ostatecznymi zasadami rzeczywistości są raczej “aktualne byty” niż substancje, a za swój własny punkt wyjścia uznaje “aktualne sposobności” albo byty we wzajemnym oddziaływaniu z całym wszechświatem. Bóg dzięki temu, że wszystko ogarnia miłością, nie działa przez przymus, jest “wielkim towarzyszem, który współuczestniczy w cierpieniu i rozumieniu”. Dokonany przez Whiteheada przekład tradycyjnej metafizyki na dynamiczną terminologię znalazł zwolenników przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych i na Wyspach Brytyjskich. Niektórzy, np. Charles Hartshome (ur. 1897), rozwijali teologię rozwoju w nieco innym kierunku. Autorzy komentarzy uznają wprawdzie wartość nacisku, jaki Whitehead kładzie na kategorie osobowe, mimo to poddają krytyce jego

filozoficzne poglądy na takie zagadnienia, jak jego pojęcie “skończonego Boga”, który zmienia się w interakcji z ewoluującym światem. **Zob. panenteizm.**

Teologia cholastyczna. **Zob. scholastyka.**

Teologia symboliczna. Pogląd głoszący, że świat widzialny jest obrazem świata niewidzialnego. Platon (427-347 przed Chr.), pisząc w dialogu *Timajos o początku i układach świata*, mówi: “Czas jest ruchomym obrazem wieczności”. Przypowieści wskazują, że Jezus we wszystkich rzeczach i w codziennych wydarzeniach upatrywał jakby okna otwarte na Boga i zaproszenie, by odpowiedzieć na Boże działanie. Orygenes (ok. 185 - ok. 254) opracował teologię zdecydowanie symboliczną. Św. Augustyn z Hippony (354-430) w symbolizmie filozoficznym i w interpretacji Pisma Świętego podsunął świeży bodziec do symbolicznej interpretacji rzeczywistości. Augustinianin, Hugo od św. Wiktora (ok. 1096-1141), na wszystko we wszechświecie spoglądał jako na pewnego rodzaju sakrament Bożych rzeczywistości. Hugo Rahner (1901-1968) mawiał o teologii swój ego brata, Karla Rahnera (1904-1984), że jest to teologia prawdziwego symbolu. We wschodniej teologii ikon mamy przede wszystkim do czynienia z podejściem symbolicznym. **Zob. ikona, orygenizm, sakrament, Sobór Nicejski II.**

Teologia systematyczna. Próba przedstawienia w sposób logiczny i naukowy zasadniczej nauki chrześcijańskiej. Teologia systematyczna w praktyce zazwyczaj się zbiega z teologią dogmatyczną, może się jednak od niej różnić tym, że może w sobie zawierać także zagadnienia moralne. Może się też różnić od teologii dogmatycznej tym, że poświęca więcej uwagi metodologii i terminologii, że się posługuje zasadami filozoficznymi, że ma ściśle ustalony punkt widzenia i że się zajmuje sprawami związanymi z uwarunkowaniami i ograniczeniami wiedzy teologicznej. Teologia systematyczna zachodnia często tłumaczyła analitycznie różne zagadnienia (chrystologię, łaskę, sakramenty, itd.), natomiast teologia wschodnia miała zazwyczaj podejście bardziej syntetyczne. **Zob. epistemologia, filozofia, teologia dogmatyczna, teologia fundamentalna.**

Teologia śmierci Boga. Prąd teologiczny - popularny w latach sześćdziesiątych - rozwinięty głównie w Stanach Zjednoczonych, który czasem prowadził dialog ze współczesnym sobie ateizmem, innym razem przedstawiał świat jako porzucony przez Boga, a nawet szedł w ślady Fryderyka Nietzschego (1844-1900) i głosił, że Bóg poniósł śmierć z rąk ludzi. **Zob. postmodernizm.**

Teologia transcendentálna. Kierunek teologiczny podobny do filozofii transcendentalnej i związany w sposób szczególny z Karlem Rahnerem (1904-1984) i Bernardem Lonerganem (1904-1984). Pyta ona o możliwość odpowiedzi, na które czekamy, gdy się zastanawiamy nad ludzkim podmiotem. Posługując się przykładem Rahnera, możemy powiedzieć, że pokuta to nie tylko obiektywny obowiązek, który trzeba wypełnić, ale także cnota skłaniająca podmiot do zmiany postępowania. Każde obiektywne pytanie ma subiektywny aspekt rzucający nowe światło na poruszane zagadnienia teologiczne. **Zob. metoda teologiczna, metody w teologii, sakrament pokuty.**

Teologia Trójcy Przenajświętszej. Próby zrozumienia i wyjaśnienia choć w niewielkim stopniu głównej tajemnicy wiary chrześcijańskiej, że mianowicie istnieje jeden Bóg w Trzech odrębnych Osobach: Bóg Ojciec, Syn Boży i Duch Święty (Mt 28, 19; 2 Kor 13, 13). Św. Augustyn z Hippony (354-430), malując na podstawie działania naszego rozumu i woli własny “psychologiczny” model Trójcy Przenajświętszej, wyjaśniał zrodzenie Syna (albo Słowa) przez analogię do ludzkiego poznania samego siebie, podczas gdy miłością samego siebie wyjaśniał pochodzenie Ducha Świętego, “uosobioną” wzajemną miłość Ojca i Syna. Przez całe stulecia teologowie szli w ślady Augustyna, albo przyjmowali inne analogie z przeżyć i filozofii takich, jak “Ja-Ty-My” myśli personalistycznej upowszechnionej przez Marcina Bubera (1878-1965). Wszystkie te podejścia do Trójosobowego Boga mogą być pomocne. Ponieważ jednak zostały one zaczerpnięte ze stworzonej ludzkiej rzeczywistości i z powszechnego doświadczenia, nie tkwią bezpo-

średnio korzeniami w przekazywaniu się Boga w historii zbawienia, które szczyt osiągnęło w Tajemnicy Wielkanocnej. Słynna ikona, namalowana przez św. Andrzeja Rublowa (ok. 1360-1430), znajdująca się obecnie w galerii w Moskwie, ukazuje scenę *filoksenii* (gr. “gościnność”) Abrahama z trzema aniołami siedzącymi przy stole (Rdz 18, 1-15), scenę zatem, która chrześcijanom podsuwa niepojętą tajemnicę Trójcy Przenajświętszej. Kielich na stole wiąże tę tajemnicę z Eucharystią, a przez to ze zbawczymi dziejami Chrystusa, z Jego męką, śmiercią i zmartwychwstaniem. Ta ikona przywodzi nam na myśl główną prawdę teologii Trójcy Przenajświętszej: rozumowanie winno prowadzić od Trójcy Ekonomicznej (objawionej w dziejach zbawienia) do Trójcy Immanentnej (w czym mogą nam pomóc analogie z rzeczywistości stworzonej), a nie odwrotnie. W teologii Trójcy Przenajświętszej - podobnie jak gdzie indziej - porządek zbawienia ma pierwszeństwo przed porządkiem stworzenia. **Zob. Bóg jako ojciec, Duch Święty, ekonomia, filioque, modalizm, osoba, pochodzenie osób Boskich, relacje między osobami Boskimi, Sobór Konstantynopolitański I, Sobór Nicejski I, Syn Boży, tajemnica, tajemnica Wielkanocna, tchnienie, Trójca immanentna, triteizm, unitarianie, zrodzony a nie stworzony.**

Teologia wschodnia. Teologia rozwinięta przez greckich oraz syryjskich Ojców Kościoła. Ogólnie rzecz biorąc, teologia wschodnia jest zaangażowana w przechowanie całej tradycji chrześcijańskiej tak, jak została ona podana przez Ducha Świętego, zapisana w Piśmie Świętym, a szczególnie przekazywana przez pierwsze sobory powszechne i wspomniana uroczystie podczas obchodów liturgicznych i na ikonach. Jej cechą znamioną jest prymat tego, co duchowe, duchowość bowiem uważa się za żywy dogmat, a dogmat za tę formę duchowości, która w jego słownym sformułowaniu znalazła oficjalne poparcie. Łącząc harmonijnie naukę Kościoła, jego duchowość i dyscyplinę, teologia wschodnią czerpie natchnienie i ukształtowanie z liturgii i z życia monastycznego. **Zob. chwała, doksologia, Duch Święty, ikona, liturgia, metody w liturgii, oddawanie czci Bogu, Ojcowie Kościoła, orygenizm, siedem soborów powszechnych, Sobór Powszechny, szaleni dla Chrystusa, teologia aleksandryjska, teologia antiocheńska, teologia apofatyczna, teologia Janowa, teologia symboliczna, tradycja, trzech teologowie, życie monastyczne.**

Teologia wyzwolenia. Ruch szeroko rozpowszechniony w Ameryce Łacińskiej, który:

- a. nawiązuje do wyjścia z Egiptu, do nawoływań prorockich, by się troszczyć o sprawiedliwość, i do faktu, że Jezus głosił królestwo Boże,
- b. Pismo Święte odczytuje na tle całkowitego wyzwolenia,
- c. zakorzenił się głęboko tam, gdzie struktury niesprawiedliwości i ekonomicznej zależności uciskają ogromne rzesze ludzi biednych.

Do jego czołowych przedstawicieli należą: Juan Luis Segundo (1925-1996), Jon Sobrino (ur. 1928), a szczególnie Gustavo Gutierrez (ur.1928), którego książka pt. *Teologia wyzwolenia* (wydanie pierwsze w roku 1972) dała temu ruchowi początek. Głęboko zainteresowani tym, że teologia ma publiczne zadanie popierania zmian społecznych, przywódcy tego ruchu zawsze rozwijali duchowość wyzwolenia. Papież Jan Paweł II w wydanej w roku 1987 encyklice *Sollicitudo reissocialis* (łac. “Troska o sprawy społeczne”) nawoływał do ogólnoświatowego procesu “rozwoju i wyzwolenia”, który sam siebie wyraża “w okazywaniu miłości i posługiwaniu bliźnim”, zwłaszcza najuboższym (nr 46). **Zob. metody w teologii, teologia afroamerykańska, teologia feministyczna, teologia polityczna, wybór na rzecz ubogich.**

Teonomia (gr. “prawo Boże”). Etyka, dla której ostatecznym autorytetem jest wola Boża ukazywana za pośrednictwem naszego stworzonego rozumu oraz wolnej woli. **Zob. autonomia, heteronomia.**

Teoria dwóch źródeł.

1. Niemal powszechnie przyjęta hipoteza, że Ewangelie św. Mateusza i św. Łukasza miały dwa większe źródła: Ewangelię św. Marka i źródło “Q” (zbiór wypowiedzi Jezusa).
2. Powszechnie utrzymywany pogląd od wieku XVI do Soboru Watykańskiego II, że istnieją dwa “materialnie” oddzielone i równie ważne “źródła objawienia”: Tradycja i Pismo Święte

Zob. Ewangelie synoptyczne, objawienie, Pismo Święte i tradycja, Redaktionsgeschichte, źródło “Q”.

Theotokos (gr. “Bogurodzica”). Tytuł nadawany Matce Bożej przynajmniej od czasów Orygenesusa (ok. 185 - ok. 254) wyrażający fakt, że urodziła Ona Syna Bożego. W języku łacińskim, chociaż dokładnym odpowiednikiem jest wyraz *Deipara*, najczęściej się ten tytuł pojawia jako *Deigenitrix* (łac. “Boża Rodzicielka”). Kiedy Nestoriusz z Konstantynopola zakwestionował ten tytuł. Sobór Efeski (431) potępił patriarchę, podtrzymując jedność Osoby Chrystusa i ogłaszając prawomocność tytułu *Theotokos* (DH 250-252; ND 604-606/1). Nie był tylko człowiekiem Ten, którego urodziła Maryja (ani samą tylko naturą ludzką), ale samym Synem Bożym. **Zob. mariologia, nestorianie, Sobór Efeski.**

Tetrarchia (gr. “rządy czterech”). **Zob. pentarchia.**

Theologia crucis (łac. “teologia krzyża”). Wyrażenie ukute przez Marcina Lutera (1483-1546) w celu wypracowania właściwego sposobu nauczania teologii. Boga miłosiernego i zbawiającego poznajemy jako ukrytego w Chrystusie ukrzyżowanym i w przeżyciach cierpienia i pokus, które wykazują nicość ludzi wobec Boga. Bóg został objawiony w sposób, jakiego nie oczekiwaliśmy - w niemocy i głupstwie krzyża (zob. 1 Kor 1, 17-31). Siergiej Bułgakow (1871-1944) rozumiał objawienie “kenotycznie”, czyli jako ujawnienie się chwały Bożej w Bożym uniżeniu samego siebie. **Zob. luteranizm, kenoza, theologia gloriae.**

Theologia gloriae (łac. “teologia chwały”).

1. Wyrażenie, któremu Marcin Luter (1483-1546) przeciwstawił swoje wyrażenie “teologia krzyża”; jest ono znamienne dla teologii scholastycznej i mistycznej. Luter dopatruje się w tym wyrażeniu chęci poznania Boga w sposób zarozumiały przez oparcie się na naszych własnych możliwościach, a nie przez pokorny akt wiary i zawierzenia Bogu. “Teologia chwały” oznacza tu teologię samouwielbienia człowieka.
2. W innym znaczeniu wyrażenie to jest związane z teologią wschodnią, która kładzie nacisk na uwielbienie Chrystusa i na nasz udział w Jego chwale. Ta teologia czerpie natchnienie z Ewangelii św. Jana: “Słowo stało się ciałem i zamieszkało między nami. I oglądaliśmy Jego chwałę” (J 1, 14). Chwałę można łączyć z ulubionym przez Lutera pojęciem usprawiedliwienia, jeżeli sieje pojmuje tak, jak je rozumiał św. Paweł: “Tych zaś, których przeznaczył, tych też powołał, a których powołał, tych też usprawiedliwił, a których usprawiedliwił, tych też obdarzył chwałą” (Rz 8, 30).

Zob. chwała, chwała Boża, scholastyka, szekina, teologia Janowa, teologia naturalna.

Theologoumenon (gr. “element o charakterze teologicznym”). Niewiążące twierdzenie teologiczne, które nie ma jasnych podstaw ani w Piśmie Świętym, ani w dogmatycznym nauczaniu Urzędu Nauczycielskiego Kościoła. Twierdzenia wielkich teologów mogą mieć status *theologoumenów* i w następstwie mogą w jakiś sposób wejść do nauki Kościoła. Prawosławni czasami się posługują wyrazem *theologoumenon*, żeby odróżnić wiążące określenia dogmatyczne pierwszych siedmiu soborów od następujących po nich niektórych wypowiedzi Kościoła rzymskokatolickiego. **Zob. filioque, siedem soborów powszechnych, teologia, urząd nauczycielski Kościoła.**

Tiara papieska (gr. “zwój, turban). Duże, nakrycie głowy w formie stożka, które nakładano papieżowi na głowę podczas koronacji i które zakładał podczas uroczystych pozaliturgicznych funkcji. Papież Paweł VI sprzedał własną tiarę, a pieniądze przeznaczył na biednych. Jan Paweł I odmówił koronacji. Jego następcą, Jan Paweł II (ur. 1920), uchylił się od przywrócenia tiary i jakiegokolwiek uroczystej koronacji na początku swego pontyfikatu w roku 1978. **Zob. papież.**

Tolerancja (łac. “wytrzymałość, cierpliwość”). Pozostawianie w spokoju tych, którzy się od nas różnią wierzeniami i praktykami. Po wycierpieniu prześladowań ze strony niektórych przywódców żydowskich, a potem - przez stulecia - ze strony władców rzymskich, chrześcijanie osiągnęli wolność religijną na pod-

stawie tzw. edyktu mediolańskiego (313). Bardzo szybko, a szczególnie po tym, jak cesarz Teodozjusz I Wielki (panował w latach 379-395) ogłosił chrześcijaństwo religią państwową, chrześcijanie zaczęli wykazywać brak tolerancji wobec innych chrześcijan (których oskarżano o herezję lub schizmę), Żydów, muzułmanów, a także w Hiszpanii, kształtowanej przez katolickich władców, Izabelę Kastylijską (1451-1501) i Ferdynanda V Aragońskiego (1452-1516), wobec byłych Żydów i muzułmanów, których autentyczne nawrócenie na wiarę katolicką traktowano jako podejrzanę. W czasach reformacji głoszono tolerancję, obejmowała ona jednak zazwyczaj tylko własne stronnictwo. Jan Kalwin skazał Michała Servetusa (1511-1553) na śmierć, a inny teolog protestancki, Teodor Beza (1519-1605), poparł tę decyzję. Pokój Augsburski (1555) z zasadą *cuius regio eius religio* (łac. "kto rządzi, tego religia panuje") tolerował w każdym kraju tylko jedno wyznanie chrześcijańskie, jak to uczyniono w praktyce w Anglii za panowania Elżbiety. Niektórzy baptyści, katolicy, purytanie i kwakrzy uciekli z Anglii poszukując wolności religijnej w Europie i w Ameryce Północnej. Oświecenie i amerykańska wojna o niepodległość stały się zachętą - na dłuższą metę - dla tolerancji rasowej, religijnej i kulturalnej opartej na poszanowaniu praw ludzkich. Obecnie - przynajmniej w dziedzinie religijnej - zwykła obojętność na zagadnienia prawdy i praktyk również może się podawać za prawdziwą tolerancję. Sobór Watykański II zachęcił katolików, by żyli Ewangelią i by ją głosili, zawsze jednak z pełnym miłości poszanowaniem praw innych ludzi (GS 28, 73, 75, AG 11, DG 1). **Zob. inkwizycja, kościół i państwo, oświecenie, pluralizm, prawa człowieka, pryscylianizm, wolna wola, wyprawy krzyżowe.**

Tomasz a Kempis. **Zob. o naśladowaniu Chrystusa.**

Tomizm. Filozoficzna i teologiczna nauka św. Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274). Tomasz, ubogacony encyklopedyczną wiedzą swego nauczyciela, św. Alberta Wielkiego (ok. 1200-1280) i tak jak on sam dominikanina, nadał uporządkowaną formę ogromnej ilości poglądów, które narastały przez stulecia, zwłaszcza od czasów św. Anzelma z Canterbury (ok. 1033-1109). Jest on twórcą znakomitej syntezy między wiarą i rozumem. Jego *Summa Theologiae*, mimo że nie została ukończona, jest największym osiągnięciem teologii średniowiecznej. Mówi się o św. Tomaszu, że "ochrzczył" Arystotelesa (384-322 przed Chr.), zaczerpnął bowiem od tego greckiego filozofa takie zagadnienia jak teoria przyczynowości. Równocześnie jednak Tomasz zachował pewną liczbę śladów platońskich, co jest w pewnym sensie związane z tym, że całymi garściami korzystał on ze św. Augustyna z Hippony (354-430) i Pseudo-Dionizego Areopagity (ok. 500). Od roku 1300 do 1500 komentatorzy Tomasza, zwani także "tomistami", byli zaangażowani w przeciwstawianie się skotyzmowi, nominalizmowi i odżywającemu neoplatonizmowi. Złoty wiek tomizmu przypada na szesnaste i siedemnaste stulecie, kiedy to pojawili się Kardynał Tomasz Kajetan (1469-1534), Sylwester z Fenary (1474-1528), Franciszek de Vitoria (ok. 1485-1546), Jan od św. Tomasza (1589-1644), Melchior Cano (1509-1560), Dominik Soto (1494-1560) i Dominik Banez (1528-1604). Wydany w roku 1917 Kodeks Prawa Kanonicznego uważał, że Tomasz jest najlepszym mistrzem filozofii i teologii w seminariach katolickich (zob. stary CIC 589, 1366); kodeks wydany w roku 1983 po prostu go zaleca jako szczególnie użytecznego (zob. nowy CIC 252, PO 16, GE 10). W swej encyklice z 1998 r. *Fides et ratio* (łac. "Wiara i rozum") papież Jan Paweł II, podkreślając, że nie ma jakiejś "oficjalnej filozofii Kościoła" (nr 76; zob. nr 49), przedstawił św. Tomasza z Akwinu jako mistrza sztuki myślenia i wzór dla teologów (nr-y 43-45). **Zob. arystotelizm, augustynianizm, Kodeks Prawa Kanonicznego, locus theologicus, molinizm, neoplatonizm, neotomizm, pięć dróg, platonizm, scholastyka, skotyzm, Sobór Trydencki, summa, szkoły teologiczne, pojęcie transcendentalne.**

Tonsura (łac. "strzyżenie"). Usunięcie włosów z czyjejś głowy, aby wyrazić, że jest on oddzielony od świata i całkowicie oddany Bogu; jest to symbol, który odnajdujemy nie tylko w chrześcijaństwie, ale także w innych religiach, np. w buddyzmie. Podczas udzielania święceń niższych (akolity, egzorcysty, lektora i ostiariusza) biskup obcinał trochę włosów z głowy kandydata-w ostatnich latach tej praktyki - zaledwie niewielki krąg na szczycie głowy. W Kościele katolickim tonsura została zniesiona w roku 1972 razem ze zniesieniem święceń niższych. W niektórych zakonach jednak - przeważnie kontemplacyjnych -

opat nadal dokonuje ceremonii obcięcia włosów. W obrządku bizantyńskim bezpośrednio po chrzcie odbywa się ceremonia zwana *trichokuria* (gr. “obcięcie włosów”), podczas której obcina się włosy na głowie w czterech miejscach, żeby pokazać, że neofita całkowicie należy do Boga. Na Wschodzie klerycy do dzisiejszego dnia otrzymują tonsurę przed przyjęciem święceń niższych, tak jak mnisi przed wstąpieniem do monasteru. **Zob. akolita, duchowny, egzorcyzm, lektor, święcenia, życie monastyczne.**

Tora (hebr. “pouczenie, prawo”). Dane Mojżeszowi Prawo Boże i Pięcioksiąg, który je zawiera (Pwt 1, 5; 4, 44). “Tora” może także oznaczać naukę przekazywaną przez rodziców lub przez odpowiedni autorytet (zob. Prz 1, 8; 3, 1; 4, 2), pouczenie dane w imieniu Boga przez kapłanów (Pwt 17, 11; 24, 8; 33, 10) oraz prawo Boże zapisane w ludzkich sercach (Jr 31, 33; Ml 2, 7). Samarytanie za Pismo Święte uważali tylko Pięcioksiąg, co dowodzi, że autorytet Tory był (i jest) wyższy niż powaga “Proroków” i “Pism” (=inna część Biblii żydowskiej). **Zob. Biblia, pięcioksiąg, saduceusze, Stary Testament.**

Tradycja (łac. “przekaz”). Proces przekazywania (tradycja jako czynność) albo żywa spuścizna, jaka została przekazana (tradycja jako zawartość). Przez Ducha Świętego (który jest niewidzialnym Nośnikiem Tradycji) cały lud Boży został upoważniony do zapamiętania, przeżywania, interpretowania i wyrażania podstawowego objawienia się Boga, które się zakończyło z Chrystusem i ze wspólnotą Nowego Testamentu. Tak więc w Tradycji zawiera się “Kościół w nauce, życiu i kulcie” przekazujący następnemu pokoleniu “wszystko, czym jest, i wszystko, w co wierzy” (DV 8). Utożsamiając i jednocząc Kościół, Tradycja zapewnia ciągłość od początków ku przyszłości. Wewnątrz całego ludu Bożego biskupi i inni są obarczeni szczególną odpowiedzialnością jako widzialni pośrednicy i interpretatorzy Tradycji. Tradycje lokalne mogą zawieść w przekazywaniu Ewangelii i mogą wymagać poprawy (zob. Mk 7, 1-23; 10, 2-12). Dla prawosławia Tradycja, wyrażana przede wszystkim w kulcie, jest niezbędna do zrozumienia jakiegokolwiek zagadnienia. Przyjęcie przez cały Kościół wskazuje, że jakiś nowy kierunek jest zgodny z Tradycją. **Zob. depozyt wiary, objawienie, Pismo Święte i tradycja, sensus fidelium, sola scriptura.**

Tradycja zachodniosyryjska. Starożytna tradycja, z której wzięły początek liturgie zarówno syryjskiego Kościoła prawosławnego, jak i innych Kościołów, łącznie z (do pewnego stopnia) Kościołem Maronitów. **Zob. chrześcijanie malabarscy, maronici, syryjski Kościół prawosławny.**

Tradycjonalizm. Reakcja przeciw racjonalizmowi i indywidualizmowi, popieranym przez Oświecenie. Klasyczną jego formę wyraził Felicite de Lamennais (1782-1854) w czterotomowym *Essai sur indifférence en matière de religion* (fr. “Szkic o obojętności w dziedzinie religijnej”). Podobne poglądy głosili: Louis de Bonald (1754-1840), Joseph de Maistre (1753-1821), Louis-Eugene Marie Bautain (1796-1867), Gerhard Casimir Ubaghs (1800-1875) i Augustyn Bonnetty (1798-1879). Tradycjoniści utrzymywali, że objawienie zostało dane ludzkości na samym początku, a potem przekazywane w nieprzerwany sposób podczas następujących po sobie dziejów. Objawienie jest pełnym autorytetu źródłem prawdy filozoficznej, moralnej i religijnej. De Lamennais głosił, że jednomyślna zgoda ludzkości nieomylnie świadczy o pierwotnym objawieniu. Sobór Watykański I (1869-1870) odrzucił twierdzenie tradycjonalistów, że wiedza o Bogu może do nas przychodzić tylko przez objawienie i przez naszą pełną wiary zgodę na nie. Dzięki naturalnemu światłu rozumu ludzie także mogą poznać Boga (zob. DH 3004-3005, 3026; ND 113-115). **Zob. fideizm, oświecenie, racjonalizm, teologia naturalna, tradycja, wiara.**

Transcendencja (łac. “przekraczanie”). Inność Boga, którego istnienie “przekracza” wszechświat i nie może być z nim utożsamione. **Zob. niepojętość Boga, immanencja Boża, panteizm, teologia apofatyczna, teologia naturalna.**

Transfmalizacja (łac. “zmiana celu”). Wyrazu tego używają niektórzy teologowie, którzy próbują wyjaśnić, co się dzieje w Eucharystii, kiedy chleb i wino zamieniają się w Ciało i Krew Chrystusa. Zamiast przywoływać terminologię substancji i przypadłości (którą się także stosuje do bytów nierozumnych),

spoglądają oni na dziedzinę stosunków międzyosobowych i zwracają uwagę, jak zmieniają się nasze ludzkie doznania, kiedy coś przyjmuje całkowicie nowy cel. Toteż niektórzy mówiąc eucharystycznej *transsygnifikacji* (łac. “zmiana znaczenia”), podczas której Chleb i Wino podlegają głębokim zmianom znaczeniowym i wyrażają fakt, że Chrystus się nam oddaje. Paweł VI w wydanej w roku 1965 encyklice *Mysterium fidei* (łac. “Tajemnica wiary”) przestrzegł, że te teorie mogą w najlepszym razie uzupełnić tradycyjną naukę Kościoła o przeistoczeniu, a niektóre punkty wydają się z nianie zgadzać. Czy *transfikalizacja* albo *transsygnifikacja* wskazują na zmianę w chlebie i winie, która nam pozwoli wyznać rzeczywistą obecność Chrystusa? **Zob. przeistoczenie.**

Tria capitula (łac. “trzy rozdziały”). **Zob. trzy rozdziały.**

Triduum Wielkanocne (łac. “Trzy dni”). Obchód liturgiczny rozpoczynający się w Wielki Czwartek wieczorem, a kończący się nieszporami Niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego. Msza święta wielkoczwartkowa przywołuje na pamięć Ostatnią Wieczerzę i ustanowienie Najświętszego Sakramentu przez Chrystusa. W Wielki Piątek po odczytaniu opisu Męki Pańskiej według św. Jana, po specjalnych modlitwach w intencji całego świata i po adoracji Krzyża następuje *Missa praesantificatorum* (łac. “Msza darów uprzednio konsekrowanych”), podczas której nie ma konsekracji, ale podczas Komunii św. rozdaje się uprzednio konsekrowane Hostie. W Wielką Sobotę po zachodzie słońca podczas Wigilii Wielkanocnej uroczyste się obchodzi wspomnienie zmartwychwstania Chrystusa oraz nasze zanurzenie w Jego śmierci i zmartwychwstaniu przez chrzest. Liturgia światła i poświęcenia paschału wprowadza w cały ciąg czytań biblijnych, które zbiera-jaw jedno dzieje zbawienia od chwili stworzenia świata po zmartwychwstanie Jezusa; zanim zostanie odprawiona Msza święta, następuje chrzest katechumenów i cała wspólnota - nawet jeżeli sakrament chrztu nie był sprawowany - odnawia przyrzeczenia chrzcielne. **Zob. katechumeni, liturgia darów uprzednio konsekrowanych, tajemnica wielkanocna, wieczerza pańska, Wielki Piątek, Wielki Tydzień, zmartwychwstanie Chrystusa.**

Triodion (gr. “trójśpiew”). Księga liturgiczna w Kościele bizantyńskim, zawierająca okresowe oficja własne przeznaczone do sprawowania liturgii od czwartej niedzieli przed Wielkim Postem do Wielkiej Soboty włącznie. W tym okresie zazwyczaj podczas modlitwy porannej śpiewa się trzy pieśni albo kantyki zamiast zwyczajnych dziewięciu. **Zob. oktoechos, śpiew, Wielki Post.**

Trisagion (gr. “trzykroć święty”). Starożytny refren (“Święty Boże, Święty mocny. Święty a nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami”), podkreślający świętość Chrystusa, Jego potęgę i nieśmiertelność przeciwko tym, którzy twierdzą, że cierpiał On w swojej Bożej naturze. Rzeczywiście, pierwszy raz użyto *Trisagionu* - i mamy na to dowody - na Soborze Chalcedońskim (451), który wprowadził staranne rozróżnienie między Boską i ludzką naturą w Chrystusie, chociaż ich od siebie nie oddzielał (DH 302; ND 615). Przeciwnicy soboru, którym przewodził Piotr Folusznik (zm. 488), monofizycki patriarcha Antiochii, dodał do tego hymnu po słowach “święty a nieśmiertelny” zdanie: “który zostałeś za nas ukrzyżowany”. Zwolennicy Soboru Chalcedońskiego odpowiedzieli na to skierowaniem tej modlitwy raczej do Trójcy Przenajświętszej niż do Chrystusa. Z tym dodatkiem albo bez niego modlitwę można odnaleźć we wszystkich starożytnych liturgiach, zazwyczaj na początku obrzędu. Aż do ostatnich czasów w obrządku łacińskim “Trisagion” śpiewano po łacinie i po grecku podczas adoracji Krzyża w Wielki Piątek. **Zob. aftartodokeci, monofizytyzm, Sobór Chalcedoński, spór o cierpienia Boga.**

Triteizm (gr. “trzej bogowie”). Wiara w trzech bogów, która fałszywie przedstawia monoteizm chrześcijański, przyjmujący trzy odrębne Osoby w jednym Bogu. Jan Filoponus (zm. ok. 565), próbując pogodzić naukę chrześcijańską z filozofią arystotelesowską, wyjaśniał, że jedna natura wspólna wszystkim Osobom Boskim jest tylko intelektualną abstrakcją; został on potępiony na Soborze Konstantynopolitańskim III (680/681 r.). Na Zachodzie Synod w Soissons (1092 r.) potępił filozofa nominalistę Roscellinusa (zm. ok. 1125), który utrzymywał, że trzy Osoby Boskie są istotami odrębnymi, nie posiadającymi wspólnej jed-

nakowej substancji. Na Synodzie w Reims (1148) biskup Gilbert de la Porrée (ok. 1080-1154) został oskarżony o tak dalekie podkreślanie różnic pomiędzy Osobami Boskimi aż do uczynienia z nich całkowicie niezależnych istot. **Zob. monoteizm, nominalizm, osoba, Sobór Konstantynopoliński III, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Trójca immanentna. Absolutna tajemnica trzech Osób Boskich w ich odwiecznym życiu. Dzięki “ekonomii” (lub dziejom) zbawienia, rozpoczętej w Starym Testamencie, a dopełnionej w Nowym Testamencie przez wcielenie Syna Bożego i zesłanie Ducha Świętego objawił się nam Bóg w Trójcy Świętej Jedynej. W ten sposób od Troistości “ekonomicznej” przeszliśmy do poznania Troistości “immanentnej”. Według słynnego aksjomatu Karla Rahnera (1904-1984), Troistość ekonomiczna jest Troistością immanentną i odwrotnie. **Zob. ekonomia, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Trójspiew. **Zob. tridion.**

Trzej teologowie. Uważani na Wschodzie za teologów *par excellence*: św. Jan Ewangelista, św. Grzegorz z Nazjanzu (329-389) i św. Szymon Nowy Teolog (949-1022).

1. Ewangelia św. Jana jest najgłębszą spośród Ewangelii dzięki modlitewnej kontemplacji chwały Boga objawionej w Chrystusie, Synu Bożym, i w Nim doświadczonej (J 20, 31). Autora czwartej Ewangelii tradycyjnie utożsamia się z Janem, synem Zebedeusza (zob. J 21, 2) i uczniem “którego Jezus miłował” (J 13, 23; 19, 26-27; 20, 2-8; 21, 7, 20-24).
2. Św. Grzegorz z Nazjanzu brał udział w drugim soborze powszechnym. Konstantynopolińskim I (381). Podczas soboru został mianowany biskupem Konstantynopola, po jakimś czasie jednak zrezygnował z tej stolicy i wrócił do Nazjanzu (w Kapadocji). Wśród jego pism znajduje się *Pięć mów teologicznych*, w których bronił Bóstwa Ducha Świętego, wiele poezji i kilka listów przeciw apolinarystom.
3. Św. Szymon Nowy Teolog (949-1022) wstąpił najpierw do monasteru “Studios” w Konstantynopolu, opuścił go jednak, kiedy doszedł do wniosku, że tamta wspólnota prowadzi życie swobodne; został jednak mnichem i przez około dwadzieścia pięć lat był przełożonym monasteru św. Mamas - też w Konstantynopolu. Uważa się go za największego teologa mistycznego w Kościele bizantyńskim, a jego oryginalny wkład w teologię polegał na sposobie, w jaki przekazywał on własne przeżycia Boga w hymnach i poematach, w których nicią przewodnią było przebóstwienie.

Zob. apolinaryzm, doktor Kościoła, filokalia, ojcowie kapadoccy, przebóstwienie, Sobór Konstantynopoliński I, teologia Janowa.

Trzydzieści dziewięć artykułów. Zestaw założeń doktrynalnych przyjętych przez Kościół anglikański w roku 1571, które częściowo różnią anglikański stosunek do spraw kontrowersyjnych od Kościoła rzymskokatolickiego oraz od protestantyzmu kontynentalnego. Artykuły te, które często pozwalają na nieco rozbieżne interpretacje, pozostają jednym z ważniejszych świadectw wiary Wspólnoty anglikańskiej. **Zob. wspólnota anglikańska.**

Trzykroć święty. **Zob. trisagion.**

Trzy rozdziały. Wybrane pisma trzech autorów, oskarżonych o sprzyjanie nestorianizmowi, których Justynian I (cesarz 527-565) potępił pośmiertnie, uważając to za gest dobrej woli wobec monofizytów występujących przeciw uchwałom Soboru Chalcedońskiego (451). Potępienie dotknęło pisma i osobę Teodora z Mopsuestii (ok. 350-428), pisma biskupa Cyru, Teodoretę (ok. 393 - ok. 466), skierowane przeciw św. Cyrylowi z Aleksandrii (zm. 444), oraz list, jaki Ibas z Edessy (biskup tego miasta w latach 435-449) wysłał w roku 433 do Marisa, biskupa Hardaskiru w Persji. Papież Wigiliusz (papież w latach 537-555), w roku 547 wezwany do Konstantynopola, początkowo odmówił podpisu pod takim pośmiertnym potępieniem oraz sprzeciwił się manipulowaniu nauczaniem Soboru Chalcedońskiego. Zmuszony do przyjaz-

du do Konstantynopola, w wydanym w roku 548 dekrete *ludicatum* potępił twierdzenia Teodora, jednakże o tyle tylko, o ile mogły się one skłaniać ku interpretacji nestoriańskiej, a przeciwstawiać się uchwałom Soboru Chalcedońskiego. Po zwołaniu powszechnego Soboru Konstantynopolitańskiego II (553) Wigiliusz ostatecznie podpisał potępienie Trzech Rozdziałów, co doprowadziło do poważnej schizmy na Zachodzie, która została zażegnana dopiero około roku 689. Mimo nieszczęśliwych okoliczności to niezwykle potępienie można rozumieć jako zapewnienie, że w nauce Kościoła nie ma niczego, co mogłoby usprawiedliwiać błędną naukę Nestoriusza. **Zob. monofizytyzm, nestorianie, Sobór Chalcedoński, Sobór Konstantynopolitański II.**

Tybinga i jej szkoły. Kilka zupełnie różnych kierunków teologicznych, które się utożsamia z uniwersytem w Tybindze. Hrabia Eberhard z Wirtembergi, który zakładał ten uniwersytet w roku 1477, zyskał poparcie scholastyka Gabriela Biela (ok. 1420-1495), którego nominalizm znacznie wpłynął na Marcina Lutra (1483-1546). W latach 1534-1535 wydział teologiczny opanowali protestanci. Zastępca Lutra, Filip Melanchton (1497-1560), studiował w Tybindze. Do późniejszych studentów należeli Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) oraz Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling (1775-1854). W latach 1573-1581 trzech teologowie luterkańscy: Jakob Andreae, Lukas Oslander oraz Jakob Heerbrand, a także uczoney grecki Marcin Crusius - wszyscy z uniwersytetu w Tybindze - nawiązali korespondencję z Jeremiaszem II z Konstantynopola (z przerwami, patriarchą ekumenicznym w latach 1572-1595), któremu w latach 1573-1574 wysłali grecki przekład *Wyznania augsburskiego*. Mimo przyjaznej reakcji patriarchy nie osiągnięto żadnej zgody. Na początku XIX stulecia Ferdinand Christian Baur (1792-1860) założył sławną "szkołę w Tybindze", w której skład wchodził Adolf Hilgenfeld (1823-1907), Albert Schweigler (1819-1857) i David Friedrich Strauss (1808-1874). Stosując do dziejów chrześcijaństwa i jego teologii heglowską dialektykę rozwoju (*teza-antyteza-synteza*), Baur dowodził, że we wczesnym chrześcijaństwie dialektyka żydowskiego stronnictwa Piotra i pogańskiego stronnictwa Pawła została pokonana przez pojawienie się w II stuleciu katolicyzmu. Szkoła Baura upadła, kiedy z niej odeszli Albrecht Ritschl (1822-1889) i Adolf von Hamack (1851-1930). Katolicka szkoła w Tybindze pojawiła się, kiedy w roku 1819 przeniesiono tam katolicki wydział teologiczny z Erlangen. W pierwszym okresie do wybitnych postaci tej szkoły należeli: Johann Sebastian Drey (1777-1853), Johann Baptist Hirscher (1788-1853), który w roku 1837 przeniósł się do Fryburga, oraz Johann Adam Möhler (1796-1838). W drugim okresie katolickiej szkoły w Tybindze spotykamy Johanna Evangelista Kuhna (1806-1887), Franza Antona Staudenmeiera (1800-1856), który się później przeniósł do Fryburga, oraz Karla Josepha Hefelego (1809-1893), sławnego historyka soborów i biskupa Rottenburga. Trzeci okres zaznaczył się wykładowcami: Paul Schanz (1841 - 1905), Francis Xavier Funk (1840-1907), Karl Adam (1876-1966) i Joseph Rupert Geiselman (1890-1970). Chociaż programy się różniły, do zagadnień wspólnych należały: królestwo Boże, rozwój tradycji. Kościół jako organizm i krytyczne studia historyczne. Pod wpływem Johannes Michaela Sailera (1751-1832) ci katolicycy teologowie mogli przezwyciężyć Oświecenie przez to, że je "ochrzcił". Po Soborze Watykańskim II z trudem można mówić o "szkołach" w Tybindze. Byli tam jednak znakomici wykładowcy: Joseph (później kardynał) Ratzinger (ur. 1927), Hans Kling (ur. 1928), a także Walter Kasper (ur. 1933), późniejszy biskup Rottenburga, a od 1999 r. sekretarz Papieskiej Rady ds. Popierania Jedności Chrześcijań. Wśród profesorów protestanckich wspomnieć trzeba Gerharda Ebelinga (ur. 1912), Eberharda Jiingela (ur. 1934), Ernsta Käsemanna (1906-1998) i Jürgena Moltmanna (ur. 1926). **Zob. augsburskie wyznanie wiary, oświecenie, szkoły teologiczne.**

Typologia (gr. "nauka o obrazach, o prototypach"). Sposób interpretowania wydarzeń, osób i rzeczy jako "typów" zapowiadających "antytypy", które realizowały objawienie i zbawienie. W ten sposób Adam i Melchizedek są typami Chrystusa (Rz 5, 14; Hbr 6, 20-7, 28). Dzieje Ludu Bożego podczas wyjścia z Egiptu uprzednio wyrażają wyzwania, z jakimi się chrześcijanie spotykają, i sakramenty, jakie przyjmują (I Kor 10, 1-11). Potop zapowiada chrzest (1 P 3, 20-21), a manna na pustyni uprzedza "chleb życia" (J 6, 48-51). Św. Ireneusz (ok. 130 - ok. 200) - a potem szkoła aleksandryjska - dostosował się do tego typicznego znaczenia Pisma Świętego, co Orygenes (ok. 185 - ok. 254) rozwinął w kierunku alegorycznym. Na Za-

chodzie typologiczną interpretację przyjął św. Ambroży (ok. 339-397), a w jeszcze większym stopniu św. Augustyn z Hippony (354-430), za którego pośrednictwem przeszła ona do łacińskiego Średniowiecza. **Zob. alegoria, orygenizm, sens Pisma Świętego, teologia aleksandryjska, teologia antiocheńska.**

Tytuły chrystologiczne. W Nowym Testamencie takie wyrazy i wyrażenia, jak: Chrystus, Syn Boży, Syn Człowieczy. Umożliwiają one spojrzenie na Jezusa z różnych punktów widzenia i zrozumienie, kim On był lub kim jest oraz czego dokonał lub dokonuje. **Zob. Kyrios, Mesjasz, Syn Boży, Syn Człowieczy.**

Ubodzy. **Zob. wybór na rzecz ubogich.**

Ubóstwo.

1. Stan pozbawienia takich istotnych dóbr, jak pokarm, ubranie, dach nad głową, a także - przez analogię - stan tych, którzy w różny sposób są ubodzy duchowo. Od dawnych czasów aż do wydanej w roku 1987 encykliki Jana Pawła II *Sollicitudo rei socialis* (łac. "Troska o sprawy społeczne" (zob. 14-19) i potem, przywódcy Kościoła, tak jak wielu innych chrześcijan, ujawniali niehumanitarne warunki, na które miliony ludzi zostało skazanych przez wojny, wydatki na broń, chciwość narodów bogatych i przez inne czynniki.
2. Jako rada ewangeliczna ubóstwo oznacza dobrowolne wyrzeczenie się prywatnej własności, żeby dokładnie naśladować Chrystusa (zob. Mk 14, 17-22; 2 Kor 8,9), swobodniej służyć innym i jaśniej świadczyć o bezwzględnej wartości eschatologicznego królestwa Bożego (PC 13; LG 42). Kodeks Prawa Kanonicznego krótko zbiera to, co się istotnie zawiera w praktykowaniu ewangelicznej rady ubóstwa praktykowanego w instytutach konsekrowanego życia zakonnego (CIC 600, 668; CCEO 460, 467-8, 629).

Zob. anawim, błogosławieństwa, nauka społeczna Kościoła, prawa człowieka, rady ewangeliczne, sprawiedliwość, śluby, teologia wyzwolenia, wybór na rzecz ubogich, życie zakonne.

Uczeni w piśmie. Pierwotnie kopiści i archiwariusze; odpowiednie zdolności i zręczność mogły im zapewnić dalszy urzędowy awans (Ps 45, 1; Ez 7, 6; Syr 38, 24-39, 11; zob. Jr 8, 8). W czasach Jezusa wywodzili się przeważnie, choć nie wyłącznie, z faryzeuszów i razem z najwyższymi kapłanami i starszymi stanowili złożony z 71 członków sanhedryn, czyli najwyższą radę żydowską w Jerozolimie. Ze względu na ich wkład w interpretację i zastosowanie Pisma Świętego zwano ich także "doktorami Prawa" albo "prawnikami", czyli znawcami Prawa (zob. Łk 7, 30). **Zob. Biblia, tora.**

Uczynki miłosierdzia. Czynności natchnione przez wiarę i Ducha Świętego, do których należą: modlitwa, post, jałmużna, opieka nad słabymi, odwiedzanie chorych, tworzenie wspólnoty, nauczanie i gościnność (Mt 7,12; Rz 12,1-15,13; Jk 1, 26-2,27). **Zob. wiara i uczynki.**

Uległość lasce Bożej. **Zob. potentia oboedientialis.**

Ultramontanizm (łac. "ponad górami"). Pogardliwa nazwa, jaką się posługiwali gallikanie na oznaczenie tych wszystkich, którzy nadmiernie wywyższali władzę papieską i wszystkich rozwiązań oczekiwali "spoza Alp", czyli z Rzymu. Ultramontaniści występowali przeciw takim ruchom, jak febronianizm, galikanizm i jansenizm, które popierały jurysdykcję Kościołów lokalnych, nawet wbrew postępowaniu centralnej władzy w Rzymie. Do czołowych postaci wśród ultramontanistów należą: Joseph de Maistre (1753-1821), Felicite Robert de Lamennais (1782-1854) przez część swego życia, Louis Veuillot (1813-1883), kardynał Mikołaj Wiseman (1802-1865), arcybiskup Westminsteru, jego następca kardynał Henry Edward Manning (1808-1892) i William George Ward (1812-1882). Przywrócenie zakonu jezuitów w roku 1814, niepokoje rewolucyjne w latach 1830-1848, długi pontyfikat Piusa IX (1846-1878) i inne czynniki sprawiły, że wielu ludzi zaczęło się rozglądać za autorytetem, żeby otrzymać odpowiedź na każde pytanie. Ruch ultramontański osiągnął szczyt w definicji nieomyślności papieskiej na Soborze Waty-

kańskim I w roku 1870 (zob. DH 3065-3075: ND 831-840). Jednakże warunkowe określenia tej definicji w istocie zawierały w sobie krytykę rzeczy przesadnych w tym ruchu. Sobór Watykański II (1962-1965), głosząc naukę o kolegialności wszystkich biskupów z papieżem i pod kierownictwem papieża, dał bardziej wyważone wyjaśnienie władzy papieskiej (LG 22-25). **Zob. febronianizm, gallikanizm, jansenizm, Kościół, Sobór Watykański I, Sobór Watykański II, tradycjonalizm.**

Umartwienie. Ćwiczenie w zaparciu się samego siebie, wymagane do rozwoju nowego życia, jakie otrzymujemy przez wiarę i chrzest (Rz 8, 13; Ga 5, 24). Jezus kładł nacisk na to, jakie koszty musi ponieść ten, kto chce być Jego uczniem (Mt 10, 34-39). Św. Paweł bardzo plastycznie opisuje walkę z grzechem i mocami śmierci, czekającą tych, którzy żyją z Bogiem w Chrystusie (Rz 5, 1-19). **Zob. asceza, krzyż, post.**

Umiarkowanie. Jedna z czterech cnót kardynalnych, która uzdalnia człowieka do powściągnięcia swoich pożądań i do kontrolowania namiętności. Umiarkowanie, przedstawione przez Platona (427-347 przed Chr.) w postaci rydwanu ciągniętego przez trzy ogiery, którego woźnica musi mocno trzymać lejce, jeżeli nie chce skończyć w rowie, stoicy uznali za cnotę fundamentalną. Późniejsze księgi Nowego Testamentu zachęcają do umiarkowania (czasami tłumaczonego wyrazami “trzeźwość”, “kontrola siebie samego”, albo “skromność”) przede wszystkim (ale nie wyłącznie) przywódców Kościoła i ludzi starszych (1 Tm 3, 2; Tt 1, 8; 2, 2, 5). **Zob. cnoty kardynalne, czystość, stoicy, wstrzemięźliwość.**

Unia hipostatyczna. Jedność między pełnym bóstwem i pełnym człowieczeństwem w jednej (boskiej) Osobie Jezusa Chrystusa, do jakiej doszło, kiedy “Słowo stało się ciałem” (J 1, 14; zob. DH 252-263, 301-302; ND 606/1-12, 614-615). **Zob. apolinaryści, arianizm, monofizytyzm, nestorianie.**

Unici (z łac. “unio = zjednoczenie”). Nazwa nadana Rusinom, którzy podczas synodu w Brześciu Litewskim w roku 1596 zgodzili się na pełną łączność z Rzymem. Wyraz, który zaczął później oznaczać także innych chrześcijan wschodnich będących w łączności z Rzymem, był używany w znaczeniu pejoratywnym i powinno się go zastępować określeniem “katolicy wschodni”. Prawosławni uważają często takich katolików za zdradziecką przeszkodę na drodze do jednego Kościoła, którego Chrystus pragnie - raczej za przykład fałszywego prozelityzmu niż rzeczywistego ekumenizmu. Mimo to w oficjalnym dialogu teologicznym z prawosławiem wschodnim wyłoniono podkomisję do spraw katolików wschodnich obrządku bizantyńskiego będących w łączności z Rzymem; celem tej podkomisji jest prowadzenie studium nad zagadnieniem prozelityzmu i unii. Katolicy wschodni mają pełny udział w tym dialogu. **Zob. chrześcijaństwo ormiańskie, Kościoły wschodnie, maronici, melkici, prozelityzm, Rusini.**

Unieważnienie (zamiast “*stwierdzenie nieważności*”). Urzędowe stwierdzenie przez sąd kościelny, że sakrament - przede wszystkim małżeństwo lub kapłaństwo - wbrew przeciwnym pozorom nigdy nie istniał z powodu pewnej przeszkody, braku zgody na jego przyjęcie albo braków w zachowaniu formy podczas sprawowania sakramentu kapłaństwa lub małżeństwa. Po ustaleniu nieważności małżeństwa obie strony mogą swobodnie ponownie zawrzeć związek małżeński, ale dopiero po potwierdzeniu wyroku przez sąd apelacyjny (por. CIC 1671-1685, 1708-1712; CEO 842, 1096, 1357-1377). **Zob. małżeństwo, prawo kanoniczne, sakrament święceń, ważność.**

Unitarianie (z łac. “unitas = jedność”). Pogląd, który odrzuca Bóstwo Syna Bożego i Ducha Świętego, a dla obrony ścisłego monoteizmu, przyjmuje istnienie jednej tylko Osoby Boskiej. Rozmaite wątpliwości co do bóstwa Syna Bożego i Ducha Świętego powstały co prawda w początkach dziejów Kościoła, unitarianizm jednak jest herezją stosunkowo późną, upowszechnili go bowiem Marcin Cellarius (1499-1564), Michał Servetus (1511-1553) i Fausto Paolo Sozzini, czyli Socyn (1539-1604) (zob. DH 1880; ND 648). W Stanach Zjednoczonych powagą naukową zyskał unitarianizm dzięki takim postaciom, jak: William Ellery Channing (1780-1842), Raiph Waldo Emerson (1803-1882), a także Charles William Eliot (1834-

1926), który przez czterdzieści lat był rektorem Uniwersytetu Harvarda i zreformował Harvard Divinity School (ang. "Harwardzka Szkoła Teologiczna"). Unitarianie nie mają formalnego wyznania wiary i li-
czebnie zmaleli. Wielu z nich albo się stało agnostykami, albo powrócili do głównych odmian chrześcijaństwa. **Zob. adopcjonizm, arianizm, duchoburcy, monarchianizm, monoteizm, socynianizm, subordynacjonizm, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Universalia (łac. "pojęcia ogólne"). **Zob. powszechniki.**

Uniwersalizm (łac. "powszechny, wszechświatowy"). Przekonanie, które się wyłoniło po niewoli babilońskiej, że za pośrednictwem Izraela zbawienie Boże zostało zaofiarowane wszystkim narodom (Iz 42, 6; 49, 6; 52, 10; zob. Księgę Jonasza; Łk 2, 30-32; J 8, 12). Wyraz "uniwersalizm" oznacza też pogląd, że ostatecznie wszyscy ludzie zostaną zbawieni. **Zob. apokatastaza, Izrael, piekło, zbawienie.**

Upadek. Pełne życia opowiadanie o tym, jak to Adam i Ewa dobrowolnie okazali Bogu nieposłuszeństwo i w ten sposób utracili niewinne i idealne życie (Rdz 3, 1-24; zob. Mdr 2, 23-24; Rz 5, 12-18). Doktryna upadku uczy o tym, że to pierwsi rodzice (a nie Bóg) wprowadzili zło moralne do naszego świata - stan grzechu, który ogarnął wszystkie następujące po nich pokolenia i od którego dopiero Chrystus nas wyba-
wił. **Zob. Adam, Ewa, grzech pierworodny, odkupienie.**

Upodobnienie do Boga. **Zob. przebóstwienie.**

Uprzednie istnienie. **Zob. preegzystencja.**

Uprzedzenie. Zasada uprzedniego udziału w wydarzeniach, które nastąpią przy końcu świata, wynikająca ze sposobu, w jaki te wydarzenia nam ukazuje zmartwychwstanie Chrystusa (I Kor 15, 20, 28), które naturę łaski i sakramentów wyjaśnia jako rzeczywisty początek naszego życia w chwale (J 6, 54; Rz 6, 3-8; I Kor 11, 26). I tak św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274) pojmował sakramenty jako znaki uobecniające. Teolog monachijski, Wolfhart Pannenberg (ur. 1928), odwołuje się do zasady uprzedzenia, kiedy staje przed szerokim kręgiem zagadnień teologicznych i filozoficznych. **Zob. eschatologia, historia.**

Urfa. **Zob. Edessa.**

Uroczyste obwieszczenie. **Zob. proklamacja.**

Urząd duszpasterski. Posługiwanie Ludowi Bożemu przez duchownych jako pasterzy. Wyrażenie to można zastosować do tych, którym biskup nałożył obowiązek szczególnego posługiwania, np. wychowanie religijne i troskę o rodziny. **Zob. duchowieństwo, jurysdykcja, kapłaństwo, laikat.**

Urząd nauczycielski Kościoła. Obdarzony autorytetem urząd nauczania Ewangelii w imię Jezusa Chrystusa, który jednakże "nie jest ponad słowem Bożym, lecz jemu służy" (DV 10). W czasie chrztu świętego wszyscy wierzący zostali namaszczeni przez Ducha Świętego i są przez Niego prowadzeni (J 14, 26; 16, 13; Rz 8, 14; 1 J 2, 27) oraz do pewnego stopnia zaciągnęli profetyczną odpowiedzialność za głoszenie dobrej nowiny o Chrystusie. Ci, którzy mają władzę oficjalnego przepowiadania i nauczania, uczestniczą w Urzędzie Nauczycielskim Kościoła. Katolicy są przekonani, że ta władza nauczania jest przede wszystkim właściwością całego kolegium biskupów (jako następców kolegium apostolskiego) i poszczególnych biskupów zachowujących łączność z biskupem Rzymu (LG 20-25, DV 10). Biskupi najczęściej pełnią tę funkcję nauczycielską stale (są to różne rodzaje tzw. nauczania "zwyczajnego"). Zebrani na soborze powszechnym albo reprezentowani przez papieża, mogą się wypowiadać o prawdach objawionych, które trzeba wyznawać bez zastrzeżeń i na podstawie definicji (jest to tzw. nauczanie "nadzwyczajne"). Pełniąc szczególną służbę na korzyść całej społeczności. Urząd Nauczycielski przywołuje głoszoną przez

Chrystusa zbawczą prawdę, żeby ją wyjaśnić i dostosować do zmian zachodzących w każdym czasie i w każdej sytuacji. Urząd Nauczycielski wywodzi się od samego Chrystusa, jest kierowany przez Ducha Świętego (ale Go nie zastępuje), urzeczywistnia się wśród całej wspólnoty wierzących, którzy byli i pozostają pierwszymi odbiorcami Bożego objawienia. Międzyosobowy charakter prawdy sprawia, że istnienie takiego urzędu nauczycielskiego jest wiarygodne. Prawdę - także prawdę objawioną - przeżywają i podtrzymują ludzie we wspólnocie. Stąd właśnie czerpiemy poważniejszy argument na to, że Kościół powinien być wyposażony w instytucję (urząd nauczycielski) działającą w ten sposób, że udziela pomocy ludziom w przeżywaniu prawd objawionych i trwaniu przy nich. W Średniowieczu teologom i wydziałom teologicznym wielkich uniwersytetów powierzano prawo wykonywania zadań pewnego rodzaju urzędu nauczycielskiego. Taka sama powaga, oparta na wartości ich osobistych obdarowań, była podobnie "charzmatyczną" podstawą działalności "nauczycieli" w Kościele Nowego Testamentu (1 Kor 12, 28; Dz 13, 1). Wśród chrześcijan prawosławnych szczególną rolę w sprawach nauczania odgrywają synody; jednakże wszystko to, co nie zostało zdefiniowane przez siedem soborów powszechnych (325-787) nie posiada statusu pewności i pozostaje sprawą do dyskusji. **Zob. autorytet, biskup, depozyt wiary, hierarchia, kolegialność, nieomyłność, ex cathedra, papież, siedem soborów powszechnych, sobornost', Sobór Powszechny, sukcesja apostołska, synod.**

Usprawiedliwienie. Zbawczy dar przywrócenia sprawiedliwości, który sprawia, że człowiek znajduje przyjęcie w oczach Boga. Usprawiedliwienie otrzymujemy przez wiarę w Jezusa Chrystusa (Rz 1, 17; 9, 30-31), a nie przez wykonywanie nakazów Prawa (Rz 3, 28; Ga 2, 16). Luteranie kładli nacisk na pochodzące od Boga orzeczenie o sprawiedliwości grzeszników (Rz 3, 9-12. 23), podczas gdy katolicy (i prawosławni) podkreślają otrzymaną łaskę, która rzeczywiście przekształca grzeszników mocą Ducha Świętego (Rz 5, 5; 6, 4; 2 Kor 5, 17; DH 1561; ND 1961). Wprawdzie często się uważa, że te dwa poglądy wzajemnie się wykluczają, można je jednak zrozumieć raczej jako uzupełniające się niż jako ze sobą sprzeczne. W 1967 r. rozpoczął się międzynarodowy teologiczny dialog katolicko-luterański; będąca jego wynikiem, ostatecznie zrehabilitowana w 1997 r. *Wspólna deklaracja dotycząca nauki o usprawiedliwieniu* (zawierająca 44 oświadczenia traktujące o podstawowych prawdach dotyczących usprawiedliwienia) została podpisana 31. X. 1999 r. przez Kościół Katolicki i Światową Federację Luterańską. Nadal pozostają pewne różnice odnośnie natury usprawiedliwienia: np. Bożej łaski i wolnej woli. **Zob. luteranizm, łaska, przebóstwienie, przypisywanie, simul iustus et peccator, uczynki miłosierdzia, wiara i uczynki, uświęcenie.**

Uświęcenie. Działanie Boże sprawiające, że ludzie, którym grzechy zostały przebaczone, mogą w większej pełni mieć udział w Bożej świętości i doskonałości. Duch Święty (1 P 1, 2) nadal prowadzi i uzupełnia w uświęcaniu proces, który się rozpoczął z usprawiedliwieniem (zob. 1 Kor 1, 30; 6, 11). Uświęcenie polega na miłości, a dochodzi się do niego dzięki uczestniczeniu w sakramentach (zob. DH 225-230; ND 1901-1906). Podczas gdy protestanci raczej podkreślają, że w tym życiu uświęcenie jest z samej swej istoty niepełne. Sobór Trydencki kładzie nacisk na to, że dzięki obfitej łasce Bożej jest ono możliwe (zob. DH 1530-1532; ND 1933-1935). Chrześcijanie wschodni wolą mówić o przebóstwieniu (2 P 1, 4). **Zob. łaska, przebóstwienie, świętość, usprawiedliwienie.**

Vestigia trinitatis (łac. "ślady Trójcy Przenajświętszej"). Ślady Trójosobowego Boga, które można znaleźć w świecie stworzonym, a szczególnie wśród ludzi. Św. Augustyn z Hippony (354-430) uważał, że Trójca Przenajświętsza odzwierciedla się w ludzkim poznaniu i miłości. Do innych takich śladów należą relacje międzyosobowe typu "Ja-Ty-My", układ rodzinny typu "ojciec-matka-dziecko" oraz ludzkie dążenie do pełni życia, znaczenia i miłości. **Zob. analogia, obraz boży, stworzenie, teologia naturalna, teologia Trójcy Przenajświętszej.**

Via affirmationis, negationis, eminentiae (łac. "droga afirmacji, negacji i wzniosłości"). Trzy reguły pozwalające nam mówić o Bogu w sposób analogiczny; zostały one klasycznie sformułowane przez św.

Tomasza z Akwinu (ok. 1225-1274). Na przykład przeżycie naszej ludzkiej dobroci pozwala nam orzekać o dobroci Boga. Równocześnie jednak Bóg nie jest dobry w sposób ograniczony, co możemy powiedzieć o ludziach. Wreszcie Bóg będąc samą Dobrocią, jest dobry w sposób absolutny, który przekracza nasze rozumienie i nasz sposób mówienia. **Zob. analogia, pięć dróg, teologia apofatyczna, teologia katafatyczna, teologia negatywna, transcendencja.**

Waldensi. Członkowie ruchu odnowy, który początkami sięga dwunastego stulecia, a ostatecznie się wyłonił jako Kościół z kalwińskim wyznaniem wiary. W roku 1174 bogaty kupiec z Lyonu, [Piotr] Valdes (zm. przed 1219), usłyszawszy zaproszenie Chrystusa skierowane do bogatego młodzieńca (Mt 19, 21), rozdał własny majątek ubogim i zaczął głosić Ewangelię w południowej Francji. On sam i jego zwolennicy wywoływali nieustanne napięcia, ponieważ często atakowali zaangażowanie Kościoła w sprawy ziemskie. Kiedy na Soborze Laterańskim III (1179) nie udało się ich skierować na właściwą drogę, synod w Weronie (1184) obłożył ich klątwą. Fakt, że odrzucali oni posługiwanie się jakąkolwiek przemocą, odmawiali składania przysięgi (DH 913) i głosili kazania bez oficjalnego zatwierdzenia ze strony Kościoła (zob. DH 809) sprawił, że zażegnanie rozłamu stało się niemożliwe. W roku 1207 Innocenty III zorganizował krucjatę przeciw albigensom, która dotknęła także placówki waldensów w południowej Francji. Wielu waldensów wyemigrowało wtedy do Hiszpanii, Niemiec, Czech, Polski, Sabaudii i Piemontu. Od waldensów, którzy w roku 1207 powrócili na łono Kościoła katolickiego, domagano się wyznania wiary w prawdę przez nich podważane (zob. DH 790-797; ND 403, 640, 1301, 1411, 1504, 1703, 1802). Waldensi włoscy zetknęli się z reformacją protestancką na synodzie w Chanforans (1532) i przyjęli kalwińskie wyznanie wiary. Po masakrze waldensów w roku 1655, którą opłakuje John Milton w sonecie *Na ostatnią rzeź w Piemontcie*, nieliczne ich wspólnoty górskie otrzymały zgodę na swobodne praktykowanie własnej religii. Po roku 1848 uzyskali oni rzeczywistą wolność polityczną i religijną. W roku 1922 waldensi otwarli szkołę teologiczną w Rzymie bardzo blisko Watykanu. Jest ich we Włoszech około 30 000 i stanowią tam najliczniejszą grupę protestancką. **Zob. husyci, kalwinizm, protestanci, reformacja.**

Walentyńianie. Zwolennicy Walentyna, który założył jedną z najważniejszych sekt gnostyckich w drugim stuleciu. Prawdopodobnie urodził się w Egipcie i przewodził gnostykom w Aleksandrii, zanim ok. roku 135 udał się do Rzymu. Przebywał tu około dwudziestu lat i na pewnym etapie najwyraźniej liczył, że zostanie biskupem Rzymu. Głosił skomplikowany system eonów, które pierwotnie tworzyły *pleromę* (gr. „pełnia”). Później wskutek *syzigies* (syr. „połączenie, małżeństwo”) Sofia, bóstwo żeńskie, oraz jeden z niższych eonów zrodzili Demiurga albo stwórcę wszechświata, którego utożsamiano ze (złym) Bogiem Starego Testamentu. Temu systemowi gwałtownie się sprzeciwił św. Ireneusz z Lyonu (ok. 130 - ok. 200) (zob. też DH 1341). **Zob. demiurg, dualizm, gnostycyzm, marcjonizm, platonizm, pleroma.**

Ważność. Wyraz, który wszedł do zwyczajnego słownictwa kościelnego od czasów Soboru Trydenckiego (DH 1809) i papieża Benedykta XIV (1675-1858); odnosi się on do warunków, jakie trzeba spełnić, żeby pewne czynności były ważne - również wprawie kanonicznym (zob. CIC 124; CCEO 931). Na przykład sakramenty, oprócz tego, że są one przede wszystkim znakami Chrystusowej miłości wynikającej z przymierza, składają się z istotnych elementów i wskutek tego mogą być ważne albo nieważne. Warunkiem do ważnego przyjęcia innych sakramentów jest uprzednie przyjęcie sakramentu chrztu (CIC 842). Nieważność oznacza, że nic nie było, a o czynności nieważnej można powiedzieć, że jest pusta i żadna. Ważne przyjęcie sakramentu oznacza, że on się liczy; owocne przyjęcie sakramentu oznacza, że łaska została udzielona albo zwiększona. Chrześcijanin, który zawiera małżeństwo po spełnieniu warunków wymaganych przez Kościół, ale w stanie grzechu śmiertelnego, zawiera je ważne, nie otrzymuje jednak (jeszcze) łaski sakramentu. **Zob. forma sakramentu małżeństwa, grzech, łaska, przeszkody małżeńskie, sakrament.**

Wątpienie. **Zob. sceptycyzm.**

Wątpliwość. Niedowierzenie albo zawieszenie zgody co do poszczególnych prawd wiary chrześcijańskiej, albo nawet co do całości wiary. Poważne zadawanie pytań i uczciwe stawianie czoła trudnościom nie stanowi grzesznej wątpliwości. **Zob. wiara, zgoda na wiarę.**

Wcielenie. Prawda, według której Syn Boży, żeby zbawić świat, stał się naprawdę w pełni człowiekiem (J 1, 14; Ga 4, 4-5), pozostając w pełni Bogiem. W konkretnym miejscu na ziemi i w konkretnym momencie dziejów narodził się z Maryi Dziewicy, umarł na krzyżu pod Poncjuszem Piłatem i powstał z martwych w uwielbionym człowieczeństwie (Rz 1, 3-4). Sobory kościelne - od Nicejskiego I (325) do Konstantynopolitańskiego III (680/681) - odrzucały różne próby fałszowania lub zaprzeczania pełnego człowieczeństwa i pełnego bóstwa Jezusa Chrystusa. **Zob. doketyzm, Sobór Chalcedoński, Sobór Konstantynopolitański III, Sobór Nicejski I.**

Wcielenie ponowne. **Zob. wędrówka dusz.**

Wędrówka dusz. Przekonanie, zwane także metempsychozą, że dusza zamieszkuje w całym szeregu różnych ciał i że może żyć wielokrotnie na tej ziemi, zanim zostanie całkowicie oczyszczona i dzięki temu wolna od konieczności przejścia w inne ciało. Zgodnie z tym przekonaniem dusze istnieją wcześniej niż ich ciała, a po śmierci istnieją w stanie bezcielesnym, dopóki znowu nie ożywią ciała tego samego lub innego gatunku. Wędrówkę dusz w różnych odmianach przyjmuje buddyzm, hinduizm, neoplatonizm i inni. Wiara w zmartwychwstanie i oficjalne odrzucenie możliwości wcześniejszego istnienia dusz ludzkich (zob. DH 403, 854, 1440; ND 25) wyklucza ponowne wcielenie. Nauka o reinkarnacji utrzymująca, że istnieje nieokreślona seria możliwości, pomniejsza poważny charakter łaski Bożej i ludzkiej wolności realizowanej podczas jednego tylko ziemskiego życia, które się raz na zawsze kończy śmiercią (1 Kor 15, 20-28; 2 Kor 5, 10; Hbr 9, 27). **Zob. dusza, śmierć, zmartwychwstanie umarłych.**

Wiara. W pojęciu wiary teologia odróżnia aspekt obiektywny, czyli prawdę objawioną podaną do wiary (*fides quae*), i aspekt subiektywny, czyli osobiste zawierzenie Bogu (*fides quo*). Wiara jest możliwa przy pomocy Ducha Świętego (Dz 16, 14; 2 Kor 3, 16-18), a polega na daniu zupełnie wolnej, rozumnej i całkowitej odpowiedzi (DV 4), przez którą wyznajemy prawdę o Bożym objawieniu dokonanym ostatecznie w Jezusie Chrystusie (J 20, 31; Rz 10, 9), posłusznie oddajemy samych siebie (Rz 1,5; 16, 26) i powierzamy naszą przyszłość Bogu (Rz 6, 8; Hbr 11, 1). **Zob. analiza wiary, analogia wiary, depozyt wiary, fideizm, objawienie, prawda, racjonalizm, semipelagianie, sola fides, usprawiedliwienie.**

Wiara i uczynki. Zagadnienie to podniesione już zostało w Nowym Testamencie (np. Jk 2, 14-26), bardzo burzliwie rozprawiano o nim w czasach reformacji. Św. Paweł podkreśla, że usprawiedliwienie wynika z łaski przez wiarę, a nie z uczynków Prawa (Rz 3, 20-26; Ga 2, 16; 3, 2. 5. 10). Mimo to Bóg sprawia (Flp 2, 12-13), że wierzący wydają owoce wiary (Ga 5,22-23), której wynikiem jest miłość (Ga 5, 6). **Zob. dekalog, luteranizm, łaska, prawo, przypisywanie, reformacja, sola fides, tora, usprawiedliwienie, wiara, zasługa.**

Wiara i ustrój. Organizacja ekumeniczna, której celem jest studium problemów teologicznych leżących u podstaw podziałów między chrześcijanami; urządziła ona światowe konferencje w Lozannie (1927), Edynburgu (1937), Lund (1952), Montrealu (1963) i Santiago de Compostela (1993). Obecnie jest podporządkowana Światowej Radzie Kościołów. **Zob. ekumenizm, Światowa Rada Kościołów.**

Wiatyk (łac. "posilek na drogę"). Komunia św. udzielana tym, którzy się znajdują w niebezpieczeństwie śmierci, mająca na celu przygotowanie ich do przyszłego życia. Prawo kościelne usuwa wszelkie ograniczenia, żeby chrześcijanie umierający mogli wyznać grzechy i przyjąć Komunię św. (zob. CIC 566, 844, 865, 867, 883, 913, 921, 961). **Zob. Eucharystia.**

Widzenia. Zob. wizje.

Wieczerza Pańska. Wyrażenie używane przez niektórych Ojców Kościoła i powszechne wśród protestantów na oznaczenie Pokarmu eucharystycznego ustanowionego przez Chrystusa podczas Ostatniej Wieczerzy. W Nowym Testamencie wyrażenie “Wieczerza Pańska” pojawia się tylko jeden raz (1 Kor 11, 20) i oznacza zarówno ofiarę eucharystyczną, jak *agape*, czyli braterski posiłek, który po niej nastąpił. Chrześcijanie wschodni nazywają ją “Wieczerzą Mistyczną” (by przywołać na pamięć jej sakramentalny charakter, gdyż “mysterion” oznacza sakrament) oraz “Liturgią Eucharystyczną”, które to określenie wszędzie zyskało sobie zwolenników. Zob. *agape*, *Eucharystia*, *liturgia*, *Msza święta*, *Wielki Tydzień*.

Wieczność. Przymiot oznaczający brak początku i końca, nieustanną pełnię życia. Wieczność jest przymiotem Bożym, dzięki łasce Bóg pozwala nam jednak uczestniczyć w “życiu wiecznym” (J 11, 25-26). Zob. *łaska*, *niebo*, *piekło*, *przymioty Boże*, *zmartwychwstanie umarłych*.

Wieczysta filozofia. Zob. *filozofia wieczysta*.

Wiedza. Zob. *gnoza*.

Wiedza i religia. Zob. *nauka i religia*.

Wiedza pośrednia. Zob. *scientia media*.

Wiedza uprzednia. Wiedza o rzeczach przyszłych jako atrybut Boga. Ponieważ wydarzenia przyszłe częściowo zależą od ludzkiego wyboru, istnieje problem, jak pogodzić Bożą wiedzę uprzednią z ludzką wolną wolą. Zob. *prorok*, *przeznaczenie*, *scientia media*, *systematyka łaska*, *wolna wola*.

Wiedza włana. Wiedza darmo dana przez Ducha Świętego ze względu na pewne szczególne zadanie do spełnienia w Kościele, zgodnie z długą tradycją, udzielona Chrystusowi i prorokom Starego Testamentu. Przeciwstawia się j ą wiedzy nabytej, która jest wynikiem doświadczenia, normalnych studiów i pracy. Zob. *charyzmaty*.

Wielkanoc. Najwcześniejsze i najważniejsze święto w roku chrześcijańskim, będące wspomnieniem zmartwychwstania Jezusa Chrystusa. Wydaje się, że początkowo obchodzono je w każdą niedzielę, podczas gdy chrześcijanie pochodzenia żydowskiego nadal jeszcze świętowali żydowską Paschę. To musiało się stać zarzewiem zatargów, ponieważ orędzie chrześcijańskie głosiło, że wyzwolenie Izraela z Egiptu się wypełniło i zostało zastąpione przez zmartwychwstanie Chrystusa (1 Kor 5, 7). Praktyka uwzględniania w każdym roku specjalnego dnia przeznaczonego na obchód pamiątki zmartwychwstania wywołała spory między chrześcijanami małoazjatyckimi, zwanymi “quarto-decimales” (łac. “zwolennicy czternastego”), którzy obchodzili to święto w tym dniu, kiedy to za każdym razem przypadała Pascha żydowska (14 nisan), a innymi wspólnotami chrześcijańskimi, które to święto obchodziły w następną niedzielę. I te spory trwają do dzisiaj. Prawosławni, jeżeli nawet przyjęli gregoriańską reformę kalendarza, Wielkanoc świętują według kalendarza juliańskiego. Ostatnio rozwój ruchu ekumenicznego doprowadził jednak do ugody między katolikami wschodnimi, a prawosławnymi co do ustalania daty Wielkanocy co cztery lata (OE 20). W kalendarzu gregoriańskim dzień Wielkanocy przypada między 21 marca a 25 kwietnia. Zob. *kalendarz gregoriański*, *pascha*, *Zmartwychwstanie Chrystusa*.

Wielka Sobota. Dzień poprzedzający największe święto chrześcijańskiego kalendarza. Niedzielę Wielkanocną. W tym dniu przygotowania liturgia łacińska nie przewiduje żadnych nabożeństw. Ołtarz pozostaje nieprzystrojony, a tabernakulum puste. W obrządku bizantyńskim rankiem w Wielką Sobotę cele-

bruje się liturgię św. Bazylego; kapłan ogłasza zmartwychwstanie i posypuje ludzi liśćmi laurowymi, co stanowi zapowiedź wigilii Wielkanocy, która zacznie się wieczorem. **Zob. kalendarz liturgiczny, liturgia darów uprzednio konsekrowanych, tabernakulum, Triduum Wielkanocne.**

Wielki Piątek. Święto, które jest wspomnieniem dnia (prawdopodobnie 7 kwietnia 30 r.), kiedy Chrystus umarł na krzyżu, by odkupić grzeszną ludzkość. Dla katolików jest to dzień postu i wstrzemięźliwości; liturgia zachodnia w tym dniu rozpoczyna się od głoszenia Męki Pańskiej według św. Jana. Po niej następują modlitwy wstawiennicze za wiele grup ludzi, odsłonięcie i adoracja Krzyża oraz Komunia św., podczas której rozdziela się hostie konsekrowane w Wielki Czwartek. Specjalne wielkopiątkowe procesje i sztuki pasyjne nadal odbywają się w różnych częściach świata: na przykład w Hiszpanii, na Filipinach i we Włoszech. **Zob. Komunia święta, liturgia darów uprzednio konsekrowanych, theologia crucis, Triduum Wielkanocne.**

Wielki post. Czterdzieści dni przed Wielkanocą, kiedy to chrześcijanie przez modlitwę, post i udzielanie jałmużny przygotowują się do największego święta w roku. Czas trwania Wielkiego Postu, chociaż w oczywisty sposób nawiązuje do czterdziestodniowego postu Mojżesza (Wj 24, 18), Eliasza (1 Krl 19, 8), a przede wszystkim samego Jezusa (Mk 1, 13), został ustalony w VII wieku, kiedy to w Rzymie post rozpoczynano w Środę Popielcową, a nie po pierwszej niedzieli Wielkiego Postu. W ambrozjańskim obrządku w Mediolanie nigdy nie dodawano tych dni dodatkowych. Ta sama zasada obowiązywała na Wschodzie, gdzie okres Wielkiego Postu obejmuje wprawdzie siedem tygodni (dawniej osiem tygodni), ale postu się nie przestrzega w soboty i w niedziele, tak że dni postnych jest trzydzieści sześć (dawniej czterdzieści jeden). Pierwotnie post w okresie Wielkiego Postu był bardzo ostry: dozwolony był tylko jeden posiłek pod wieczór z wykluczeniem mięsa, ryb i zazwyczaj także produktów mlecznych. Kościoły wschodnie zachowały niektóre elementy z tego ostrego umartwienia. Wielki Post jest okresem w szczególności poświęconym na przygotowanie katechumenów do chrztu. W Rzymie odprawia się każdego dnia specjalne Msze święte w poszczególnych kościołach zwanych "stacjami". W tradycji bizantyńskiej pierwsza niedziela Wielkiego Postu jest świętem Prawowierności, kiedy to wspomina się odniesione zwycięstwo nad obrazoburcami i innymi heretykami; w drugą niedzielę obchodzi się święto św. Grzegorza Palamasa (1296-1359), w trzecią niedzielę oddaje się cześć Krzyżowi św., w piątek piątego tygodnia śpiewa się *Akatistos*. **Zob. akatistos, czysty poniedziałek, katechumenat, palamizm, post, Środa Popielcowa, Wielki Tydzień, wstrzemięźliwość.**

Wielki Tydzień. Najważniejszy tydzień w kalendarzu kościelnym; rozpoczyna się on w Niedzielę Palmową poświęceniem palm i procesją, w Wielki Czwartek przywołuje na pamięć ustanowienie Eucharystii (dzień ten w niektórych krajach zwie się także Czwartkiem Przykazania, ponieważ wtedy Pan nas związał przykazaniem okazywania sobie wzajemnej miłości, jaką On sam nas umiłował; J 13, 34), a szczyt osiąga w wielkosobotnią Wigilię Paschalną. Na Wschodzie zwie się go Tygodniem Zbawienia; chrześcijanie mówiący po grecku, rosyjsku i arabsku - podobnie jak my - nazywają go Wielkim Tygodniem, a w językach romańskich przyjęła się łacińska nazwa "Hebdomada sancta", czyli "Tydzień święty". Pierwszą jasną dokumentację obchodów Wielkiego Tygodnia odnajdujemy w *Listach paschalnych* św. Atanazego Wielkiego (ok. 296-373). Egeria, która pod koniec IV wieku odbyła pielgrzymkę z Hiszpanii do Jerozolimy, odnalazła wysoko rozwiniętą liturgię Wielkiego Tygodnia w mieście, w którym Chrystus spędził ostatnie kilka dni swojego ziemskiego życia. **Zob. liturgia darów uprzednio konsekrowanych, Niedziela Palmowa, Triduum Wielkanocne, Wielki Piątek, Wielka Sobota.**

Wielobóstwo. Przekonanie, że istnieje wielu bogów, którzy są często zgrupowani wokół najwyższego bóstwa w *jakiś panteon* (gr. "wszyscy bogowie") o znaczeniu hierarchicznym; są oni uosobieniem różnych doznań i funkcji życiowych. Religie politeistyczne istniały i istnieją w kulturach: afrykańskiej, azjatyckiej, greckiej, rzymskiej i innych dawnych i współczesnych. Niektórzy autorzy dowodzili, że w dziejach religijnych rodzaju ludzkiego wielobóstwo prowadziło do wyższej formy jednobóstwa albo że pier-

wotne jednobóstwo przekształciło się w wielobóstwo. Dane antropologiczne i historyczne wydają się być zbyt złożone, żeby podtrzymać było można takie uproszczone zapatrywania. **Zob. monoteizm, teizm.**

Wieloznaczność. Użycie tego samego wyrazu w dwóch (lub więcej) znaczeniach (np. wyraz “gwiazda” na oznaczenie ciała niebieskiego i wybitnego aktora). Wieloznaczność sprawia, że dowody bywają źródłem błędu, ponieważ ich ciężar jest ważny tylko dla jednego znaczenia. **Zob. analogia, jednoznaczność.**

Wielożeństwo. Posiadanie w tym samym czasie więcej niż jednej żony (lub męża). W Starym Testamencie - w okresie patriarchów i później - wielożeństwo było dopuszczalne (Pwt 21,15-17). Pan Jezus, powołując się na pierwotny plan Boży (Rdz 2, 24), popierał jednożeństwo, odrzucał rozwody i ponowne małżeństwo, które jest równoznaczne z wynikającym z niego wielożeństwem (Mk 10, 2-12). Sobór Watykański II potępił wielożeństwo jako zjawisko sprzeczne z prawdziwą godnością małżeństwa (GS 47). **Zob. małżeństwo.**

Wigilia. Dzień poprzedzający uroczyste święto, które zawsze rozpoczyna się nieszporami w przeddzień uroczystości. **Zob. nieszpory.**

Wina. Fakt i świadomość (albo tylko świadomość) tego, że się popełniło coś złego i że się jest tego czynu winnym. Mówimy o winie prawnej, jeżeli popełniono przestępstwo (obłożone sankcjami karnymi), o winie moralnej - jeżeli przekroczono zasady moralne, wreszcie o winie religijnej - jeżeli obrażono Boga przez popełnienie grzechu. Skrupulaci mogą mieć poczucie winy nawet wtedy, gdy w rzeczywistości nie zgrzeszyli przeciw Bogu. Na drugim krańcu są ludzie o sumieniu rozluźnionym, którzy potrafią rościć sobie prawo do niewinności, mimo że obrażają Boga i rzeczywiście wyrządzają krzywdę bliźnim. **Zob. grzech, skrucha, sumienie.**

Wina zbiorowa. Wina przypisywana całemu narodowi, rodzinie lub jakiejś grupie. Są chwile, kiedy możemy naprawdę mówić o tym, że pewne grzechy popełnia większość społeczeństwa, lub praktycznie wszyscy jego członkowie. Mimo to tylko osobista decyzja jednostki sprawia, że ma ona udział w takiej zbiorowej winie; nie można jej automatycznie przenosić na ludzi niewinnych (zob. Pwt 24, 16; Jr 31, 29-30; Ez 18, 2-4). **Zob. grzech pierworodny.**

Wizja uszczęśliwiająca. Bezpośrednie i doskonale oglądanie Boga w niebie, będące istotą wiecznej szczęśliwości dla zbawionych (zob. DH 1000-1002, 1304-1306; ND 2305-2309). **Zob. niebo, palamizm, święto chwały.**

Wizje (łac. “widzenia”). Niezwykłe przeżycia, podczas których się ukazują byty z innego świata; mogą to być zwykłe halucynacje, ale również rzeczywiste przekazy od Boga (Iz 6, 1-5; Łk 24, 23; Dz 7, 31; 10, 17. 19; 11, 15; 12, 9; 16, 9-10). Kościół oficjalnie za godne wiary uznał tylko kilka wizji Matki Bożej, np. wizję bł. Jana Diego, wieśniaka azteckiego w Guadalupie w Meksyku (1531), św. Katarzyny Labouré w Paryżu (1830), dzieci w La Salette we Francji (1846), św. Bemadety Soubirous w Lourdes we Francji (1858) oraz Łucji dos Santos i jej kuzynów Franciszka i Hiacynty w Fatimie w Portugalii (1917). Wizje się dzielą na cielesne, jeżeli się coś widzi, wyobraźniowe, jeżeli jest nawiedzona wyobraźnia wewnętrzna (ale nie inne zmysły), intelektualne, jeżeli wizjoner otrzymuje nagle i niespodziewanie snop światła prawdy. Prawdziwa wizja nie dodaje niczego nowego do depozytu wiary. Zamiast tego przypominają one chrześcijanom to, co już zostało objawione w Chrystusie i dodają zachęty do naprawy życia moralnego i duchowego. Domniemane wizje, które - przynajmniej na dalszą skalę - nie wydają “owocu Ducha” (Ga 5, 22-23; zob. Mt 7, 15-20), są już z samego tego powodu podejrzane. **Zob. depozyt wiary, mistyka, objawienie, zjawienia zmartwychwstałego Pana.**

Wizyta ad limina (łac. "odwiedziny u progu"). Wizyta, którą biskupi co pięć lat składają papieżowi, żeby zdać sprawę ze stanu swoich diecezji (por. CIC 400, 395). Zasady tych wizyt ustalają niektóre artykuły (28-32) konstytucji apostolskiej *Pastor bonus* (ogłoszona 28 czerwca 1988 r., weszła w życie 1 marca 1989 r.). Kodeks Prawa Kanonicznego dla Kościołów Wschodnich (207) nakazuje tylko sprawozdanie co pięć lat, które głowa kościoła *sui iuris* wysyła do Stolicy Apostolskiej. **Zob. biskup, Kościoły wschodnie katolickie, cztery kategorie, diecezja, kolegialność, papież.**

Wkorzenie w kulturę. Nowe wyrażenie na oznaczenie starego obowiązku, by orędzie chrześcijańskie i chrześcijański sposób życia dostosowywać do pojęć i sposobu życia różnych narodów i do ich różnych kultur. Św. Paweł i inni wcześnie misjonarze śmiało się dostosowywali do szerokich rzesz wierzących nie-Żydów (por. Dz 15, 1-29; 17, 16-34; Ga 2, 1-10). Kiedy chrześcijaństwo zapuściło korzenie w Europie, zbyt ściśle je utożsamiano z kulturą europejską. Sobór Watykański II (1962-1965) nauczał, że Ewangelia nie może sprawiać, by jedna kultura stała się normą, lecz musi się wcielić w każdą kulturę dla zbawienia wszystkich narodów (zob. LG 13, 17, 23; GS 39, 55, 58; AG 9-11, 21-22). List apostolski *Orientalis lumen* (1995) oraz encyklika *Ut unum sint* (1995) Jana Pawła II (ur. 1920 r.) rozważają różnice kulturowe w wyrażaniu jednej wiary w nowych środowiskach. **Zob. ewangelizacja, katolickość, teologia misyjna.**

Wkorzenie w życie. Wyrażenie upowszechnione przez Hermana Gunkela (1862-1932) i innych przedstawicieli formizmu. Oznacza ono funkcję, jaką odpowiednie fragmenty biblijne (np. hymny, wypowiedzi lub wydarzenia) mogły mieć w życiu i kulcie społeczności. W Nowym Testamencie wyrażenie to oznacza sposób, w jaki po zesłaniu Ducha Świętego, a przed napisaniem Ewangelii św. Marka i innych ewangelistów (30 - ok. 67 po Chr.) ukształtowała się i była przekazywana tradycja (ustna, a może czasami na piśmie) o ziemskim życiu Jezusa. Czasem uczeni mówią o "wkorzeniu w życie Jezusa", czyli o historycznych okolicznościach, w których Jezus powiedział przypowieść, uzdrowił chorego lub wypowiedział jakieś rozstrzygnięcie. **Zob. krytyka biblijna.**

Właściwe postępowanie. Działalność samokrytyczna mająca na celu "czynienie prawdy" (J 3, 21; zob. Ga 5, 6), wprowadzenie w życie nauki chrześcijańskiej i przekształcanie ludzkiej społeczności. Wyrażenie to (w postaci greckiej orthopraxis) od początku lat sześćdziesiątych upowszechniali: Johann Baptist Metz (ur. 1928), Nikos Nissiotis (1925-1986), Światowa Rada Kościołów i teologia wyzwolenia. Właściwe postępowanie czerpie natchnienie z Jezusowego przepowiadania o królestwie i z Jego postępowania, które Go doprowadziło do śmierci. Właściwe postępowanie prowadzi do modlitwy i do publicznego kultu i z tego czerpie pokarm. Autentyczne właściwe postępowanie sprawia, że prawowierność staje się autentyczna, ponieważ prawdziwa prawowierność ujawnia się we właściwym postępowaniu. Z jednej strony czysto formalna prawowierność to nic innego, jak słowna zgodność ze zbiorem doktrynalnych sformułowań; z drugiej strony jednostronny nacisk na właściwe postępowanie może je sprowadzić do czystego aktywizmu, oderwanego od chrześcijańskiej wiary i kultu. **Zob. ortodoksja, pluralizm, prawowierność, szkoła frankfurcka, teologia afroamerykańska, teologia feministyczna, teologia polityczna, teologia wyzwolenia, wspólnoty podstawowe, życie religijne.**

Włożenie rąk. **Zob. nałożenie rąk.**

Wniebowstąpienie. "Wzniesienie się" zmartwychwstałego Chrystusa do nieba, żeby wejść do pełnej i ostatecznej chwały "po prawicy Ojca", gdzie się wstawia za nami i korzysta ze swojej władzy nad całym światem (por. DH 10-30, 189; ND 2-5). Wniebowstąpienie oznacza zakończenie zjawień Jezusa po zmartwychwstaniu (oprócz jedyne go wypadku ze św. Pawłem), równocześnie jednak rozpoczyna nową obecność Chrystusa przez Ducha Świętego, jaką stanowi Kościół obdarzony wszechświatową misją. Stąd pierwotnie obie te tajemnice obchodzono uroczyście razem w dniu Pięćdziesiątnicy, ale około roku 370 zaczęto Wniebowstąpienie obchodzić na stałe w czterdziestym dniu po Wielkanocy (Dz 1, 3). **Zob. pięćdziesiątnica, zmartwychwstanie Chrystusa.**

Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny. Dogmat wiary ogłoszony w roku 1950 przez papieża Piusa XII stwierdzający, że pod koniec swojego ziemskiego życia Najświętsza Maryja Panna została z ciałem i duszą wzięta do wiecznej chwały (zob. DH 3900-3904; ND 713-715). Podczas gdy Chrystus własną mocą “wstąpił do nieba”, Najświętsza Maryja Panna mocą Bożą została “wzięta do nieba”. Kościoły wschodnie od V wieku obchodziły koimesis (gr. “zaśnięcie”) Najświętszej Maryi Panny. “Wniebowzięcie” zajęło miejsce “Zaśnięcia”, kiedy w VII wieku przyjęte zostało to święto w Rzymie. **Zob. dogmat, mariologia.**

Wojna sprawiedliwa. Wojna, którą można uważać za moralnie uzasadnioną. Twórcą teorii wojny sprawiedliwej jest według powszechnego mniemania św. Augustyn z Hippony (354-430), chociaż opierał się on na pojęciach pochodzących od Cyserona (106-43 r. przed Chr.). Uważał on mianowicie, że wojna jest mniejszym złem, jeżeli się ją porówna z okrucieństwem barbarzyńskich hord, i że wobec tego okrucieństwa siła może być uzasadniona. Do XX wieku ustalono następujące warunki usprawiedliwiającej wojnę:

- a. musi to być wojna obronna i powinna być odpowiedzią na niesprawiedliwą agresję,
- b. musi być rzeczywista możliwość powodzenia akcji zbrojnej, żeby można było usprawiedliwić ofiary czasu trwania wojny,
- c. musi istnieć jakaś proporcja między moralną i fizyczną ceną działań wojennych, a oczekiwanym pokojem i lepszym porządkiem społecznym po przeprowadzeniu akcji, (d) tylko obiekty wojskowe, a nie bezbronna ludność cywilna, mogą być celami ataków militarnych,
- d. przemoc użyta nie może być środkiem samym w sobie, nie wolno jej także użyć po to, by brutalizować porządek społeczny albo personel wojskowy.

Ponieważ niektórych spośród tych warunków nie da się zachować podczas wojny nuklearnej, większość moralistów ją odrzuca, ale nadal dyskutuje się nad sprawą nuklearnego odstraszania (GS 79-82). **Zob. pokój.**

Wolna wola. Władza określania samego siebie, to znaczy dobrowolnego wyboru biegu wydarzeń i pójsicia w ślad za nimi. Człowiek stworzony na podobieństwo Boże ma tę zdolność, którą grzech osłabił, ale jej nie zniszczył (DH 1965-1967; ND 1986/67, 1987/66). Przez akt odkupienia Chrystus nas wyzwolił (Ga 5, 13; 1 P 2, 16) i ta wolność jest przedsmakiem naszej przyszłej wolności w chwale (Rz 8, 18-25). **Zob. antropologia, grzech, obraz Boży, pożądlwość, tora, wolność religijna.**

Wolność religijna. Prawo każdego człowieka i grup ludzkich do wyznawania i praktykowania religii bez przeszkód ze strony innych grup. Po stuleciach prześladowań Kościół uzyskał wolność z chwilą ogłoszenia tzw. edyktu mediolańskiego w roku 313; odtąd się cieszył tolerancją i poparciem Konstantyna Wielkiego (zm. 337), którego prawosławni czczą jako świętego. Kiedy chrześcijaństwo było religią panującą w życiu Europy, św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274) utrzymywał, że katolików, którzy się oderwali od Kościoła, należy do niego przywracać nawet przy użyciu siły, ponieważ ich odstępstwo stanowi zagrożenie dla układów społecznych; nauczał on jednak, że takie postępowanie z niechrześcijanami byłoby grzechem przeciw naturalnej sprawiedliwości. Stulecia walk religijnych, prześladowań, dyskryminacji w imię religii panujących wielokrotnie ukazywały zło takiej nietolerancji. Jeżeli zwolennicy poszczególnych religii nie naruszają praw innych, ich wolność religijna powinna być uszanowana i strzeżona. Sobór Watykański II położył nacisk na prawo do wolności wykonywania praktyk religijnych, jakie w szczególny sposób mają mniejszości wyznaniowe (zob. DHu 2-8, 15, NA 4-5). Świat pamięta z wdzięcznością o takich nowożytnych obrońcach wolności religijnej, jak: Roger Williams (ok. 1604-1684), Thomas Jefferson (1743-1826), Mohandas Gandhi (1869-1948) i John Courtney Murray (1904-1967). **Zob. Kościół i państwo, prawa człowieka, tolerancja, wolna wola.**

Wola Boża. Najwyższa zasada, według której ludzie powinni prowadzić życie (Mt 6, 10; zob. 6, 33). Wola Boża, oparta na nieskończonej Bożej mądrości i dobroci, jest osobowym planem miłości dla męż-

czyn i kobiet, mającym na celu danie im pełnego i ostatecznego szczęścia. Wola Boża, nie zawsze łatwa do odczytania w praktyce, może się czasami domagać bardzo bolesnej ofiary (Mk 14, 35-36). **Zob. dekalog, doskonałość, opatrność, rozeznanie duchów, sumienie, świętość, teologia moralna.**

Woluntaryzm (łac. "wola"). Każda doktryna, która podkreśla znaczenie woli ludzkiej na niekorzyść umysłu. Poważną dyskusję na temat woluntaryzmu wszczęto w dialogu Platona pt. *Eutyfron*, kiedy to Sokrates zapytał: "Czy bogowie lubią prawo dlatego, że jest święte, czy prawo dlatego jest święte, że bogowie je kochają?". Kto odpowiada pozytywnie na drugie pytanie, jest woluntarystą. Dla systemu woluntarystycznego wola Boża albo moralne upodobanie człowieka działającego są decydujące w ustalaniu wartości moralnych. Woluntaryzm odgrywał też pewną rolę w metafizyce, na przykład w skotyzmie i nominalizmie. **Zob. etyka, metafizyka, nominalizm, skotyzm, teologia moralna.**

Wschodni asyryjski Kościół. **Zob. Kościół wschodni asyryjski.**

Wschodnie Prawo Kanoniczne. **Zob. źródła Wschodniego Prawa Kanonicznego.**

Wspólnota

1. Wyraz, którym się posługuje Nowy Testament na oznaczenie uczestnictwa w cierpieniach Chrystusa (Flp 3, 10), wspierania znajdujących się w potrzebie (Rz 15, 26), wzięcia udziału w sprawowaniu Eucharystii (1 Kor 10, 16), łączności z Duchem Świętym (lub przez Niego powodowana) (2 Kor 13, 13), wreszcie uczestnictwa wierzących w prawdziwym życiu Bożym (2 P 1, 3-4). Obecnie wyrazem tym (zwłaszcza j ego greckim odpowiednikiem: *koinonia*) często oznaczamy jedność, jaka istnieje lub powinna istnieć między Kościołami złączonymi umiłowaniem Jezusa Chrystusa obecnego przez Ducha Świętego.
2. Chrześcijaństwo zjednoczeni przez modlitwę, posługiwanie i wspólne życie.

Zob. Kościół, parafia, przebóstwienie, sobornost', wspólnoty podstawowe, życie zakonne.

Wspólnota anglikańska. Określenie używane przynajmniej od czasu pierwszej Konferencji w Lambeth w 1867 r. na oznaczenie Kościołów episkopalnych wraz z autonomicznymi prowincjami, których źródłem stała się reforma Kościoła angielskiego w XVI wieku i które uznają zwierzchnictwo arcybiskupa Canterbury. Wspólnota pojmowała samą siebie jako Kościół sięgający korzeniami do Ojców i umieszczała się w środku między powagą papieską, a reformacją luterzańską (zob. dhs 2885-2888, 3315-3319; nd 1722-1728). Po Rewolucji Angielskiej w 1688 r. ci członkowie kościoła anglikańskiego (w tym dziewięciu biskupów), którzy odmówili złożenia przysięgi wierności nowym władcom (Wilhelmowi i Marii) bez powodzenia prowadzili rozmowy ze wschodnimi patriarchami prawosławnymi oraz Kościołem rosyjskim (1716-1725) w sprawie połączenia.

W 1973 r. rozpoczął się oficjalny dialog pomiędzy anglikanami i prawosławnymi. Po uzgodnieniu szeregu oświadczeń (anglikanie wyrazili w nich również gotowość do opuszczenia "Filioque" w wyznaniu wiary), dialog zawieszono w 1977 r. z powodu kwestii święceń kapłańskich kobiet. Drugi etap rozmów dwustronnych rozpoczął się w 1980 r.; natomiast w 1989 r., gdy nowym przewodniczącym prawosławnym został biskup Jan Zizioulas, rozpoczął się trzeci etap, który zaowocował Międzynarodową Komisją do Spraw Dialogu Anglikańsko-Prawosławnego. Istnieje również Międzynarodowa Komisja Anglikańsko-Metodystyczna.

Encyklika Leona XIII z 1896 r. *Apostolicae Curae* (która odrzucała ważność święceń anglikańskich) nie przeszkodziła w ponownym rozpoczęciu dialogu anglikańsko-katolickiego podczas rozmów w Malines (1921-1925). Kiedy arcybiskup Geoffrey Fisher (1887-1972) złożył wizytę papieżowi Janowi XXIII w 1960 r., był nie tylko pierwszym od 1397 r. Arcybiskupem Canterbury, który przyjechał do Rzymu, lecz również zapoczątkował szereg spotkań na szczycie pomiędzy głowami Kościołów. Po tym, jak Sobór Watykański II mówił o "szczególnym miejscu" Wspólnoty anglikańskiej (UR 13), a Paweł VI spotkał się z arcybiskupem Canterbury (Michaelem Ramsey'em) w 1966 r., w 1967 r. zebrała się Wspólna Komisja

Przygotowawcza, zastąpiona w 1970 r. przez Komisję Mieszaną dla Dialogu Kościoła rzymskokatolickiego i Kościoła anglikańskiego (ARCIC I). Zaowocowało to wspólnymi oświadczeniami i wyjaśnieniami na temat Eucharystii, kapłaństwa i święceń, oraz autorytetu w Kościele; wszystkie te dokumenty opublikowano razem w *Raporcie końcowym* w roku 1982. II Komisja Mieszana (ARCIC II), utworzona w 1983 r., opracowała dokumenty dotyczące zbawienia i Kościoła oraz Kościoła jako wspólnoty. Od 1966 r. w Rzymie istnieje centrum anglikańskie; jego dyrektor reprezentuje wobec Stolicy Apostolskiej arcybiskupa Canterbury i prymasów Wspólnoty anglikańskiej.

Porozumienie Miśnieńskie z 1988 r. pomiędzy Kościołem anglikańskim a ewangelickimi (luteranскими) Kościołami niemieckimi dotyczyło wzajemnego uznania Eucharystii i kapłaństwa. Jeszcze dalej poszło Porozumienie z Poorvoo z 1992 r. pomiędzy anglikańskimi Kościołami Anglii, Irlandii, Szkocji i Walii, a luteranскими Kościołami krajów nordyckich i nadbałtyckich (wszystkie te Kościoły są episkopalne) - Kościoły te zapraszały nawzajem swych biskupów do wzięcia udziału w święceniach biskupich. Wspólnota anglikańska posiada obecnie prawie 70 milionów członków w ponad 160 krajach. **Zob. biskup, communicatio in sacris, filioque, konferencje w Lambeth, Kościoły wschodnie, Kościół episkopalny, luteranizm, metodyści, Ojcowie Kościoła, purytanie, reformacja, sakrament święceń, trzydzieści dziewięć artykułów, ważność.**

Wspólnoty podstawowe. Wyrażenie wywodzące się z Ameryki Południowej, a mające na celu przedstawienie tych wielu miejscowych grup chrześcijan, którzy dokładają starań, żeby ożywić swój Kościół przez uprawianie praktyk religijnych, przez wspólne studiowanie Pisma Świętego, przez przeznaczenie swoich własnych uzdolnień na posługiwanie innym ludziom i przez udział we wspólnej działalności społecznej. Ruch ten został poparty przez Konferencję Episkopatu Ameryki Łacińskiej w Medellin w Kolumbii (1968) oraz w Puebla w Meksyku (1979). W wypowiedziach z Puebla jest mowa o “kościelnych wspólnotach podstawowych”, żeby je odróżnić od innych grup, które mają luźniejsze powiązania z władzą kościelną. **Zob. kościół, teologia wyzwolenia, wybór na rzecz ubogich.**

Współdziałanie Boże. **Zob. concursus divinus.**

Współistotny. Wyraz odnoszący się do Chrystusa i włączony do wyznania wiary przyjętego przez Sobór Nicejski I (325), żeby pokonać arian. Dla Soboru Nicejskiego termin ten, chociaż posługiwali się nim w znaczeniu błędnym lub budzącym wątpliwości gnostycy i został on potępiony na Synodzie w Antiochii w 268 r., oznaczał tożsamość istoty Ojca i Syna, zawierającą w sobie odpowiadającą jej równość w godności. Dyskusja nad nim trwała następnie pięćdziesiąt lat. Św. Atanazy Wielki (ok. 296-373) na Wschodzie, a św. Hilary z Poitiers (ok. 315-367) na Zachodzie byli obrońcami wyrazu *homoousios* (gr. “współistotny”), podczas gdy ich oponenty - tacy jak: Bazyli z Ancyry i Jerzy z Laodycei - dodawali do tego samego wyrazu literę “i”, mówiąc o Chrystusie, że był On *homo-i-ousios*, czyli “podobny w naturze” do Ojca. **Zob. arianizm, semirianie, Sobór Konstantynopolitański I, Sobór Nicejski I.**

Współodkupicielka. Problematyczny tytuł przypisywany czasem Matce Bożej z chęci wyrażenia Jej współdziałania w dziele zbawienia. Chociaż pozostaje Ona ściśle podporządkowana Chrystusowi, który sam jeden jest źródłem łaski, ma jednak swój udział we wcieleniu (Łk 1, 26-38) i w zbawczej śmierci swego Syna (J 19, 25-27) (zob. DH 3370; ND 712). **Zob. Ewa, nowa Ewa, odkupienie, odpokutowanie, wcielenie.**

Wstawiennictwo. Modlitwa błagalna za innych. Na pierwszym miejscu wstawiennictwo odnosi się do Chrystusa zmartwychwstałego, który się nadal wstawia za nami w niebie (zob. 1 Tm 2, 5; Hbr 7, 25; 9,24; DH 1523; ND 1927). Jego Matka, Maryja, także się za nami wstawia (DH 1400,3274-3275, 3370, 3916; ND 704, 712), podobnie jak za nami orędują aniołowie i święci (DH 3320-3321). Modlitwa wstawiennicza jest integralną częścią wszelkiego chrześcijańskiego kultu. **Zob. liturgia, modlitwa, modlitwa błagalna, pośrednictwo.**

Wstrzemięźliwość. Powstrzymanie się od czynności skądinąd przez prawo dozwolonych, np. od jedzenia mięsa. Kościół zachodni nakazuje wstrzemięźliwość od pokarmów mięsnych w Środę Popielcową i w każdy piątek roku, szczególnie w piątki Wielkiego Postu. Konferencje Episkopatów mogą jednak dostosowywać te przepisy do potrzeb Kościoła miejscowego (por. CIC 1249-1253). W Kościele wschodnim, gdzie zwyczaj ten zależy od prawa każdego Kościoła *sui iuris*, dni wstrzemięźliwości są o wiele częstsze i z reguły utożsamiane z postem. **Zob. asceza, Kościoły wschodnie katolickie cztery kategorie, konferencja episkopatu, post, Wielki Post.**

Wszechmoc. Przymiot Boży oznaczający, że Bóg jest nieskończenie pełen potęgi (2 Kor 6, 18; Ap 1, 8; 4, 8). W wyznaniach wiary wszechmoc zazwyczaj "przypisuje się" Bogu Ojcu, wyznaje się jednak, że inne Osoby Trójcy Przenajświętszej są także wszechmocne (zob. DH 29, 75, 164, 169, 173, 441; ND 16, 306/12, 17). Przeciwnicy istnienia Boga wszechmocnego, wszechdobrego i wszechmądrego powołują się często na tajemnicę zła i na jej podstawie kształtują zarzuty. Wszechmoc nie oznacza jednak, że Bóg może dokonać tego, co jest logicznie niemożliwe (np. wykonać koło kwadratowe), albo tego, co się sprzeciwia innym Bożym przymiotom. **Zob. albigensi, apropiacja, dualizm, pantokrator, przymioty Boże, przywłaszczenie, tajemnica zła, teodycea.**

Wszechobecność. Przymiot Boży oznaczający, że Bóg jest wszędzie obecny (Ps 139, 7-12; Dz 17, 24-28). Bóg jest wszędzie obecny jako stwórcze źródło wszystkich *rzeczy*, ale jest też obecny na wiele innych sposobów, np. przez ludzi, przez Pismo Święte, przez wspólnotę oddającą Mu cześć i przez sakramenty (SC 7). **Zob. panteizm, przeistoczenie, stworzenie 1.**

Wszechświat. **Zob. kosmos.**

Wszechwiedza. Przymiot Boży oznaczający, że Bóg wie wszechstronnie o wszystkim, co jest i może być. Wydaje się, że Boża znajomość przyszłości podważa korzystanie z ludzkiej wolnej woli. Jest to tajemnica, którą w sposób "racjonalny" próbowali tłumaczyć myśliciele zachodni (np. Bóg zna przyszłe wydarzenia w czasie, ale z perspektywy wieczności), natomiast chrześcijanie wschodni przyjmowali jaz modlitewnym uwielbieniem i szacunkiem. **Zob. Bóg, czas, molinizm, przeznaczenie, przymioty Boże, scientia media, wieczność, wolna wola.**

Wtajemniczenie. Pouczenie o tajemnych obrzędach i tajemnicach jakiejś religii. Św. Cyryl Jerozolimski (ok. 315-386) w katechezach mistagogicznych (gr. "wtajemniczających"), jakie głosił podczas Wielkiego Postu i okresu świąt wielkanocnych, przygotowywał katechumenów do przyjęcia chrztu w Wielką Sobotę i pouczał ich jeszcze po tym wydarzeniu. Św. Maksym Wyznawca (ok. 580-662) własną mistyczną interpretację liturgii nazwał *mistagogią* (gr. "wtajemniczenie"). Obecnie niektórzy posługują się tym wyrazem, zwłaszcza jej greckim odpowiednikiem *mistagogią*, na oznaczenie katechezy i teologii tkwiącej korzeniami w głębszym przeżyciu Boga i na upowszechnienie takiego przeżycia ukierunkowanej. Karl Rahner (1904-1984) twierdził, że podstawowe kursy teologiczne, chociaż różne od *mistagogii*, muszą być jej bliskie i muszą rzucać światło na osobiste doświadczenie łaski. **Zob. dyscyplina arcani, katecheza, katechumenat, obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych, przeżycie religijne, tajemnica.**

Wulgata. Nazwa wzięta z *vulgata editio* (łac. "wydanie popularne") na oznaczenie powszechnie używanego łacińskiego przekładu Pisma Świętego. Kiedy zaistniała potrzeba nowego ogólnie dostępnego przekładu w Rzymie, św. Hieronim (ok. 340-420) przetłumaczył Ewangelie, a jeśli chodzi o pozostałą część Nowego Testamentu zrewidował istniejącą już *Vetus Latina*. Zmuszony do opuszczenia Rzymu, Hieronim nauczył się języka hebrajskiego i sam także zaczął przekładać Stary Testament. Około roku 404 ukończył tłumaczenie (albo rewizję istniejących przekładów) całego Pisma Świętego. W roku 1546 Sobór Trydencki oświadczył, że Wulgata jest "autentycznym" łacińskim przekładem Pisma Świętego (zob. DH

1506; ND 214). Poprawione wydanie tekstu zostało ogłoszone za pontyfikatu Sykstusa V (1590), drugiej rewizji tekstu dokonano za pontyfikatu Klemensa VIII (1592). W roku 1908 rozpoczęto prace nad nowym wydaniem całej Wulgaty, zakończyły się one jednak wydaniem w 1995 r. ostatniego (osiemnastego) tomu poprawionego samego Starego Testamentu. Poprawione wydanie Nowego Testamentu będzie wymagało ukończenia rewizji *Vetus Latina*; tak czy inaczej John Wordsworth (1843-1911) i Henry Julian White opublikowali (1889-1911) krytyczne wydanie Nowego Testamentu Wulgaty, które jest dobre do dzisiaj. **Zob. Biblia.**

Wybór

1. W teologii ascetycznej wyrazem “wybór” oznacza się wybór stanu życia albo poprawę czyjegoś sposobu postępowania, szczególnie jeżeli jest oparty na zasadach podawanych przez *Ćwiczenia duchowne* św. Ignacego Loyoli (1491-1556).
2. **zob. elekcja.**

Wybór na rzecz ubogich. Linia postępowania Kościoła w życiu, upowszechniona przez zwolenników teologii wyzwolenia i nalegająca na chrześcijan, aby w szczególny sposób pracowali nad doprowadzeniem do zapanowania sprawiedliwości społecznej wśród tych wielu milionów ludzi, którzy są pozbawieni właściwego wyżywienia, mieszkania, usług lekarskich, wykształcenia, zatrudnienia i innych podstawowych praw człowieka. Sprawa ta była przedmiotem obrad biskupów Ameryki Łacińskiej od czasu ich drugiej konferencji w Medellin w roku 1968. W roku 1987 Jan Paweł II w encyklice *Sollicitudo rei socialis* wezwał do solidarności z ubogimi i do okazywania im uprzywilejowanej miłości, którą można okazać w konkretnej działalności na szczeblu lokalnym (nr-y 42, 43, 47). W swej ekshortacji apostołskiej z 1999 r. *Ecclesia in America* jeszcze raz podkreślił “preferencyjny wybór na rzecz ubogich” (55, 58, 67). To szczególne zrozumienie dla wyzyskiwanych, bezbronnych i zepchniętych na margines społeczny czerpie natchnienie z proroków Starego Testamentu (np. Iz 1, 10-20) oraz z przepowiadania i postępowania Jezusa (Łk 6, 20-21; 16, 19-31; 17, 11-19). Zarówno Stary Testament, jak i Nowy objawiają Boga jako otaczającego ubogich miłością uprzywilejowaną, chociaż nie wyłączną. Właśnie w ubogich się objawiła Boża obecność i działalność w sposób szczególny. Sobór Watykański II zwrócił się do wszystkich chrześcijan, szczególnie do narodów bogatych, by w sprawie ludzi ubogich byli bardziej sprawiedliwi i pełni większej miłości (GS 69, 88). **Zob. anawim, błogosławieństwa, nauka społeczna Kościoła, teologia wyzwolenia, ubóstwo.**

Wybór zasadniczy. Ogólny kierunek życia lub konkretna bardzo poważna decyzja, która określa nasze istotne moralne i religijne nastawienie do dobra i zła. Badania nad wyborem zasadniczym rozwinęły się w odpowiedzi na legalizm, którego twórcy spoglądali na działania moralne w oderwaniu od życia i rozwoju człowieka. W encyklice z 1993 r. *Veritatis splendor* Jan Paweł II (ur. 1920) krytykował taką interpretację wyboru zasadniczego, która odrywa go od konkretnych czynów człowieka. Karl Rahner (1904-1984), który czasami używał (po francusku) określenia “wybór zasadniczy”, bronił związku pomiędzy wyborem a czynami, który podkreślał papież. **Zob. grzech, nawrócenie, osoba, teologia moralna, wolna wola.**

Wybranie. Dokonany przez Boga zupełnie dobrowolny wybór jednostek lub grup. W Starym Testamencie Izrael był świadomy tego, że jest “wybranym ludem Bożym” (Pwt 4, 32-40; Iz 41, 8-16). Nowa wspólnota wierzących skupia się dzięki wybraniu przez Jezusa Chrystusa (J 15, 1-17). **Zob. przeznaczenie.**

Wyklęcie. **Zob. ekskomunika.**

Wynagrodzenie. Naprawa szkód powstałych wskutek wykroczenia przeciwko komuś drugiemu. Takie wynagrodzenie może oznaczać wyrównanie krzywd, jeżeli została np. niesprawiedliwie zagrożona własność lub dobre imię kogoś drugiego. W nabożeństwie do Najświętszego Serca Pana Jezusa, to wynagro-

dzenie oznacza modlitwy odmawiane i dobre uczynki pełnione w celu odpokutowania za grzechy przeciwko miłości Jezusa ukazanej w darze Najświętszego Sakramentu i w męce, przez którą nas odkupił. **Zob. ekspiacja, Najświętsze Serce Jezusa, Najświętszy Sakrament, odpokutowanie, sakrament pokuty, zadośćuczynienie.**

Wyobraźnia. Twórcza zdolność przechodzenia poza bezpośrednie dane, tak, aby tworzyć, przywoływać na pamięć i wiązać ze sobą pojęcia i przedmioty, jakie nam tu i teraz podrzucają zmysły. Chociaż niektórzy więksi filozofowie i teologowie odrzucali wyobraźnię ze względu na jej niebezpieczny i powodujący zniekształcenia wpływ, coraz więcej myślicieli współczesnych dostrzega jej pozytywną rolę w życiu duchowym, w sposobie myślenia i sprawowaniu kultu. Odgrywa ona istotną rolę w przekazywaniu wiary. Staranne ćwiczenie wyobraźni prowadzi do wiedzy i wspiera nas w pojmowaniu, interpretowaniu i scalaniu prawdy. **Zob. estetyka, ikona, teologia piękna.**

Wyprawy krzyżowe. Wyprawy wojenne podejmowane przez chrześcijan zachodnich w celu oswobodzenia spod panowania muzułmańskiego kraju, w którym Jezus żył i poniósł śmierć. Od roku 1096, kiedy to Piotr Pustelnik (ok. 1050-ok. 1115) zaczął głosić potrzebę pierwszej wyprawy krzyżowej, do roku 1270, w którym według powszechnego mniemania zakończyła się ostatnia krucjata śmiercią św. Ludwika IX, odbyło się pięć poważniejszych wypraw. W późniejszych stuleciach organizowano wyprawy przeciw Turkom. Wyprawy krzyżowe stały się natchnieniem dla pisarzy i malarzy, spowodowały jednak złe następstwa, łącznie z pogłębieniem rozdarcia między chrześcijaństwem wschodnim a zachodnim. Czwarta wyprawa krzyżowa w roku 1204, kiedy to krzyżowcy splądrowali Konstantynopol i ustanowili w tym mieście cesarstwo łacińskie i rzymski patriarchat (1204-1261), praktycznie przypieczętowała schizmę między Rzymem a Konstantynopolem. Równocześnie jednak krucjaty sprawiły, że nasiliły się kontakty kulturalne: np. krzyżowcy przywieźli na Zachód księgi Arystotelesa, które syryjskojęzyczni chrześcijanie uratowali od zniszczenia. **Zob. arystotelizm, chrześcijaństwo bizantyńskie, maronici, schizma.**

Wyrzuty sumienia. Stan sumienia spowodowany uświadomieniem sobie własnych grzechów. Powinien on prowadzić raczej do zdrowego żalu za grzechy i osiągnięcia przebaczenia Bożego niż do chorobliwych skrupułów wypływających z popełnionych przez siebie błędów. **Zob. cnota pokuty, skrucha doskonała, skrucha mniej doskonała.**

Wystarczalność Pisma Świętego. Pismo Święte samo z siebie wystarcza do przekazania objawienia podstawowego, które swoją bezwzględną i nieprzekraczalną pełnię osiągnęło w Chrystusie i Kościele Nowego Testamentu. Odkąd chrześcijanie zaczęli pojmować objawienie jako przede wszystkim zespół prawd ujawnionych przez Boga, na pytanie o wystarczalność Pisma zaczęto patrzeć z podwójnego punktu widzenia: Czy Pismo Święte “zawiera” w sobie wszystkie te objawione prawdy (=wystarczalność materialna)? Czy jest “formalnie” wy starczającą wykładnią samego siebie? Uznając rolę tradycji (i urzędu nauczycielskiego) w zaliczeniu do kanonu, w wykładni, aktualizacji i zastosowaniu Pisma Świętego, nawet katolicy, którzy przyjmują materialną wystarczalność Pisma, odrzucają jego wystarczalność formalną. Chociaż bowiem Sobór Watykański II mówił o objawieniu jako przede wszystkim o osobistym ukazaniu się nam Boga Trójjedynego (DV 2-6), to jednak już nie uchodziło za stosowne mówić o tej żyjącej Rzeczywistości, że jest w czymkolwiek “zawarta” - nawet w Piśmie Świętym. Jeżeli objawienie oceniamy jako wydarzenie międzyosobowe, jest rzeczą trudną dać odpowiedź na pytanie co do materialnej wystarczalności Pisma, czy mianowicie “zawiera” ono w sobie wszystkie prawdy objawione, czy ich w sobie “nie zawiera”. **Zob. depozyt wiary, kanon Pisma Świętego, objawienie, Pismo Święte i tradycja, sola scriptura, tradycja, urząd nauczycielski Kościoła.**

Wyznanie augsburskie. Pierwsza wyznaniowa deklaracja Kościoła luterńskiego. Ułożona głównie przez Filipa Melanchthona i przedstawiona Karolowi V na posiedzeniu sejmu w Augsburgu w roku 1530, składa się z dwudziestu jeden artykułów zawierających ogólny zarys doktryny luterńskiej oraz z sied-

miu artykułów skierowanych przeciw nadużyciom w Kościele rzymskim. W 450 rocznicę (1980) tego wydarzenia papież Jan Paweł II dołączył się do biskupów niemieckich w uznaniu, że *Wyznanie Augsburskie* wyraża podstawowe prawdy naszej wspólnej chrześcijańskiej wiary. **Zob. dialog, luteranizm.**

Wyznanie wiary. Zwięzły zarys podstawowych prawd wiary chrześcijańskiej. Wyznania wiary rozwijały się w związku z udzielaniem sakramentu chrztu jako odpowiedzi na pytania dotyczące Ojca, Syna i Ducha Świętego. Dyskusje na te tematy oraz błędy heretyckie zmuszały Kościół do dalszego wyjaśniania nauki i wyrażania jej w wyznaniach wiary.

Wyznanie wiary Dozyteusza. Wyznanie wiary zatwierdzone przez synod w Jerozolimie w roku 1672 i uznane jako obowiązujące we wschodnim Kościele prawosławnym. W większej części zostało ono ułożone przez Dozyteusza (1641-1707; prawosławny patriarcha Jerozolimy od roku 1669), który się przeciwstawił wpływom protestanckim w Kościele bizantyńskim, a szczególnie nauce Cyryla Lukarisa. **Zob. Kościoły wschodnie, ortodoksja.**

Wyznanie wiary Lukarisa. Wyznanie wiary wykazujące ukierunkowanie kalwińskie, a napisane przez patriarchę Konstantynopola Cyryla Lukarisa (1572-1638), najwybitniejszego teologa w prawosławnym Kościele wschodnim od czasu upadku Konstantynopola (1453). To wyznanie wiary wywarło pewien wpływ na teologię prawosławną, chociaż w Kościele wschodnim było wielokrotnie potępiane. **Zob. kalwinizm, Kościoły wschodnie, teologia wschodnia.**

Wyznanie wiary Piotra Mogiły. Wyznanie wiary ułożone przez prawosławnego patriarchę Kijowa, Piotra Mogiłę (1597-1646), w odpowiedzi na kalwińskie tendencje Cyryla Lukarisa. W zmodyfikowanej postaci to wyznanie wiary zostało zatwierdzone przez synod w Jassach (w obecnej Rumunii) w roku 1642, a w roku 1643 przez większość patriarchów prawosławnych. Jest to najbardziej zbliżony do Kościoła rzymskiego dokument przyjęty przez prawosławie.

Wyznanie wiary Soboru Nicejskiego. **Zob. nicejskie wyznanie wiary.**

Wyznanie wiary świętego Atanazego Wielkiego. **Zob. atanazjańskie wyznanie wiary.**

Zadośćuczynienie

1. Wyjaśnienie wcielenia i odkupienia w taki sposób, że Chrystus dobrowolnie przyjął śmierć i w naszym imieniu naprawił zło spowodowane znieważeniem czci Bożej, którego źródłem był grzech. Św. Anzelm z Canterbury (ok. 1033-1109) opracował klasyczną wersję tego poglądu i zdobył wielu naśladowców w Średniowieczu, w okresie reformacji i później. Chrystus (i tylko Chrystus) dzięki swojej bezgrzeszności, człowieczeństwu i bóstwu mógł w odpowiedni sposób zadośćuczynić w naszym imieniu za tę bezmierną obrazę Boga, jaką jest grzech. Teorię św. Anzelma niesłusznie krytykowano za podkreślanie elementów prawnych i karnych. Jej rzeczywistą słabością jednak jest to, że tłumaczy odkupienie bez uwzględnienia zmartwychwstania (zob. Rz 4, 25).
2. "Zadośćuczynienie" to także trzeci etap (po żalu i wyznaniu grzechów) sakramentu pokuty; jest to nałożona przez kapłana pokuta, mająca na celu naprawienie w jakimś małym stopniu szkód spowodowanych przez grzech i otrzymanie od Boga dalszej uzdrawiającej łaski (DH 1689-1693, 1711-1715; ND 1630-1634, 1651-1655).

Zob. ekspiacja, odkupienie, odpokutowanie, sakrament pokuty, skrucha doskonała, spowiedź, wcielenie, wynagrodzenie.

Zależność między osobami Boskimi. **Zob. relacje między osobami Boskimi.**

Założyciel. Ten, kto jest twórcą jakiegoś ruchu albo instytucji i kto temu nadaje kształt przez sformułowanie przynajmniej ogólnych zasad lub wskazówek. W taki sposób Chrystus jest założycielem chrześcijaństwa, a św. Dominik (1170-1221) założycielem zakonu kaznodziejskiego, zwanego popularnie dominikanami. **Zob. chrześcijaństwo, życie zakonne.**

Zanurzenie (*intinctio*) Zanurzenie konsekrowanego Chleba w konsekrowanym Winie podczas rozdawania Komunii świętej. Jeden z głównych sposobów udzielania Komunii świętej pod dwoma postaciami; w Kościołach wschodnich jest to ogólnie obowiązująca praktyka. **Zob. Komunia święta.**

Zasada pomocniczości. Zasada stale popierana przez społeczną naukę Kościoła: decyzje i czynności, które z natury *rzeczy* przynależą niższemu stopniowi władzy, nie powinny być podejmowane ani wykonywane na szczeblu wyższym. W życiu społecznym i obywatelskim oznacza to na przykład, że centralne władze państwowe nie powinny bez konieczności interweniować w działalność szczebli niższych. Sobór Watykański II odwołał się do zasady pomocniczości, kiedy się zajmował współpracą międzynarodową w sprawach gospodarczych (GS 85-86) i kiedy wskazywał na granice odpowiedzialności państwa za wychowanie (GE 3, 6). Wewnątrz Kościoła zasada pomocniczości była teoretycznie, chociaż nie zawsze w praktyce, stosowana w wielu posoborowych reformach. **Zob. Kościół i państwo, społeczna nauka Kościoła, wychowanie.**

Zasadniczy wybór. **Zob. wybór zasadniczy.**

Zasluga. Dobro zawarte w jakimś czynie, które człowieka upoważnia do odebrania nagrody. Po Tertulianie (ok. 160 - ok. 220), który wprowadził ten termin, teologowie średniowieczni odróżniali *meritum de condigno*, czyli zasługę opartą wyłącznie na odwoływaniu się do sprawiedliwości, oraz *meritum de congruo*, czyli naszą sytuację przed Bogiem, w której jest rzeczą właściwą nagradzanie dobrych uczynków usprawiedliwionego (albo jeszcze nie usprawiedliwionego). Za tą nauką stało wiele wypowiedzi Pisma Świętego wskazujących na to, że Bóg dobre czyny nagradza, a złe karze (Wj 23, 20-22; Mt 5, 3-12; 6, 4; 19, 21; 25, 31-46; 1 Kor 3, 8; Ap 22, 12). Św. Augustyn z Hippony (354-430) podkreślił, że wszelkie nasze "roszczenia" wobec Boga opierają się tylko na tym, co nam Bóg uprzednio dał: "Bóg nie nagradza twoich zasług dlatego, że są zasługami, lecz dlatego, że są Jego własnymi darami" (zob. DH 248, 388; ND 1914). Sobór Trydencki, nawiązując do Rz 11, 6 nauczał, że nie możemy sobie wysłużyć pierwszej łaski usprawiedliwienia i towarzyszącej jej wiecznej nagrody (DH 1532; ND 1935). Jednak usprawiedliwienie dzięki nieskończonym zasługom Jezusa Chrystusa dokonuje wewnętrznej zmiany w człowieku, która sprawia, że usprawiedliwiony może wydawać owoce Ducha (Ga 5, 22-23). Spór z czasów reformacji o zasługach niemal nie dotknął Kościołów wschodnich. W ich liturgiach znajdujemy nie tylko modlitwy do aniołów i świętych, ale także za nich, co wskazuje, że każde stworzenie zawdzięcza swoją wielkość tylko miłosierdziu Bożemu. **Zob. dobre uczynki, łaska, przebóstwienie, przypisywanie, Sobór Trydencki, usprawiedliwienie, uświęcenie.**

Zatwardziałość serca. Grzeszna odmowa upatrywania Bożej dłoni w działaniu, tak jak to miało miejsce w przypadku faraona (Wj 11, 10) albo stawienia czoła ludzkim nieszczęściom poprzez udzielenie pomocy potrzebującym (Pwt 15,7). Nowy Testament posługuje się podobnym sposobem mówienia, kiedy jest mowa o ludziach, którzy się nie chcą otworzyć na wiarę w Jezusa Chrystusa i na Jego orędzie (Mt 13, 13-15; Mk 16, 14). **Zob. skażenie ludzkiej natury.**

Zbawienie. Wyraz o znaczeniu ogólnym oznaczający wyzwolenie od osobistego lub zbiorowego cierpienia i zła. Pascha przypomina wyzwolenie przez wodę (Wj 12, 1-28; 14, 15-31) ludu, któremu groziło narodowe wyniszczenie (Wj 1, 8-22). W akcie zbawienia ludzie mają swój udział, ale zadanie decydujące wykonuje sam Bóg (Wj 15, 1-21; Ps 46,48, 76). Stary Testament może uwydatniać naturę tego zbawienia jako "z tego świata" (Pwt 33, 28-29; Iz 2, 1-5), mimo to przymierze na górze Synaj i jego skutki zawiera-

ją w sobie duchowe elementy “nie z tego świata” (Ez 36, 22-32). Prorocze (Jr 31, 1-34; Ez 37, 1-14), eschatologiczne (Iz 43, 5-44, 5) i wyraźnie apokaliptyczne (Dn 12, 1-3) obietnice wskazywały, że przyszłe zbawienie nadejdzie od Boga. Nowy Testament uwydatnia wyzwolenie z niewoli grzechu i śmierci (Mk 1, 5; Rz 5, 12-7, 25; Hbr 2, 14-18). Syn Maryi otrzymał imię Jezus (= “Bóg jest zbawieniem”), ponieważ “zbawi On swój lud od jego grzechów” (Mt 1,21; zob. Dz 4, 12). “Panowanie Boże” i “królestwo Boże” to pełne czci omówienia na oznaczenie zbawienia Bożego, które szczyt osiągnie “w czasie ostatecznym” (Rz 5, 8-10; 8, 18-25; 13, 11; Hbr 9, 28; 1 P 1, 5). Praktycznie każda stronica Pisma Świętego - pośrednio lub bezpośrednio - ma coś do powiedzenia o zbawieniu, o jego naturze i o jego przekazywaniu. Może najpiękniejszą biblijną modlitwą dziękczynną za zbawcze interwencje Boże jest kantyk *Benedictus* (Łk 1, 67-79). **Zob. Duch Święty, eschaton, grzech, królestwo Boże, literatura apokaliptyczna, łaska, Mesjasz, odkupienie, odpokutowanie, paruzja, pascha, pojednanie 1-2, przymierze, soteriologia, usprawiedliwienie, zmartwychwstanie umarłych.**

Zbiór przepisów prawa kanonicznego. **Zob. Corpus Iuris Canonici.**

Zeloci (łac. “gorliwi”). Żydowski bojownicy o wolność, którzy walczyli z Rzymianami na początku pierwszego stulecia po Chrystusie i potem podczas wojny, która doprowadziła do zburzenia Jerozolimy w roku 70. Nie ma żadnego pewnego dowodu na to, że zeloci działali w czasach Jezusa. Przydomek “zelota” zastosowany do Szymona, jednego z Dwunastu (Łk 6, 15), odnosi się prawdopodobnie tylko do jego żarliwości religijnej (zob. J 2, 17; Ga 1, 14). **Zob. faryzeusze, saduceusze, uczeni w piśmie.**

Zen (sansk. “rozmyślanie”). Odmiana medytacji, która kwitła w środowisku buddyjskim. Początek zawdzięcza najpewniej Bodhidharmie, mnichowi hinduskiemu przebywającemu w Chinach. Obecnie ten sposób medytacji jest związany głównie z Japonią. Pociąga za sobą takie ceremonie, jak picie herbaty i sztukę strzelania z łuku, co jest sposobem na osiągnięcie spokoju duszy przez “zagubienie się” w rzeczach. Wielu chrześcijan - np. jezuita: William Johnston (ur. 1925) i Makibi Enomiya (Hugo Lassalle 1898-1990) - próbowało wykazać, że metodę zen (bez buddyjskiego wyznania wiary) można pogodzić z chrześcijaństwem. Ogłoszony przez Kongregację do Spraw Doktryny Wiary w roku 1989 list, chociaż uznaje, że zen może wesprzeć medytację chrześcijańską, ostrzega jednak przed nadużyciami i niebezpieczeństwami. **Zob. buddyzm, kontemplacja, modlitwa, rozmyślanie.**

Zeon (gr. “ciepły”). W liturgii bizantyńskiej zwyczaj, udokumentowany od 1230 r., dodawania tuż przed Komunią ciepłej wody do konsekrowanego wina. Miało to symbolizować krew i wodę, które wypłynęły z boku Chrystusa przebitego na krzyżu włócznią (J 19, 14). Słowo to oznacza również małe naczynie, którym tę ciepłą wodę się nalewa. Słowa wypowiedane przez kapłana podczas dodawania wody nawiązują do żarliwości ducha, którą powinni charakteryzować się przystępujący do Komunii św. **Zob. chrześcijaństwo bizantyjskie, liturgia.**

Zepsucie natury ludzkiej. **Zob. skażenie ludzkiej natury.**

Zesłanie Ducha Świętego. **Zob. pięćdziesiątnica.**

Zgoda wiary. Wyznanie, że Bóg w zbawczy sposób objawił samego siebie w ukrzyżowanym i zmartwychwstałym Jezusie (np. Rz 10, 9); zawiera ono w sobie osobiste oddanie się Chrystusowi jako Panu (np. Rz 1, 5; 1 Kor 12, 3) i pełne nadziei zawierzenie, że nadejdzie kiedyś zmartwychwstanie (Rz 6, 8). Ten dobrowolny i w pełni rozumny akt, możliwy dzięki mocy Ducha Świętego, uzdalnia człowieka do przyjęcia chrztu i do wejścia do Kościoła. **Zob. chrzest, wiara.**

Zgoda pojęciowa. Czysto abstrakcyjne wyrażenie zgody na jakąś prawdę bez zrozumienia i odczucia jej rzeczywistości. **Zob. teologia.**

Zgoda rzeczywista. Pełna zgoda na prawdę, szczególnie zaś na prawdę konkretną a nie abstrakcyjną. Kardynał John Henry Newman (1801-1890) widząc, jak wielu ludzi tylko pojęciowo przyjmuje do wiadomości rzeczywistości przekazywane przez konkretne prawdy językiem objawienia chrześcijańskiego, rozpowszechnił rozróżnienie między zgodą rzeczywistą, a zgodą czysto pojęciową. **Zob. wiara.**

Zgorszenie. Jakiś czyn lub słowo skłaniające innych do grzechu (Rz 14, 13; 16, 17). Chrystus ostrzega przed dawaniem zgorszenia innym (Mt 16, 23; Mk 9, 42) i przed narażaniem się na "zgorszenie" (Mk 9, 43-47). Wydany w roku 1983 Kodeks Prawa Kanonicznego uwrażliwia nas na sposoby unikania i dawania zgorszenia, a równocześnie nakłada sankcje karne na tych, którzy są powodem poważnego zgorszenia (zob. CIC 277, 326, 695-696, 703, 903, 990, 1132, 1184, 1211, 1455, 1560, 1722 oraz 1727). W Nowym Testamencie wyraz "zgorszenie" może także oznaczać coś dobrego, co jednak u innych powoduje niezadowolone i sprzeciw (J 6, 61-62; 1 Kor 1, 23). **Zob. grzech, prawo kanoniczne.**

Zielone Świątki. **Zob. pięćdziesiątnica.**

Zielonoświątkowcy. Niektóre wspólnoty chrześcijańskie, które kładą nacisk na chrzest w Duchu Świętym i na specjalne dary, takie jak: uzdrawianie, prorokowanie, mówienie różnymi językami (1 Kor 14, 1-40). Te ugrupowania powstały w Kansas i w Kalifornii w pierwszych latach XX wieku. Od początku lat sześćdziesiątych pojawiło się wiele grup charyzmatycznych w Kościele katolickim i w innych głównych Kościołach chrześcijańskich. Są one otwarte na odnowę w Duchu Świętym i na posługiwanie się charyzmatami (1 Kor 12, 4-11), żeby służyć całemu Ludowi Bożemu. Inaczej niż u zielonoświątkowców, ta odnowa nie tworzy odrębnych ugrupowań, lecz ma na celu udzielanie pomocy wszystkim ochrzczonym w przeżywaniu nowego życia w Duchu Świętym. **Zob. charyzmaty, cud, Duch Święty, glosolalia, prorocstwo.**

Zjawienia Zmartwychwstałego Pana. Szczególna seria spotkań z Jezusem zmartwychwstałym, dzięki którym pierwsi chrześcijanie poznali, że On powstał z martwych. Ukazał się Jezus takim ludziom, jak: Maria Magdalena (Mt 28, 9-10; J 20, 11-18), Piotr (1 Kor 15, 5; Łk 24, 34) i Paweł (1 Kor 9, 1; Gal, 12, 16; Dz 9, 1-19), a także całym grupom, przede wszystkim "Jedenastu" (np. Mk 16, 7; Mt 28, 16-20; 1 Kor 15, 5). Jak wynika z 1 Kor 15, 8, J 20, 291 innych wypowiedzi Nowego Testamentu (np. 1 P 1, 8), zjawienia zmartwychwstałego Jezusa były przeżyciami przeznaczonymi dla pierwszych świadków, którzy przepowiadaniem i posługiwaniem rozpoczęli głoszenie chrześcijańskiego orędzia i zakładanie Kościoła. **Zob. apostoł, Wniebowstąpienie, Zmartwychwstanie Chrystusa.**

Zjednoczenie w Chrystusie jako głowie. **Zob. nowe zjednoczenie w Chrystusie jako głowie.**

Zło. **Zob. tajemnica zła.**

Zmartwychwstanie Chrystusa. Nie jest to zwyczajny powrót do ziemskiego życia, jakim było na przykład przywrócenie do życia córki Jaira (Mk 5, 22-24. 35-43), ale przejście Jezusa przez śmierć do Jego ostatecznie przekształconego życia (Rz 1, 3-4; 1 Kor 15, 42-50), które zapoczątkowało końcowe zmartwychwstanie ludzi i ich świata (1 Kor 15, 20-28). Ta podstawowa prawda wiary kształtowała pierwotne chrześcijańskie przepowiadanie (Rz 2, 22-24, 32-33. 36; 1 Kor 15, 1-11), w praktyce bowiem ilekroć chrześcijanie mówili o Bogu (Ojcu), posługiwali się wyrazami wskazującymi, że to On wskrzesił Jezusa z martwych (Rz 1 O, 9; 1 Kor 6, 14 Ga 1, 1; 1 Tes 1, 10; zob. 1 Kor 15, 15). Późniejsze przekazy Nowego Testamentu, nauka Kościoła i wyznania wiary (J 10, 17-18; DH 359, 539; ND 634) mówiły o Chrystusie (jako Bogu), który własną mocą powstaje z martwych. O tym, że Jezus zmartwychwstał, pierwsi uczniowie dowiedzieli się z Jego objawień (1 Kor 15, 5-8; Mk 16, 7; Mt 28, 9-10, 16-20 itd.). Fakt, że Maria Magdalena (prawdopodobnie z innymi towarzyszącymi jej kobietami) odkryła pusty grób, posłużył jako

drugorzędny, negatywny znak, potwierdzający fakt zmartwychwstania (Mk 16, 1-8; J 20, 1-2). Zmartwychwstanie ukrzyżowanego Jezusa łącznie z zesłaniem Ducha Świętego, ponieważ jest szczytem objawienia Bożego (DV 4, 17), zawiera w sobie wszystkie prawdy wiary chrześcijańskiej. Toteż na Tajemnicę Wielkanocną trzeba patrzeć nie tylko jako na samo wydarzenie, ale także jako na tajemnicę objawienia, odkupienia, wiary, nadziei i miłości. **Zob. eschatologia, pascha, tajemnica wielkanocna, Wielkanoc, Wniebowstąpienie, zjawienia Zmartwychwstałego Pana, zstąpienie do piekieł.**

Zmartwychwstanie umarłych. Ostateczne życie po śmierci dane mocą Bożą całej istocie ludzkiej (czyli i ciału i duszy). Wprawdzie w Starym Testamencie wiara w powszechne zmartwychwstanie pojawiła się późno, wynikała ona jednak ze starodawnego żydowskiego przekonania, że Bóg jest wiernym, sprawiedliwym i wszechmocnym Panem życia. Wyjaśnienia natury tego zmartwychwstania zmieniały się od obrazu fizycznego przywrócenia do życia (2 Mch 7, 1-42; 12, 44-45; 14, 46) do nadziei na chwalebne, na nowo ukształtowane, życie (Dn 12, 1-4), podobne do oczekiwania św. Pawła na ciało "duchowe", ale nie tożsame z nim (1 Kor 15, 35-54). Orędzie Jezusa o powszechnym królestwie Bożym zakładało powszechne zmartwychwstanie (Mt 8, 11; Mk 9, 43-48; Łk 11, 31-32). Sposób, w jaki Jezus odrzucał zarzuty saduceuszów, świadczy, że Jego zdaniem zmartwychwstanie umarłych zawierało w sobie nową postać życia (Mk 12, 18-27; zob. Rz 14, 9; 1 Kor 15, 22-23; Kol 1, 18; Ap 1, 5) w świecie odnowionym i na nowo ukształtowanym (zob. LG 48-49, 51, GS 14, 22). **Zob. dusza, eschatologia, liturgia apokaliptyczna, niebo, paruzja, świętych obcowanie, wieczność.**

Zmysł wiary. **Zob. sensus fidelium.**

Znaczenie pełniejsze **Zob. sensus plenior.**

Zrodzony a nie stworzony. Nauka Soboru Nicejskiego I (325) o tym, w jaki sposób Syn Boży odwiecznie pochodzi od Ojca niebieskiego, mimo że nie został On przez Niego stworzony (zob. DH 125; ND 7). **Zob. arianizm, Sobór Nicejski I, współlistoty.**

Zstąpienie do piekieł. Tradycyjne sformułowanie (występujące w apostołskim wyznaniu wiary, ale nie w Nicejskim) na oznaczenie:

- a. pobytu Chrystusa wśród zmarłych po Jego śmierci na krzyżu,
- b. zwycięstwa, jakie odniósł On nad śmiercią, co ikonografia bizantyńska wyrażała często, przedstawiając uwolnienie Adama i Ewy.

Wymieniona scena jest rzeczywiście znamieną dla ikon przeznaczanych na Wielkanoc i nazywa się ją także *anastasis* (gr. "zmartwychwstanie"). **Zob. apostołskie wyznanie wiary, nicejskie wyznanie wiary, ikona, triduum wielkanocne.**

Zwiastowanie. Święto wspominające uroczyste orędzie o poczęciu Chrystusa, które anioł Gabriel przyniósł Najświętszej Maryi Pannie (Łk 1, 26-38). Wydaje się, że to wywodzące się z Bizancjum święto od VII wieku obchodzone w Rzymie. Dzień 25 marca przypada na dziewięć miesięcy przed Bożym Narodzeniem, które jest datą tradycyjną, ale historycznie niepewną, narodzenia Jezusa. **Zob. adwent, Boże Narodzenie, dziewicze poczęcie Jezusa.**

Zwinglianizm. Ruch wśród protestanckiej reformacji, któremu początek dał Ulryk (albo Huldreich) Zwingli (1484-1531), wprowadzając reformację w Zurychu. Odrzucając autorytet papieża, Mszę św. jako ofiarę, nabożeństwo do świętych i celibat księży, próbował w Zurychu wprowadzić teokrację. Jego interpretacja Eucharystii, że jest to tylko zupełnie symboliczna obecność, doprowadziła do bezowocnej dysputy z Marcinem Lutrem (1483-1546) w Marburgu w roku 1529. Zwingli na nowo zwrócił uwagę chrześcijan, że Eucharystia jest także wspólnotowym posiłkiem (zob. DH 1635-1661; ND 1512-1536). Zginął,

niosąc sztandar, w czasie wojny Zurychu przeciw katolickim kantonom. **Zob. kalwinizm, luteranizm, obecność rzeczywista, protestanci, przeistoczenie, reformacja, teokracja.**

Żal. **Zob. metanoia.**

Życie monastyczne. Ruch zrodzony wśród ochrzczonych wiernych, którzy odpowiadają na wezwanie Chrystusa do dążenia do doskonałości (Mt 5, 48; 19, 16-26) w ten sposób, że przez zachowanie ubóstwa, czystości i posłuszeństwa oddają się życiu modlitwy, sprawują wspólnie służbę Bożą i wzajemnie sobie usługują. Pod koniec epoki prześladowań rzymskich życie ascetyczne na pustyniach Egiptu, Palestyny i Syrii dawało drugą heroiczną możliwość wyboru, zamiast męczeństwa. W Egipcie św. Antoni Opat (ok. 251-356) i św. Pachomiusz (ok. 290-346) wsparli swoich zwolenników w organizowaniu sposobu życia i duchowego prowadzenia i w ten sposób przygotowali drogę dwom podstawowym odmianom życia monastycznego: “anachoretyzmowi”, czyli życiu pustelniczemu, i “cenobityzmowi”, czyli życiu wspólnotowemu. Wschodnie życie monastyczne, na które głęboko wpłynął św. Bazyli Wielki (ok. 330-379), ułatwiło rozwój zachodniego życia monastycznego dzięki takim pismom, jak *Życie św. Antoniego* napisane przez św. Atanazego z Aleksandrii (ok. 296-373) i *Konferencje z Ojcami św. Jana Kasjana* (ok. 360-435). Po św. Marcinie z Tours (zm. 397) i św. Augustynie z Hippony (354-430) św. Benedykt z Nursji (ok. 480 - ok. 550) własną regułą nadał ostateczny kształt późniejszemu życiu monastycznemu na Zachodzie. Dominikanie, franciszkanie i inne zakony czynne stworzyły odrębną możliwość życia monastycznego, inną niż życie ściśle kontemplacyjne (zob. UR 15, PC 9). Na Wschodzie jednak istnieją głównie zakony mnisze, chociaż wpływy łacińskie przyczyniły się do powstawania zgromadzeń typu zachodniego. **Zob. akojmeci, anachoreci, cenobici, Góra Athos, hezychazm, liturgia godzin, życie zakonne.**

Życie pozagrobowe. Świadome i osobowe życie istot ludzkich, które dzięki mocy Bożej nadal żyją, mimo że je dotknęła śmierć biologiczna. Chociaż Kościół naucza, że ostatecznie wszyscy mężczyźni i wszystkie kobiety znajdą się albo w niebie, albo w piekle, oficjalna wiara chrześcijańska nie mówi szczegółowo, jak będzie wyglądało życie pozagrobowe. Opowiadania tych ludzi, którzy powrócili do życia, mimo że uważano ich za umarłych, nie mogą podać niezawodnych informacji o życiu pozagrobowym. Ludzie ci byli wprawdzie bliscy śmierci, ale nie powrócili do życia po prawdziwej śmierci, nie doświadczyli też we właściwy sposób życia, które nadejdzie. **Zob. czyściec, dusza, niebo, otchłań, piekło, sąd ostateczny, śmierć, wieczność, wizja uszczęśliwiająca, zmartwychwstanie Chrystusa.**

Życie religijne. Kontrolująca samą siebie działalność, która się nie zadowala samą tylko teoretyczną walką o prawdę, ale ma na celu jej sprawdzenie przez przekształcenie społeczeństwa. Przynależność do chrześcijaństwa domaga się życia religijnego, którego ogniskiem jest Jezus i które - dalekie od zaciemniania publicznego kultu Kościoła - prowadzi do niego i z niego się rodzi. **Zob. ortodoksja, szkoła frankfurcka, teologia polityczna, właściwe postępowanie.**

Życie zakonne. Sposób życia chrześcijan, którzy praktykują rady ewangeliczne czystości, ubóstwa i posłuszeństwa i prowadzą życie wspólne pod kierownictwem przełożonego. Na początku odbywają oni nowicjat, a złożone przez nich śluby regulują ich sposób życia. Na Zachodzie zatwierdzone formy życia zakonnego prowadzą zakony mnisze (np. benedyktyni, kartuzi i cystersi), kanonicy regułami (np. premonstratensi założeni w wieku XII przez św. Norberta [ok. 1080-1134] i dlatego znani także jako norbertanie), zakony żebrzące (np. założeni w XIII stuleciu franciszkanie i dominikanie) i klerycy regułami (np. założeni w XVI wieku jezuita i teatyni). Instytuty życia zakonnego założone niedawno nazywamy zgromadzeniami zakonnymi, jeżeli ich członkowie składają śluby proste (inaczej jest w zakonach, których członkowie składają śluby uroczyste). Życie zakonne prowadzą zarówno ludzie świeccy, czyli nie wyświęceni na kapłanów lub diakonów, jak i duchowni po święceniach. Sobór Watykański II uczył, że:

- a. wszyscy ochrzczeni są powołani do pełni życia chrześcijańskiego i do doskonałej miłości (LG 39-42),

- b. że zakonnicy prowadzą swój własny sposób życia po to, by się z większą swobodą mogli poświęcić pełnej miłości służbie Bogu i ludziom (LG 43-47, PC 1).

Sobór wezwał także instytuty zakonne do dokonania odnowy przez powrót do pierwotnego ducha swych założycieli i założycielek (zob. PC 2, CIC 573-709). "Instytuty świeckie", czyli stowarzyszenia osób świeckich, kapłanów lub jednych i drugich, które powoływano do życia od czasów drugiej wojny światowej, są odmianą życia konsekrowanego, same z siebie jednak nie są odmianą życia zakonnego (CIC 710-730; CCEO 563, 566). Do trwałych osiągnięć Ruchu Oksfordzkiego należy też odnowa życia zakonnego we Wspólnocie anglikańskiej. Do podobnego ożywienia życia zakonnego doszło wśród protestantów, np. w Braterstwie Chrystusowym (Christusbruderschaft) w Niemczech i we wspólnocie ekumenicznej w Taizé. Tacy teologowie prawosławni jak Pał Ewdokimov (1901-1970) mówią o "monastycyzmie duchowym", by wyrazić powszechne wezwanie do świętości. Zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie, mnisi i zakonnicy różnią się od osób świeckich tylko sposobem dążenia do świętości; cel, czyli świętość, pozostaje wspólny. **Zob. anachoreci, celibat, cenobici, czystość, doskonałość, eremicy, posłuszeństwo, rady ewangeliczne, ruch oksfordzki, ślub, ubóstwo, życie monastyczne.**

Żydzi. Ludzie pochodzenia hebrajskiego lub wyznający judaizm. Zgodnie z prawem wydanym w roku 1962 przez państwo Izrael Żydem jest człowiek, który się urodził z matki Żydówki albo przeszedł na judaizm. **Zob. hebrajczycy, judaizm.**

Źródła wschodniego prawa kanonicznego. Przepisy o sposobie postępowania członków Kościoła i jego pasterzy, wywodzące się zazwyczaj z soborów powszechnych i synodów. Od chwili oficjalnego uznania Kościoła przez państwo, przepisy kościelne stały się automatycznie prawem dla cesarstwa i weszły w Kodeks Teodozjusza, a jeszcze bardziej w Kodeks Justyniana. Za panowania cesarza Teodozjusza II (401-450) wszystkie powszechnie obowiązujące prawa wydane od czasów Konstancy - na Wielkiego (zm. 337) zostały skodyfikowane w zbiorze oficjalnie obowiązującym od roku 439. W roku 529 cesarz Justynian I (panował w latach 527-565) ogłosił nowy kodeks, przejrany w roku 534. Kodeks Justyniana zmierzał do ustanowienia tzw. *symfonii* (gr. "zgoda, harmonia") i *synallelei* (gr. "wzajemna niezawisła współpraca") między dworem cesarskim a przywódcami kościoła dzięki temu, że cesarz stał się wykonawcą prawodawstwa kanonicznego.

Kodeks Justyniana umożliwił wyłonienie się prawa kanonicznego na Zachodzie w późniejszych wiekach średnich. 102 kanony ustanowione podczas Synodu Quinisextum (691-692) tworzą, jak to się często nazywa, "pierwszy zarys prawa kanonicznego". Jednakże kodyfikacja Wschodniego Prawa Kanonicznego była sprawą dalekiej przyszłości. Św. Nikodem z Góry Athos (1749-1809) próbował dokonać takiej kompilacji i dodał do niej komentarz zwany *Pedalion* (gr. "ster, wiosło"), co zostało w praktyce uznane przez patriarchę konstantynopoliński. Uważano, że ten ster kieruje łodzią Kościoła powszechnego, w którym dogmaty i tradycja to belki oraz odeskowanie okrętu, nawigator - to Jezus, apostołowie zaś i duchowieństwo - to oficerowie okrętowi i załoga. Obraz ten nawiązuje do rosyjskiego prawa kanonicznego, zwanego *Kormcaja Kniga* (ros. "księga nawigatora"), zbioru praw drukowanego po raz pierwszy w roku 1653. Dzieło św. Nikodema odzwierciedla ściśle powiązanie między prawem, a duchowością oraz wzajemne przenikanie prawa i dogmatu. Dwa wyrazy streszczają ducha Wschodniego Prawa Kanonicznego: nie tylko *akribeia* (gr. "surowość"), ale również *oikonomia* (gr. "zarządzanie, władanie"); surowe przepisy prawa muszą być równoważone duszpasterską troską o dobro ludu. **Zob. Corpus Iuris Canonici, ekonomia, filokalia, Kościół i państwo, nomokanon, symfonia, synod quinisextum.**

Źródło "Q". Przypuszczalny, zagubiony dokument, złożony przeważnie z wypowiedzi Jezusa (zwanych z grecka *logiami*), który święci Mateusz i Łukasz mieliby potraktować jako główne źródło swoich Ewangelii. Bardzo wielu uczonych przyjmuje tę hipotezę, wyjaśnia ona bowiem wiele ściśłych podobieństw między Mateuszem a Łukaszem. **Zob. ewangelie synoptyczne, teoria dwóch źródeł.**